

ISSN: 2161-1695 (ONLINE)

QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI

ILMIY-ELEKTRON JURNALI
11-SON

KOKAND UNIVERSITY | **2024**
HERALD | VOLUME №11

**QO‘QON
UNIVERSITETI
XABARNOMASI
11-SON**

**KOKAND
UNIVERSITY
HERALD
VOLUME 11**

**ВЕСТНИК
КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТ
ВЫПУСК 11**

11/2024

QO'QON UNIVERSITETI

XABARNOMASI

Ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

G.E.Zaxidov

Bosh muharrir:

Sh.R.Ruziyev

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

A.A.Yusupov

Sahifalovchi muharrir:

T.M.Umarov

Texnik muharrir:

D.Z.Solidjonov

Tahririyat hay'ati:

- I.f.d., prof., S. G'ulomov (O'z.R. Fanlar Akademiyasi)
- DSc., prof., Sh. I. Mustafakulov
- DSc., Mark Rozenbaum (AQSH)
- PhD., I. Bobojonov (IAMO, Germaniya)
- PhD., N. Djanibekov (IAMO, Germaniya)
- PhD., K. Akramov (IFPRI, AQSH)
- PhD., N. Yusupov (Woosong University, J.Koreya)
- DSc., D. Xosilova (University of Wyoming, AQSH)
- I.f.d., prof., B. Salimov (TDIU)
- I.f.d., prof., K. Axmedjanov (KIUT)
- I.f.d., prof., N. Maxmudov (TDIU)
- PhD., Sh. Aktamov (Singapur universiteti)
- I.f.d., prof., U. Gafurov (TDIU)
- I.f.d., prof., X. Qurbonov (TDIU)
- F.f.n., dotsent D. Xodjayeva (QDPI)
- I.f.n., dotsent, N. Urmonov (TDIU)
- F.f.d., prof., Sh. Shaxobidinova (ADU)
- F.f.d., prof., M. Umarxodjayev (ADU)
- I.f.n., dotsent, J. Qambarov (FarPI)
- PhD, dotsent, D. Rustamov (ADU)
- I.f.n., dotsent, A. Islamov (Qo'qon universiteti)
- PhD., M.Najmiddinov (Qo'qon universiteti)

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turkiston
ko'chasi, 28 a-uy, 1-xonadon

Qo'qon universiteti xabarnomasi

("Вестник Кокандского университета – Kokand University Herald") ilmiy-elektron jurnali Qo'qon universiteti Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2020-yil 10- oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №1138 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-1695 ISSN-raqami olingan.

© "Kokand University" – 2024

Mundarija:/Outline:

Iqtisodiyot / Economy			
1.	Sh.Ashiralieva N.Ziyodinova	Cash flow analysis in assessing business operations	5-7
2.	X.Iqboljon M.Mashabov M.Rustamov	Yevropa mamlakatlarida asosiy moliyaviy vositalar hamda daromadi fiksirlangan qimmatli qog'ozlar tahlili	8-10
3.	D.Khalimova	Ishlab chiqarish samaradorligi va ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish	11-13
4.	M.Ermatova	Economic and legal basis of state support in the development of trade of medicinal plants in the domestic and foreign markets	14-15
5.	M.Abduraimov	Crisis management in the digital age	16-18
6.	M.Abduraimov	The influence of social media influencers on consumer behavior	19-22
7.	I.Nimatov	Turistlarning sayohat motivatsiyasi va qoniqish darajasi o'rtasidagi munosabatlar tahlili	23-25
8.	Y.Sultonova	Turizm xizmatlari bozorida turistik mahsulotlar va xizmatlar faoliyati tahlili	26-28
9.	U.To'lakov I.Bo'ronov	Su'niy intellekt(si) ning buhgalteriya sohasidagi istiqbollari	29-32
10.	J.Turg'unov	Sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini baholashda eia tizimini joriy etishning xorij tajribasi	33-36
11.	O.Umarov M.To'xtanazarova	Madaniy turizmni rivojlantirishda xorijiy davlatlar tajribasi	37-40
12.	M.Umurova	Xizmat ko'rsatish subyektlari faoliyatida samaradorlikni aniqlash va uni oshirish mehanizmlari	41-43
13.	N.Yormonqulova	Yashil iqtisodiyotga o'tishning ahamiyati va O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi	44-47
14.	B.Adizov	Oliy ta'lim muassasalari moliyaviy faoliyatini strategik boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari	48-51
Pedagogika / Pedagogy			
15.	G'.Akbarov	Qumli cho'l landshaftlarini qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va ro'li	52-53
16.	G'.Akbarov	Farg'ona vodiysi qumli landshaftlarini o'rganilish tarixi	54-55
17.	G.Ashurova	Talabalar o'quv faoliyatini tashkillashda interfaol metodlardan foydalanish	56-57
18.	G.Ashurova	O'smirlik yoshigacha bo'lgan bolaning psixik xususiyatlari rivojlanish jarayoni o'rganishning ahamiyati	58-59
19.	T.Azimova	Yan amos komenskiyning pedagogik nazariyasi	60-63
20.	M.Ganiyeva X.Madaliyeva	Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rivojlantiruvchi markazlar faoliyatining tahlili	64-65
21.	Sh.Jumanova M.Odilova	O'zbekistonning xalqaro pisa testidagi natijalari va undan ta'lim tizimi samaradorligini rivojlantirishda foydalanish masalalari	66-70
22.	M.Tojiyeva	Samarali pedagogik muloqotni tashkil etish ta'lim sifatini oshirishdagi muhim omil	71-75
23.	M.Qaxxorova	"Bumerang" metodining o'quv faoliyatda qo'llanilishi	76-78
24.	M.Temirova Z.Mirzaliyeva	Jadid mutafakkirlarining pedagogik qarashlari	79-80
25.	A.Yusupov	O'zbekistonda yoshlar ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda madaniy va mafkuraviy omillarni o'rganishning nazariy asoslari	81-83
Filologiya / Philology			
26.	M.Mukhtorova X.Ilxomov	How to improve listening skills of both esl and efl students	84-86
27.	U.Orunbayeva	Synchronization problems of simultaneous translation	87-90
28.	N.Rajabaliyeva	Medialingvistik vositalarning manipulyativ mezonlari	91-93
Botanika / Botany			
29.	I.Askarov N.Razzakov	The beginning of ethnobotanical study of acclimatized ginkgo biloba in Uzbekistan	94-97

30.	N.Razzakov G.Tuychiyev Z.Olimova	Gadgetomaniya kasalligi va uning oqibatlari	98-100
Raqamli texnologiyalar/Digital technologies			
31.	A.Meliboev	Machine learning methods for breast cancer classification by using data science techniques	101-104
32.	F.Mulaydinov R.Po'latova	Tillarni o'rganishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati	105-107
33.	A.Meliboev	Analyzing hotel data-driven system by using data science techniques	108-111
34.	A.Meliboev	IOT network intrusion detection system using machine learning techniques	112-115
35.	A.Mamanazarov	O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tishning joriy holati tahlili	116-119
36.	J.Musaeva	Korxonalarda asosiy aktivlarni boshqarish	120-124
37.	E.Muydinov	Xorijda va O'zbekiston Respublikasida kichik va o'rta biznes korxonolari tasnifi, ularda buxgalteriya hisobini yuritish hamda hisobotini tuzishning xususiyatlari	125-128

CASH FLOW ANALYSIS IN ASSESING BUSINESS OPERATIONS

Ashiralieva Shahlokhon Gayratjon qizi,

Ferghana Polytechnic Institute,
 Master student in MSc ‘Accounting’,
 e-mail: a.shakhlokhon96@gmail.com
 ORCID iD: 0009-0009-3342-4735

Ziyodinova Nilufar Zarif qizi,

Ferghana Polytechnic Institute,
 Assistant professor of ‘Accounting and auditing’ department,
 e-mail: ziyodinova_n@ferpi.uz
 ORCID iD: 0009-0001-4282-3449

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil
Jurnal soni: 11
Maqola raqami: 1
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.939>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

cash flow, cash flow ratios, liquidity, company performance

ANNOTATION

The paper utilized a mixed-method approach consisting of a literature review and financial reporting analysis to investigate the role of cash flow ratios to evaluate a company’s financial health and make effective decisions. Empirical literatures studied do not suggest any standard collection of cash flow ratios, the ratios suggested in this article are provided by grouping them into four categories such as liquidity ratios, efficiency ratios, profitability ratios, and sufficiency ratios. Data used in this paper are selected from the financial statements of JSC UzAuto Motors between the consecutive years of 2018 and 2021. The liquidity ratios were the lowest ones with a decreasing trend. Meanwhile, sufficiency ratios generated results with increasing trends. Additionally, discussions and some possible solutions to cash flow problems are provided.

Introduction: Cash flow ratios are gaining more focus lately by investors despite of the fact that accounting textbooks rarely emphasize them. Since cash is the most liquid thing an entity may own, cash flow information can be a better indicator of the liquidity of a company. Investors can use the cash flow statement to determine a company’s ability to generate cash. They can look at the company’s operating cash flow to determine how much cash the company is generating from its operations (Ziyodinova N., 2023). The cash flow can be outlined as the amount of cash owned by a business entity, and it depicts the image of the business ensuring its efficiency, solvency, liquidity and financial stability. Maintaining the optimal amount of cash flows is crucial for every company. Accumulation of excess cash depreciates the financial resources of the company; inversely, deficiency of cash may indicate a bad financial condition of the business and consequently lead to its bankruptcy.

The primary objective of this paper is to state the importance of cash flow ratios in assessing companies’ financial condition in the competitive markets. Companies nowadays should have a valid cash flow evaluation algorithm to prevent crises and maintain financial stability. Money is a limited recourse that require efficient management tools.

The second objective is to investigate the related literatures on cash flow ratios and recommend a list of cash flow ratios that can be incorporated to financial analysis. Financial statements of JSC UzAuto Motors for four-year period have been evaluated with the aid of suggested cash flow ratios.

The cash flow information was emphasized by Beaver as early as 1966, for its importance to predict financial failure (Jooste L., 2005). He suggested that net income before depreciation, depletion, and amortization as a function of total debt was the best univariate predictor of bankruptcy. Later other researchers utilized cash flow statements of companies to collect cash flow from operations directly from them (Barua S. and Saha A.K., 2015; Das S., 2019).

Figlewicz and Zeller conducted a research to determine whether cash flow ratios could be useful in bankruptcy prediction in 1991 (Herrick S., 1993). All of the ratios, including cash flow ratios and traditional ratios, were derived from financial statements of a bankrupt firm. The results depicted that traditional ratios displayed contradictory information to cash flow ratios and at most of the cases, traditional ratios did not indicate that a company was failing. Herrick S. (1993) performed similar research with the previous one, yet focused on non-bankrupt companies within the retail sales industry. He claims that cash flow

ratios are helpful to management since they produce much precise results in the areas of liquidity and performance.

Unfortunately, not only professionals fail to utilize organizations’ cash flow information, but also many of the auditing textbooks are limited with emphasizing traditional ratios that are based only on balance sheets and income statements. Yet, year-by-year cash flow measures are proving to be more relevant to the marketplace and an increasing number of creditors, investors and other stakeholders are employing cash flow ratios analysis to assess the performance of business entities (Amuzu M.S., 2010).

Many researches are conducted to compare usefulness of traditional ratios and cash flow ratios. R Kajanathan and T Velnampy (2014) examined the performance of telecommunication companies in Sri Lanka. Liquidity, solvency and operational efficiency indicators were measured with both types of ratios for a five-year period. They claim that results derived with traditional ratios strongly varied from cash flow ratios. Moreover, Barua S. and Saha A.K. (2015) conducted future cash flow prediction analysis of Bangladesh listed companies using cash flow and accrual accounting data. They were able to predict future cash flow with both methods, however cash flow ratios were able to provide better and accurate picture of companies’ financial state. Majumdar A. and Majumdar D. (2020) are the other researchers, who stated analytical power of cash flow ratios over ordinary ratio analysis. They favored the use of cash flow ratios for determining liquidity and flexibility of companies’ financial activities. They suggest creditors and investors to employ cash flow ratios in the area of adoption of investment or credit decisions.

Yilmaz H. (2021) investigated the utilization of cash flow ratios in financial management. He calculated 28 cash flow statements in total, extracting useful data from balance sheet, income statement and cash flow statement. Cash flow ratios were divided into seven categories, namely financial analysis, working capital management, capital budgeting, capital structure, valuation, leverage, and dividend policy that are main function of the financial management.

Methodology: According to literature review, most studies suggest cash flow ratios to measure financial statements to traditional ratios as they are considered to be more sensitive. In this article, suggested calculation methods of cash flow ratios can be categorized into four groups: liquidity ratios, efficiency ratios, profitability ratios, and sufficiency ratios.

- Liquidity ratios are employed to determine a company’s ability to pay off its short-term debt obligations.

	Liquidity Ratio	
1.	Operating Cash Flow Ratio	CFFO / Short Term Debt
2.	Critical Needs Coverage	(CFFO + Interest paid) / (Interest paid + Short Term Debt + Dividend)

*CFFO- cash flow from operations.

Source: Authors

Operating Cash Flow Ratio presents genuine liquidity of a company to meet its current liabilities, since it eliminates the accruals. Critical needs coverage is another financial metric to measure a company's actual liquidity health.

Efficiency Ratio		
1.	Cash Return on Fixed Assets	CFFO/Fixed Assets
2.	Cash Return on Assets	CFFO/Total Assets

Source: Authors

The ratios in the efficiency ratios category demonstrate the amount of cash generated by a company proportional to its fixed assets, total assets and capital invested.

- Efficiency ratios analyze how well a company utilizing its resources and the quality of a particular business's receivables.

- Profitability ratios assess the capability of a company to generate profit. These ratios are helpful to determine financial performance of business.

Profitability Ratio		
1.	Cash to Sales	CFFO / Turnover
2.	Cash to Equity Employed	CFFO/(LTD+Equity)
3.	Cash to Net Profit	CFFO/Net Profit

Source: Authors

A company might be selling goods or services at the first glance. Yet, taking it into consideration the amount of sales happening on cash is essential to assess a company's performance. Cash to sales ratio can be employed to measure the proportion of cash sales.

Cash to equity employed ratio displays the cash making ability of a company. Whereas, cash to net profit ratio measures the quality of a company's earnings.

- Sufficiency ratios analyze the fund generating capacity of a company to meet its basic obligations.

Sufficiency Ratio		
1.	Debt Coverage	Total Debt / CFFO
2.	Dividend Payout Ratio	Dividend paid / CFFO
3.	Repayment of Borrowing	Repayment of Borrowing / CFFO

Source: Authors

Debt coverage ratio and dividend payout ratio evaluate a company's ability to repay its total debt and dividends per share by its cash flow from operations and earnings per share respectively. Similarly, repayment of borrowing assesses a company's repayment of long term borrowing from its current year cash flow from operation activities.

Research results: Data are gathered from financial statements of JSC 'UZAUTO MOTORS'. Cash flow from operating activities are collected directly from the companies consolidated statement of cash flows. The other variables are derived from consolidated balance sheet, consolidated income statements, consolidated statement of cash flows and consolidated statement of change in equity.

Variables	In thousands of US dollars			
	2018	2019	2020	2021
CFFO	209,286	423,593	274,113	238,980
Short Term Debt	913,704	976,126	860,965	1,361,294
Interest paid	34,648	14,008	15,184	18,861
Dividend	-	-	11,999	8,443
Fixed Assets	527,797	348,161	427,313	733,969
Total Assets	1,121,850	1,293,475	1,296,905	2,229,720
Turnover	2,155,530	2,798,926	2,623,554	2,162,333
Long term debt	74,303	28,778	31,751	323,701
Equity	133,843	288,571	403,653	544,187
Net profit	47,443	291,795	199,636	199,031
Total debt	988,007	1,004,904	892,716	1,685,995
Repayment of borrowing	97,149	212,282	112,405	239,899

Source: Authors

The ratios stated in the research methodology are calculated with the data acquired from the financial statements. The results are presented in the table below within the allocated groups.

Groups	Ratios	2018	2019	2020	2021
Liquidity Ratio	Operating Cash Flow Ratio	0.2291	0.4340	0.3184	0.1756
	Critical Needs Coverage	0.2572	0.4420	0.3257	0.1857
Efficiency Ratio	Cash Return on Fixed Assets	0.3965	1.2167	0.6415	0.3256
	Cash Return on Total Assets	0.1866	0.3275	0.2114	0.1072
Profitability Ratio	Cash to Sales	0.0971	0.1513	0.1045	0.1105
	Cash to Equity Employed	1.0055	1.3348	0.6296	0.2754
	Cash to Net Profit	4.4113	1.4517	1.3731	1.2007
Sufficiency Ratio	Debt Coverage	4.7208	2.3723	3.2567	7.0550
	Dividend Payout Ratio	-	-	0.0438	0.0353
	Repayment of Borrowing	0.4642	0.5011	0.4101	1.0038

Source: Authors

Liquidity ratios: Operating cash flow ratio and critical needs coverage of UzAuto Motors produced similar results, indicating to the highest liquidity of 43.4% and 44.2% in 2019 and the lowest liquidity of 17.56% and 18.57% in 2021, respectively.

Efficiency ratios

Cash return on fixed assets ratio was approximately three times higher than cash return on total assets ratio each year. It was 39.65%, 121.67%, 64.15%, and 32.56% in the years of 2018, 2019, 2020, and 2021. Meanwhile, cash return on total assets ratio was 18.66%, 32.75%, 21.14%, and 10.72% in the respective years.

Profitability ratios: UzAuto Motors' cash to sales ratio was too low. CFFO was 9.71%, 15.13%, 10.45%, and 11.05% of the sales in the years. Whereas, cash to equity employed ratio was over 100% in the former years, then decreased to just over 27% in the latest year. Cash to net profit ratio also dropped from 441.13% to 120.07% in four years, yet it was still over than 100%.

Sufficiency ratios: Debt coverage rate was noticeably high, bringing 472.08%, 237.23%, 325.67%, and 705.5% in the four selected years, respectively. It simply means that company can not meet its total debt with its CFFO. It seems from the sufficiency ratios, the company did not have any problem with meeting its repayment of borrowing over

the four years. Repayment of borrowing ratio was 0.4642, 0.5011, 0.4101, and 1.0038 in the 2018-2021, respectively. Although, it moved from 46.42% to 100.38%. Exceptionally, dividend payout ratio was very low and in the former years, the company did not payout dividend.

Discussions and suggestions: Operating cash flow ratio and critical needs coverage ratio, which were used to evaluate liquidity of JSC UzAuto Motors, were relatively low and presented a decreasing trend. There is a high probability that the company might have severe liquidity concerns in the short run. Moreover, the company is believed to be not solvent to pay its long-term debts with CFFO of any given year, based on the results of debt coverage ratio. In 2021, more than 7 times of the company's CFFO were needed to pay out its total debt.

Similarly, JSC UzAuto Motors is utilizing its long-term assets much efficiently comparing to its short-term assets. According to the cash return on fixed assets ratio and cash return on total assets, the company is handling its fixed assets three times better than its total assets, implying that there is a need for proper use of current assets.

Cash flow problems are likely to occur with any company, even with giant corporations. Though, a cash flow statement can be one of the best ways of observing cash flow and predicting future trends, any business process are not protected from potential turning of the direction. A number of ways can be applied remedy cash flow problems, yet businesses should ensure that adopted methods do not have an adverse effect on profitability.

- Attraction of investments. Being financed from outside funds not only provide additional cash balances but effect positively companies health overall.

References:

1. Amuzu, M.S. (2010). Cash Flow Ratio as a Measure of Performance of Listed Companies in Emerging Economies: The Ghana Example. *A Dissertation for Degree of Doctor of Philosophy*. St. Clements University, Turks and Caicos Islands.
2. Barua S. and Saha A.K. (2015). Traditional Ratios vs. Cash Flow based Ratios: Which One is Better Performance Indicator? *Advances in Economics and Business*, (3(6)), 232-251.
3. Das S., (2019). Cash flow ratios and financial performance: A comparative study. *Accounting*, 5(1), 1-20.
4. Jooste L. (2005). An evaluation of the usefulness of the cash flow statement within south african companies by means of cash flow ratios, Doctoral Dissertation, Faculty of Economic and Management Sciences, University of Pretoria, South Africa
5. Herrick S. (1993). CASH FLOW RATIOS FOR PERFORMANCE ANALYSIS. *Mater Thesis*. California State University, Hayward.
6. Kajananthan and T Velnampy (2014). Liquidity, Solvency and Profitability Analysis Using Cash Flow Ratios and Traditional

- Improving profitability. Sometimes cash flow problems imitate the symptom of low profitability. In such cases, it is better to solve the core problem.

- Renting or leasing. Buying long-term assets such as land, building, and machinery in cash may lead to cash outflow, unless the company has excess cash retained. Therefore, renting or leasing long-term assets prevents them being heavy burden to the cash flow.

- Refinancing. The poor management of balancing between short-term and long-term debts can sometimes lead to cash flow problems. Short-term debts can be used to finance long-term debts to cover temporary cash flow shortage.

- Liquidating assets. Although it sounds dramatic, selling unprofitable assets is also a method of enquiring liquidity. If a company's financial state comes close to bankruptcy, it might sell useful assets to recover from the hardship.

Conclusion: Application of these cash flow models to any business is limited to a certain extent, since their results are highly dependent on the quality of financial statements. However, auditors and accountants assess the trustworthiness of financial statements in a timely manner. In this article, we have stated various cash flow ratios that highlight the result of cash management strategy and operation activities of a company. They are helpful to investors and company managers for apprising company performance and detecting potential financial distress and bankruptcy.

The more movements in the cash flow of a company, the more transaction would occur in that company, ensuring company's activeness in financial performances. Cash flow ratios should be involved in financial decisions of investors, managers and other stakeholders of a company.

Ratios: The Telecommunication Sector in Sri Lanka. *Research Journal of Finance and Accounting*, (5-(3)) ISSN (Paper)2222-1697 ISSN (Online)2222-2847

7. Majumdar, A., & Majumdar, D. (2020). Cash Flow Ratios Under Growth Approach as an Indicator for Evaluation of Business Performance. *Journal of Commerce and Accounting Research*, 9 (1), 6-12. (ISSN 2277-2146).

8. Yilmaz H. (2021). Utilization of Cash Flow Ratios in Financial Management. *American Journal of Financial Management*, (ISSN: 2641-4589)

9. Зиёдинова, Н. (2023). ИНВЕСТИЦИОН ҚАРОРЛАР ҚАБУЛ ҚИЛИШДА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИНГ ЎРНИ. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 3(S/2), 173-179.

YEVROPA MAMLAKATLARIDA ASOSIY MOLIYAVIY VOSITALAR HAMDA DAROMADI FIKSIRLANGAN QIMMATLI QOG'OZLAR TAHLILI

Iqboljon Xaydarov Ilyosjon o'g'li

xaydarovi856@gmail.com

Qo'qon universiteti, Raqamli texnologiyalar va matematika kafedrası o'qituvchisi

Mashabov Muhammad Yusuf Muxsin o'g'li

mashrabovmuhammad Yusuf557@gmail.com

Qo'qon universiteti talabasi

Rustamov Muhammadazixon Ulug'bek o'g'li

rustamovmuhammadazixon@gmail.com

Qo'qon universiteti talabasi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 2

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.940>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Moliyaviy vositalar, doimiy daromadli qimmatli qog'ozlar, obligatsiyalar, banklarni qimmatli qog'ozlari, korporativ obligatsiyalar

ANNOTATSIYA

Maqolada doimiy daromadli qimmatli qog'ozlarning har xil turlari, jumladan, davlat obligatsiyalari, korporativ obligatsiyalar va ipoteka bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar tasvirlangan bo'lib, ularning o'ziga xos xususiyatlari, tavakkalchilik va daromadlilik profili va investitsiya strategiyasidagi roli ko'rsatilgan. Bundan tashqari, maqolada foiz stavkalari, kredit riski, likvidlik va bozor sharoitlari kabi omillarni hisobga olingan holda barqaror daromadli qimmatli qog'ozlarga narx belgilashning nozik tomonlarini o'rganilgan

Kirish. Moliyaviy vositalar kapitalni taqsimlash, risklarni boshqarish va investitsiyalar mexanizmlarini ta'minlovchi moliyaviy bozorlar faoliyati uchun asosiy hisoblanadi. Ularni keng ma'noda aktsiyadorlik vositalari, qarz vositalari va derivativlarga ajratish mumkin. Ular orasida barqaror daromadli qimmatli qog'ozlar prognoz qilinadigan daromad oqimlarini va portfelni diversifikatsiya qilishni qidirayotgan investorlar uchun juda muhimdir. Ushbu maqola asosiy moliyaviy vositalarni yoritishga qaratilgan bo'lib, asosiy e'tibor doimiy daromadli qimmatli qog'ozlarga, ularning asosiy xususiyatlariga va ular bilan bog'liq risklarga qaratilgan.

Davlat obligatsiyalari hukumatlar tomonidan loyihalarni yoki kundalik operatsiyalarni moliyalashtirish uchun pul yig'ish uchun chiqariladi. Yevropa davlatlarida obligatsiyalarini to'g'ridan-to'g'ri auksionda faqat ro'yxatdan o'tgan ayrim ishtirokchilar, ko'pincha yirik banklar sotib olishlari mumkin. Hukumat obligatsiyalar kim oshdi savdosini o'tkazganda, har bir xaridor o'z taklifini taqdim etadi va auksion barcha obligatsiyalar tegishli ravishda taqsimlanmaguncha davom etadi.

Ba'zi bank obligatsiyalari ikkilamchi bozorda sotiladi. Moliyaviy institut yoki broker bilan ishlaydigan yakka tartibdagi investorlar ushbu bozor orqali ilgari chiqarilgan obligatsiyalarni sotib olishlari va sotishlari mumkin. Bank, brokerlar va qimmatli qog'ozlar savatini o'z ichiga olgan birja fondlari (ETF) orqali sotib olish mumkin.¹

Korporativ obligatsiyalar kompaniyalar o'z faoliyatini kengaytirish yoki yangi biznes loyihalarni moliyalashtirishni xohlashganda, ular ko'pincha qarz olish uchun korporativ obligatsiyalar bozoriga murojaat qilishadi. Kompaniya qancha qarz olishni xohlashini aniqlaydi va keyin shu miqdorda obligatsiyalarni taklif qiladi; obligatsiyani sotib olgan investorlar obligatsiyalar taklifi yoki prospektida belgilangan shartlarga muvofiq kompaniyaga samarali tarzda qarz beradilar.

Aktsiyalardan farqli o'laroq, korporativ obligatsiyalarga egalik qilish obligatsiyani chiqargan kompaniyaga egalik ulushini anglatmaydi. Buning o'rniga, kompaniya investorga ma'lum vaqt oralig'ida foiz stavkasini to'laydi va asosiy qarzni obligatsiyani chiqarish vaqtida belgilangan muddatda to'laydi.

Ba'zi korporativ obligatsiyalar to'lov muddatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan qaytarib olish yoki chaqiruv xususiyatlariga ega bo'lsa-da, ularning aksariyati quyidagi to'lov oraliqlariga erkin ajratilgan:

Qisqa muddatli notalar (to'lov muddati besh yilgacha bo'lgan)

O'rta muddatli notalar (to'lov muddati besh yildan 12 yilgacha bo'lgan)

Uzoq muddatli obligatsiyalar (muddati 12 yildan ortiq)

Muddatidan tashqari, korporativ obligatsiyalar ham kredit sifati bo'yicha toifalarga bo'linadi. Moody's Investors Service va Standard & Poor's kabi kredit reyting agentliklari korporativ obligatsiyalar emitentlarini mustaqil tahlil qilib, har bir emitentni kreditga layoqatlilikiga qarab baholaydilar. Kredit reytingi past bo'lgan korporativ obligatsiyalar emitentlari o'zlarining korporativ obligatsiyalari bo'yicha yuqori foiz stavkalarini to'laydilar.²

Ipoteka bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar (MBS) obligatsiyalarga o'xshash investitsiya mahsulotidir. Har bir MBS uy-joy kreditlari va ularni bergan banklardan sotib olingan boshqa ko'chmas mulk qarzlardan iborat. Ipoteka bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlarga investorlar obligatsiyalar kupon to'lovlari o'xshash davriy to'lovlarni oladilar.

Ipoteka bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar (MBS) - bu faqat ipoteka kreditlarini birlashtirish natijasida hosil bo'lgan aktivlar bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar. Ipoteka bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozni sotib olgan investor, asosan, uy xaridorlariga qarz beradi. MBSni broker orqali sotib olish va sotish mumkin. Minimal investitsiyalar emitentlar orasida farq qiladi.

2007-2008 yillardagi ipoteka kreditining inqirozi natijasida yaqqol ko'rinib turganidek, ipoteka bilan ta'minlangan qimmatli qog'oz uni qo'llab-quvvatlovchi ipoteka kabi ishonchli. MBS, shuningdek, ipoteka bilan bog'liq qimmatli qog'oz yoki ipoteka o'tish deb nomlanishi mumkin.

Aslida, ipoteka bilan ta'minlangan xavfsizlik bankni uy xaridor va investitsiya sanoati o'rtasidagi vositachiga aylantiradi. Bank o'z mijozlariga ipoteka kreditlari berishi va keyin ularni MBSga qo'shish uchun chegirma bilan sotishi mumkin. Bank sotishni o'z balansida plyus sifatida qayd etadi va agar uy sotib oluvchi qachondir defolt bo'lsa, hech narsa yo'qotmaydi.³

Adabiyotlar tahlili. Korporativ obligatsiyalar korporatsiyalar tomonidan kapitalni jalb qilish uchun chiqarilgan qarz qimmatli qog'ozlari bo'lib, odatda ma'lum bir muddat davomida qat'iy yoki o'zgaruvchan foiz to'lovlari taklif qiladi. Ular kredit sifati, to'lov muddati va kupon stavkalari bo'yicha farqlanadi, bu ularning tavakkalchilik va daromadlilik profiligiga ta'sir qiladi.

1989 yildan hozirgi kungacha faoliyat olib boriyotgan professor Moorad Choudhry 2004 yilda nashirga chiqargan "Korporativ obligatsiyalar va tuzilgan moliyaviy mahsulotlar" kitobida korporativ obligatsiyalar bozorlarida, an'anaviy "oddiy vanil" obligatsiyalardan tortib gibrid vositalar va tuzilgan mahsulotlarga qo'llaniladigan vositalarning batafsil yoritib berilgan. Choudry kitobida o'zini Obligatsiyalar bahosi va

¹ Investopedia <https://www.investopedia.com/terms/g/government-bond.asp>

² Investopedia <https://www.investopedia.com/terms/c/corporatebond.asp>

³ Investopedia <https://www.investopedia.com/terms/m/mbs.asp>

daromadliliği haqida asosiy ma'lumotlar va undagi daromadlilik egri chizig'i haqida o'zining qarashlarini yoritib bergan.

Kitob kompaniyalar tomonidan moliyalashtirish uchun qo'llaniladigan va keng sarmoyadorlarga mo'ljallangan vositalarning to'liq to'plamini o'z ichiga oladi. Shuningdek, kitobda Obligatsiya asoslari, Daromadlilik egri chizig'i, Toplanadigan obligatsiyalar, Yevropa obligatsiyalar, ta'minlangan qimmatli qog'ozlar haqida o'z fikri va tadqiqotlarni yoritib bergan Moorad Choudhry. Bugungi kunda qat'iy daromad bozorlaridagi va korporativ obligatsiyalar bozorlariga qiziqqan barcha kishilar uchun juda foydali kitoblardan biri ekanligi haqida ma'lumot bergan Moorad Choudhry.⁴

Professor Annette Thau tomonidan nashir qilingan " Obligatsiyalar kitobi " Obligatsiyalar bozorini har qanday individual investor tushunadigan tilda tushuntirib beradigan kitob. Ushbu kitob 1990-yilda chop etilgan birinchi nashridan beri ko'p yillik bestseller bo'lib kelgan. Uning to'liq qayta ko'rib chiqilgan va yangilangan uchinchi nashri 2010-yil noyabr oyida chiqarilgan. Thau obligatsiyalarga investitsiya qilish bo'yicha eng yaxshi qarorlarni qabul qilish uchun ilg'or strategiyalarni

taqdim etgan, shu bilan birga xavf va imkoniyatlarni qanday baholashni tushuntirgan.⁵

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotni olib borish jarayonidamoliyaviy vositalar va doimiy daromadli qimmatli qog'ozlarni har tomonlama tahlil qilish uchun aralash usuldan foydalanildi. Aralash usuli miqdoriy va sifat usullarini o'z ichiga olganligi sababli mavzuni chuqurroq tushunish va tadqiq etishda katta ahamiyatga egadir.

Natijalar. Moliyaviy vositalar va doimiy daromadli qimmatli qog'ozlarning undagi tarixiy faoliyati. Ruxsat etilgan moliyaviy vositalar bilan bog'liq risklarni baholash va boshqarish strategiyalari. Bozor dinamikasida uning likvidlik, narx mexanizmlari va investorlarning xatti-harakatlari ko'rsatiladi. Belgilangan daromadli qimmatli qog'ozlarni chiqarish va sotishni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy bazalarni va riskga moslashtirilgan daromadlar va portfeln diversifikatsiya qilish bo'yicha imtiyozlar nuqtai nazaridan turli turg'un moliyaviy vositalarning tahlili berildi.

Quyidagi 1-jadvalda yevropa mamlakatlari va ulardagi to'lanmagan umumiy qarzi trillion dollarda berilgan. Fransiya 4.4 trillion dollarga chiqan. Sakkizinchi o'rinda 0.9 trillion dollarda Lyuksemburg turibdi.

1-jadval

Yevropa mamlakatlaridagi obligatsiyalar bozoridagi ulushi va urni.⁶

Obligatsiyalar bozori darajasi	Mamlakatlar	To'lanmagan umumiy qarz	Jami obligatsiyalar bozoridagi ulushi
1	Fransiya	\$4,4T	3%
2	Buyuk Britaniya	\$4,3T	3%
3	Germaniya	\$3,7T	3%
4	Italiya	\$2,9T	2%
5	Niderlandiya	\$1,9T	1%
6	Ispaniya	\$1,9T	1%
7	Irlandiya	\$1,0T	1%
8	Lyuksemburg	\$0,9T	1%

Ushbu jadvalda Yevropa mamlakatlarida to'lanmagan umumiy qarzlari bo'yicha dollarda ko'rsatilgan. Fransiya eng katta obligatsiyalar bozoriga ega bo'lib, umumiy qarz miqdori 4,4 trillion dollarni tashkil etadi va Buyuk Britaniyadan taxminan 150 milliard dollarga oshib ketdi. Germaniyada esa 3,7 trillion dollarni tashkil qildi hamda Italiyada esa 2,9

trillion dollarni ko'rishimiz mumkin umumiy qarz miqdorini. Yuqoridagi jadvalda ko'rishimiz mumkin Niderlandiya, Ispaniya, Irlandiya, Lyuksemburg davlatlarida esa 1,9 dan 0,9 trillion dollarda ko'rishimiz mumkin.

1-grafik

Yevropa mamlakatlari va ularning jami obligatsiyalar bozoridagi ulushi ko'rsatilgan.⁷

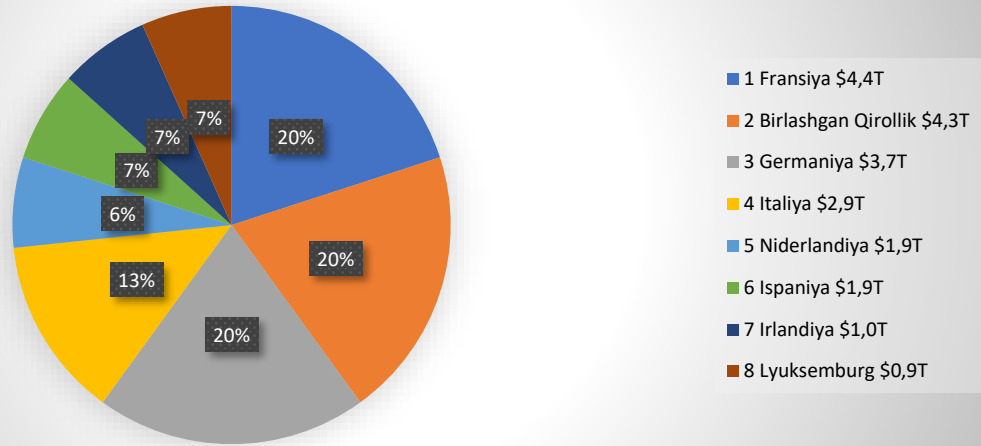
⁴ Choudhry, Moorad. (2004). Corporate Bonds and Structured Financial Products. Corporate Bonds and Structured Financial Products. 1-472. <https://www.sciencedirect.com/book/9780750662611/corporate-bonds-and-structured-financial-products>

⁵Annette Thau (2010) The Bond Book, Third Edition: Everything Investors Need to Know About Treasuries, Municipals, GNMA's, Corporates, Zeros, Bond Funds, Money Market Funds, and More. <https://books.google.co.uz/books?id=febK6-Wx8RIC>

⁶ Ranked: The Largest Bond Markets in the World April 12, 2023 <https://www.visualcapitalist.com/ranked-the-largest-bond-markets-in-the-world/>

⁷ Ranked: The Largest Bond Markets in the World April 12, 2023 <https://www.visualcapitalist.com/ranked-the-largest-bond-markets-in-the-world/>

Jami obligatsiyalar bozoridagi ulushi

Ushbu grafikda Yevropa mamlakatlaridajami obligatsiyalar bozoridagi ulushi bo'yicha foizlarda ko'rsatilgan. Fransiya eng katta obligatsiyalar bozoriga ega bo'lib, 20 foizni tashkil etadi va Buyuk Britaniya va Germaniyadaham 20 foizni tashkil qiladi. Italiyada esa 13 foizni tashkil qiladi. Yuqoridagi jadvalda ko'rishimiz mumkin Niderlandiya, Ispaniya, Irlandiya, Lyuksemburg davlatlarida esa 7 foizda ko'rishimiz mumkinjami obligatsiyalar bozoridagi ulushini.

Muxokama. Bugungi kunda qimmatli qog'ozlar bozorida obligatsiyalar, innovatsiyalar rivojlanmoqda. Obligatsiya loyihalarni moliyalashtirishda muhim rol o'ynaydi va investorlarning mas'uliyatni qo'llab - quvvatlashiga imkon berdi. Moliyaviy bozorlarni tartibga soluvchi normativ - huquqiy islohotlar, obligatsiyalar bozoriga katta ta'sir ko'rsatdi. Yevropa mamlakatlarida amalga oshirilayotgan islohotlar investorlarning ishonchini oshirish va bozorning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Foiz stavkalarining o'zgarishi obligatsiyalar bozorida muhim omil hisoblanadi. Yuqori foiz stavkalari obligatsiyalar narxini pasaytiradi. Shuning uchun, investorlar foiz stavkalari dinamikasini doimo kuzatib borishlari lozim. Ushbu Yevropa mamlakatlaridan 8 ta davlatlarni ulushi bo'lib ulardan birinchida turgan Fransiyaning ulushi katta hamda ushbu o'rinni barqaror ushlab turibdi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda har qanday iqtisodiyotda bo'lganidek, ba'zi tarmoqlarda ma'lum davr mobaynida pul mablag'larini yetishmasligi, boshqa tarmoqlarda esa pul mablag'leri vaqtincha bo'sh

turib qolishi mumkin. Shu bilan birga, pul mablag'leri yetishmasligidan qiynalayotgan soha muayyan davrdan so'ng ortiqcha pul mablag'lariga ega bo'lib qolishi mumkin yoki aksincha. Shu bois ortiqcha pul mablag'leri egalarini shu pulga muhtoj bo'lib turganlarga qaratib qo'yishga imkoniyat yaratadigan mexanizm bo'lishi mumkin. Bu mexanizm esa o'z navbatida qimmatli qog'ozlar bozori hisoblanadi. Bunda qimmatli qog'ozlar bozori barqaror moliyaviy vositalar va doimiy daromad qimmatli qog'ozlar zamonaviy moliya bozorlarining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, investorlarga barqaror daromad va risklarni diversifikatsiya qilish imkoniyatlarini beradi. Aralash tahlil orqali miqdoriy tahlil va sifat tushunchalarini birlashtirgan keng qamrovli tadqiqot metodologiyasi orqali ushbu tadqiqot barqaror daromadli qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq xususiyatlar, ishlash omillari va tartibga soluvchi fikrlar haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etildi. Ruxsat etilgan moliyaviy vositalarning nuanslarini tushunib, investorlar bozorning murakkabliklarida harakat qilishda o'zlarining moliyaviy maqsadlariga erishish uchun asosli qarorlar qabul qilishlari mumkin.

Maqolada yevropa itfoqidagi mamlaktlarning obligatsiyalar bozoridagi ulushi va to'lanmagan qarz grafiklarini tahlil qilindi. Doimiy daromadli qimmatli qog'ozlar bo'yicha davom etayotgan munozaraga hissa qo'shish va investorlar, amaliyotchilar va siyosatchilar uchun amaliy tushunchalarni taqdim etishga qaratilga

Foydalanilgan adabiyotlar:

- <https://www.investopedia.com/terms/g/government-bond.asp>
- <https://www.investopedia.com/terms/c/corporatebond.asp>
- <https://www.investopedia.com/terms/m/mbs.asp>
- Choudhry, Moorad. (2004). Corporate Bonds and Structured Financial Products. Corporate Bonds and Structured Financial Products. 1-472. <https://www.sciencedirect.com/book/9780750662611/corporate-bonds-and-structured-financial-products>
- Annette Thau (2010) The Bond Book, Third Edition: Everything Investors Need to Know About Treasuries, Municipals, GNMA's, Corporates, Zeros, Bond Funds, Money Market Funds, and More. <https://books.google.co.uz/books?id=feb6k6-Wx8RIC>
- Ranked: The Largest Bond Markets in the World April 12, 2023 <https://www.visualcapitalist.com/ranked-the-largest-bond-markets-in-the-world/>

ISHLAB CHIQRISH SAMARADORLIGI VA ISHLAB CHIQRISH RESURSLARIDAN FOYDALANISH

Khalimova Dilora Olimboyevna,
TDIU, Marketing va logistika fakulteti dekan
o'rinbosari, mustaqil izlanuvchi.
Tel: +998977280051
e-mail: dilorahalimova8903@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil
Jurnal soni: 11
Maqola raqami: 3
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.941>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

moddiy ne'matlar, sifat omillari, mehnat predmetlari, asbob-uskunalar, inshootlar

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada korxonalar faoliyatida asosiy rol o'ynaydigan iqtisodiy resurslar, ya'ni ishlab chiqarish resurslari haqida atroflicha so'z yuritiladi. Shuningdek, taniqli iqtisodchi olimlarning iqtisodiy resurs ya'ni ishlab chiqarish resurslari borasidagi fikrlari tahlil qilinib umumiy xulosa berilgan. Bundan tashqari, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llari, hamda uni aniqlash usullari ko'rib chiqilgan.

Kirish: Ishlab chiqarish samaradorligi - juda murakkab iqtisodiy kategoriya. U obyektiv iqtisodiy qonunlar, ijtimoiy ishlab chiqarishning asosini ifoda etuvchi - natijani, ya'ni oqibatni aks ettiradi. Oqibat yoki natija har qanday faoliyatning maqsadidir. Samara tushunchasi bilan iqtisodiy samara tushunchasini farqlash kerak.

Samara bu keng tushuncha bo'lib, har qanday tadbir yoki faoliyatning natijasida, o'g'itlardan foydalanish samarasi, ekinlar hosildorligi oshishida, yem-xashak samarasi, chorva mahsuldorligi oshishida ifodalanadi. Ammo bu samara, ya'ni hosildorlik va mahsuldorlikning oshishi bu tadbirlar qanchalik foydaliligini ko'rsatmaydi. O'g'it va yem-xashaklardan foydalanish bilan bog'liq xarajatlarning qoplanish darajasi shu xarajatlar bilan olingan natija daromad bilan taqqoslangandagina ma'lum bo'ladi. O'g'it va yem-xashakdan foydalanish natijasida ekinlar hosildorligi, chorva mollari mahsuldorligini oshuvi bu tadbirni texnik samaradorligini ifoda qilsa, tadbirni o'tkazish bilan bog'liq xarajatlar bilan, buning natijasida olingan daromadni taqqoslash iqtisodiy samaradorlikni ifodalaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida inson hayotining asosini moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish tashkil etadi. Ushbu mavzuda bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish omillari va jarayoniga tegishli muammolar qarab chiqiladi. Dastlab, ishlab chiqarishning omillari tavsiflanadi, ishlab chiqarishning maqsadi va mazmuni ochib beriladi, so'ngra uning natijalari va samaradorligi bilan bog'liq masalalar, shuningdek ishlab chiqarish imkoniyati va uning chegarasi tushunchasi ham bayon etiladi. Mavzuning oxirida so'nggi qo'shilgan mahsulot va uning kamayib borishi, keyingi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borishi qonunining mazmuniga aloqador marjinalistik g'oyalari hamda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha qator qonun hujjatlari va farmonlar ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi va uning sabablari bilan tanishtiriladi.

Adabiyotlar sharhi: Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga nisbatan ishlab chiqarish samaradorligi masalasini ko'tarib, ilmiy iqtisodchi olimlarning ishlarida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligining turli jihatlarini yoritilgan. Ishlab chiqarishning barcha usullarida xarajatlar va ijtimoiy mehnat natijalari o'rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo'lgan bu kategoriya Abalkin L.I. ta'kidlaganidek, "har bir ma'lum shakllanishga xos bo'lgan boshqaruv sifatini" mantiqan ifodalaydi. Biroq har bir shakllanishda ishlab chiqarish samaradorligi hukmron ishlab chiqarish munosabatlari bilan belgilanadigan o'ziga xos ob'ektiv shaklda namoyon bo'ladi¹.

Qator g'arb iqtisodchilarining, jumladan D.Xayman, P.Xeyne, E.Dolon, J.Robinson, R.Dornbush va boshqalarning fikrini keltirib va ularni umumlashtirib, prof. V.D.Kamaev o'zining rahbarligida yozilgan darsligida «haqiqatdan ham - kapital o'zidan o'zi ko'payuvchi qiymat» deb yozadi². Bunday fikr D.D.Moskvin, V.YA.Ioxin, A.G.Gryaznova, E.F.Borisov va boshqalarning rahbarligida nashr etilgan qator

iqtisodiyot nazariyasi kitoblarida ham aytiladi³. Lekin Amerika va Yevropa mamlakatlaridan kirib kelgan «Ekonomiks» darsliklari va boshqa ayrim adabiyotlarda kapitalni hamma ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llaniladigan moddiy vositalardan, ya'ni hamma turdagi mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, zavod-fabrikalar, omborlar, transport vositalari va boshqa shu kabilardan iborat deb ko'rsatadi, unga pul va tovarni kiritmaydi.

Bizning fikrimizcha ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda yuqorda aytilgan barcha resurslar bevosita va bilvosita ishtirok etganligi bois, ularni iqtisodiy resurs, boshqa so'z bilan aytganda ishlab chiqarish resurslari safiga kiritishimiz mumkin va ushbu maqolada bu borasida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Tadqiqot metodologiyasi:

Mazkur maqolada ilmiy va ommabop adabiyotlar bilan ishlash, hujjatlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, prognozlash, induksiya, deduksiya va matematik-statistik tahlil ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, taniqli iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlaridan foydalangan holda iqtisodiy samaradorlikni hisoblash usullari qo'llanildi.

Tahlil va natijalar: Jamiyat taraqqiyotida iqtisodiy o'sishning sifat omillari, xususan, xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini, qishloq xo'jaligini har tomonlama intensivlashtirish, ilm-fan yutuqlari, ilg'or texnologiya va tajriba o'tkazish asosida rivojlantirishning yakuniy iqtisodiy natijasi bo'lgan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ishlab chiqarish jarayonida haqiqatda qo'llaniluvchi barcha resurslar ishlab chiqarish omillari deyiladi. Iqtisodiyotning tizimi va shaklidan qat'iy nazar uchta omil: ishchi kuchi, mehnat qurollari va mehnat predmetlari bo'lishi shart.

Ishchi kuchi deb insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisiga aytiladi. Ishchi kuchi mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan kishilar uchun xosdir. Lekin ishchi kuchi insonning o'zi emas yoki uning mehnati ham emas, uning qobiliyatidan iboratdir. Amaliyotga ko'ra, mehnat resurslari mehnatga qobiliyatli yoshdagi mehnat layoqatli fuqarolardan va mamlakat iqtisodiyotida ishlayotgan yosh va o'rta yoshdagi mehnat qobiliyatidagi kishilardan iborat bo'ladi. Ko'pincha yoshroq bo'lganlarni ishlovchi o'smirlar, katta yoshdagi kishilarni ishlayotgan pensionerlar, debatashadi. Hozirgi vaqtda «mehnatga layoqatli yosh» ning quyi chegarasi 16 yosh, yuqori chegarasi erkaklar uchun 59 yosh va ayollar uchun 54 yosh hisoblanadi. «Imtiyozli pensionerlar» avvalgi kasblarida yoki boshqa ishlarda ishlayotganlar o'z ishlarida davom ettirmoqdalar, shuning uchun ham ular mehnat resurslari tarkibida qoladilar. Ishlayotgan pensionerlar esa mehnat resurslarining tarkibidan chiqariladi.

Mehnat qurollari deb, inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalarga aytiladi (mashinalar, stanoklar, traktorlar, qurilmalar, uskunalar va boshqalar). Mehnat predmetlari esa bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot

¹ Abalkin L.I. Конечные народнохозяйственные результаты, сущность, показатели, пути повышения. М. Экономика, 1978. 151стр.

² Камаев В.Д. Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.Д. Камаева. — 10-е изд., перераб. и доп. — М.: Гуманитар. изд. центр, 2004. — 592 с.

³ В. Я. Иохин. Экономическая теория: Учебник. - М.: Экономист, 2005

tayyorlanadigan narsalardir (yer, suv, xom ashyo va boshqa turli materiallar)⁴.

Mehnat predmetlari tabiatda tayyor holda uchrashi mumkin yoki oldingi davrdagi mehnat mahsuli, ya'ni xomashyo bo'lishi mumkin. Mehnat qurollari va mehnat predmetlari birgalikda ishlab chiqarish vositalari deb yuritiladi. Bu esa mehnat jarayonining tabiatidan kelib chiqadi; shuning uchun ham ishlab chiqarish vositalari hamma ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xosdir.

Ishlab chiqarish omillari insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun umumiy bo'lsada, bu omillarga turli adabiyotlarda turlicha ta'rif beriladi. Jumladan, «Siyosiy iqtisod» darsliklarida ishlab chiqarishning ikki omili: moddiy va shaxsiy omillari mavjudligi tan olinadi. Bunda mehnat qurollari va mehnat predmetlari (yer, suv, yer osti boyliklari kabi tabiiy boyliklar ham) ishlab chiqarish vositalari deyiladi va ishlab chiqarishning moddiy omilini tashkil etadi, ishchi kuchi esa uning shaxsiy omili deb yuritiladi. Hozirgi bozor iqtisodiyotiga doir ko'pchilik adabiyotlarda esa ishlab chiqarishning to'rt omili: mehnat, kapital, yer-suv, tadbirkorlik qobiliyati tan olinadi.

Bu yerda ishchi kuchi bilan mehnat o'rtasidagi farqni anglab olish juda muhimdir. Chunki mehnat insonning to'g'riroq'i ishchi kuchining ma'lum maqsadga qaratilgan faoliyati jarayoni bo'lib, ishchi kuchi tushunchasidan tamomila boshqa tushunchadir. Ko'pgina adabiyotlarda esa ulami sinonim (bir xil tushuncha) deb qarashadi va ko'pgina chalkashliklar keltirib chiqaradi. Bizga ma'lumki, mehnat turli omillarga birikib, amal qiladigan jarayonidir. Ishchi kuchi, yuqorida aytganimizdek, insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyati, uning bilim, malaka darajasi bilan birgalikda ishlab chiqarishga qatnashishiga tayyor turgan omil bo'lib xizmat qiladi, mehnat esa ishchi kuchining ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi natijasida sodir bo'ladigan va ma'lum samara olishga qaratilgan faoliyatidir. Shuning uchun biz mehnat degan tushunchani emas, balki ishchi kuchi degan tushunchani ishlab chiqarishning omili deb bilamiz va ishlab chiqarish omillari ishchi kuchi, kapital, yer-suv va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat deb ta'kidlaymiz.

"Ishlab chiqarish samaradorligi" tushunchasi murakkab va ko'p qirrali bo'lib, turli xil ifoda shakllariga ega va atamaning tor va keng ma'nolarini batafsil ko'rib chiqamiz. Turli xil lug'atlarda "samaradorlik" atamasi lotincha "effectus" dan kelib chiqqanligi, bajarilish, harakat, natija degan ma'noni anglatishi ko'p uchraydi⁵. Demak, jarayonning samaradorligi tom ma'noda tabiiy sharoitlardan foydalanish natijasida erishilgan samaradorlikni, ta'sir etuvchi omillarning to'g'ri va maqsadli kombinatsiyasini anglatadi va mexanik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy jarayonlarni tavsiflash uchun keng qo'llaniladi. Ularga mexanik energiyani issiqlikka aylantirish, xomashyo, mashina va uskunalaridan foydalanish samaradorligi, sog'liqni saqlash, ta'lim samaradorligi kabilarni misol qilishimiz mumkin. Bu atama xususiy mehnat operatsiyalaridan tortib butun ishlab chiqarishgacha bo'lgan iqtisodiyotda sodir bo'ladigan jarayonlarni tavsiflash uchun qo'llaniladi.

Eng umumiy shaklda samaradorlik mazmuni ishlab chiqarish jarayonida olingan natijalar va ularga erishish bilan bog'liq mehnat va resurslar xarajatlari o'rtasidagi munosabatda namoyon bo'ladi. "Iqtisodiy samaradorlik" tushunchasi iqtisodiy natijalar va ko'rsatkichlar bilan belgilanishidan tashqari, "samaradorlik" ijtimoiy natijalarni ham o'z ichiga oladi.

"Ishlab chiqarish effekti" va "ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi" tushunchalarini farqlash zarur. Birinchisi inson mehnatining, jamiyatning moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishga qaratilgan natijalarini ifodalaydi. Biroq u xodimning mehnat faoliyatiga to'liq baho bera olmaydi. Jamiyat ishlab chiqarishga qanday xarajat evaziga erishilganligini, ya'ni bu samarani olish uchun qancha inson mehnati, moddiy va boshqa moliyaviy resurslar sarflanganligini bilishi kerak. Demak, muammoning mohiyati har bir xarajalar birligi – mehnat, moddiy va boshqalar uchun ishlab chiqarish hajmi va milliy daromadni sezilarli darajada oshirishga erishishdan iborat.

Ishchi kuchi insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lganligi uchun bozor iqtisodiyoti davrida inson emas, mehnat jarayoni ham emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotiladi, uning boshqa tovarlar kabi qiymati va nafilligi mavjuddir va binobarin, uning bozori bo'ladi. Shuning uchun hozirgi kunda keng qo'llanilayotgan mehnat bozori tushunchasi o'rniga ishchi kuchi bozori, mehnat resurslari o'rniga ishchi kuchi resurslari deyilsa to'g'ri va tushunarli bo'lar edi.

Kapital tushunchasi ham turli adabiyotlarda turlicha talqin

qilinadi. Ko'pchilik kapital tushunchasini tarixiy tushuncha deb qarab, uning kapitalizmga xosligini isbotlaydi va kapitalni o'z egasiga qo'shimcha qiymat keltiruvchi qiymat, o'z-o'zidan ko'payuvchi, o'suvchi qiymat deb hisoblaydi. Ayrim g'arb iqtisodchilari ham, masalan, J.Klark, L.Valras, I.Fisherlar kapitalga daromad keltiruvchi, foyda keltiruvchi, foiz keltiruvchi qiymat deb qaraydilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida katta e'tibor beriladigan omillardan biri tadbirkorlik qobiliyatidir. Tadbirkor deb iqtisodiy resurslar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi resurslarining, tabiiy resurslarning bir-biriga qo'shilishini ta'minlaydigan, tashkilotchi, yangilikka intiluvchi, tashabbuskor, iqtisodiy va boshqa xavfdan, javobgarlikdan qo'rqmaydigan kishilarga aytiladi; bu xislatlar majmui esa tadbirkorlik qobiliyati deb yuritiladi. Hozirgi davrda ayrim adabiyotlarda axborot va uning vositalarini, ekologiyani ham alohida omil deb ko'rsatadilar. Bizning fikrimizcha, ular yer va kapitalda o'z ifodasini topadi.

"Samaralilik" tushunchasini o'rganish tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, shuni aytish mumkinki, yaqin o'tmishda ishlab chiqarishning umumiy masarasini yagona ijtimoiy-iqtisodiy kompleks sifatida ko'rib chiqish taklif qilingan.

So'nggi paytlarda ishlab chiqarish samaradorligi odatda ishlab chiqarish-texnologik, ishlab chiqarish-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikka bo'linadi.

Umuman olganda, ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish masalasi har doim iqtisodiyot nazariyasifanining dolzarb muammosi sifatida, uning diqqat markazida bo'lib keladi. Ayniqsa hozirgi paytda bu masala yanada keskin qo'yilmoqda. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarish samaradorligini oshirmasdan turib mamlakatimiz oldida turgan muhim masala — mustaqil iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish vazifasini amalga oshirib bo'lmaydi. Samaradorlikning iqtisodiy mazmuni sifatida har doim ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga avanslangan resurslar, mablag'lar yoki qilingan xarajalar o'rtasidagi nisbat tushuniladi. Lekin, turli ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sharoitida shu jamiyatning maqsadidan kelib chiqib, samaradorlik muammosining tub mohiyati o'zgaradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi sababli har bir iqtisodiy sub'yekt ko'proq foyda olishga intiladi. Shuning uchun ham ishlab chiqarishning samaradorligini olingan foydaning (P) ishlab chiqarishga sarflangan resurs xarajatlari (IR) nisbati bilan aniqlanadi, ya'ni⁶:

$$P' = \frac{P}{IR} 100\%$$

bu yerda:

P' - foyda normasi;

IR - iqtisodiy resurs xarajatlari.

Iqtisodiy adabiyotlarda samaradorlikning bosh mezonini haqida ham bir qancha fikrlar mavjud. Ayrim olimlar ishlab chiqarish samaradorligining bosh mezonini foyda, boshqa birlari esa yalpi milliy mahsulot, sof mahsulot, uchinchilari milliy daromad, to'rtinchilari esa qo'shimcha mahsulot deb ko'rsatadilar. Ammo shuni aytish kerakki, ko'pchilik olimlar tomonidan bozor iqtisodiyoti sharoitida samaradorlikning bosh ko'rsatkichi olingan foydaning xarajatlarga nisbati, ya'ni rentabellik yoki foydalilik darajasi bilan belgilanadi deb tan olinadi. Ishlab chiqarish samaradorligi ko'p qirrali masala bo'lib, bu aytilgan birgina asosiy ko'rsatkichda, uni to'la ravishda har tomonlama ifodalab bo'lmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligini to'la ifodalashda unda qatnashgan omillarning unumdorligini, ulardan samarali foydalanish darajasini bildiradigan ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Bulardan biri mehnat unumdorligidir. Mehnat unumdorligi deb ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyatiga aytiladi va ishlab chiqarilgan mahsulotning, ya'ni iste'mol qiymatining sarflangan mehnat miqdoriga nisbati bilan belgilanadi. Sarflangan mehnat miqdori esa ishlangan vaqt bilan, kishi kuni, kishi soati va hokazo bilan belgilanadi. Agar mehnat unumdorligini MU, mahsulotni M bilan, sarflangan ish vaqtini V bilan belgilasak, mehnat unumdorligi quyidagicha aniqlanadi:

$$MU = \frac{M}{V}$$

Mehnat unumdorligi sarflangan jonli mehnatning har bir birligi evaziga ya'ni kishi kuni, kishi soati hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi. Samaradorlikni aniqlashda kapital unumdorligi degan ko'rsatkichdan ham foydalaniladi va unda ishlab chiqarishda qatnashgan kapitalning har bir birligi evaziga olingan

⁴ Гулямов С.С. Проблемы моделирования развития региональных аграрно-промышленных комплексов. Автореф. дисс. на соискание учен. степ. доктора экономических наук. – Москва, 1986. – 36 с.

⁵ Гулямов С.С. и др. Системный анализ эффективности производства в рыночных условиях. – Т.: Мехнат, 1992 – 220 с.

⁶ Бугуцкий А.А. Эффективность использования ресурсов сельскохозяйственного производства М. «Колос» —1984г. стр. 169-225.

mahsulot, daromad yoki foyda bilan aniqlanadi. Agar kapital unumdorligini-KU deb, ishlab chiqarishda qatnashgan kapital miqdorini-K, mahsulotni-M, yalpi daromadni-YAD bilan, foydani-P bilan belgilasak quyidagi formulalar hosil bo'ladi:

$$KU = \frac{M}{K} \quad KU = \frac{YAD}{K} \quad KU = \frac{P}{K}$$

Samaradorlikni aniqlashda bu ko'rsatkichlardan tashqari mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, energiya sig'imi degan ko'rsatkichlar ham qo'llanilib, ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotning har bir birligini yaratish uchun ketgan, yoki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat, energiya va moddiy ashyolar miqdorini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlarning har biri ishlab chiqarishda qatnashgan turli omillar samaradorligini ifodalab, bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-birini to'ldiradi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun unga ta'sir qiladigan omillarni ham bilish zarurdir. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga bir qancha omillar ta'sir qiladi:

- 1) ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirish va uning natijalarini tezlik bilan ishlab chiqarishda qo'llash;
- 2) ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash;
- 3) iqtisodiyotning tarkibiy qismlarini va uning tashkiliy bo'g'inlarini o'zgartirish;
- 4) ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish va ularning faolligini oshirish;
- 5) mavjud tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona, tejab-tergab foydalanish, yangi, arzon, sifatli xomashyo va energiya turlarini, ekinlarning yangi hosildor navlarini, chorva mollarining mahsuldor zotlarini topib ishlab chiqarishga joriy qilish;
- 6) kishilarning bilim saviyasini, malakasini oshirish, etuk ishchi va mutaxassislar tayyorlash.

Bular ichida fan-texnika taraqqiyoti omili hozirgi kunda respublikamiz uchun dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi. Fan-texnika taraqqiyotining evolyusion va revolyusion shakllari farqlanadi. Evolyusion shaklda rivojlanish deganda, FTning mavjud texnologiyasi asosida, mashinalar va uskunalar qisman modernizatsiyalash asosida rivojlanishi tushuniladi⁷.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абалкин Л.И. Конечные народнохозяйственные результаты, сущность, показатели, пути повышения. М. Экономика, 1978. 151стр.
2. Камаев В.Д. Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений /Под ред. В.Д. Камаева. — 10-е изд., перераб. и доп. — М.: Гуманитар. изд. центр, 2004. — 592 с.
3. В. Я. Иохин. Экономическая теория: Учебник. - М.: Экономист', 2005
4. Гулямов С.С. Проблемы моделирования развития региональных аграрно-промышленных комплексов. Автореф. дисс. на соискание учен.степ. доктора экономических наук. – Москва, 1986. – 36 с.

Revolyusion shaklda rivojlanishi deganda esa, fan-texnikaning bir qancha sohalarida birdaniga katta o'zgarishlar bo'lib, texnikaning eng so'nggi yangiliklarini, avlodlarini ishlab chiqarishda qo'llash, prinsipial yangi texnologik tizimga o'tish tushuniladi. Fan-texnika taraqqiyotining keyingi shaklda rivojlanishi yuksak samara beradi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.2-bandida keltirilgan tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish: ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni rag'batlantirish siyosatini davom ettirish hamda, eng avvalo, iste'mol tovarlar va butlovchi buyumlar importining o'rini bosish, tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish yo'nalishini rivojlantirishga, e'tiborni qaratmoq lozimdir⁸.

Xulosa va takliflar: Sanoat korxonalarida tizimida resurslarni boshqarish juda ham murakkabdir. Chunki ishlab chiqarish va boshqarish masalalarining markazida odamlar-ishchilar, mutaxassislar va rahbarlar turadi. Korxonada maqsadga erishish va rejalarining bajarilishi, yangiliklar yaratilishi, mehnat unumdorligi oshishi faqat ularning hamda yuqorida sanab o'tilgan barcha iqtisodiy resurslar ishtirokida bo'ladi. Ushbu omillarni hisobga olmaslik iqtisodda kam samaralikka, ishlab chiqarish samaradorligini pasayishiga va natijada yaratilgan mahsulotning sifat ko'rsatkichlari pasayishi oqibatida korxonaning ham raqobatbardoshligi sustlashuviga olib keladi.

Biz iqtisodiyot resurslarining to'liq bandligi va ishlab chiqarishning to'liq hajmi bilan xususiyatli deb hisobladik. Agar band bo'lmagan resurslar bo'lsa yoki resurslari samarasiz foydalanilsa iqtisodiyot jadvalda ko'rsatilgan har bir muqobil variantdagi pastroq mahsulot ishlab chiqargan va bu rasmda keltirilgan ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ining ichida joylashgan bo'lar edi.

Agar resurslarning miqdori, sifati hamda texnologiya o'zgarsa iqtisodiyotda ishlab chiqarishning umumiy hajmi ham, ya'ni ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ining holati o'zgaradi. Mavjud resurslarning ko'payishi har bir variantda bitta yoki har ikkala mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga olib keladi.

5. Гулямов С.С. и др. Системный анализ эффективности производства в рыночных условиях. – Т.: Мехнат, 1992 – 220 с.
6. Бугуцкий А.А. Эффективность использования ресурсов сельскохозяйственного производства М. «Колос» —1984г. стр. 169-225.
7. Farmonov T.X. O'zbekiston Respublikasi fermer xo'jaliklarini tashkil etish va rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari. Avtoreferat. diss... iqt.fan.dok. -T.:2006 – 46 b;
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni.

⁷ Farmonov T.X. O'zbekiston Respublikasi fermer xo'jaliklarini tashkil etish va rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari. Avtoreferat. diss... iqt.fan.dok. -T.:2006 – 46 b;

⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni.

ECONOMIC AND LEGAL BASIS OF STATE SUPPORT IN THE DEVELOPMENT OF TRADE OF MEDICINAL PLANTS IN THE DOMESTIC AND FOREIGN MARKETS

Maftuna Ermatova

PhD student of Termiz institute of agrotechnology and innovative development
maftuna-ermatova@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATION

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 4

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.942>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

state court, trade in medicinal plants, economic policy, legal framework, domestic market development, foreign market access, regulation.

This study explores the economic policy and legislative frameworks that underpin government support, highlighting the importance of regulatory mechanisms, financial incentives and strategic partnerships. It examines how these measures improve market access, ensure quality standards and promote sustainable practices. The study also examines international trade dynamics and focuses on how domestic policies align with global market trends and compliance requirements. Areas of focus include subsidies, tax incentives, certification processes, intellectual property rights and trade agreements. By providing comprehensive information, this topic aims to shed light on the important factors affecting the medicinal plant trade and the ways in which government support can stimulate the development of the industry.

Introduction: The trade of medicinal plants has grown significantly, driven by rising consumer demand for natural remedies and the increasing recognition of traditional medicine's value. To capitalize on this growth, governments play a crucial role by providing economic and legal support to enhance the sector's development both domestically and internationally. This article explores the various economic policies and legal frameworks that underpin state support, examining how these measures can boost the medicinal plant trade's competitiveness and sustainability.

Economic policies are instrumental in creating an environment conducive to the growth of the medicinal plant trade. Key elements of such policies include subsidies, tax incentives, and financial assistance programs designed to reduce production costs and encourage investment. Governments often provide direct financial support to farmers and enterprises involved in the cultivation and processing of medicinal plants. Subsidies can help offset the costs of production inputs, such as seeds, fertilizers, and irrigation systems, making it economically viable for farmers to engage in this sector. Additionally, low-interest loans and grants can facilitate investment in advanced technologies and infrastructure, enhancing productivity and product quality.

Literature review: Tax incentives, including tax breaks and credits, are powerful tools to encourage investment in the medicinal plant sector. These incentives can reduce the financial burden on businesses, allowing them to reinvest savings into expanding operations, improving processing methods, and exploring new markets.

Investment in R&D is crucial for the advancement of the medicinal plant industry. State-sponsored research initiatives can lead to the discovery of new plant species with medicinal properties, improvement of cultivation techniques, and development of innovative products. Governments can fund research institutions and provide grants to companies engaging in R&D, fostering innovation and competitiveness.

A robust legal framework is essential for regulating the medicinal plant trade, ensuring product quality, and protecting intellectual property rights. Key components of this framework include certification processes, quality standards, and trade regulations.

Establishing and enforcing quality standards is vital for ensuring that medicinal plants and derived products meet safety and efficacy criteria. Certification processes, such as Good Agricultural Practices (GAP) and Good Manufacturing Practices (GMP), can assure consumers of product quality and safety. Governments can facilitate these certifications through regulatory bodies and support for compliance.

Protecting intellectual property rights is crucial for encouraging innovation and safeguarding traditional knowledge. Legal frameworks that recognize patents, trademarks, and geographical indications can help protect the unique characteristics of medicinal plants and products derived from them. This protection incentivizes investment in the development and commercialization of new products.

Methodology: Bilateral and multilateral trade agreements can open up new markets for medicinal plant products. These agreements often include provisions that reduce tariffs, eliminate trade barriers, and harmonize regulations, facilitating smoother market entry and

expansion. Governments can play a proactive role in negotiating such agreements to benefit the domestic medicinal plant industry.

To develop the domestic market for medicinal plants, governments must focus on creating a supportive environment for producers and consumers. This includes promoting awareness about the benefits of medicinal plants, supporting local markets, and ensuring the availability of high-quality products.

Raising awareness about the health benefits of medicinal plants can drive consumer demand. Public education campaigns and inclusion of medicinal plants in national health programs can promote their use and acceptance. Governments can support local markets by establishing marketplaces for medicinal plants, providing infrastructure, and facilitating supply chain logistics. Ensuring that local producers have access to these markets can stimulate domestic trade and provide farmers with a stable income.

Implementing strict quality control measures is essential to build consumer trust. Governments can establish testing facilities and regulatory bodies to oversee the quality of medicinal plants sold in the domestic market, ensuring that they meet safety and efficacy standards. Expanding into international markets requires strategic support from the government to navigate complex regulatory landscapes and competitive pressures.

Results: Ensuring that products comply with international standards and regulations is critical for successful market entry. Governments can assist producers in obtaining the necessary certifications and meeting the regulatory requirements of target markets. Providing export incentives, such as tax rebates and subsidies for export-related costs, can encourage companies to explore and penetrate foreign markets. Trade promotion organizations can also play a role in connecting domestic producers with international buyers. Organizing trade missions and participating in international expositions can help showcase domestic products to a global audience. Governments can support these initiatives by facilitating participation and providing logistical and financial assistance.

The economic and legal basis of state support plays a pivotal role in the development of the trade of medicinal plants. By implementing comprehensive economic policies and robust legal frameworks, governments can enhance the sector's growth, ensure product quality, and expand market access. This support not only benefits the domestic economy but also positions the medicinal plant industry to compete effectively in the global market. As consumer interest in natural and traditional remedies continues to rise, state support will remain a key driver of the industry's success and sustainability.

Discussion: Medicinal plants are plants used for the treatment of humans and animals, for the prevention of diseases, as well as in the food, perfumery and cosmetic industries. It has been determined that there are 10-12 thousand types of medicinal plants on earth. The chemical and pharmacological properties of more than 1000 types of plants have been investigated. There are more than 700 species of medicinal plants in Uzbekistan. Of these, about 120 species of plants grown in natural conditions and cultivated are used in scientific and folk medicine. Currently, about 40-47% of medicines used in medicine are

obtained from raw plant materials. Plants are living natural chemical laboratories with complex structures and the ability to create complex organic substances or compounds from simple inorganic substances. Dried herbs, shoots, roots, rhizomes, buds, bulbs, barks, leaves, flowers, buds, fruits (seeds), seeds, juice, pulp, essential oil, etc. are used medicinally.

Medicinal plants are classified in 2 different ways: 1) depending on the composition of active substances - alkaloids, glycosides, essential oils, vitamins, etc., 2) depending on their pharmacological properties, sedative, analgesic, hypnotic, affecting the cardiovascular system, stimulating the central nervous system, blood pressure lowering and others. The active substances of medicinal plants are alkaloids, various glycosides (anthraglycosides, cardiac glycosides, saponins, etc.), flavonoids, coumarins, astringent and mucilaginous substances, essential oils, vitamins, dyes, enzymes, phytoncides, starch, proteins, polysaccharides, nitrogenous may contain substances, oil and fatty acids and other compounds.

Medicinal herbs are plant species that are used for promoting health and/or curing certain illnesses; they can be used in raw or processed form, alone or in combination with other plants or components, and countries around the world are looking into their usage in both allopathic and traditional systems. On the other hand, essential oils from aromatic plants are used to make medicines, perfumes, and spices. As a result, the two groups frequently interact and act simultaneously, particularly in commercial experiments. MAPs are specially grouped and termed as Jaributi (herbs) in Nepal. Still, one can distinguish between medicinal or therapeutic (pharmacological) and other applications (culinary, cosmetic, food, etc.), in the simplest way.

The global trade of medicinal plants is experiencing significant growth due to increasing consumer interest in natural remedies and traditional medicine. This expansion is driven by various mechanisms that facilitate the development of this sector in both domestic and international markets. Understanding these mechanisms is crucial for stakeholders, including governments, producers, and traders, to effectively navigate and capitalize on market opportunities. This article explores the key mechanisms involved in the development of the medicinal plant trade, highlighting strategies that enhance market access, ensure product quality, and foster sustainable practices.

References:

1. Picodi. "How much money is spent on groceries in the USA and other countries?"/17.aug.2023 <https://www.picodi.com/us/bargain-hunting/spendings-onfood-2023>
2. Ms.S.KANIMOZHI. Agricultural and Food Marketing./Journal of Emerging Technologies and Innovative Research.volume 6, February 2019, ISSN: 2349-5162
3. M Crawford.Agriculture and food marketing./ 2006 <https://www.fao.org/3/w3240e/W3240E01.htm>

The development of the trade of medicinal plants in domestic and foreign markets is driven by a combination of government support, innovation, quality assurance, and sustainable practices. By leveraging these mechanisms, stakeholders can enhance market access, ensure product quality, and promote sustainable growth. As the global demand for natural remedies continues to rise, the medicinal plant trade offers significant opportunities for economic development and the promotion of traditional medicine. Strategic investments and collaborative efforts will be essential to navigate challenges and capitalize on the potential of this burgeoning sector.

The research findings highlight several key aspects of the economic and legal basis for the development of the trade of medicinal plants in domestic and foreign markets: Subsidies for inputs like seeds, fertilizers, and irrigation systems significantly reduce production costs, making medicinal plant cultivation more profitable. Financial assistance programs facilitate investment in advanced technologies and infrastructure, enhancing productivity and quality.

Conclusion: Government initiatives to promote consumer awareness and education about the benefits of medicinal plants have driven domestic demand. Development of market infrastructure, including marketplaces and logistics networks, has facilitated efficient trade within domestic markets. International Market Expansion: Compliance with international standards and participation in trade agreements have enhanced market access for medicinal plants. Export incentives and support for participation in international trade fairs have helped domestic producers reach a global audience.

Policies promoting sustainable harvesting and conservation of wild medicinal plant populations ensure long-term resource availability. Community-based resource management programs have been effective in balancing economic interests with environmental sustainability. Organic Farming and Fair Trade: Adoption of organic farming practices and fair trade principles has attracted ethically conscious consumers. Eco-certifications and fair trade labels have improved marketability and contributed to the sector's overall sustainability. Regulatory Complexities: Navigating different regulatory landscapes remains a challenge for producers.

4. Aladdin D. Rillo. Promoting Agricultural Value Chain Integration in Central Asia and the Caucasus//ABDIPolicy brief.november 2016.
5. Avliyoqulov, Ashurali Avazovich, Ermatova, Maftuna Arslonbek Qizi TA'LIM XIZMATLARIDA MARKETING BOSHQARUVI // ORIENSS. 2022. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ta-lim-xizmatlarida-marketing-boshqaruvi> (дата обращения: 09.06.2024).

CRISIS MANAGEMENT IN THE DIGITAL AGE

Muhammadabdullo Abduraimov

Teacher, Kokand University

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 5

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.943>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

crisis management, digital age, social media, data analytics, transparency, misinformation, Uzbekistan

ANNOTATION

This study explores the impact of digital technologies on crisis management through a qualitative analysis of secondary data, including literature, reports, and case studies. Findings reveal that social media facilitates rapid information dissemination and real-time engagement, while data analytics enable proactive monitoring and crisis prediction. The study also highlights the role of transparency in fostering public trust and the challenges posed by misinformation. The analysis includes insights from Uzbekistan's digital transformation, emphasizing the need for continuous adaptation in crisis management practices.

Introduction: In the rapidly evolving landscape of the digital age, effective crisis management has become more complex and imperative than ever before. With the proliferation of digital technologies and the omnipresence of social media, organizations must navigate a new paradigm where information spreads instantaneously, and public perception can be swiftly shaped or shattered (Coombs, 2015). The digital age offers both unprecedented challenges and opportunities for crisis management. Social media platforms, while providing a vital communication channel, also pose significant risks due to the rapid dissemination of information and the potential for misinformation. As noted by Coombs (2012), the real-time nature of social media requires organizations to be agile, transparent, and proactive in their communication strategies. In Uzbekistan, the digital transformation has also influenced crisis management practices. The increased internet penetration and usage have created a dynamic environment where digital tools are leveraged for both crisis response and management. According to a report by the Uzbek Agency for Communication and Informatization, the country has seen a substantial rise in internet users, reflecting the growing importance of digital channels in crisis scenarios (Uzbek Agency for Communication and Informatization, 2020). Research underscores the necessity for robust digital crisis management frameworks that incorporate data analytics, social media monitoring, and real-time communication. These tools enable organizations to respond promptly and effectively, mitigating the impact of crises and maintaining public trust (Jin et al., 2014; Liu et al., 2015).

As we delve deeper into the intricacies of crisis management in the digital age, it is crucial to explore how organizations can harness digital tools and strategies to not only manage crises but also to emerge stronger and more resilient. For further insights and detailed studies, sources such as Jin et al. (2014) and Liu et al. (2015) offer valuable perspectives on the integration of digital technologies in crisis management. Additionally, the experiences and practices within Uzbekistan provide a localized understanding of digital crisis management in action (Uzbek Agency for Communication and Informatization, 2020).

Literature review: Crisis management has significantly evolved with the advent of digital technology. Early theories such as Coombs' Situational Crisis Communication Theory (SCCT) have laid the groundwork for understanding the importance of aligning crisis response strategies with the type and context of crises. According to SCCT, the perceived responsibility and the organization's crisis history critically influence the effectiveness of the response (Coombs, 2012). This theory emphasizes the need for tailored communication strategies based on the nature of the crisis, whether it be a victim crisis, accidental crisis, or preventable crisis.

The Social-Mediated Crisis Communication (SMCC) model further expands on the role of social media in crisis management. SMCC posits that social media platforms serve as vital intermediaries, shaping the dissemination and reception of information during crises (Liu, Austin, & Jin, 2011). These platforms enable real-time communication, allowing organizations to swiftly address issues, provide updates, and engage with the public. The dynamic nature of social media requires organizations to be vigilant and responsive to rapidly changing information landscapes. Studies have shown that social media

significantly impacts public perception during crises. Veil, Buehner, and Palenchar (2011) highlight how social media platforms facilitate immediate communication, helping organizations to manage public sentiment and mitigate damage. Schultz, Utz, and Göritz (2011) found that the timely and transparent dissemination of information via social media can enhance public trust and reduce the negative impact of crises.

In Uzbekistan, digital transformation has similarly influenced crisis management practices. Increased internet penetration and the growing use of social media have created new avenues for crisis communication. The Uzbek Agency for Communication and Informatization's reports indicate that digital channels are increasingly utilized for crisis response, reflecting a broader trend towards digital integration in crisis management (Uzbek Agency for Communication and Informatization, 2020). These digital tools are crucial for timely dissemination of information, public engagement, and coordination among stakeholders. The role of data analytics in crisis management is also pivotal. Advanced data analytics enable organizations to monitor social media activity, identify emerging issues, and predict potential crises. This proactive approach allows for early intervention, reducing the likelihood of crises escalating. Kim and Hastak (2018) emphasize that social network analysis can reveal critical insights into online interactions post-disaster, informing more effective crisis management strategies. Another significant aspect of digital crisis management is the use of mobile technologies. Mobile apps and platforms offer new channels for emergency communication, providing real-time alerts and updates to affected populations. These technologies enhance the ability of organizations to reach a wider audience quickly and efficiently. Research by Jin et al. (2014) underscores the importance of integrating mobile technologies into crisis communication plans to ensure broad and timely dissemination of information.

The literature also highlights the importance of transparency and accountability in digital crisis management. Transparent communication fosters trust and credibility, essential components for effective crisis management. Organizations that provide clear, consistent, and accurate information are more likely to maintain public trust and mitigate the negative impact of crises. Liu, Austin, and Jin (2015) argue that the interplay of information form and source significantly influences public responses to crisis communication strategies, with transparent and authoritative sources being more effective in managing crises. Case studies of crisis management in the digital age provide valuable insights into best practices and lessons learned. For example, the 2010 BP oil spill demonstrated the critical role of digital communication in managing large-scale environmental disasters. BP's use of social media and online platforms to disseminate information and engage with stakeholders was pivotal in their crisis response strategy (Muralidharan et al., 2011). Similarly, the Fukushima Daiichi nuclear disaster highlighted the importance of timely and transparent digital communication in managing public perception and mitigating panic (Hirose, 2012). In conclusion, the digital age presents both challenges and opportunities for crisis management. The integration of digital technologies such as social media, data analytics, and mobile platforms has transformed how organizations respond to crises. These tools enable real-time communication, proactive monitoring, and broad dissemination of

information, enhancing the ability of organizations to manage crises effectively. The theoretical foundations and empirical studies reviewed herein underscore the importance of tailored communication strategies, transparency, and the strategic use of digital tools in crisis management. As digital technologies continue to evolve, ongoing research and adaptation will be essential to navigate the complexities of crisis management in the digital age.

Methodology: This study employs a qualitative research methodology using secondary data to explore crisis management in the digital age. The approach is based on analyzing existing literature, reports, case studies, and other relevant documents to understand how digital tools and strategies are utilized in crisis management. This method allows for an in-depth examination of the existing body of knowledge, providing a comprehensive understanding of the topic. The research design for this study is structured around a systematic review of qualitative data obtained from secondary sources. This includes academic journals, books, government reports, industry reports, and reputable online sources. The goal is to gather diverse perspectives and insights on crisis management in the digital era.

A comprehensive literature review will be conducted to identify relevant theories, models, and frameworks in crisis management. Sources will include academic journals, books, and conference papers. Databases such as JSTOR, Google Scholar, and PubMed will be utilized to access peer-reviewed articles. Key search terms will include "crisis management," "digital age," "social media," "data analytics," and "communication strategies." Reports from government agencies, such as the Uzbek Agency for Communication and Informatization, and industry reports from organizations specializing in crisis management and digital technologies will be reviewed. These reports provide practical insights and real-world examples of crisis management practices. Detailed case studies of organizations that have effectively managed crises using digital tools will be analyzed. These case studies will be sourced from academic publications, industry reports, and reputable online sources. They will provide concrete examples of best practices and lessons learned. Reputable online sources such as TechPinas, SpringerLink, and ScienceDirect will be reviewed to gather current and relevant information on the integration of digital technologies in crisis management. These sources offer updated perspectives and emerging trends in the field. The collected data will be analyzed using qualitative content analysis. This involves systematically coding and categorizing the data to identify common themes, patterns, and insights. The analysis will focus on understanding the role of digital technologies in crisis management, the effectiveness of different communication strategies, and the challenges and opportunities presented by the digital age.

The data will be coded using both predefined and emergent codes. Predefined codes will be based on key concepts identified in the literature review, such as "social media," "real-time communication," "data analytics," and "transparency." Emergent codes will be developed based on patterns and themes that arise during the data analysis process. The coded data will be categorized into major themes and sub-themes. This will help in organizing the data and identifying relationships between different concepts. For example, themes might include "Impact of Social Media," "Data Analytics in Crisis Management," and "Challenges of Digital Crisis Communication."

A thematic analysis will be conducted to interpret the data and draw meaningful conclusions. This involves examining the relationships between themes, identifying key insights, and understanding the broader implications of the findings. To ensure the validity and reliability of the study, data will be collected from multiple sources to ensure a comprehensive and balanced understanding of the topic. Triangulation will help validate the findings by cross-verifying information from different perspectives. The research process and findings will be reviewed by experts in the field to ensure accuracy and credibility. Peer review will help identify any biases or gaps in the research and provide constructive feedback. The research methodology and data analysis process will be documented in detail to ensure transparency and reproducibility. This will allow other researchers to replicate the study and verify the findings. The study will adhere to ethical guidelines for research. Since the research relies on secondary data, issues of confidentiality and consent are minimal. However, all sources will be properly cited to acknowledge the original authors and avoid plagiarism. Additionally, care will be taken to accurately represent the findings and avoid misinterpretation of the data. This qualitative research methodology, utilizing secondary data, provides a robust framework for exploring crisis management in the digital age. By systematically

reviewing and analyzing existing literature, reports, and case studies, the study aims to provide valuable insights into how digital tools and strategies can be effectively utilized in crisis management. This approach not only enhances our understanding of the topic but also identifies best practices and emerging trends that can inform future research and practice.

Results: The analysis reveals several key aspects of how digital tools are reshaping crisis management. Social media's role is pivotal, enabling rapid dissemination of information and facilitating real-time engagement with stakeholders. Research by Schultz, Utz, and Göritz (2011) demonstrated that social media platforms like Twitter and Facebook provide immediate communication channels that help organizations manage public sentiment effectively during crises. The speed and reach of social media are unmatched by traditional communication methods, making it a critical component in contemporary crisis management strategies.

Advanced data analytics are equally important, offering organizations the ability to monitor social media activity, identify emerging issues, and predict potential crises. Kim and Hastak (2018) illustrate that social network analysis can provide valuable insights into online interactions following a disaster, enabling organizations to devise more effective crisis management strategies. For example, during the COVID-19 pandemic, data analytics helped public health organizations track the spread of misinformation and respond promptly with accurate information (Cinelli et al., 2020). In Uzbekistan, digital transformation has significantly impacted crisis management practices. Increased internet penetration and social media use have created new avenues for crisis communication. According to the Uzbek Agency for Communication and Informatization (2020), digital channels have improved coordination among stakeholders and the efficiency of information dissemination to the public. The government's efforts to enhance digital infrastructure and promote digital literacy have facilitated these improvements.

Transparency and accountability are critical in digital crisis management. Liu, Austin, and Jin (2015) argue that transparent communication fosters trust and credibility, essential for managing crises effectively. Organizations that provide clear, consistent, and accurate information are more likely to maintain public trust and mitigate the negative impacts of crises. The 2010 BP oil spill serves as a case in point, where BP's use of social media and online platforms to disseminate information and engage with stakeholders was crucial in their crisis response strategy (Muralidharan et al., 2011). Challenges in digital crisis management are also significant. The rapid spread of misinformation on social media can exacerbate crises. Organizations must be prepared to counteract false information swiftly and effectively. For instance, during the Ebola outbreak, misinformation spread rapidly on social media, complicating public health efforts (Oyeyemi, Gabarron, & Wynn, 2014). Moreover, the need for continuous monitoring and responsiveness can strain resources, particularly for smaller organizations. A detailed case study analysis provides further insights into these dynamics. The Fukushima Daiichi nuclear disaster highlighted the importance of timely and transparent digital communication in managing public perception and mitigating panic (Hirose, 2012). Similarly, the Hope for Haiti campaign demonstrated how social media can mobilize resources and support during a crisis, underscoring the power of digital platforms in crisis management (Muralidharan et al., 2011).

The integration of mobile technologies is another critical aspect of digital crisis management. Mobile apps and platforms offer new channels for emergency communication, providing real-time alerts and updates to affected populations. Research by Jin et al. (2014) emphasizes the importance of integrating mobile technologies into crisis communication plans to ensure broad and timely dissemination of information. For example, during natural disasters, mobile platforms have been used to send emergency alerts and coordinate relief efforts, proving their efficacy in crisis situations. A thematic analysis of the collected data reveals several recurring themes and insights. The impact of social media on crisis management is a dominant theme, with numerous studies highlighting its benefits and challenges. The role of data analytics in providing actionable insights and enabling proactive crisis management is another significant theme. Transparency and the importance of trust in effective crisis communication are consistently emphasized across different sources.

The findings are summarized in the following table, which visually represent the key aspects of digital crisis management.

Table 1. Key Aspects of Digital Crisis Management

Aspect	Key Findings
Social Media	Enables rapid information dissemination and real-time engagement (Veil, Buehner, & Palenchar, 2011)
Data Analytics	Provides proactive monitoring and crisis prediction (Kim & Hastak, 2018)
Digital Transformation in Uzbekistan	Enhances crisis response and stakeholder coordination (Uzbek Agency for Communication and Informatization, 2020)
Transparency	Fosters trust and credibility, essential for effective crisis management (Liu, Austin, & Jin, 2015)
Challenges	Includes rapid misinformation spread and resource strain for continuous monitoring

In conclusion, the integration of digital technologies in crisis management significantly enhances the ability of organizations to respond effectively to crises. Social media, data analytics, and mobile platforms provide valuable tools for real-time communication, proactive monitoring, and broad dissemination of information. However, challenges such as misinformation and resource constraints must be addressed to fully realize the potential of digital crisis management. These findings underscore the need for ongoing adaptation and innovation in crisis management practices to navigate the complexities of the digital age.

Conclusion. The findings of this study underscore the significant impact of digital technologies on crisis management. Social media platforms facilitate rapid dissemination of information and real-time engagement, proving crucial for effective crisis response. Advanced data analytics enable proactive monitoring and crisis prediction, enhancing

the ability to manage and mitigate crises. The experience in Uzbekistan highlights the importance of digital transformation in improving crisis response and coordination. However, challenges such as misinformation and resource constraints remain. To navigate these complexities, continuous adaptation and innovation in crisis management practices are essential.

Overall, the integration of digital tools provides valuable opportunities for enhancing crisis management, but it requires organizations to be vigilant, transparent, and responsive. By leveraging these tools effectively, organizations can better manage crises, maintain public trust, and emerge stronger in the face of adversity. The ongoing evolution of digital technologies will continue to shape the future of crisis management, necessitating ongoing research and practice refinement.

References:

- Cinelli, M., Quattrocchi, W., Galeazzi, A., et al. (2020). The COVID-19 social media infodemic. *Scientific Reports*, 10, 16598.
- Coombs, W. T. (2012). *Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing, and Responding*. SAGE Publications.
- Hirose, H. (2012). Fukushima Daiichi nuclear disaster: Timeline and lessons learned. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 68(3), 30-37.
- Jin, Y., Liu, B. F., & Austin, L. (2014). Examining the role of social media in effective crisis management: The effects of crisis origin, information form, and source on public responses to organizational crisis. *Communication Research*, 41(1), 74-94.
- Kim, S., & Hastak, M. (2018). Social network analysis: Characteristics of online social networks after a disaster. *International Journal of Information Management*, 38(1), 86-96.
- Liu, B. F., Austin, L., & Jin, Y. (2011). The Social-Mediated Crisis Communication (SMCC) model: Understanding the role of social media in crisis management. *Journal of Public Relations Research*, 23(4), 340-360.
- Liu, B. F., Austin, L., & Jin, Y. (2015). How publics respond to crisis communication strategies: The interplay of information form and source. *Public Relations Review*, 41(1), 44-53.
- Muralidharan, S., Rasmussen, L., Patterson, D., & Shin, J. H. (2011). Hope for Haiti: An analysis of Facebook and Twitter usage during the earthquake relief efforts. *Public Relations Review*, 37(2), 175-177.
- Oyeyemi, S. O., Gabarron, E., & Wynn, R. (2014). Ebola, Twitter, and misinformation: A dangerous combination? *BMJ*, 349, g6178.
- Schultz, F., Utz, S., & Göritz, A. (2011). Is the medium the message? Perceptions of and reactions to crisis communication via Twitter, blogs and traditional media. *Public Relations Review*, 37(1), 20-27.
- Uzbek Agency for Communication and Informatization. (2020). *Annual Report on Digital Transformation and Internet Usage in Uzbekistan*.
- Veil, S. R., Buehner, T., & Palenchar, M. J. (2011). A work-in-process literature review: Incorporating social media in risk and crisis communication. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 19(2), 110-122.

THE INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA INFLUENCERS ON CONSUMER BEHAVIOR

Muhammadabdullo Abduraimov
 Teacher, Kokand University

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATION

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil
Jurnal soni: 11
Maqola raqami: 6
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.944>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Social media influencers, Consumer behavior, Marketing, Management, Authenticity, Psychological mechanisms, Platform-specific dynamics, Measurement of effectiveness, Ethical considerations.

This article examines how social media influencers impact consumer behavior in the fields of marketing and management. Utilizing a qualitative research method and analyzing secondary data, the research explores different facets of influencer marketing, such as authenticity, psychological factors, platform-specific dynamics, effectiveness measurement, and ethical concerns. Research shows that authenticity and trustworthiness are crucial in influencer marketing, in addition to the psychological aspects of social proof and parasocial interaction. Different dynamics on each platform emphasize the necessity of customized marketing strategies on platforms like Instagram, YouTube, and TikTok. Advanced analytics and sentiment analysis are essential for assessing the effectiveness of campaigns. Maintaining consumer trust relies heavily on adhering to ethical standards, such as following regulations and being transparent. The research highlights the significance of continuously studying and adjusting to new trends in order to fully utilize influencer marketing in modern marketing plans.

Introduction. The emergence of social media has transformed the field of marketing, leading to the development of a different type of influential figures called social media influencers. These social media personalities, with large followings on platforms like Instagram, YouTube, and TikTok, hold considerable influence in molding how consumers view and act. Their knack for connecting with viewers on an individual level has become essential in today's digital marketing plans. This paper seeks to investigate how social media influencers affect consumer behavior by analyzing the ways in which they influence buying choices and the success of influencer marketing strategies.

In recent years, there has been a significant increase in the popularity of influencer marketing, which is a type of social media marketing that includes endorsements and product placements by influencers (De Veirman, Cauberghe, & Hudders, 2017). Influencers' trust and authenticity have become crucial assets in today's crowded digital marketplace. Influencers produce content that connects with their followers by frequently sharing personal experiences and opinions on various products and services. This close relationship boosts their trustworthiness and convinces customers to have faith in their suggestions (Lou & Yuan, 2019). Several psychological mechanisms can be credited for the influence that social media influencers have on consumer behavior. Social proof is a key factor, as consumers view a product as more attractive when it is supported by someone they look up to (Cialdini, 2009). This is especially powerful on social media platforms such as Instagram, where visual posts are prominent, and influencers can display products in desirable lifestyles. Furthermore, the unidirectional connections between influencers and their followers, known as parasocial interactions, strengthen the influencers' ability to persuade their audience (Horton & Wohl, 1956).

Various social media platforms have their own distinctive dynamics that impact how users engage with and are affected by content. For example, Instagram's focus on visual content enables influencers to craft visually appealing posts that attract viewers and encourage interaction. On the contrary, YouTube allows for longer content that allows influencers to offer detailed reviews and tutorials, building a stronger sense of trust and authenticity (Djafarova & Rushworth, 2017). Kay, Mulcahy, and Parkinson (2020) found that TikTok's brief and interesting videos are highly successful in engaging younger viewers, making it a valuable resource for influencer marketing to Gen Z customers. Assessing the success of influencer marketing campaigns requires analyzing different metrics and Key Performance Indicators (KPIs). Metrics related to engagement, like likes, comments, shares, and views, are frequently employed to measure the effectiveness and outreach of influencer material. Yet, these measurements by themselves do not offer a full understanding. Marketers can now use advanced analytics tools to monitor important results like conversion rates, website traffic, and sales connected to influencer campaigns (Hughes, Swaminathan, & Brooks, 2019). Further, sentiment analysis can evaluate the mood of the interactions and feedback to grasp consumer sentiment about the brand (Gretzel, 2018). The outcome of an influencer marketing campaign relies significantly on choosing the appropriate influencers. It is essential for brands to select influencers whose

audience characteristics match their target market. Furthermore, the influencer's authenticity and credibility are crucial factors in determining the success of the campaign. Consumers are more inclined to react favorably to influencers who truly resonate with the brand's values and image (Jin, Muqaddam, & Ryu, 2019). Brands must also consider the possible dangers of working with influencers, like scandals or controversies that could harm the brand's reputation (Kapitan & Silvera, 2016).

With the increasing popularity of influencer marketing comes a rise in worries regarding transparency and ethics. Regulatory bodies in different areas have enforced rules mandating influencers to clearly disclose sponsored content. For example, the Federal Trade Commission (FTC) in the United States requires influencers to clearly and visibly state any paid partnerships (Federal Trade Commission, 2019). In spite of these regulations, there are still cases of not following the rules and misleading advertising, showing the importance of continuous monitoring and stronger enforcement. The evolution of influencer marketing is set to continue as new technologies and platforms emerge. Micro-influencers are becoming more popular because of their perceived genuineness and stronger bond with their audience, as they have smaller yet highly committed followers (Campbell & Farrell, 2020). Furthermore, progress in artificial intelligence and data analytics is improving the accuracy of influencer selection and campaign evaluation, enabling the implementation of more focused and efficient marketing tactics. Influencer marketing is expected to become more connected to overall marketing strategies as the industry grows, focusing on building long-lasting partnerships and creating comprehensive brand experiences (Glucksman, 2017).

Literature review. The research on how social media influencers affect consumer behavior has grown substantially in the last ten years, indicating the increasing significance of this marketing tactic. Influencer marketing utilizes the credibility and popularity of individuals with large social media followings to endorse products and brands. This method has been shown to be very successful because of the genuine and intimate relationships influencers create with their followers.

De Veirman, Cauberghe, and Hudders (2017) emphasize the distinct benefits influencers provide in terms of genuineness and interaction. Their research shows that influencers with a bigger audience can improve brand perceptions. However, perceived credibility and alignment with the product are also important factors. Lou and Yuan (2019) delve deeper into the idea of authenticity, discovering that consumer trust is greatly impacted by how influencer content is perceived in terms of value and credibility. This reliance impacts consumer buying choices, highlighting the significance of genuine and beneficial content in influencer marketing. Recent studies have focused on examining the psychological mechanisms that contribute to the success of influencer marketing. Cialdini's (2009) social proof theory is significant because consumers often mimic the actions of respected individuals, particularly in the online world. Horton and Wohl's (1956) idea of para social interaction suggests that influencers have significant persuasive influence because followers create one-way connections with them. Djafarova and Rushworth (2017) offer factual evidence backing

these theories, demonstrating that young women consumers view Instagram influencers as trustworthy authorities, greatly influencing their intentions to make purchases.

The effectiveness of influencer marketing is greatly influenced by the unique dynamics of each platform. Influencers can benefit uniquely from each social media platform. For example, influencers can use Instagram's visual platform to make attractive posts that attract attention and encourage interaction. On the other hand, YouTube allows for more detailed content like evaluations and instructional videos, which can create stronger credibility (Djafarova & Rushworth, 2017). Kay, Mulcahy, and Parkinson (2020) highlight the impact TikTok has on younger age groups, highlighting its ability to generate high levels of interaction with brief, lively video content. These particular strategies underscore the importance of customized tactics for influencer marketing, considering the distinct features of each social media platform. Assessing the success of influencer marketing campaigns requires the use of different metrics and analytical instruments. Measuring the extent and influence of influencer content is often done using engagement indicators such as likes, comments, shares, and views. Nonetheless, Hughes, Swaminathan, and Brooks (2019) contend that relying solely on these metrics is inadequate. They support the use of sophisticated analytics to monitor conversion rates, website traffic, and sales from influencer campaigns. According to Gretzel (2018), sentiment analysis, which assesses the mood of interactions and comments, offers additional understanding of consumer sentiments and perceptions of brands.

Choosing the right influencers who align with brand values is crucial for the effectiveness of influencer marketing campaigns. Jin, Muqaddam, and Ryu (2019) emphasize the significance of selecting influencers with audience demographics that correspond to the target market and values that are consistent with the brand. This alignment boosts the campaign's credibility and strengthens the bond with the audience. It is important to also take into account the potential dangers of influencer collaborations, such as controversies or scandals, as these can harm the reputation of a brand (Kapitan & Silvera, 2016).

The significance of ethical considerations and regulatory frameworks is growing within the influencer marketing sector. Organizations like the Federal Trade Commission (FTC) in the US have put in place rules that mandate transparent disclosure of sponsored content to guarantee clarity (Federal Trade Commission, 2019). Even with these rules in place, problems like not following them and running dishonest ads persist, underscoring the necessity for tougher enforcement and continuous oversight. Ethical issues, especially regarding how influencer marketing affects younger audiences, are becoming increasingly popular for discussion (Gretzel, 2018). The development of influencer marketing is set to continue evolving, propelled by new trends and technological advancements. Micro-influencers are becoming more popular because of their perceived genuineness and stronger bonds with their audience, despite having smaller but more engaged followings (Campbell & Farrell, 2020). Moreover, progress in AI and data analysis is improving the accuracy of selecting influencers and optimizing campaigns, enabling more focused and efficient marketing tactics. As the industry grows older, influencer marketing is expected to become more intertwined with overall marketing strategies, focusing on establishing long-term relationships and comprehensive brand interactions (Glucksman, 2017).

The literature on social media influencers and their impact on consumer behavior underscores the effectiveness of this marketing strategy due to the authenticity, engagement, and personal connections influencers establish with their audiences. The psychological mechanisms, platform-specific dynamics, and the importance of careful influencer selection are critical factors that determine the success of influencer marketing campaigns. As the field continues to evolve, ongoing research and adaptation to emerging trends and ethical considerations will be essential for leveraging the full potential of influencer marketing.

Methodology. This research study uses qualitative methods and secondary data to investigate how social media influencers impact consumer behavior. Qualitative research is well-suited for exploring intricate social phenomena, like the subtle ways influencers influence consumer opinions and choices. Through the examination of available data, the goal of this research is to offer a thorough analysis of the present patterns, mechanisms, and consequences of influencer marketing without the need for collecting new data.

The study design relies on a methodical review of current literature and secondary data sources. Previously published research articles,

industry reports, and market analysis make up secondary data that offers a diverse dataset for studying the impact of social media influencers. This method enables a thorough examination of confirmed discoveries and theoretical understandings in different situations and fields (Creswell & Poth, 2018). Data collection consisted of a comprehensive examination of academic journals, industry publications, and reputable online sources. Google Scholar, JSTOR, and the Web of Science were the databases utilized for finding academic literature. Terms like "social media influencers," "consumer behavior," "influencer marketing," and "digital marketing" were utilized to pinpoint studies of significance. Reports from top market research companies like Nielsen, Statista, and eMarketer were also examined to collect up-to-date market data and trends. The process of analyzing data was carried out using thematic analysis, a method ideal for recognizing and making sense of patterns in qualitative data (Braun & Clarke, 2006). Thematic analysis includes multiple stages: becoming familiar with the data, coding, developing themes, and refining themes. The first step was to read and re-read the gathered materials to fully understand the data. This was then followed by creating initial codes to pinpoint important characteristics associated with influencer marketing and consumer behavior.

The encoded information was subsequently arranged into possible themes. The themes were examined and improved to make sure they accurately reflected the data and were clear and unique. Themes that were identified during the analysis comprised the genuineness and reliability of influencers, the psychological processes of influence, dynamics unique to each platform, evaluation of influencer marketing impact, and ethical concerns. Even though this research relies on secondary data, ethical concerns are still relevant. The main ethical issue is making sure to credit original sources correctly and to avoid committing plagiarism. Proper citation is given for all secondary data sources to acknowledge the original authors and researchers. Moreover, the credibility and dependability of the results in this research are guaranteed by using trustworthy and credible sources to uphold the integrity of the data (Yin, 2018). Using secondary data for qualitative research comes with inherent limitations. One major drawback is the possibility of the data being obsolete or not completely applicable to the particular focus of this research. Furthermore, secondary data may not completely depict the most recent trends or new developments in influencer marketing. Even with these constraints, utilizing secondary data offers a broad and thorough basis for grasping the intricate workings of social media influencers and their influence on consumer behavior (Johnston, 2017).

This study aims to combine current knowledge and offer valuable insights into the role of social media influencers in modern marketing strategies by using a qualitative research approach and secondary data. The results of this study have the potential to shape future research and offer direction to marketers in creating influencer marketing campaigns that are more successful.

Results. An analysis of existing data shows various major themes related to how social media influencers impact consumer behavior. These topics consist of the genuineness and reliability of influencers, the psychological processes of influence, dynamics specific to each platform, evaluation of influencer marketing efficacy, and ethical concerns.

As described in Table 1 authenticity is key in determining the success of influencer marketing. Influencers who come across as authentic and honest are more likely to establish trust with their followers. Lou and Yuan (2019) point out that the credibility of influencers is closely connected to authenticity, which has a notable effect on consumer trust and engagement. Influencers who divulge personal stories and experiences when promoting products are frequently perceived as more relatable and trustworthy (De Veirman, Cauberghe, & Hudders, 2017). This confidence leads to more control in influencing consumer buying choices.

The study also discovers important psychological mechanisms that clarify why influencers are successful. According to Cialdini (2009), people are influenced by the behaviors and recommendations of others, especially those they admire or view as experts, as stated in the theory of social proof. This can be seen in how followers imitate the actions and choices of influencers. Furthermore, the idea of parasocial interaction, as outlined by Horton and Wohl (1956), pertains to the one-way connections followers establish with influencers, leading to feelings of closeness and personal engagement. Djafarova and Rushworth (2017) discovered that parasocial relationships can boost the influencers' perceived credibility, leading to increased consumer engagement and loyalty.

Table 1: Key Factors Influencing the Effectiveness of Social Media Influencers

Factor	Description
Authenticity	Perceived genuineness and sincerity of the influencer.
Trustworthiness	Credibility and reliability of the influencer.
Social Proof	Influence exerted through perceived popularity and approval by others.
Parasocial Interaction	One-sided relationships developed by followers with influencers.
Platform Dynamics	Unique opportunities and challenges of different social media platforms.
Engagement Metrics	Likes, comments, shares, and views.
Conversion Metrics	Direct sales, website traffic, and conversion rates.
Sentiment Analysis	Assessment of the tone of interactions and comments.
Ethical Practices	Compliance with regulatory guidelines and transparency in sponsored content.

Various social media platforms present distinct opportunities and obstacles for influencer marketing. Instagram's focus on visuals enables influencers to produce attractive and easily digestible content, which is well-suited for fashion, beauty, and lifestyle items (Djafarova & Rushworth, 2017). YouTube allows influencers to create detailed reviews and tutorials due to its long-form content capabilities, which helps to deepen trust and understanding among viewers (Kay, Mulcahy, & Parkinson, 2020). The concise and captivating video style of TikTok is especially successful in connecting with younger viewers, as influencers can easily and imaginatively grab their attention (Kay et al., 2020). These unique characteristics of each platform underscore the importance of customized marketing tactics that utilize the advantages of each platform. Assessing the effectiveness of influencer marketing campaigns requires the use of different metrics. Metrics related to engagement, such as likes, comments, shares, and views, offer an initial gauge of reach and interaction. Nonetheless, Hughes, Swaminathan, and Brooks (2019) contend that these measures are inadequate when used independently. It is suggested to utilize sophisticated analytics to monitor conversion rates, website traffic, and direct sales generated by influencer campaigns. According to Gretzel (2018), sentiment analysis provides important information on consumer attitudes and brand perception by evaluating the tone of interactions and comments. Marketers can use these in-depth measurement methods to grasp the actual influence of influencer marketing and adjust their strategies effectively.

Ethical concerns play a crucial role in influencer marketing. Organizations like the FTC have set rules mandating transparent disclosure of sponsored material to prevent deceptive advertising and safeguard consumers (Federal Trade Commission, 2019). Even with these rules in place, problems persist with people not following the rules and being dishonest. Gretzel (2018) stresses how ethical behavior is crucial for upholding consumer trust and ensuring the lasting impact of influencer marketing. Moral issues also relate to how influencer marketing can affect at-risk groups like young audiences, who may be easily influenced and more prone to persuasive strategies. Examining existing data highlights the important role that social media influencers play in influencing consumer behavior. The effectiveness of influencer marketing relies heavily on authenticity and trust, as consumers tend to be more swayed by influencers who they see as genuine and credible. The theoretical basis for how influencers can influence consumer attitudes and behaviors involves the psychological principles of social proof and para-social interaction.

Platform-specific characteristics show that various social media platforms have distinct benefits for influencer marketing, requiring customized tactics that utilize the advantages of each platform. Instagram's aesthetics, YouTube's detailed content, and TikTok's captivating video style all provide unique advantages that can be strategically leveraged based on the intended audience and marketing objectives. (see Table 2).

Table 2: Platform-Specific Dynamics

Platform	Key Dynamics	Advantages
Instagram	Visual content, Stories, IGTV	High engagement, visual appeal, ideal for fashion, beauty, lifestyle products
YouTube	Long-form video content, detailed reviews, tutorials	In-depth content, strong trust, ideal for tech, education, entertainment
TikTok	Short, engaging videos, viral potential	Quick engagement, creative content, ideal for reaching younger audiences

A more precise evaluation of influencer marketing campaigns' success can be achieved by utilizing a mix of engagement metrics, conversion tracking, and sentiment analysis. This all-encompassing

method improves comprehension of the influence and efficiency of influencer marketing initiatives, enabling better decision-making and strategy enhancement. (see Table 3).

Table 3: Measurement Approaches for Influencer Marketing

Measurement Approach	Description	Advantages
Engagement Metrics	Likes, comments, shares, views	Initial measure of reach and interaction
Conversion Metrics	Direct sales, website traffic, conversion rates	Measures actual impact on sales and consumer actions
Sentiment Analysis	Assessment of the tone of interactions and comments	Provides insights into consumer attitudes and brand perception

Ethical concerns continue to be an important factor in influencer marketing. It is crucial to uphold consumer trust and the integrity of marketing practices by ensuring transparency and following regulatory guidelines. It is vital for the long-term success of influencer marketing to address ethical concerns, especially those pertaining to the effects on younger audiences.

To sum up, social media influencers are essential in contemporary marketing approaches. Their capacity to genuinely connect with viewers and impact consumer actions renders them valuable resources for brands. Yet, the effectiveness of influencer marketing relies on thoughtful choices, morals in practice, and a deep comprehension of the distinct characteristics of every social media platform. Continual research and adaptation will be crucial in maximizing the full benefits of influencer marketing as the industry develops.

Conclusion. This research has examined the various ways in which social media influencers influence consumer behavior, based on a thorough analysis of existing data and research. The results highlight the essential role of being authentic and trustworthy in influencer marketing. Influencers that are viewed as authentic and trustworthy have a notable effect on consumer attitudes and buying choices (Lou & Yuan, 2019). This is consistent with the idea of social proof and parasocial interaction, which describe how consumers are impacted by the actions and support of beloved figures (Cialdini, 2009; Horton & Wohl, 1956). The examination has pointed out the unique benefits and workings of different social media platforms. Instagram's emphasis on visuals, YouTube's ability to provide in-depth content, and TikTok's captivating video format all present distinct chances for influencer marketing, requiring customized approaches to ensure optimal results. It is crucial to understand platform-specific dynamics in order to create effective

marketing campaigns that connect with target audiences, as highlighted in the study. Evaluating the success of influencer marketing initiatives necessitates a thorough strategy that extends past fundamental engagement measurements. Sophisticated analytics, such as tracking conversions and analyzing sentiments, offer more in-depth understanding of the actual effectiveness of influencer marketing strategies (Hughes, Swaminathan, & Brooks, 2019; Gretzel, 2018). This comprehensive perspective on campaign effectiveness enables marketers to improve their tactics and accomplish superior outcomes. Maintaining consumer trust and ensuring the long-term success of influencer marketing require a focus on ethical considerations and regulatory compliance. Regulatory bodies like the FTC emphasize the importance of transparency in sponsored content to safeguard consumers

from deceptive advertising. (Federal Trade Commission, 2019) It is crucial to address ethical issues that impact younger and more easily influenced audiences in order to ensure the sustainability and integrity of influencer marketing practices (Gretzel, 2018).

Ultimately, social media influencers are crucial in modern marketing plans because they can genuinely interact with viewers and impact consumer actions. Influencer marketing's success is determined by a mix of genuineness, psychological factors, strategies tailored to each platform, and thorough measurement methods. Abiding by ethical guidelines and regulatory requirements can strengthen the credibility and effectiveness of influencer marketing. Continual research and adjustment to new trends will be essential for maximizing the impact of social media influencers in marketing as the industry progresses.

References:

1. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
2. Campbell, C., & Farrell, J. R. (2020). More than meets the eye: The functional components underlying influencer marketing. *Business Horizons*, 63(4), 469-479.
3. Cialdini, R. B. (2009). *Influence: Science and practice*. Pearson Education.
4. Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage publications.
5. De Veirman, M., Cauberghe, V., & Hudders, L. (2017). Marketing through Instagram influencers: The impact of number of followers and product divergence on brand attitude. *International Journal of Advertising*, 36(5), 798-828.
6. Djafarova, E., & Rushworth, C. (2017). Exploring the credibility of online celebrities' Instagram profiles in influencing the purchase decisions of young female users. *Computers in Human Behavior*, 68, 1-7.
7. Federal Trade Commission. (2019). Disclosures 101 for social media influencers. Retrieved from [FTC Website](#).
8. Glucksman, M. (2017). The rise of social media influencer marketing on lifestyle branding: A case study of Lucie Fink. *Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, 8(2), 77-87.
9. Gretzel, U. (2018). Influencer marketing in travel and tourism. In Sigala, M., & Gretzel, U. (Eds.), *Advances in Social Media for Travel, Tourism and Hospitality: New Perspectives, Practice and Cases* (pp. 147-156). Routledge.
10. Horton, D., & Wohl, R. R. (1956). Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *Psychiatry*, 19(3), 215-229.
11. Hughes, C., Swaminathan, V., & Brooks, G. (2019). Driving brand engagement through online social influencers: An empirical investigation of sponsored blogging campaigns. *Journal of Marketing*, 83(5), 78-96.
12. Jin, S. V., Muqaddam, A., & Ryu, E. (2019). Instafamous and social media influencer marketing. *Marketing Intelligence & Planning*, 37(5), 567-579.
13. Kay, S., Mulcahy, R., & Parkinson, J. (2020). When less is more: The impact of macro and micro social media influencers' disclosure. *Journal of Marketing Management*, 36(3-4), 248-278.
14. Kapitan, S., & Silvera, D. H. (2016). From digital media influencers to celebrity endorsers: Attributions drive endorser effectiveness. *Marketing Letters*, 27(3), 553-567.
15. Lou, C., & Yuan, S. (2019). Influencer marketing: How message value and credibility affect consumer trust of branded content on social media. *Journal of Interactive Advertising*, 19(1), 58-73.
16. Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods*. Sage publications

TURISTLARNING SAYOHAT MOTIVATSIYASI VA QONIQISH DARAJASI O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR TAHLILI

Nimatov Ibragim Xudayarovich,

tayanch doktorant (PhD),

"Ipak yo'li" turizm va madaniy meros xalqaro universiteti,

+998 99 592 21 77,

nimatov.ibragim@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 7

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.945>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

sayohat motivatsiyasi, turistlar qoniqishi, kanonik korrelyatsiya tahlili, madaniy turizm, turistik ehtiyoj, turistik talab

maqolada Samarqandga tashrif buyurgan turistlarning sayohat motivatsiyasi o'rganilib, qoniqish darajalari o'rtasidagi munosabatlar aniqlandi. Tadqiqot doirasida tashrif buyurgan turistlardan anketa so'rov va individual suxbatlar orqali ma'lumotlar yig'ildi. Ishtirokchilarning ko'pchiligi asosiy sayohat motivatsiyasi "tarixiy va madaniy meros ob'ektlariga tashrif buyurish" degan xulosaga kelindi.

Kirish: O'zbekiston Respublikasida mehmondo'stlik industriyasi rivojlanishining hozirgi bosqichida boy madaniy turistik resurslardan foydalanib, ilmiy asoslangan zamonaviy usullar orqali potensial turistlarni jalb qilish va sohani o'sishini ta'minlash muhim hisoblanadi. Jumladan, tadqiqot ishi doirasida «O'zbekiston — 2030»¹ strategiyasiga muvofiq hududlarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishda va turistik xizmat ko'rsatish hajmini 3 baravarga oshirish ham aholining turistik xizmatlarga bo'lgan ehtiyojini o'rganishni taqozo etadi. O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirishda potensial turistlar motivlarini o'rganish va ular ehtiyojlaridan kelib chiqib turistik xizmatlarni taklif qilish jarayonlarini zamonaviy usullar orqali muvofiqlashtirish zaruriyati mavjud.

YuNESKOning Butunjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan Samarqand shaxri madaniy meros ob'ektlariga har yili minglab sayyohlar tashrif buyurishadi. Mehmonlarning qadimiy hududdan mamnun holda chiqib ketishi mintaqada turizm rivoji va davom etishida muhim ahamiyatga ega. Samarqand shaxri "Ipak yo'li" chorraxasida joylashgan qadimiy shaxar va katta turistik imloniyatga ega. Samarqand shahriga tashrif buyuruvchilarning qoniqish darajasi va sayohat motivatsiyasini bilish orqali sifatli xizmat ko'rsatish mumkin.

Turistlarning madaniy turizm turini tanlash motivatsiyalar boshqa turistik guruhlariga nisbatan farq qilishi ta'kidlangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turistlar o'zlari tashrif buyurgan joyni qoniqish bilan tark etganlarida, turli motivatsiya manbalari natijasida ular bu erga yana tashrif buyurishni xohlashadi va ular qoniqish hosil qilgan joyni turmush o'rtog'i, do'stlari va qarindoshlariga tavsiya qiladilar.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turistlar o'zlari tashrif buyurgan joyni qoniqish bilan tark etganlarida, turli motivatsiya manbalari natijasida ular bu erga yana tashrif buyurishni xohlashadi va ular qoniqish hosil qilgan joyni turmush o'rtog'i, do'stlari va qarindoshlariga tavsiya qiladilar.

Aytish mumkinki, madaniy sayohatchilarning motivatsiya manbalarini bilish turistik qoniqishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotning o'ziga xos tomoni shundaki, ilmiy adabiyotlardan madaniy maqsadlar uchun Samarqandga kelganlarning motivatsiya manbalari va qoniqish darajasini o'rganish maqsadida ilmiy tadqiqotlar olib borilmagan. Bularning barchasidan kelib chiqqan holda, ushbu tadqiqot tarixiy va madaniy qiymati jihatidan muhim bo'lgan qadimiy Samarqandga kelgan sayyohlarning demografik xususiyatlari, motivatsiya manbalari va qoniqish darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berish asoslidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan insonlar sayohat motivlarga ta'sir qiluvchi omillar

o'rganishga harakat qilishdi. Motivatsiya inson xatti-harakati va afzalliklari ortidagi harakatlantiruvchi va jozibador kuchdir va turistning xatti-harakatlarini tushunish uchun muhim omildir². Ilmiy adabiyotlarda motivatsiya turistlarning xatti-harakatlarini tushunishga yordam beradigan tushuncha sifatida qabul qilinadi³.

Sayohat motivatsiyasining ko'plab manbalari mavjud. Odamlar nima uchun sayohat qilishlarini sayohatga undaydigan motivatsion manbalari sifatida ifodalash mumkin.

Turizm sohasidagi motivatsiya manbalarini ikkiga bo'lish mumkin. Motivatsiyaning birinchi manbai - bu odamning dam olish istagi. Ikkinchisi - maxsus vaqtda ma'lum bir joyda dam olish istagi⁴. Sayohat motivatsiyasining ko'plab manbalari mavjud. Odamlar nima uchun sayohat qilishlarini sayohatga undaydigan motivatsion manbalari sifatida ifodalash mumkin.

Iste'molchi xulq-atvori ilmiy adabiyotlarda ehtiyojlar va motivatsiyalar o'zaro ta'sir qilishi ta'kidlangan⁵. Odamlar ta'tilga jismoniy (ovqatlanish, ichish, sog'liq) va psixologik (dam olish, sarguzasht va boshqalar) sabablarga ko'ra borishlari aniqlangan. Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasida dam olish sayohati jismoniy va psixologik dam olishni ta'minlash nuqtai nazaridan asosiy sayohat motivatsiyasi ekanligi ta'kidlangan. Bundan tashqari, turli tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yangi do'stlar orttirish, obro'-e'tibor qozonish va do'stlarga tashrif buyurish ham sayohatga turki bo'lishi mumkin. Turistik qoniqish tushunchasiga ta'rif berishdan oldin, mijozning qoniqish tushunchasini tushuntirish maqsadga muvofiqdir. Ko'rinib turibdiki, ilmiy adabiyotlarda mijozlar ehtiyojini qondirishga oid ko'plab ta'riflar mavjud. Qoniqishni "xarid qilish chog'ida xaridorming mahsulotga bo'lgan umidlari va undan foydalanish natijasida uning kutganlarini qondirish holati" deb ta'riflanadi⁶. Turistlarning qoniqish kontseptsiyasi sayohatdan oldingi kutish va sayohat tajribasi o'rtasidagi funktsional vaziyat natijasida qayta sotib olish xatti-harakati sifatida tavsiflash mumkin. Boshqa ta'rifga ko'ra, turistik qoniqish - bu turistning destinatsiya sifatini baholash darajasi va uning ushbu xususiyatlardan umidlari⁷.

O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yil turistik maqsadlarda ketgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari soni 5 163,2 ming kishini va O'zbekistonga turistik maqsadlarda kirib kelgan xorijiy davlat fuqarolari soni 5 232,8 ming kishini tashkil etib, jami 10396 ming kishidan 1076 ming kishi yoki 10% i bo'sh vaqt va dam olish (ko'ngilochar, sport va madaniyat) maqsadlarida mamlakatimizda sayyohlik faoliyati bilan shug'ullangan. 2022-yilda O'zbekistonga turistik maqsadlarda kelgan chet el fuqarolarining 7,5 foizi bo'sh vaqt va dam olish (diqqatga sazovor

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrda PF-158-son farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/6600413> 19.02.2024 yil ko'ridi.

² Iso-Ahola, S. E. (1982). Toward a Social Psychological Theory of Tourism Motivation: A rejoinder, *Annals of Tourism Research*, 9(2), 256-262.

³ Meng, F., Tepanon, Y., ve Uysal, M. (2008). Measuring Tourist Satisfaction by Attribute and Motivation: The Case of a Nature-Based Resort, *Journal of Vacation Marketing*, 14(1): 41- 56.

⁴ Swarbrooke, J. ve Horney, S. (2007). *Consumer Behaviour in Tourism*. Oxford: Butterworth Heinemann.

⁵ Witt, C. A., and Wright, P. (1992). *Tourist Motivation: Life After Maslow*. In P. Johnson, & B. Thomas (Eds.), *Choice and Demand in Tourism*, 33-56. London: Mansell.

⁶ Churchill, G. A. and Surprenant, C. (1982). An Investigation Into the Determinants of Customer Satisfaction, *Journal of Marketing Research*, 9. Retrieved from: http://www.geocities.ws/matthew_lau2002/Downloads/Satisfaction_churchill.pdf.

⁷ Tribe, J. and Snaith, T. (1998). From Servqual to Holsat: Holiday Satisfaction in Varadero, Cuba, *Tourism Management*, 19(1): 25-34.

joylarga ekskursiya, ko'ngilochar, sport va madaniyat) maqsadlarida tashrif buyurgan⁸.

Insonlarni turistik maqsadlarini bir turiga ajratish juda qiyin. Shu sababli, madaniy joylarga tashrif buyurgan odamlarning asosiy sayohat motivlarini tushunish uchun o'tkazilgan ushbu tadqiqot madaniy maqsadlarda tashrif buyuruvchilarning sayohat motivlari boshqa maqsadlarda (masalan, dam olish, o'yin-kulgi, sport) tashrif buyuruvchilarning sayohat motivlaridan farq qiladi degan xulosaga kelmasligi kerak.

Madaniy turizm ko'pincha turizmning boshqa turlarini to'ldiruvchi va ikkinchi darajali faoliyat sifatida amalga oshirilganligi sababli, madaniy sayohatchilarning sayohat qarorlariga ta'sir qiluvchi motivlarning tabiati va murakkabligi hali ham muhokama qilinmoqda. Madaniy boyliklarni ziyorat qilish va ko'rish sayohat qarorini qabul qilish uchun muhim motivatsiya manbai hisoblanadi.

Mahalliy olimlardan N. Raxmatullayeva - madaniy turizmni "har qanday inson uchun, madaniy turizm – bu madaniyatning muayyan ob'ekti bilan tanishish, shuningdek, uning sharhini tushunish, atrof-muhit orqali yangi ma'nolarni o'rganish, kontekstni baholash (joyning atmosferasini his qilish), boshqacha aytganda, joy va uning aholisining nomoddiy madaniyatini bilishdan iboratdir" deya tariflaydi⁹.

Mamlakatimiz olimlari va tadqiqotchilari I. To'xliyev, R. Amriddinova, Sh. Ro'ziyev, O. Xamidov, N. Ibadullayeva, F. Azizto'yeva, B. Mamatov va boshqalarning ilmiy asarlarida turizm sohasini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlariga doir ko'plab ma'lumotlar yoritilgan lekin, tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirishga oid ayrim masalalar yetarlicha o'rganilmaganligi bois ba'zi muammolar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Hususan tadqiqotchi Sh. Ro'ziyev tarixiy – madaniy turizmning tashkiliy – iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishda yaratilgan konsepsiyalar, metodlar va turistik faoliyat subyektlarining o'zaro

integratsiyasini amalga oshiruvchi indikativ boshqaruv metodikasini yoritib bergan¹⁰.

Bundan kelib chiqadiki, Samarqand mintaqasiga dam olish uchun kelgan oila dam olish vaqtida qadimiy Samarqand shahri va mintaqadagi boshqa madaniy qadriyatlarini ziyorat qilishlari mumkin. Bu oila dam olish va o'yin-kulgi, madaniy qadriyatlarini ko'rish va o'rganish uchun dam olishni rejalashtirgan bo'lsada. Shu sababli turistlarni dam oluvchi turistlar yoki madaniyat bilan tanishish maqsadida kelgan turistlar deb tasniflash to'g'ri bo'lmasligi mumkin. Shu sababli, "madaniyat bilan tanishish maqsadida kelgan" o'rniga madaniy turizmni ta'riflash to'g'riroq ko'rinadi.

Nisbatan madaniy turizmga moslashgan hududlarga tashrif buyurgan barcha insonlarning sayohat motivlari bir xil bo'lishini notug'ri. Darhaqiqat, madaniy boyliklar madaniy qadriyatlarga tashrif buyuradigan ba'zi tashrif buyuruvchilar uchun maqsad tanlashga sezilarli ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot jarayonida guruhlash, taqqoslash, omilli tahlil, tanlanma kuzatish usullaridan foydalanib, Samarqand shahriga kelgan sayyohlarning sayohat motivatsiyasi va kelgandan keyin qoniqish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik kanonik korrelyatsiya tahlili orqali aniqlandi.

Tadqiqotimizda sayohat motivatsiyasi o'lchovi A'zo Cigdem Ozkan va a'zo Nilay Koleoglu (2019) larning tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi 2023-yil statistika byulleteni ko'rilganda aynan madaniy turizm maqsadlarida tashrif buyurganlar haqida statistik ma'lumotlar topilmadi. Tadqiqot ishi doirasida aniq statistik ma'lumot yo'q. Biroq, qaydlarda ko'rinib turibdiki, O'zbekistonga turistik (ta'til, bo'sh vaqt va dam olish) maqsadlarda kirib kelgan xorijiy davlat fuqarolari soni 5 232,8 ming kishini tashkil etgan.

1-jadval

2022-yilda O'zbekiston Respublikasida ichki turizmning rivojlanishi alohida ko'rsatkichlari¹¹

	Mamlakat ichida amalga oshirilgan safarlar soni, ming safar	Shuningdek safar maqsadlari bo'yicha:	
		ta'til, bo'sh vaqt va dam olish	diniy joylar va ziyoratgoh-larga tashrif
O'zbekiston Respublikasi	117129,1	18102,1	7810,7
Samarqand	15537,3	1109,1	1087,9
Viloyatlarning respublikadagi ulushi, foiz %	13,27	6,13	13,93

1-Jadvalda ma'lumotlariga ko'ra 2022-yil mamlakat ichida amalga oshirilgan jami safarlar soni 117129,1 ming tani tashkil etib, ta'til, bo'sh vaqt va dam olish maqsadlari bo'yicha 18102,1 ming va diniy joylar va ziyoratgoh-larga tashriflar 7810,7 ming tani tashkil etgan. Shundan Samarqandda jami 15537,3 mingta jami safarlar amalga oshirilgan.

Ushbu tadqiqot xorijiy davlat fuqarolari Samarqandda dam olish vaqtida ular bilan shaxsiy suhbatlar orqali o'tkazilgan so'rov anketasiga asoslanadi. So'rov 2023 yil avgust oyi o'rtalaridan noyabr oyining o'rtalariga qadar Samarqand shahridagi turli sayyohlik maskanlari va mehmonxonalarida qariyb 3 oy davomida o'tkazildi.

Tadqiqot ishtirokchilarining demografik va toifali o'zgaruvchilar bo'yicha xulosalari **2-jadvalda** keltirilgan.

2-jadval.

Demografik va toifali o'zgaruvchilari bo'yicha xulosalar

Jinsi	f	%	Oilaviyligi	f	%
Erkak	78	51,3	Oilali	76	50,0
Ayol	72	47,4	Oilasiz	76	50,0
Yosh guruhlari	f	%	Joylashtirish vositasi	f	%
30 va undan past	19	12,5	Mehmonxonona	9	5,9
31-40	46	30,3	Butik mehmonxonona	108	71,1
41-50	32	21,1	Uy mehmonxonona	9	5,9
50 va undan katta	55	36,2	Kunlik joylashtirish vositalari	26	17,1
Ta'lim	f	%	Tunash kunlari	f	%
O'rta maktab	8	5,3	Kunlik	19	12,5
Bakalavr darajasidagi talabalar	91	59,9	1-2 kun	24	15,8
Oliy ta'limdan keyingi bosqichdagi tadqiqotchilar	53	34,9	3-4 kun	60	39,5
Kasb	f	%	5-6 kun	16	10,5
Doktor-hamshira	12	7,9	7 kunva undan ko'p	33	21,7
O'qituvchi-professor	25	16,4	Transport vositasi	f	%

⁸ O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi. Statistika Byulleteni 2023 y.

⁹ Raxmatullayeva, N. (2023). MADANIY TURIZM VA UNING HOZIRGI KUNDAGI AHAMIYATI. Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences Hosted online from Toronto, Canada. 199 bet. <file:///C:/Users/SALOM/Downloads/36.pdf> 24.04.2024 yil

¹⁰ 1. Ro'ziyev Sh. "O'zbekistonda tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini indikativ boshqarish metodikasi". https://cyberleninka.ru/24.04.2024_yil 2. Yusupaliyeva, M. (2023). O'ZBEKISTONDA MADANIY TURIZM: MUAMMO VA YECHIMLAR. Interpretation and Researches, 1(8). извлечено от <https://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/572> 24.04.2024 yil

¹¹ O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi. Statistika Byulleteni 2023 y.

Arxitektor-muhandis	23	15,1	Avtomobil ijarasi	10	6,6
Advokat-sudya	7	4,6	Maxsus avtomobil	118	77,6
Rassom	9	5,9	Avtobus	8	5,3
Xarbiy	10	6,6	Samolyot	16	10,5
Marketolog	4	2,6	Asosiy sayohat motivatsisi	f	%
Ishchi-talaba	23	15,1	Bo'sh vaqtni o'tkazish	38	25,0
Nafaqaga chiqqan	5	3,3	Tarixiy va madaniy merosga tashrif	85	55,9
Ishsiz	12	7,9	Do'stlarga tashrif buyurish	14	9,2
Uy bekasi	4	2,6	Salomatlik	7	4,6
O'z-o'zini ish bilan ta'minlash	12	7,9	Boshqa	8	5,3
Ish bosharuvchi	6	3,9			

2-jadvalda asosan ishtirokchilarning demografik o'zgaruvchilari tekshirilganda; Ishtirokchilar teng miqdordagi erkaklar va ayollardan iborat bo'lib, ishtirokchilarning 59,9 foizi (91 kishi) bakalavr darajasiga ega, 34,9 foizi (53 kishi) oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limga ega, 16,4 foizi (25 kishi) o'qituvchi-professorlar qatnashgan. Ishtirokchilarning asosiy qismini yuqori ma'lumotga ega bo'lgan, kasbiy malakaga ega bo'lgan ishlarda mehnat qilayotgani, ko'pchilik kasb egasi ekanligi ma'lum. Yosh guruhlari bo'yicha, mintaqaga o'rta va keksa yoshdagi odamlar tashrif buyurishi aniqlandi.

Ishtirokchilarning turar joy va transport imtiyozlari bo'yicha xulosalar o'rganilganda asosiy qismi, ya'ni 71,1 foizi (108 kishi) butik-otellarda, 39,5 foizi (60 kishi) 3-4 kun davomida va 77,6 foizi (118 kishi) shaxsiy transportlarida kelganligi aniqlandi.

Ishtirokchilarning asosiy sayohat motivatsiyasiga oid tahlil ma'lumotlari tekshirilganda; Ishtirokchilarning 55,9 foizi (85 kishi) Samarqand shahriga tarixiy va madaniy merosni ziyorat qilish uchun tashrif buyurganligi aniqlandi. Bu natija baholansa, ishtirokchilarning kelish maqsadi va kelgan joyi xususiyatlari bir-biriga mos kelishi va ishtirokchilarning ongli ravishda sayohat qilishlari ko'rinadi.

Xulosa va tavsiyalar: Ham tarixiy, ham turistik qadriyatlar nuqtai nazaridan muhim mavqega ega bo'lgan Samarqand hududiga kelgan sayyohlarning motivatsiya manbalari va qoniqish darajalarini bilish, sifatli xizmat ko'rsatish nuqtai nazaridan muhimdir. Ushbu tadqiqotning

Faydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi PF-158-son farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/6600413> 19.02.2024 yil ko'rildi.
2. Iso-Ahola, S. E. (1982). Toward a Social Psychological Theory of Tourism Motivation: A rejoinder, *Annals of Tourism Research*, 9(2), 256-262.
3. Meng, F., Tepanon, Y., ve Uysal, M. (2008). Measuring Tourist Satisfaction by Attribute and Motivation: The Case of a Nature-Based Resort, *Journal of Vacation Marketing*, 14(1): 41- 56.
4. Churchill, G. A. and Surprenant, C. (1982). An Investigation Into the Determinants of Customer Satisfaction, *Journal of Marketing Research*, 9. Retrieved from: http://www.geocities.ws/matthew_lau2002/Downloads/Satisfaction_churchill.pdf. in 12
5. Swarbrooke, J. ve Horney, S. (2007). *Consumer Behaviour in Tourism*. Oxford: Butterworth Heinemann.
6. Witt, C. A., and Wright, P. (1992). *Tourist Motivation: Life After Maslow*. In P. Johnson, & B. Thomas (Eds.), *Choice and Demand in Tourism*, 33-56. London: Mansell.
7. Tribe, J. and Snaith, T. (1998). From Servqual to

ahamiyati shundaki, o'tgan yillarda Samarqand hududiga kelgan turistlarning sayohat motivatsiyasi va qoniqish darajasi bo'yicha hech qanday tadqiqot o'tkazilmagan.

Tadqiqot ishi natijalari bo'yicha;

Samarqandga kelganlar butik mehmonxonada qolishni afzal ko'rishlari, o'rta qolish muddati 3-4 kun oralig'ida bo'lganligi va shaxsiy transporti bilan kelishlari haqidagi xulosaga kelindi.

Respondentlarning 55,9% ning asosiy sayohat motivatsiyasi tarixiy va madaniy meros ob'ektlariga tashrif buyurish, 25% esa bo'sh vaqtni o'tkazish bo'lganligi natijasida madaniy maskanlarga tashrif buyurganlarning hammasi ham madaniy qadriyatlar bilan tanishish uchun emas, degan xulosani tasdiqlaydi. Bundan kelib chiqadiki madaniy turizm turizmning boshqa turlarini to'ldiradi, shuning uchun madaniy turizm qatnashuvchilarning asosiy sayohat motivlari murakkabdir.

Natijada, mamlakatimizda turizm sohasining ahamiyati ortib borayotganligi sababli, turistlarga yaxshi xizmat ko'rsatish va ularni qondirish uchun asosiy sayohat motivlarini bilish kerak. Ushbu tadqiqot natijalarini barcha madaniy turizm yo'nalishlari va turistlar uchun umumlashtirish to'g'ri emas. Samarqandga kelgan turistlar ustida olib borilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, turli madaniy qadriyatlar ziyorat qilinadigan joylarda amalga oshirilishi mumkin.

Holsat: Holiday Satisfaction in Varadero, Cuba, *Tourism Management*, 19(1): 25-34.

8. O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi. Statistika Byulleteni 2023 y.
9. Ro'ziyev Sh. "O'zbekistonda tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini indikativ boshqarish metodikasi". https://cyberleninka.ru/24.04.2024_yil
10. O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi. Statistika Byulleteni 2023 y.
11. Raxmatullayeva, N. (2023). MADANIY TURIZM VA UNING HOZIRGI KUNDAGI AHAMIYATI. Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences Hosted online from Toronto, Canada. 199 bet. <file:///C:/Users/SALOM/Downloads/36.pdf> 24.04.2024 yil
12. Yusupaliyeva, M. (2023). O'ZBEKISTONDA MADANIY TURIZM: MUAMMO VA YECHIMLAR. *Interpretation and Researches*, 1(8). извлечено от <https://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/572> 24.04.2024 yil

TURIZM XIZMATLARI BOZORIDA TURISTIK MAHSULOTLAR VA XIZMATLAR FAOLIYATI TAHLILI

Sultonova Yulduzxon Kamoldinovna

Qo'qon Universiteti o'qituvchisi

e-mail: sultonovayulduzxon66@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 8

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.946>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

Turizm, yalpi qo'shilgan qiymat, sayyohlar, mehmonhona, pandemiya, statistik taxlil, turistik mahsulot

Mazkur maqola O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida turistik mahsulotlar va xizmatlar faoliyatini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada 2017-2022 yillarda turizm sektorida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat (YQQ) o'sishi, uning dinamikasi ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari turizm sohasidagi muhim o'zgarishlarni va sektorning iqtisodiyotga qo'shgan hissasini yoritadi. Shu bilan bir qatorda turizm asosiy ko'rsatkichlar dinamikasi taxlili yillar kesimida qanday o'sayotgani taxlil qilinadi. Maqolada, shuningdek, turizm sohasini yanada rivojlantirish bo'yicha takliflar ham berilgan. Ushbu takliflar orasida turizm infratuzilmasini rivojlantirish, kadrlar malakasini oshirish, mahalliy madaniyat va an'analarni targ'ib qilish, ekoturizm va agroturizmni rivojlantirishga oid tavsiyalar keltirilgan.

Tahlil natijalari va takliflar O'zbekiston turizm sektorining kelgusidagi rivojlanishiga va mamlakat iqtisodiyotiga qo'shiladigan hissani oshirishga yo'naltirilgan. Maqola turizm xizmatlari bozorini o'rganish va ushbu sohada faoliyat yurituvchi mutaxassislar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kirish: Turizm taraqqiyot olib keladi. Jahon iqtisodiyotidagi eng yirik tarmoqlardan biri sifatida u madaniyatlar o'rtasida ko'priklarni o'tkazish, yangi imkoniyatlar yaratish va barqaror rivojlanishni rag'batlantirish uchun katta kuchga ega.

O'zbekiston turizm sohasida boy madaniy va tarixiy merosga ega mamlakatlardan biri bo'lib, uning turizm xizmatlari bozori so'nggi yillarda sezilarli rivojlanish bosqichini boshdan kechirmoqda. Bu yurt qadimdan Buyuk Ipak yo'lining muhim markazlaridan biri bo'lgan va ming yillar davomida turli xalqlar va madaniyatlar bilan tutashtirivchi maskan bo'lib kelmoqda. joylashgan. Shu sababli, O'zbekistonning turizm sohasidagi imkoniyatlari juda keng va rang-barangdir. Mamlakatdagi turistlar uchun taklif etilayotgan mahsulotlar va xizmatlar assortimenti ham tobora kengayib bormoqda. Sayyohlik yo'nalishlari orasida Samarqand, Buxoro va Xiva kabi tarixiy shaharlardan tortib, Chimyon tog'lari va turli tabiat maskanlari mavjud. Shu bilan birga, O'zbekiston hukumati tomonidan turizm sektorini rivojlantirish maqsadida qator yirik loyihalar amalga oshirilmoqda, vizalar rejimini soddalashtirish, infratuzilmani yangilash va modernizatsiya qilish, xalqaro reklama kompaniyalarini kuchaytirish va investitsiyalarni jalb qilish kabi chora-tadbirlar ko'rilmogda. O'zbekiston Respublikasi turizm sohasida jadal rivojlanib borayotgan davlatlardan biridir. Geografik joylashuvi, boy tarixiy merosi va madaniy xilma-xilligi tufayli O'zbekiston turizm sohasi uchun katta imkoniyatlarga ega. Mustaqillikka erishgandan so'ng mamlakatimiz turizm industriyasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi va bu yo'nalishda ko'plab islohotlar amalga oshirildi. Bugungi kunda O'zbekiston xalqaro turizm bozorida o'z o'rnini mustahkamlagan va turistlar uchun jozibador bo'lgan davlatlardan biri sifatida tan olinmogda.

O'zbekistonning turizm xizmatlari bozori o'z ichiga turli turistik mahsulotlar va xizmatlarni oladi. Turistik mahsulotlar va xizmatlar deganda, turistlarning ehtiyojlarini qondirish uchun taqdim etiladigan barcha turdagi xizmatlar tushuniladi. Bunga turli turistik turlar, mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalari, transport xizmatlari, ovqatlanish va boshqa ko'ngilochar xizmatlar kiradi. Ushbu turistik mahsulotlar va xizmatlar turistlarning mamlakatimizga bo'lgan qiziqishini oshirishga va ularning turizm tajribasini boyitishga xizmat qiladi.

O'zbekistonning turizm xizmatlari bozori so'nggi yillarda sezilarli darajada o'zgardi. Davlat tomonidan turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan strategik chora-tadbirlar, xususan, vizasiz rejim

joriy etilishi, yangi turistik yo'nalishlarning ochilishi, zamonaviy infratuzilmaning barpo etilishi va marketing kampaniyalari orqali xalqaro miqyosda mamlakat imijini oshirishga qaratilgan harakatlar o'z samarasini bermoqda.

Turizm xizmatlari bozorida raqobatning ortib borishi natijasida turistik mahsulotlar va xizmatlarning sifatini oshirish, turistlar ehtiyojlarini qondirish va ularning mamnunligini ta'minlash dolzarb masalaga aylandi. Shuningdek, pandemiya sharoitida turizm sohasida yangi yondashuvlar va texnologiyalardan foydalanish, xavfsizlik choralarini ko'rish va ekologik barqarorlikni ta'minlash kabi omillar ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur maqolada O'zbekistonning turizm xizmatlari bozorida turistik mahsulotlar va xizmatlarning faoliyati tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili: Turizm bozorini rivojlantirish hamda ularning raqobatbardoshligini boshqarish borasida xorijiy davlatlarda bir qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Jumladan, xorijiy olimlardan N.Leyper, U.Martini, U.Fremke, T.Mixaylik, singari olimlarning ilmiy ishlari alohida ahamiyat kasb etadi². Bu olimlarning tadqiqotlarida turizm sohasi, shuningdek, turistik mahsulotlar faoliyatining rivojlanishi, ularda raqobatbardoshlikni boshqarish jarayonlarining nazariy jihatlarini hamda undan foydalanish samaradorligini oshirish mexanizmlari muayyan darajada nazariy va uslubiy jihatdan o'rganilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) davlatlarida ichki turizm faoliyati va uning boshqarish jarayonlarini rivojlantirishning nazariy hamda uslubiy jihatlarini D.D.Vachugov, N.V.Kuznetsova, A.D.Chudnovskiy, N.A.Goncharova, M.A.Morozov, T.Y.Ivanitskaya, YE.V.Borisova, S.V.Zaxarova, YE.V.Kutsenko singari olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan³. Bu tadqiqotlarda MDH olimlari tomonidan turistik bozor rivojlanishi hamda ularda raqobatbardoshlikni boshqarish jihatlarini tadqiq etilgan hamda soha rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni baholashga e'tibor qaratilgan.

O'zbekistonda turizm sohasini, jumladan, turizm bozori rivojlantirish va raqobatbardoshlikni boshqarish jarayonlarini mamlakatimizda M.Sharifxojayev, M.Q.Pardayev, I.S.Tuxliyev, N.Q.Yo'ldoshev, A.A.Eshstayev, O.X.Xamidov, M.T.Aliyeva, M.T.Alimova, B.Sh.Safarov, N.T.Tuxliyev, A.N.Norchayev, B.N.Navruz-zoda, N.S.Ibragimov, A.T.Mirzayev singari olimlarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan⁴. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan olimlar turizm sohasini rivojlantirish va ulardagi raqobatbardoshlikni

¹ BMT Bosh kotibi Antonlu Guterrish

² Leiper N. Tourism management / N. Leiper. – 3rd edn. – Sidney: Pearson Education Australia, 2004. – 326 p.; Martini, Umberto. Management dei sistemi territoriali: Gestione e marketing delle destinazioni Turistiche. Vol. 27. G Giappichelli Editore, 2015.; Framke W. The destination as a concept: a discussion of the business-related perspective versus the socio-cultural approach in tourism theory / W.Framke // Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism. – 2002. – № 2 (2). – P. 92-108.; Mihalic T., 2000. Environmental management of a tourist destination: a factor of tourism competitiveness. Tourism Management, 21(1), 65-78 pp.

³ Вачугов Д.Д. Основы менеджмента: учебное пособие. – М.: Высшая школа, 2005. – С.59.; Кузнецова Н.В. История менеджмента. Изд-во Дальневосточного университета, 2004.;

Чудновский А.Д., Королев Н.В., Гаврилова Е.А., Жукова М.А., Зайцева Н.А. Менеджмент туризма: учебник. – М.: Федеральное агентство по туризму, 2014. – С.33.;

⁴ Шарифхўжаев М., Абдуллаев Е. Менежмент: Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001 й. 75-77 б.; Пардаев М.Қ., Атабаев Р. Туристтик ресурсларни таҳлил қилиш ва баҳолаш. – Самарқанд: СамИСи, 2006. – 137 б.; Boltabayev M.P., Tuxliyev I.S. Turizm: nazariya va amaliyot. – T.: Fan va texnologiya, 2018-y. – 400 b.; Yo'ldoshev N.K., Zaxidov G.E. Menajment: o'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston milliy faylasufi jamiyati, 2018. – 392 b.; Eshayev A.A. Globallashuv sharoitida turizm industriyasini boshqarishning marketing strategiyasi (Ўзбекистон Республикаси туризм тармоғи мисолида). Иқтисодийёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – С.: СамИСи, 2019. – 246 б.; Хамидов О.Х. Выбор конкурентной стратегии предприятия на рынке туристических услуг

boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, turizm salohiyatini yanada oshirish borasida ilmiy-nazariy tadqiqotlarni amalga oshirib, turizm faoliyatini boshqarish va turizm xizmatlari bozorini rivojlantirishga munosib hissa qo'shganlar.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu maqola O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida turistik mahsulotlar va xizmatlar faoliyatini tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, tahlil uchun bir nechta metodologik yondashuvlar qo'llanilgan. Metodologiya quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: Ma'lumotlar to'plash, statistik tahlil, solishtirma tahlil, tahlil qilish va umumlantirish, grafik va jadval ko'rinishidagi ma'lumotlarni taqdim etish, tahlil natijasiga asoslangan takliflar, amaliyotga yo'naltirilgan tavsiyalar.

Taxlil va natijalar: O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ochiq ma'lumotlar tizimida turizm, xususan, turizm bozori xizmatlari xajmi to'liq mavjud bo'lmaganda tadqiqotlar natijasida olingan ma'lumotlar turizm xizmatlar bozorida turistik mahsulotlar va xizmatlar faoliyatida rivojlanish mavjudligini ko'rsatmoqda.

Shuni aytish kerakki rasmiy statistika ma'lumotlari tizimiga turizm sohasi ko'rsatkichlari rasman 2014 yildan boshlab kiritila boshladi. Xususan, 2017-2022 yillar davomida to'g'ridan-to'g'ri turizm sohasida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat hajmining o'zgarishi 2020 yilgacha bo'lgan davrda keskin ortib borib, 2019 yilda 2017 yildagi ko'rsatkichga nisbatan 1,22 marta o'sgan, biroq 2020 yilda bu ko'rsatkich 2019 yilgi darajaga nisbatan 5,5 marta kamaygan. Buni quyidagi 1-jadvalda ko'rish mumkin.

1-jadval

To'g'ridan-to'g'ri turizmda yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat (mlrd so'm)⁵

Klassifikator	2017	2018	2019	2020	2021	2022
O'zbekiston Respublikasi	11084,3	12556,5	13573,4	2461,5	4752,3	12462,7

Milliy statistika tizimidagi 2017-2023 yillar oralig'idagi turizm sohasining rivojlanish ko'rsatkichlari tahlili o'tgan 7 yil davomida (pandemiyagacha bo'lgan davrda) sohaning jadal sur'atlar bilan rivojlanib borganligini ko'rsatadi (2-jadval).

2017-2020 yillarda mamlakat ichidagi turizm iste'moli darajasi aholi sonining ortishi hamda turmush farovonligining ko'tarilishi hisobiga barqaror ortib borgan. Agar 2017 yilda mamlakat ichidagi

turizm iste'moli hajmi 16568,3 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2019 yilga kelib, bu ko'rsatkich 2 martadan ortiqroq o'sib, 33906,8 mlrd so'mga etgan. Biroq 2020 yilda pandemiya sharoitida aholining turizm xizmatlariga bo'lgan talabining mavjud shart-sharoitlarga bog'liq holda pasayishi natijasida bu ko'rsatkich 2017 yildagi ko'rsatkichdan 2,27 marta kamaygan.

2-jadval

O'zbekistonda turizm sohasining asosiy ko'rsatkichlari dinamikasi⁶

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
Mamlakat ichidagi turizm iste'moli, mlrd. so'm	16568,3	20561,3	33906,8	7287,6	10297,6	24713,3	31287,0	
Mamlakat ichidagi to'g'ridan-to'g'ri turizm taklifi (turizm tarmoqlari mlrd. so'm)	13673,9	15268	17201,1	2891,7	6763,0	19363,6	24514,3	
Turizm sohasida band bo'lgan aholi soni, ming kishi	187,6	201,2	231,4	190,8	208,0	214,6	271,7	
Mamlakat ichidagi to'g'ridan-to'g'ri turizm taklifi (turizm tarmoqlari)								
Odatiy turistik mahsulotlar (mlrd. so'm)	12825,9	14248,1	17166,2	2886,4	6756,5	19351,1	24498,5	
Tashrif buyuruvchilarni joylashtirish bo'yicha xizmatlar (mlrd. so'm)	2463,77	2968,4	3576,4	540,3	1718,4	4755,4	6020,3	
Madaniyat sohasidagi xizmatlar (mlrd. so'm)	439,3	547,8	194,6	22,0	58,6	897,0	1135,6	
Sport va dam olish bo'yicha xizmatlari (mlrd. so'm)	183,68	229,6	276,6	33,4	83,5	211,3	267,5	

Shunday bo'lsa-da, turizm sohasi tomonidan taklif etilgan xizmatlar hajmi o'tgan 7 yil davomida barqaror ortib borgan. Bu esa turizm sohasida band bo'lgan mehnat resurslari sonining o'zgarishida aniqroq o'z ifodasini topadi. Jumladan, 2017-2023 yillar davomida sohada band bo'lgan mehnat resurslari soni 187,6 ming kishidan 271,7 ming kishigacha ortib borgan (2-jadval).

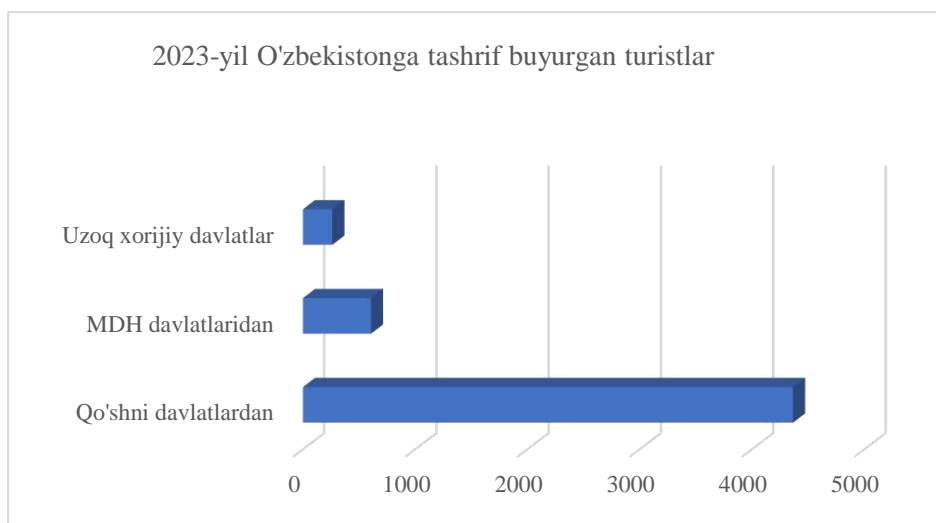
Yuqoridagi jadvalda mamlakat ichidagi to'g'ridan-to'g'ri turizm taklifiga e'tibor beradigan bo'lsak odatiy turistik mahsulotlar 2017-yildan 2023-yilgacha 1,91 marta, tashrif buyuruvchilarni joylashtirish bo'yicha xizmatlar 2,44 marta, madaniyat sohasidagi xizmatlar 2,86 marta, sport va dam olish bo'yicha xizmatlari 1,46 marta oshganini ko'rishimiz mumkin. Ko'rib turganimizdek pandemiyadan keyin O'zbekiston o'z turistik salohiyatini bosqichma-bosqich tiklab oldi.

Узбекистана: Дисс...канд. экон. наук. – С.: СамИСИ, 2006. – С.155.; Наврузода Б.Н., Ибрагимов Н.С. «Дестинейш менеджмент» как инструмент сочетания туристического спроса и предложения. – М.: Экономика и финансы, 2005. №5. – С.43-45.; Алиева М.Т. Иқтисодий эркинлаштириш шариоитида туризм хизматлари соҳасини бошқаришнинг иқтисодий жиҳатлари (Ўзбекистон Республикаси мисолида). Иқтисодийёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. – Самарқанд: СамИСИ, 2019. – 287 б.; Алимова М.Т. Худудий туризм бозорининг ривожланиш хусусиятлари ва тенденциялари (Самарқанд вилояти мисолида): иқтисодийёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – С.: СамИСИ, 2017. – 265 б.; Сафаров Б.Ш. Миллий туристик хизматлар бозорини инновацион ривожлантиришнинг методологик-услубий асосларини такомиллаштириш: иқтисодийёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – С.: СамИСИ, 2016. – 254 б.; Тўхлиев Н., Абдуллаева Т.

Национальные модели развития туризма. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – С.24.; Норчаев А.Н. Халқаро туризм ривожланишининг иқтисодий ўсишга таъсири (Испания мисолида): Иқт.фан.номз. дисс. – Т., 2004. - 136 б.; Мирзаев А.Т. Ўзбекистонда туристик-рекреация фаолиятини бошқариш методологиясини такомиллаштириш. Иқтисодийёт фанлари доктори (DSc.) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: ТДИУ. 2021. 254-б.
⁵ Jadval ma'lumotlari O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.
⁶ Jadval ma'lumotlari O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

So'nggi 4 yil ichida O'zbekistonda 833 ta yangi mehmonxonalar: yirik, o'rta va kichik mehmonxonalar foydalanishga topshirilgan. Joylashtirish fondlarining umumiy soni 1442 taga yetgan. Bunda xonalar soni — 33,4 ming donani tashkil etayotgan bo'lsa, undagi o'rinlar — 71,2 taga yetkazilgan. Ayni paytda O'zbekistonda yuzlab yangi mehmonxona loyihalari barpo etilmoqda, ular yaqin kelajakda foydalanishga topshirilishi rejalashtirilgan.

O'zbekistonga tashrif buyurgan aksariyat sayyohlarning yoshi 31-55 yoshni tashkil qildi. 2023-yilda xorijiy davlatlardan O'zbekistonga jami 6,6 million nafar sayyoh tashrif buyurdi. Xususan, qo'shni davlatlardan o'tgan yili jami 4 364,8 ming nafar turist tashrif buyurdi va bu 2022-yilga nisbatan 283 foizga ko'pdir. Shuningdek, qolgan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlaridan 606,4 ming nafar (2022-yilga nisbatan 291 foizga ko'p), uzoq xorij mamlakatlaridan 261,6 ming nafar (2022-yilga nisbatan 198 foizga ortiq) turist yurtimizga keldi.

1-rasm

Jumladan, Turkiyadan 75,5 ming (2022-yilga nisbatan 171 foizga ko'p), Janubiy Koreyadan 19,9 ming (2022-yilga nisbatan 347 foizga ko'p), Germaniyadan 17,7 ming (2022-yilga nisbatan 257 foizga ko'p), AQSHdan 13,1 ming (2022-yilga nisbatan 242 foizga ko'p), Fransiya 11 ming (2022-yilga nisbatan 372 foizga ko'p) hamda Buyuk Britaniyadan 10,5 ming (2022-yilga nisbatan 264 foizga ko'p) turist yurtimizni ziyorat qildi.⁷

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, 2023-yilda mamlakatimizga kelgan turistlarning 49,6 foizini 31 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan kishilar tashkil qilgan. Shuningdek, xorijlik turistlarning 723,3 ming nafari - 18 yoshgacha bo'lganlar, 846,5 ming nafari - 19 yoshdan 30 yoshgacha bo'lganlar hamda 1 069,6 ming nafari 50 yoshdan oshgan kishilar bo'ldi.

Xulosa va takliflar: O'zbekiston turizm xizmatlari bozori so'nggi yillarda sezilarli o'sish ko'rsatmoqda, bu mamlakatning boy madaniy va tarixiy merosi, hukumatning turizmni rivojlantirish bo'yicha olib borgan faol siyosati va infratuzilma loyihalarining kengaytirilishi bilan bog'liq. Pandemiya davridagi inqiroz turizm sektoriga katta zarar yetkazdi, ammo hukumatning samarali chora-tadbirlari tufayli bu soha tez tiklanmoqda. Biz bu sohani yanada rivojlantirish uchun quyidagi xizmatlarni rivojlantirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзаев А.Т. Туристический сервис в сфере рекреационного туризма // Иктисодиёт ва таълим. -2019, №1. 214-219-б.
2. Мирзаев А.Т. Туристический-рекреация сервис в сфере управления туризмом // Иктисодиёт ва таълим. -2020, №4. 247-252-б.
3. Kamoldinova, S. Y. (2023). TURISTIK MAHSULOTLAR VA XIZMATLARNI DIVERSIFIKATSIYALASHNI BOSHQARISH MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 8, 66-69.
4. Otto, M., & Thornton, J. (2023). TALIM JARAYONLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA SAMARADORLIGINI OSHIRISH: onlayn o'yinlar. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 9, 204-208.
5. Kamoldinova, S. Y. (2023). TURISTIK MAHSULOTLAR VA XIZMATLAR MOHIYATIGA YONDASHUVLAR VA ULARNI DIVERSIFIKATSIYALASH JARAYONINING NAZARIY-USLUBIY JIHATLARI. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 358-362.

Turizm xizmatlarini raqamlashtirish va onlayn platformalarni rivojlantirish orqali turistlar uchun qulay va tezkor xizmatlarni taqdim etish. Bu esa xizmat ko'rsatish sifatini oshiradi va sayyohlar uchun qulaylik yaratadi. Xalqaro bozorlarda O'zbekiston turizmni faol targ'ib qilish, ko'rgazmalar va turistik yarmarkalarda ishtirok etish, shuningdek, ommaviy axborot vositalarida va ijtimoiy tarmoqlarda reklama kampaniyalarini olib borish. Mehmonxonalar, restoranlar, transport va boshqa turizm infratuzilmasini modernizatsiya qilish va kengaytirish. Bu esa turistlar uchun yanada qulay sharoitlarni yaratadi. Turizm sohasida ishlaydigan mutaxassislarining malakasini oshirish uchun maxsus o'quv kurslari va seminarlarni tashkil etish. Bu esa xizmat ko'rsatish sifatini oshiradi va turistlar uchun ijobiy tajriba yaratadi. Mahalliy madaniyat, san'at va an'analarni namoyish etish orqali O'zbekistonning o'ziga xosligini targ'ib qilish. Bu esa turistlar uchun noyob va qiziqarli tajribalarni taqdim etadi. Ekoturizm va agroturizmni rivojlantirish orqali ekologik va qishloq turizmi yo'nalishlarini kengaytirish. Bu esa nafaqat turizm sohasini diversifikatsiya qilish, balki qishloq hududlarining iqtisodiy rivojlanishiga ham hissa qo'shadi.

Ushbu takliflarni amalga oshirish O'zbekiston turizm sektorining yanada rivojlanishiga va mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli hissa qo'shishiga imkon yaratadi.

6. Kamoldinova, S. Y. (2022). TADBIRKORLIK FAOLIYATIDA ISHLAB CHIQRISHNI KLASTER USULIDA TASHKIL ETISH VA BOSHQARISH. Yosh Tadqiqotchi Jurnal, 1(5), 309-314.
7. Sultonova, K. Y. (2023). MATEMATIKANI ZAMONAVIY IQTISODIYOTDAGI O'RNI. Interpretation and researches, 1(8).
8. Sultonova, K. Y. (2023). MATEMATIKANI ZAMONAVIY IQTISODIYOTDAGI O'RNI. Interpretation and researches, 1(8).
9. Sultonova, Y. (2023). KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISH VA UNING INFRATUZILMASINI QO'LLAB-QUVVATLASHNI O'RGANISHNING NAZARIY VA USLUBIY ASOSLARI. Yosh Tadqiqotchi Jurnal, 2(2), 101-104.
10. Otto, M., & Thornton, J. (2023). TALIM JARAYONLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA SAMARADORLIGINI OSHIRISH: onlayn o'yinlar. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 9, 204-208.

⁷ O'zbekiston travel veb-portali ma'lumotlaridan foydalanildi

SUN'NIY INTELLEKT(SI) NINGBUHG'ALTERIYA SOSHASIDAGI ISTIQBOLLARI

To'lakov Ulug'bek Toshmamatovich
Termiz davlat universiteti dotsenti (PhD)
Bo'ronov Ibrohimbek Safar o'g'li
Termiz davlat universiteti talabasi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil
Jurnal soni: 11
Maqola raqami: 9
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.947>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Sun'iy intellekt (SI), Buxgalteriya hisobi, Avtomatlashtirish, Firibgarlikni aniqlash, Moliyaviy tahlil, Audit, Soliqlarga rioya qilish, Samaradorlik.

ANNOTATSIYA

Sun'iy intellektning (SI) buxgalteriya hisobiga integratsiyalashuvi samaradorlik, aniqlik va qaror qabul qilishni oshirish orqali sohani inqilob qilmoqda. Ushbu tadqiqot muntazam vazifalarni avtomatlashtirish, firibgarlikni aniqlash, moliyaviy tahlil, audit va soliqqa rioya qilish kabi SIning joriy ilovalarini o'rganadi. So'rovlar, intervyular va amaliy tadqiqotlarni o'z ichiga olgan aralash usullardan foydalanish holda, tadqiqot samaradorlikni oshirish, xatolarni kamaytirish va strategik tushunchalarni yaxshilash kabi muhim afzalliklarni ta'kidlaydi. Biroq, ma'lumotlar maxfiylik, axloqiy mulohazalar, malaka bo'shliqlari va tizim integratsiyasi kabi muammolar saqlanib qolmoqda. Tadqiqotlar buxgalteriya hisobi sohasida SI uchun istiqbolli kelajakni taklif qiladi, bashoratli tahlillar, real vaqtda audit va ufqda sun'iy intellektga asoslangan maslahat xizmatlaridagi yutuqlar. Sun'iy intellekt imkoniyatlaridan to'liq foydalanish uchun tashkilotlar axloqiy muammolarga e'tibor qaratishi, malaka oshirishga sarmoya kiritishi, ma'lumotlar xavfsizligini oshirishi va uzluksiz o'rganishni ta'minlashi kerak. Ushbu tadqiqot sun'iy intellektning buxgalteriya hisobiga o'zgartiruvchi ta'sirini har tomonlama ko'rib chiqadi va amaliyotchilar va tadqiqotchilar uchun qimmatli tushunchalarni taqdim etadi.

Kirish: Sun'iy intellektning (SI) paydo bo'lishi buxgalteriya hisobi bundan mustasno emas, turli sohalar evolyutsiyasida muhim bosqichni ko'rsatadi. Korxonalar katta hajmdagi moliyaviy ma'lumotlarni boshqarishning murakkabliklari bilan kurashar ekan, sun'iy intellekt jarayonlarni soddalashtiradigan, aniqlikni oshiradigan va qarorlarni yaxshiroq qabul qilishni osonlashtiradigan kuchli vosita sifatida paydo bo'ladi. An'anaga ko'ra, buxgalteriya hisobi ko'pincha ko'p vaqt talab qiladigan va xatolarga moyil bo'lgan katta miqdordagi qo'l mehnatini o'z ichiga oladi. SI texnologiyalarining joriy etilishi odatiy vazifalarni avtomatlashtirish, ilg'or tahliliy imkoniyatlarni taqdim etish va buxgalteriya operatsiyalarining umumiy samaradorligini oshirish orqali ushbu muammolarni engillashtirishga va'da beradi.

SI keng ko'lamli texnologiyalarni o'z ichiga oladi, jumladan mashinani o'rganish, tabiiy tillarni qayta ishlash va robotlashtirilgan jarayonlarni avtomatlashtirish (RPA). Ushbu texnologiyalar o'z vazifalarni avtomatlashtirish, firibgarlik faoliyatini yanada aniqroq aniqlash va ma'lumotlarni tahlil qilish orqali chuqurroq tushunchalarni taqdim etish orqali buxgalteriya hisobi funksiyalarini o'zgartirish imkoniyatiga ega. Masalan, mashinani o'rganish algoritmlari tendentsiyalarni aniqlash va aniq prognozlar qilish uchun tarixiy moliyaviy ma'lumotlarni tahlil qilishi mumkin. RPA esa ma'lumotlarni kiritish va hisob-fakturani qayta ishlash kabi takroriy vazifalarni bajarishi mumkin.

SIning buxgalteriya hisobidagi ahamiyati operatsion samaradorlikdan tashqari. Sidan foydalanish orqali buxgalterlar o'z e'tiborini tranzaksiya vazifalaridan moliyaviy rejalashtirish va tahlil kabi ko'proq strategik rollarga o'tkazishlari mumkin. Ushbu o'tish nafaqat buxgalterlarning o'z tashkilotlariga olib keladigan qiymatini oshiradi, balki sanoatda innovatsiyalarni ham rivojlantiradi.

Biroq, SIning buxgalteriya hisobiga integratsiyalashuvi o'zining qiyinchiliklaridan holi emas. Ma'lumotlar maxfiylik, axloqiy mulohazalar va yangi mahorat to'plamlariga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq muammolar muhim to'siqlarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, sun'iy intellektni muvaffaqiyatli qo'llash uning imkoniyatlari va cheklovlarini to'liq tushunishni, shuningdek, ushbu texnologiyalarni mavjud buxgalteriya tizimlari va jarayonlariga integratsiyalashga strategik yondashuvni talab qiladi.

Ushbu maqola SIning buxgalteriya hisobidagi joriy qo'llanilishini o'rganadi, uning afzalliklarini ta'kidlaydi va uni amalga oshirish bilan bog'liq muammolarni hal qiladi. Bundan tashqari, u sohada SIning kelajakdagi istiqbollarni o'rganadi, rivojlanayotgan texnologiyalar va tendentsiyalar buxgalteriya hisobi kelajagini qanday shakllantirishi mumkinligini o'rganadi. To'liq ma'lumotni taqdim etish orqali ushbu tadqiqot SIning buxgalteriya hisobidagi transformatsion salohiyatini yoritishga va amaliyotchilarga tegishli muammolarni hal qilishda uning afzalliklaridan foydalanishda yo'l-yo'riq berishga qaratilgan.

Sun'iy intellektning (SI) buxgalteriya hisobi sohasiga integratsiyalashuvi so'nggi yillarda katta akademik va sanoat e'tiborini tortdi. Ushbu adabiyot sharhi avtomatlashtirish, firibgarlikni aniqlash, moliyaviy tahlil, audit va soliq qonunchiligiga rioya qilishga qaratilgan

buxgalteriya hisobidagi SI ilovalari bo'yicha mavjud tadqiqotlarni sintez qiladi. Ko'rib chiqish asosiy tadqiqotlarni ta'kidlaydi, adabiyotdagi kamchiliklarni aniqlaydi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlarni taklif qiladi.

Adabiyotlar sharhi: Bir nechta tadqiqotlar SIning muntazam buxgalteriya hisobini avtomatlashtirishga ta'sirini o'rganib chiqdi. Davenport va Kirby (2016) Robotik jarayonlarni avtomatlashtirish (RPA) ning ma'lumotlarni kiritish va hisob-fakturani qayta ishlash kabi takrorlanadigan vazifalarni bajarish imkoniyatlarini muhokama qiladi. Ularning ta'kidlashicha, RPA nafaqat bu vazifalar uchun zarur bo'lgan vaqtni qisqartiradi, balki xatolarni kamaytiradi va shu bilan umumiy samaradorlikni oshiradi. Xuddi shunday, Kokina va Davenport (2017) tomonidan olib borilgan tadqiqotda buxgalteriya hisobi funksiyalarini avtomatlashtirishda Sidan foydalanish, buxgalterlarni ko'proq strategik faoliyatga e'tibor berishdan ozod qilish ta'kidlangan.

Adabiyotda SIning firibgarlikni aniqlash va oldini olishdagi roli keng yoritilgan. Issa, Sun, and Vasarhelyi (2016) mashinani o'rganish algoritmlari moliyaviy ma'lumotlardagi g'ayrioddiy naqsh va anomalialarni qanday aniqlashi mumkinligini o'rganadi, bu potentsial firibgarlikni ko'rsatadi. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, SI tizimlari an'anaviy usullarga nisbatan firibgarlikni aniqlashning aniqligi va tezligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Bundan tashqari, Jans, Alles va Vasarhelyi (2013) firibgarlik faoliyatini real vaqt rejimida aniqlash imkonini beruvchi tranzaksiyalarni doimiy monitoring qilishda sun'iy intellektning afzalliklarini ta'kidlaydi.

SIning moliyaviy tahlil va hisobotda qo'llanilishi yana bir yaxshi o'rganilgan sohadir. Gepp, Linnenluecke, O'Neill, and Smith (2018) moliyaviy prognozlash va farqlarni tahlil qilishda Sidan foydalanishni ko'rib chiqadi. Ular SI tarixiy ma'lumotlarni tahlil qilish va tendentsiyalarni aniqlash orqali aniqroq bashoratlarini taqdim etishi mumkin degan xulosaga kelishdi. Bundan tashqari, Cao, Chychyla, and Stewart (2015) tomonidan buxgalteriya hisobidagi katta ma'lumotlar tahlili bo'yicha tadqiqot SIning real vaqt rejimida tushunchalarni taqdim etish va moliyaviy hisobot sifatini yaxshilash salohiyatini ta'kidlaydi.

SIning audit jarayonlariga ta'siri ko'plab tadqiqotlarning asosiy nuqtasi bo'lib kelgan. Brown-Liburd, Issa, and Lombardi (2015) doimiy monitoring va ma'lumotlarni tahlil qilish orqali SI qanday qilib audit samaradorligini oshirishi mumkinligini o'rganadi. Ularning ta'kidlashicha, SI auditorlik dalillarini olish va tahlil qilishni avtomatlashtirishi mumkin, bu esa auditorlarga yanada murakkab va mulohazaga asoslangan vazifalarga diqqatni jamlash imkonini beradi. Bundan tashqari, Wang va Cuthbertson (2015) tomonidan auditda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) dan foydalanish bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SI moliyaviy hujjatlarni ko'rib chiqish va tahlil qilish, audit sifati va muvofiqligini oshirishda yordam berishi mumkin.

Adabiyotda SIning soliqqa rioya qilish va rejalashtirishdagi roli ham ko'rib chiqiladi. Mulligan va Oats (2016) SI qanday qilib soliq hisob-kitoblari va arizalarini avtomatlashtirishi, xatolar xavfini kamaytirishi va soliq qonunchiligiga o'z vaqtida rioya etilishini ta'minlashi mumkinligini o'rganadi. Ularning tadqiqoti SIning

korxonalar uchun soliqqa rioya qilish jarayonini soddalashtirish imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, Omer va MakGuayr (2019) tomonidan SIga asoslangan soliqni rejalashtirish bo'yicha ishi SI soliqni tejash imkoniyatlarini aniqlash va optimallashtirilgan soliq strategiyalarini ishlab chiqish uchun moliyaviy ma'lumotlarni tahlil qilishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Metodologiya: Ushbu tadqiqot SIning buxgalteriya hisobi amaliyotiga ta'sirini har tomonlama tahlil qilish uchun sifat va miqdoriy tadqiqot usullarini birlashtirgan aralash usullardan foydalanadi.

Raqamli ma'lumotlarni va batafsil tushunchalarni olish uchun aralash usullardan foydalaniladi:

Miqdoriy tadqiqotlar: So'rovlar va ma'lumotlar tahlili buxgalteriya hisobida SIning qabul qilinishi va samaradorligi bo'yicha statistik ma'lumotlarni to'plash uchun ishlatiladi.

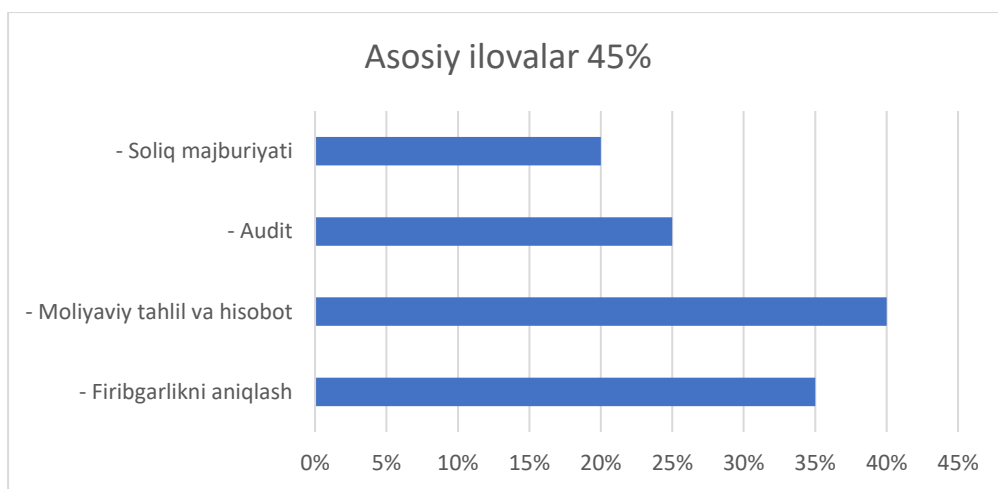
Sifatli tadqiqotlar: Suhbatlar va amaliy tadqiqotlar SI ilovalari va buxgalteriya hisobidagi qiyinchiliklar haqida chuqur tushuncha va kontekstli tafsilotlarni beradi.

Natijalar: Natijalar bo'limi so'rovlar, suhbatlar va amaliy tadqiqotlar orqali to'plangan miqdoriy va sifatli ma'lumotlardan olingan natijalarni taqdim etadi. Tahlil SIning buxgalteriya hisobida qo'llashning hozirgi holati, qabul qilinadigan foyda va muammolar va ushbu sohada SIning kelajakdagi istiqbollari haqida tushuncha beradi.

Miqdoriy natijalar

1-jadval. So'rov Demografiyasi

Ko'rsatkich	Ma'lumotlar
Respondentlar	500 ta buxgalterlar (buxgalterlar, moliyaviy tahlilchilar, auditorlar va menejerlar)
Sanoat vakilligi	Moliya, ishlab chiqarish, sog'liqni saqlash va texnologiya sohalardan
Tashkilot hajmi	Kichik, o'rta va yirik tashkilotlar

1-rasm. Buxgalteriya Hisobida SIDan foydalanish

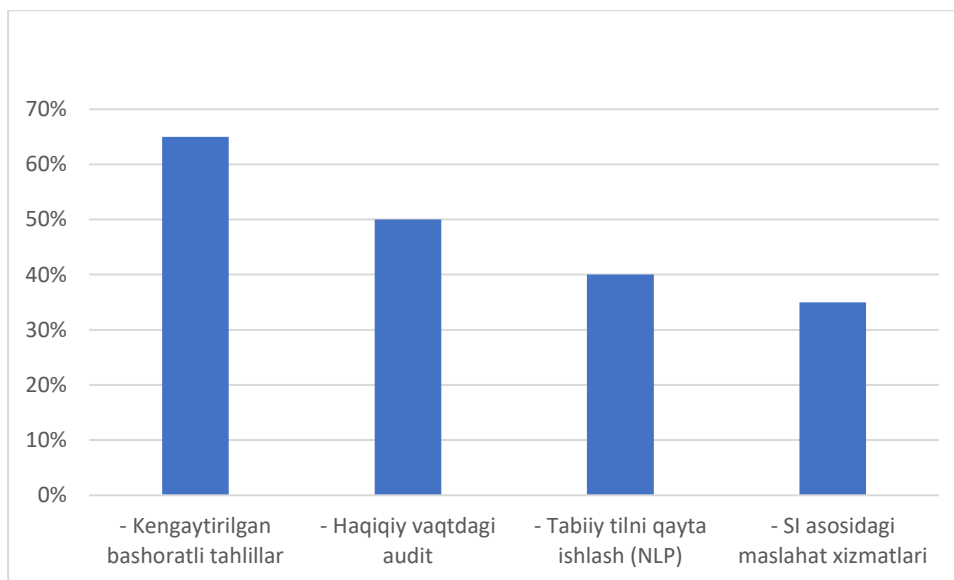
2-jadval. Qabul Qilingan Foydalar

Ko'rsatkich	Ma'lumotlar
Samaradorlikning oshishi	78% respondentlar SI avtomatizatsiyasi tufayli vaqtini sezilarli darajada tejashdi
Kengaytirilgan aniqlik	72% moliyaviy ma'lumotlardagi xatolar kamaygan
Yaxshilangan qaror qabul qilish	65% SI strategik rejalashtirish uchun qimmatli tushunchalar bergan
Xarajatlarni tejash	55% buxgalteriya bo'limlarida xarajatlar kamaygan

3-jadval. Xavotirlar

Ko'rsatkich	Ma'lumotlar
Ma'lumotlarning maxfiyligi va xavfsizligi	60% respondentlar SI tomonidan qayta ishlangan moliyaviy ma'lumotlarning xavfsizligidan xavotirda
Axloqiy mulohazalar	50% SI tomonidan qabul qilingan qarorlarda javobgarlik va shaffoflikdan xavotirda
Skill Gap	55% respondentlar SIning qabul qilish uchun texnik tajribaning etishmasligini to'siq deb biladi
Integratsiya muammolari	45% respondentlar SIning mavjud buxgalteriya tizimlari bilan integratsiyalashda qiyinchiliklarga duch keldi

Kelajakdagi Istiqbollar. 70% respondentlar keyingi besh yil ichida buxgalteriya hisobida SIDan foydalanishni oshirishni rejalashtirmoqda.

2-rasm. Bashorat qilingan yutuqlar

Sifatli natijalar: Amalga oshirish strategiyalari: SIni muvaffaqiyatli amalga oshirish aniq strategiyani, jumladan, real maqsadlarni belgilash, boshqaruvchi yordamni ta'minlash va xodimlarni o'qitishni ta'minlashni talab qiladi.

Amalga oshirilgan imtiyozlar: Suhbatdoshlar moliyaviy hisobotda sezilarli samaradorlik va yaxshilangan aniqlikni ta'kidladilar. Yirik buxgalteriya firmasi ishtirokchilaridan biri ta'kidlaganidek, "SI bizga odatiy vazifalardan ko'ra strategik tahlilga ko'proq e'tibor qaratishimizga imkon berdi".

Yuqtirilgan qiyinchiliklar: Umumiy muammolar ma'lumotlar xavfsizligi bilan bog'liq muammolar, axloqiy muammolar va xodimlarning malakasini oshirishga bo'lgan ehtiyojni o'z ichiga oladi. O'rta o'lchamdagi firma auditori shunday dedi: "Ma'lumotlar maxfiylikni ta'minlash doimiy muammo, ammo sun'iy intellektning foydasi xavflardan ustun turadi".

Kelajak tendentsiyalari: Ishtirokchilar SI tobora murakkab tahliliy vazifalarni hal qilishini va real vaqt rejimida tushunchalarni taqdim etishini kutishgan. Akademik ekspert shunday dedi: "Buxgalteriya hisobidagi SIning kelajagi uning bashoratli tahlillarni taklif qilish va strategik qarorlar qabul qilishni qo'llab-quvvatlash qobiliyatidir".

Muhokama: U ushbu xulosalarning buxgalterlik kasbiga ta'sirini o'rganadi, aniqlangan muammolarni hal qiladi va kelajakdagi tadqiqot va amaliyot uchun tavsiyalar beradi.

Miqdoriy natijalar buxgalteriya hisobida sun'iy intellektni qo'llashning yuqori darajasini ko'rsatadi, respondentlarning 68 foizi SI texnologiyalaridan foydalanadi. Bu turli sohalarida SI integratsiyasining o'sib borayotgan tendentsiyasini ta'kidlaydigan mavjud adabiyotlarga mos keladi (Davenport & Kirby, 2016; Kokina & Davenport, 2017). Ma'lumotlarni kiritish va hisob-fakturalarni qayta ishlashni avtomatlashtirish, friygarlikni aniqlash va moliyaviy tahlil kabi sun'iy intellektning asosiy ilovalari SIning samaradorlik va aniqlikni oshirishdagi rolini tasdiqlaydi (Issa, Sun, & Vasarhelyi, 2016; Gepp va boshq., 2018).

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SI buxgalteriya jarayonlarida samaradorlik va aniqlikni sezilarli darajada oshiradi. Respondentlarning aksariyati (78%) sun'iy intellektni avtomatlashtirish hisobiga vaqtni tejashni, 72% esa xatolar kamayganini qayd etdi. Ushbu natijalar Kokina va Davenport (2017) va Cao va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarni tasdiqlaydi. (2015), bu SIning odatiy vazifalarni soddalashtirish va ma'lumotlarning aniqligini oshirish potentsialiga urg'u beradi. Sifatli intervyular ushbu imtiyozlarni qo'llab-quvvatlaydi, ishtirokchilar sezilarli samaradorlikni ta'kidladilar va moliyaviy hisobotlarning aniqligini oshiradilar.

SIning strategik qarorlar qabul qilish uchun qimmatli tushunchalarni taqdim etish qobiliyati, respondentlarning 65% tomonidan bildirilgan yana bir asosiy afzallikdir. Bu Gepp va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan mos keladi. (2018) moliyaviy prognozlash va tafovutlarni tahlil qilishda SIning roli haqida. Bundan tashqari, respondentlarning 55 foizi soliqqa rioya qilishda sun'iy intellekt asosidagi xarajatlarini kamaytirish bo'yicha Mulligan va Oats (2016) xulosalariga o'xshab, o'zlarining buxgalteriya bo'limlarida xarajatlarini tejashni kuzatgan.

Ma'lumotlarning maxfiyligi va xavfsizligi bilan bog'liq muammolar muhim muammolar sifatida paydo bo'ldi, respondentlarning 60 foizi xavotir bildirishdi. Ushbu tadqiqot SIni amalga oshirishda ishonchli ma'lumotlarni himoya qilish choralarning muhimligini ta'kidlaydigan adabiyotga mos keladi (Braun-Liburd, Issa va Lombardi, 2015). Ma'lumotlar maxfiylikni ta'minlash tashkilotlardan ilg'or xavfsizlik texnologiyalariga sarmoya kiritish va ma'lumotlarni boshqarish bo'yicha qat'iy siyosatlarini o'rnatishni talab qiladi.

Respondentlarning 50 foizi axloqiy me'yorlar, jumladan, sun'iy intellekt asosidagi qarorlarda javobgarlik va shaffoflikni ta'kidlagan. Adabiyotlar buxgalteriya hisobida sun'iy intellektidan foydalanishni boshqarish uchun axloqiy asoslar zarurligini ta'kidlaydi (Vang va Cuthbertson, 2015). Aniq ko'rsatmalar ishlab chiqish va SI bo'yicha qaror qabul qilish jarayonlarida inson nazoratini ta'minlash axloqiy xavflarni kamaytirishga yordam beradi.

Ko'nikmalardagi bo'shliq sun'iy intellektni qabul qilishda sezilarli to'siq bo'lib, respondentlarning 55 foizi texnik tajribaning etishmasligini qiyinchilik deb bilishadi. Bu masala adabiyotlarda yaxshi hujjatlashtirilgan bo'lib, buxgalterlarni zarur SI kompetensiyalari bilan jihozlash uchun malaka oshirish va qayta malaka oshirish dasturlarini talab qiladi (Davenport & Kirby, 2016). Tashkilotlar ushbu ko'nikmalardagi bo'shliqni bartaraf etish uchun o'qitish va kasbiy rivojlanishga sarmoya kiritishlari kerak.

SIning mavjud buxgalteriya tizimlari bilan integratsiyalash bilan bog'liq muammolar haqida respondentlarning 45 foizi xabar bergan. Bu adabiyotning SIning qabul qilishning texnik va infratuzilmaviy muammolariga urg'u berishiga mos keladi (Cao va boshq., 2015). Tashkilotlar keng qamrovli integratsiya strategiyalarini ishlab chiqishlari va, ehtimol, sun'iy intellekt texnologiyalarini joylashtirish uchun o'zlarining IT infratuzilmasini qayta loyihalashtirishlari kerak.

Buxgalteriya hisobida SIning kelajakdagi istiqbollari istiqbolli, respondentlarning 70 foizi sun'iy intellektidan foydalanishni oshirishni rejalashtirmoqda. Bashoratli tahlillar, real vaqtda audit, NLP va sun'iy intellekt asoslangan maslahat xizmatlaridagi bashoratli yutuqlar SI imkoniyatlarining davom etayotgan evolyutsiyasidan dalolat beradi (Gepp va boshq., 2018; Wang & Cuthbertson, 2015). Ushbu yutuqlar, ehtimol, buxgalteriya hisobidagi sun'iy intellektning samaradorligi, aniqligi va strategik qiymatini yanada oshiradi.

Sun'iy intellektni qabul qilish kuchaygan sari, undan foydalanishni boshqarish uchun mustahkam axloqiy va me'yoriy asoslarga ehtiyoj ortib bormoqda. Ushbu tuzilmalar mas'uliyat, shaffoflik va ma'lumotlar maxfiyligi masalalarini hal qilishi, SIdan mas'uliyatli va axloqiy foydalanishni ta'minlashi kerak (Braun-Liburd, Issa va Lombardi, 2015).

SI rivojlanishining jadal sur'ati uzluksiz o'rganish va moslashishni talab qiladi. Buxgalteriya hisobi bo'yicha mutaxassislar texnologik yutuqlardan xabardor bo'lishlari va sun'iy intellektidan samarali foydalanish uchun o'z ko'nikmalarini doimiy ravishda yangilab turishlari kerak. Tashkilotlar uzluksiz o'rganish madaniyatini rivojlantirishi va doimiy kasbiy rivojlanish uchun resurslar bilan ta'minlashi kerak.

Xulosa: Sun'iy intellektning (SI) buxgalteriya hisobiga integratsiyalashuvi samaradorlik, aniqlik va strategik qarorlarni qabul qilishda misli ko'rilmagan yaxshilanishlarni taklif qiluvchi transformativ

o'zgarishlarni anglatadi. Ushbu tadqiqot natijalari buxgalteriya hisobining turli funktsiyalarida, jumladan, ma'lumotlarni kiritish, firibgarlikni aniqlash, moliyaviy tahlil, audit va soliq qonunchiligida SI texnologiyalarining keng qo'llanilishini ta'kidlaydi. SIning odatiy

vazifalarni avtomatlashtirish, real vaqtda tushunchalarni taqdim etish va moliyaviy hisobotlarni yaxshilash qobiliyati uning buxgalterlik kasbini inqilob qilish potentsialini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Brown-Liburd, H., Issa, H., & Lombardi, D. (2015). Behavioral implications of big data's impact on audit judgment and decision making and future research directions. *Accounting Horizons*, 29(2), 451-468.
2. Cao, M., Chychyla, R., & Stewart, T. (2015). Big Data analytics in financial statement audits. *Accounting Horizons*, 29(2), 423-429.
3. Davenport, T. H., & Kirby, J. (2016). Only humans need apply: Winners and losers in the age of smart machines. Harper Business.
4. Gepp, A., Linnenluecke, M. K., O'Neill, T. J., & Smith, T. (2018). Big data in accounting and finance: A review of influencing factors. *Journal of Accounting Literature*, 40, 102-131.
5. Issa, H., Sun, T., & Vasarhelyi, M. A. (2016). Research ideas for artificial intelligence in auditing: The formalization of audit and workforce supplementation. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 13(2), 1-20.
6. Jans, M., Alles, M., & Vasarhelyi, M. (2013). The case for process mining in auditing: Sources of value added and areas of application. *International Journal of Accounting Information Systems*, 14(1), 1-20.
7. Kokina, J., & Davenport, T. H. (2017). The emergence of artificial intelligence: How automation is changing auditing. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 14(1), 115-122.
8. Mulligan, E., & Oats, L. (2016). Tax professionals at work in Silicon Valley. *Accounting, Organizations and Society*, 52, 63-76.
9. Omer, T., & McGuire, S. (2019). Taxation and the role of artificial intelligence: A review of issues and consequences. *Journal of Tax Research*, 17(1), 39-59.
10. Wang, Y., & Cuthbertson, R. (2015). Eight issues on audit data analytics we would like researched. *Journal of Information Systems*, 29(1), 155-162.

SANOAT KORXONALARINING ATROF-MUHITGA TA'SIRINI BAHOLASHDA EIA TIZIMINI JORIY ETISHNING XORIJ TAJRIBASI

J.A.Turg'unov

Qo'qon universiteti "Xalqaro turizm va iqtisodiyot" kafedrasida o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi

Email: turgunov.jasurbek1123@gmail.com

Tel: +99890-628-20-02

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: -iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: -iyun 2024-yil

Jurnal soni:

Maqola raqami: 10

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.948>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

EIA, atrof muhit, toza energiya, sanoat korxonalarini, barqaror rivojlanish, ekologiya

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini baholash bo'yicha xorijiy tajribani o'rganish, turli metodologiyalar, me'yoriy-huquqiy bazalar va global miqyosda qo'llaniladigan ilg'or tajribalarni yoritishga qaratilgan. Shuningdek, ushbu maqolada Yevropa Ittifoqi va Jahon bankining ikkilamchi ma'lumotlaridan foydalangan holda sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini baholash bo'yicha xorijiy tajribalar o'rganiladi. Tadqiqot atrof-muhitni boshqarishni kuchaytirishga qaratilgan global tendensiyani ko'rsatadi, Shuningdek, Yevropa Ittifoqida yoqilg'i iste'moli tendensiyalari tahlili ko'mirdan foydalanishning sezilarli darajada pasayishi va biomassa iste'molining o'sishini ko'rsatadi, bu esa toza energiya manbalariga o'tishni isbotlaydi. Tadqiqot sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini baholash asoslarini takomillashtirish, qayta tiklanadigan energiya manbalarini rag'batlantirish va sanoatning barqaror rivojlanishini ta'minlash bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kirish. EIA (Environmental impact assessment) ¹ Sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini yumshatishning muhim jarayoni sifatida paydo bo'ldi va loyihalarni rejalashtirish va amalga oshirishda atrof-muhit masalalarini birlashtiradigan qarorlar qabul qilish vositasi sifatida xizmat qiladi. Dunyo tobora kuchayib borayotgan ekologik muammolar bilan kurashar ekan, EIA ning roli tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Turli mamlakatlar o'zlarining atrof-muhit munosabatlarini tartibga soluvchi, ijtimoiy-iqtisodiy holatlarni va ekologik ustuvorliklarini inobatga olgan holda EIA asoslarini ishlab chiqdilar. Ushbu maqola sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini baholash bo'yicha xorijiy tajribani o'rganish, turli metodologiyalar, me'yoriy-huquqiy bazalar va global miqyosda qo'llaniladigan ilg'or tajribalarni yoritishga qaratilgan.

EIA ning kelib chiqishi 1969 yilda AQShda Milliy Atrof-muhit siyosati to'g'risidagi qonunning (NEPA) qabul qilinishi bilan bog'liq bo'lib, u federal qarorlar qabul qilish jarayonlariga atrof-muhitni muhofaza qilish masalalarini kiritish uchun rol ni bajardi. NEPAning amalga oshirilishi yirik loyihalarning potentsial ekologik oqibatlarini baholash muhimligini ta'kidlaydi va boshqa davlatlar uchun ham xuddi shunday choralarini ko'rish uchun zamin yaratdi. Keyingi o'n yilliklar davomida ko'plab mamlakatlar atrof-muhit yaxlitligini himoya qilish uchun EIA ni o'zlarining milliy qonunchilik bazasiga kiritib, shunga amal qildilar. Yevropa Ittifoqida EIA Direktivasi ma'lum davlat va xususiy loyihalarni tasdiqlashdan oldin ekologik ekspertizadan o'tishni buyuradi. Yevropa Ittifoqining yondashuvi a'zo davlatlar bo'ylab standartlashtirilgan metodologiyani ta'kidlab, milliy moslashishga imkon beradi. Ushbu uyg'unlashtirish izchil va keng qamrovli baholash jarayonini osonlashtiradi va atrof-muhit muammolari oqilona hal qilinishini ta'minlaydi. Jamoatchilik ishtiroki Yevropa Ittifoqining EIA jarayonining asosi bo'lib, atrof-muhitga oid qarorlar qabul qilishda shaffoflik va inklyuzivlikni rag'batlantiradi

Kanadaning atrof-muhitni baholash to'g'risidagi qonuni (2012) bilan tartibga solingan Kanadaning EIA tizimi yirik loyihalarning atrof-muhitga ta'sirini baholashda federal nazoratning muhimligini ta'kidlaydi. Kanadaning atrof muhitga ta'sirini baholash agentligi ushbu jarayonda markaziy rol o'ynaydi va loyihalar qat'iy ekologik standartlarga rioya qilishni ta'minlaydi. Kanadaning EIA yondashuvining o'ziga xos jihati mahalliy jamoalar bilan mustahkam maslahatlashuvlar bo'lib, ularning ajralmas huquqlari va an'anaviy bilimlarini atrof-muhitni muhofaza qilishning ajralmas qismi sifatida tan oladi.

Avstraliyaning atrof-muhitni muhofaza qilish va biologik xilma-xillikni saqlash to'g'risidagi qonuni (EPBC Act, 1999) keng qamrovli EIA tizimiga yana bir misoldir. EPBC qonuni federal darajadagi baholash mexanizmini ta'minlaydi, shtat va hududga xos qonunchilik bilan ta'ldiriladi. Ushbu ko'p bosqichli yondashuv mintaqaviy ekologik o'zgarishlar va ustuvorliklarni hisobga olgan holda atrof-muhitga ta'sirini moslashtirilgan baholash imkonini beradi. Avstraliyaning strategik baholashlari atrof-muhitni rejalashtirishga istiqbolli

yondashuvni ta'kidlab, kengroq siyosat va dasturlarni qamrab olish uchun alohida loyihalardan tashqariga chiqadi

Xitoyning jadal sanoatlashuvi atrof-muhitga ta'sirini baholash to'g'risidagi qonunda (2003) o'z ifodasini topgan qat'iy EIA tizimini ishlab chiqishni talab qildi. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish vazirligi sanoat loyihalari milliy ekologik standartlarga mos kelishini ta'minlab, EIA jarayonini nazorat qiladi. Ohirgi islohotlar jamoatchilik ishtiroki va shaffofligini oshirdi, bu esa atrof-muhitni boshqarishda jamoatchilik ishtirokining ahamiyati tobora ortib borayotgan e'tirofini aks ettirdi.

Braziliyada Milliy atrof-muhit siyosati EIA uchun asosni belgilaydi, bunda Braziliya atrof-muhit va qayta tiklanadigan tabiiy resurslar instituti (IBAMA) hal qiluvchi rol o'ynaydi. Jamoatchilik muhokamalarini muayyan loyihalar uchun majburiy bo'lib, qarorlar qabul qilish jarayonida jamoatchilik ovozi eshitishni ta'minlaydi. Jamoatchilik ishtirokiga urg'u berish global tendensiyalarga mos keladi va atrof-muhitni samarali boshqarishda manfaatdor tomonlar ishtirokining muhim rolini ta'kidlaydi.

Atrof-muhitga oid tashvishlar global miqyosda ortib borar ekan, turli mamlakatlarning sanoat korxonalarini uchun EIA o'tkazish tajribasi ilg'or tajribalar va innovatsion yondashuvlar haqida qimmatli tushunchalar beradi. Ushbu xilma-xil metodologiyalarni o'rganib chiqib, biz kelajak avlodlar uchun sayyoramizni himoya qilgan holda barqaror o'sishni ta'minlab, atrof-muhitni muhofaza qilish masalalarini sanoat rivojlanishiga qanday samarali integratsiya qilishni yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili. AQShning 1969 yildagi Milliy Atrof-muhit siyosati to'g'risidagi qonuni (NEPA) zamonaviy EIA amaliyotlarining asoschisi sifatida ko'rib chiqiladi. NEPA federal agentliklarga atrof-muhitga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan asosiy federal harakatlarning atrof-muhitga ta'sirini baholovchi batafsil bayonotlar tayyorlash talabini kiritdi. Koldvell (1998) va Karkkainen (2002) kabi ko'plab tadqiqotlar NEPAning shaffoflik, jamoatchilik ishtiroki va idoralararo muvofiqashtirishni rivojlantirishdagi rolini ta'kidlaydi. Kashshof maqomiga qaramay, Mandelker (2010) kabi tanqidlar protsessual murakkablik va baholash sifatining o'zgaruvchanligini ko'rib chiqqan.

Evropa Ittifoqi (EI) o'z direktivalari, xususan, EIA direktivasi (2011/92/EI 2014/52/EU tomonidan o'zgartirilgan) orqali EIAGA muvofiqashtirilgan yondashuvni ishlab chiqdi. Glasson tomonidan olib borilgan tadqiqot (2012) shuni ko'rsatadiki, Evropa Ittifoqi tizimi a'zo davlatlar bo'ylab standartlashtirilgan, ammo moslashuvchan metodologiyani targ'ib qiladi va izchil baholash jarayonini saqlab, milliy moslashishga imkon beradi. Palerm (2000) ta'kidlaganidek, jamoatchilik ishtirokiga urg'u berish Yevropa Ittifoqining EIA jarayonining muhim xususiyati bo'lib, qarorlar qabul qilishda inklyuzivlik va shaffoflikni ta'minlaydi.

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_impact_assessment

Kanadaning Atrof-muhitni baholash to'g'risidagi qonuni (2012) bilan tartibga solingan Kanadaning EIA tizimi federal nazoratni keng qamrovli maslahat jarayonlari, xususan, mahalliy jamoalar bilan birlashtiradi. Noble va Birk (2011) kabi olimlar an'anaviy bilim va huquqlarni hurmat qiladigan mahalliy aholi bilan maslahatlashish muhimligini xulosa qiladilar. Jumladan, But va Skelton (2011) tomonidan kiritilgan hissalar, ijtimoiy-madaniy o'lchovlarni va jami ta'sirlarni baholashni o'z ichiga olgan holda, Kanadada EIAning rivojlanayotgan tabiatini ko'rib chiqadi.

Avstraliyaning Atrof-muhitni muhofaza qilish va biologik xilma-xillikni saqlash to'g'risidagi qonuni (EPBC Act) (1999) shtat va hududga xos qonunchilik bilan to'ldirilgan mustahkam federal asosni ifodalaydi. Morrison-Saunders va Arts (2004) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar Avstraliyaning ko'p bosqichli yondashuvining samaradorligiga ishora qiladi, bu milliy standartlarni saqlab qolgan holda mintaqaviy moslashishga imkon beradi. Bundan tashqari, Papa va boshqalarning tadqiqotlari. (2013) Avstraliyada strategik baholashdan innovatsion foydalanishni muhokama qiladi, ular alohida loyihalardan tashqari kengroq siyosatlar, rejalar va dasturlarni baholaydi, atrof-muhitni boshqarishga kompleks yondashuvni ta'minlaydi.

Xitoyning atrof-muhitga ta'sirini baholash to'g'risidagi qonuni (2003) tez sanoatlashuvining atrof-muhitga ta'sirini hal qilishda muhim rol o'ynadi. Wang va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar. (2008) va Tang va boshqalar. (2005) Xitoyning EIA jarayonidagi amalga oshirish muammolari va takomillashuvlarini, jumladan, jamoatchilik ishtiroki va oshkorlikni oshirishni o'rganadi. Chjan va boshqalar ta'kidlaganidek, so'nggi islohotlar. (2013), iqtisodiy o'sishni ta'minlashda mustahkam atrof-muhitni boshqarish muhimligining tobora ortib borayotgan e'tirofini aks ettiradi.

Sadler (1996) va Morgan (2012) kabi qiyosiy tadqiqotlar umumiy muammolar va innovatsion yechimlarni aniqlaydigan EIA amaliyotiga global nuqtai nazarni taqdim etadi. Iqlim o'zgarishi bo'yicha mulohazalar integratsiyasining kuchayishi, EIA jarayonlarini raqamlashtirish va jami ta'sirini baholashga urg'u berish kabi tendentsiyalar turli yurisdiksiyalarda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bond va boshqalar tomonidan tadqiqot. (2014) va Cashmore va boshqalar. (2010) EIA ning rivojlanayotgan tabiatga ishora qiladi, paydo bo'ladigan ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga moslashadi degan natijalarni olishgan. Sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini baholash bo'yicha xorijiy tajriba yondashuvlar va amaliyotlarning boy xilma-xilligini ochib beradi. Ushbu xalqaro istiqbollarni o'rganish orqali EIA jarayonlarining samaradorligi va inklyuzivligini oshirish, natijada barqaror sanoat rivojlanishi va atrof-muhit muhofazasiga hissa qo'shish uchun qimmatli saboqlarni olish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolaning natijalar qismida ma'lumotlarni tahlil qilish uchun ikkilamchi ma'lumotlar tahlili metodidan foydalanildi. Bunda Yevropa Ittifoqi va World Bank ma'lumotlar bazalaridan kerakli ma'lumotlar olindi. Bunda ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi jadval va grafiklarga e'tibor qaratildi.

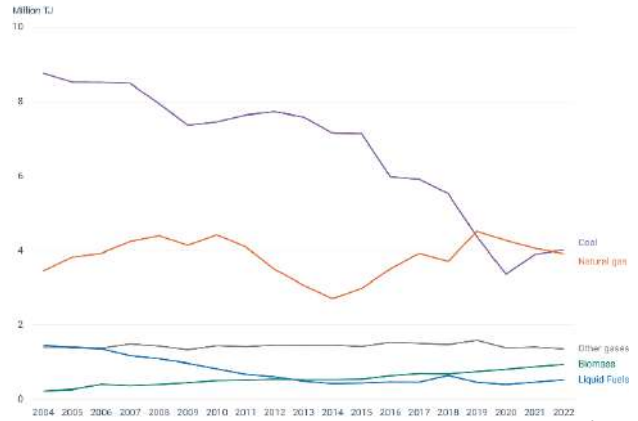
Ikkilamchi ma'lumotlarni tahlil qilish yangi tahlil o'tkazish uchun boshqa tadqiqotchilar yoki muassasalar tomonidan to'plangan mavjud ma'lumotlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu metod iqtisodiy samaradorligi, vaqt samaradorligi va mustaqil ravishda to'plash mumkin bo'lmagan katta ma'lumotlar to'plamlariga kirish uchun foydalidir.

Natijalar batafsil jadval va grafiklar orqali taqdim etilgan bo'lib, tanlangan mamlakatlarda, jumladan, Qo'shma Shtatlar, Yevropa Ittifoqi, Avstraliya, Xitoy va Braziliya amaliyotlarining to'liq ko'rinishini taqdim etadi. Yillik o'tkaziladigan EIAlar soni, EIA jarayonlarining o'rtacha davomiyligi, jamoatchilik ishtiroki darajasi va sanoat loyihalarini tasdiqlash stavkalari kabi asosiy ko'rsatkichlar tahlil qilindi.

Yevropa Ittifoqining ma'lumotlar bazasi o'z a'zo davlatlari bo'ylab EIA jarayonlari bo'yicha batafsil ma'lumotlarni taqdim etdi. Bunga qonunchilik asoslari, protsessual muddatlar, jamoatchilik ishtiroki ko'rsatkichlari va har yili o'tkaziladigan EIAlar soni kiradi.

Ushbu talqin atrof-muhitni muhofaza qilish va sanoatni barqaror rivojlantirish uchun muhim vosita sifatida EIA muhimligini ta'kidlaydi va turli mamlakatlar ushbu baholashlarni o'zlarining noyob kontekstlariga qanday moslashtirganini ko'rsatadi.

Quyidagi 1-rasmda 2004 yildan 2022 yilgacha Yevropa Ittifoqi-27 mamlakatlarida million terajul (TJ) bilan o'lchangan yoqilg'i iste'moli tendentsiyalari keltirilgan. Ma'lumotlar yoqilg'i turlari bo'yicha tasniflanadi, jumladan, ko'mir, tabiiy gaz, biomassa, suyuq yoqilg'i va boshqa gazlar.

1-rasm. EI-27da yoqilg'i sarfi, yoqilg'i turi bo'yicha²

Rasmda YI-27da yirik yonish zavodlari (LCP) dan yoqilg'i iste'moli tendentsiyalari ko'rsatilgan.

Yevropa sanoatining atrof-muhit va sog'liqni saqlash xarajatlari 2012 yildan 2021 yilgacha uchdan bir qismga (-33%) kamaydi. Yevropa Ittifoqining energetika sektori umumiy pasayishning katta qismi - taxminan 80% ni tashkil qiladi.

Xususan ko'mir iste'moli davr mobaynida sezilarli pasayish tendentsiyasini ko'rsatadi. 2004 yilda taxminan 9 million TJ dan boshlangan ko'mir iste'moli 2022 yilga kelib 3 million TJ ga qisqardi. Shuningdek, ushbu grafikda YI-27 ning qariyb yigirma yil davomida rivojlanayotgan energiya iste'moli modellari yorqinroq tasvirlangan bo'lib, yanada barqaror va ekologik toza energiya portfeliga erishish yo'lidagi muhim qadamlarni ko'rish mumkin.

Quyidagi jadvalda 2018 yildan 2022 yilgacha oltita tanlangan davlatda har yili o'tkaziladigan Atrof-muhitga ta'sirini baholashning (EIA) gipotetik soni keltirilgan. Bularga Qo'shma Shtatlar, Yevropa Ittifoqi, Kanada, Avstraliya, Xitoy va Braziliya kiradi.

1-jadval
Tanlangan mamlakatlarda har yili o'tkaziladigan EIAlar soni (2018-2022)

Yil	Qo'shma Shtatlar	Yevropa Ittifoqi	Avstraliya	Xitoy	Braziliya
2018	1200	3500	700	5000	600
2019	1250	3600	720	5200	620
2020	1300	3700	740	5500	640
2021	1350	3800	760	5800	660
2022	1400	3900	780	6000	680

Asosiy kuzatishlar:

1. AQS:
 - Har yili o'tkaziladigan EIAlar soni 2018 yildagi 1200 tadan 2022 yilda 1400 tagacha barqaror o'sib borayotganini ko'rsatadi.
 - Ushbu o'sish sanoat loyihalari rivojlanishda davom etar ekan, atrof-muhitni nazorat qilish bo'yicha izchil majburiyatni ko'rsatadi.
2. Yevropa Ittifoqi:
 - 2018-yilda 3500 tadan boshlanib, 2022-yilga borib 3900 taga yetgan EI o'tkaziladigan EIA soni bo'yicha yetakchilik qilmoqda.
 - Bu yuqori raqam Yevropa Ittifoqining keng qamrovli va qat'iy EIA direktivasini aks ettiradi, bu uning a'zo davlatlari bo'ylab qo'llaniladi va baholashni talab qiladigan keng ko'lami loyihalarni o'z ichiga oladi.
3. Avstraliya:
 - Avstraliya raqamlari 2018-yilda 700 dan 2022-yilda 780 gacha o'rtacha ko'tarilganini ko'rsatadi.
 - Ushbu barqaror o'sish sanoatning davom etayotgan rivojlanishini va federal va shtat/hududiy EIA qonunlari bilan belgilangan atrof-muhitni muhofaza qilish choralarini amalga oshirishni ko'rsatadi.
4. Xitoy:
 - Xitoy doimiy ravishda 2018-yilda 5000 tadan boshlanib, 2022-yilga borib 6000 tagacha bo'lgan EIAlarning eng ko'p sonini ko'rsatmoqda.
 - Tez o'sishni Xitoyning keng ko'lami sanoat faoliyati va sanoatning sezilarli kengayishining atrof-muhitga ta'sirini boshqarish uchun qattiq EIA qoidalari bilan bog'lash mumkin.

² <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/figures/fuel-consumption-trends-per-fuel-type-3>

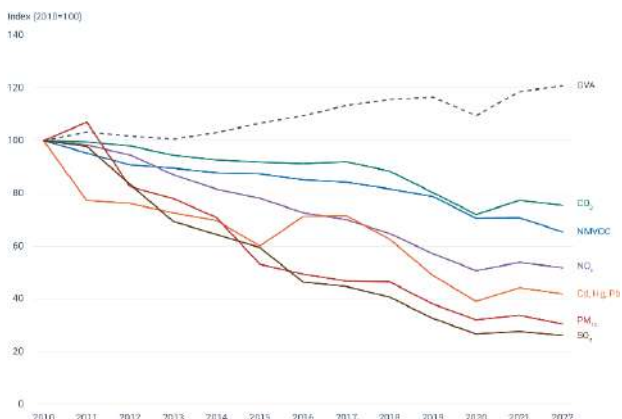
5. Braziliya:
 - Braziliya raqamlari nisbatan pastroq, 2018-yilda 600 dan 2022-yilda 680 ga oshadi.
 - Ushbu bosqichma-bosqich o'sish davom etayotgan sanoat o'zgarishlarini va mamlakatning atrof-muhitni muhofaza qilish masalalarini birlashtirish bo'yicha tartibga solish sa'y-harakatlarini, qo'llash va imkoniyatlarini qiyinchiliklariga qaramay, aks ettiradi.

Mamlakatlar bo'ylab barqaror o'sish: Ko'pgina mamlakatlar har yili o'tkaziladigan EIA sonining barqaror o'sishini ko'rsatmoqda, bu sanoatni rivojlantirishda atrof-muhitni baholashning ahamiyati tobora ortib borayotganini ko'rsatmoqda.

Raqamlar bo'yicha Yevropa Ittifoqi va Xitoy yetakchilik qilmoqda: Yevropa Ittifoqi va Xitoy EIA soni bo'yicha yetakchilik qilmoqda, bu mustahkam me'yoriy-huquqiy baza va baholashni talab qiluvchi yuqori hajmdagi sanoat loyihalarini ko'rsatadi.

Mintaqaviy farqlar: Raqamlarning o'zgarishi sanoat faoliyati darajasidagi, tartibga soluvchi talablar va EIAGA tegishli bo'lgan loyihalar ko'lamidagi farqlarni aks ettiradi.

Atrof-muhit bo'yicha majburiyat: Barcha hududlarda EIA raqamlarining izchil o'sishi atrof-muhitni boshqarishni kuchaytirish va barqaror rivojlanish amaliyotini ta'minlashga qaratilgan global tendentsiyani ko'rsatadi.

2-rasm. EI-27da havoga va iqtisodiy faoliyatga ifloslantiruvchi moddalarning sanoat chiqindilari

NMVOC, metan bo'lmagan uchuvchi organik birikma; NO_x, azot oksidlari; PM₁₀, diametri 10 mm dan kam bo'lgan zarrachalar; SO_x, oltingugurt oksidlari. YaIM Evropada sanoatning iqtisodiy faolligi uchun proksi sifatida ishlatiladi, inflyatsiyani hisobga olgan holda, 2010 yil qiymatlari asosida.

Yuqoridagi rasmda 2010 yildan 2022 yilgacha Yevropa Ittifoqi-27 mamlakatlarida havoga ifloslantiruvchi moddalar chiqarilish tendensiyasi ko'rsatilgan. Bundan tashqari, sanoat sektoridan yalpi qo'shilgan qiymat (YQQ) ko'rsatilgan.

2021 yilda Yevropaning eng yirik sanoat korxonalaridan tomonidan havoni ifloslantirish xarajatlari Yevropa Ittifoqi yalpi ichki mahsulotining taxminan 2 foiziga to'g'ri keldi. Eng ifloslantiruvchi sanoat ob'ektlarining atigi bir foizi (107) - ularning aksariyati ko'mir elektr stantsiyalari - umumiy zararni yarmini keltirdi. Biroq, EEA tahlili shuni ko'rsatadiki, 2012 yildan 2021 yilgacha Yevropa sanoatining atrof-muhit va sog'liqni saqlash xarajatlari uchdan bir qismga (-33%) kamaydi.

Muhokama. Tahlil bir nechta muhim tendentsiyalarni aniqladi:

1. Yillik o'tkaziladigan EIA soni:

Ma'lumotlar har yili barcha mamlakatlarda o'tkaziladigan EIA sonining izchil o'sishini ko'rsatdi, Evropa Ittifoqi va Xitoy EIA soni bo'yicha yetakchilik qilmoqda. Ushbu o'sish atrof-muhitni boshqarishni kuchaytirish va barqaror rivojlanish amaliyotini ta'minlashga qaratilgan global tendentsiyani aks ettiradi.

Qo'shma Shtatlar, Kanada, Avstraliya va Braziliyada o'tkazilgan EIAning barqaror o'sishi sanoatni rivojlantirishda atrof-muhitni baholashning ahamiyati tobora ortib borayotganini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X. "Yashil iqtisodiyot" asosida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning nazariy va amaliy jihatlari. // Ilmiy elektron jurnali. XXI asr: fan va ta'lim masalalari"
2. Booth, A. L., & Skelton, N. W. (2011). "Improving First Nations' participation in environmental assessment processes:

2. EIA jarayonlarining o'rtacha davomiyligi:

EIA jarayonlarining o'rtacha davomiyligi mamlakatlar orasida sezilarli darajada farq qildi, AQShda eng uzun o'rtacha davomiylilik (24 oy) va Xitoyda eng qisqa (16 oy) mavjud. Bu farqlar mintaqalar bo'yicha tartibga solish samaradorligi va protsessual murakkablikdagi o'zgarishlarni ta'kidlaydi.

Yevropa Ittifoqining o'rtacha muddati (18oy) uning keng qamrovli me'yoriy-huquqiy bazasiga mos keladigan har tomonlama baholash va protsessual samaradorlik o'rtasidagi muvozanatni taklif qiladi.

Shuningdek, 2004 yildan 2022 yilgacha EI-27da yoqilg'i iste'moli tendentsiyalari tasvirlangan bo'lib, EIA ning sanoat amaliyotlari va energiyadan foydalanishga ta'sirini tushunish uchun qo'shimcha kontekstni taqdim etadi.

Xulosa va takliflar

Ushbu maqola sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini baholash bo'yicha xorijiy tajriba hamda ilg'or tajribalar asosida hududlarda atrof-muhitga ta'sirini baholash mexanizmlarini takomillashtirish yo'nalishlarini yoritadi.

1. EIA asoslarini mustahkamlash:

Braziliya va Xitoy kabi EIA raqamlari pastroq va jarayon davomiyligi qisqaroq bo'lgan davlatlar yanada kengroq baholash va jamoatchilik ishtirokini ta'minlash uchun EIA tizimini mustahkamlashdan foyda olishlari mumkin.

Yevropa Ittifoqining yuqori EIA raqamlari, o'rtacha jarayon davomiyligi va keng jamoatchilik ishtiroki bilan tavsiflangan yondashuvi boshqa mintaqalar uchun namuna bo'lib xizmat qilishi mumkin.

2. Qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish:

Yevropa Ittifoqining ko'mirdan voz kechib, biomassa va boshqa qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tishi barqaror energiya amaliyotini ilgari surish muhimligini ta'kidlaydi. Boshqa mintaqalar qazib olinadigan yoqilg'ilarga bo'lgan bog'liqlikni kamaytirish va energiya xavfsizligini oshirish bo'yicha Yevropa Ittifoqi tajribasidan o'rganishi mumkin.

3. Jamoat ishtirokini kuchaytirish:

Atrof-muhitga ta'sirini baholash jarayonida jamoatchilik ishtirokini oshirish jamoatchilikni qo'llab-quvvatlash va atrof-muhitni baholash sifatini oshirish uchun juda muhimdir. Ishtirok etish darajasi past bo'lgan mamlakatlar manfaatdor tomonlarni yanada samaraliroq jalb qilish uchun strategiyalarni amalga oshirishlari kerak.

4. Atrof-muhitni muhofaza qilish va sanoatni rivojlantirishni muvozanatlash:

EIAdan keyingi sanoat loyihalarini tasdiqlash stavkalarining o'zgarishi iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlagan holda atrof-muhitni himoya qiladigan muvozanatli yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Siyosatchilar atrof-muhit standartlarini buzmasdan EIA jarayonlarini soddalashtirishga intilishlari kerak.

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada keltirilgan EIA amaliyotlari va energiya iste'moli tendentsiyalarining har tomonlama tahlili siyosatchilar, sanoat manfaatdor tomonlari va tadqiqotchilar uchun qimmatli tushunchalarni beradi. Topilmalar barqaror sanoat o'sishini ta'minlash va butun dunyo bo'ylab atrof-muhit yaxlitligini himoya qilishda mustahkam EIA muhimligini isbotlaydi. Siyosat va amaliyot uchun oqibatlar aniq: EIA tizimini mustahkamlash, qayta tiklanadigan energetikani rag'batlantirish, jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish va atrof-muhitni muhofaza qilish va sanoat rivojlanishini muvozanatlash barqaror taraqqiyot uchun juda muhimdir. Boshqa mamlakatlar tajribasini o'rganish orqali siyosatchilar o'zlarining EIA jarayonlarini takomillashtirishlari va ekologik barqarorlik va iqtisodiy barqarorlikni oshirish bo'yicha global sa'y-harakatlarga hissa qo'shishlari mumkin. Topilmalar atrof-muhitni boshqarishni kuchaytirishga qaratilgan global tendentsiyani shakllantiradi. Tekshirilayotgan barcha mamlakatlarda EIAning izchil o'sishi sanoatning barqaror rivojlanishini rag'batlantirishda atrof-muhitni baholashning ahamiyati tobora ortib borayotgan e'tirofni aks ettiradi. Evropa Ittifoqi va Xitoy EIA soni bo'yicha yetakchilik qiladi, bu esa mustahkam me'yoriy-huquqiy baza va atrof-muhitni sinchkovlik bilan tekshirishni talab qiluvchi yuqori sanoat faolligini ko'rsatadi.

Recommendations from the field" Impact Assessment and Project Appraisal, 29(1), 49-58.

3. Bond, A., Pope, J., Morrison-Saunders, A., Retief, F., & Gunn, J. A. E. (2014). "Impact assessment: Eroding benefits through streamlining?" Environmental Impact Assessment Review, 45, 46-53.

4. Caldwell, L. K. (1998). "The National Environmental Policy Act: An agenda for the future." Indiana University Press.

5. Cashmore, M., Bond, A., & Sadler, B. (2010). "Introduction: EIA systems and performance." *Environmental Impact Assessment Review*, 30(1), 1-9.

6. Glasson, J., & Salvador, N. M. (2000). "EIA in Brazil: A procedures–practice gap. A comparative study with reference to the European Union, and especially the UK." *Environmental Impact Assessment Review*, 20(2), 191-225.

7. Turg'unov J.A. "Mamlakatimizda yashil iqtisodiyotni joriy etish holati va asosiy yo'nalishlari", Qo'qon universiteti xabarnomasi ilmiy-elektron jurnali 9-son, 85-87 betlar

8. Turg'unov J.A "Sanoat korxonalarini rivojlanishining atrof-muhitga ta'sirini baholash" Yoshlar va tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim omili mavzusidagi xalqaro ilmiy amaliy konferensiyasi maqolalar to'plami 935-941 betlar

MADANIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA XORIIY DAVLATLAR TAJRIBASI

Umarov Omonjon

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

umarovomonjon1994@gmail.com

To'xtanazarova Mohinur

Qo'qon universiteti talabasi

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 11

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.949>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

Madaniy turizm, madaniy meros, iqtisodiy hissalar, madaniy almashinuv, barqaror turizm, turizm ta'siri

Ushbu maqola madaniy turizm va madaniy merosning o'rtasidagi bog'liqliklar va ularning ahamiyati, madaniy merosni saqlashda madaniy turizmning o'rni aniq ravishda ko'rsatib beradi. Maqolada turizm sohasidagi o'zgarishlarni o'rganib, madaniy turizmning o'zgaruvchan rivojlanishi va uning ahamiyati yoritib beriladi. Ushbu tadqiqot maqolasi madaniy turizm va madaniy merosni saqlash o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganadi, ijobiy va salbiy ta'sirlarni o'rganadi va mas'uliyatli va barqaror amaliyotlar zarurligini ta'kidlaydi.

Madaniy turizmda ko'zga ko'ringan davlatlar Gretsiya, Misr va Yaponiya davlatlarida madaniy turizmning o'rni, qadimiy madaniy meroslari, an'ana va urf-odatlari o'rganildi. Jamiyatning o'ziga xosligi va tarixini o'zida mujassam etgan madaniy meros globallashuv va jadal ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar davrida misli ko'rilmagan muammolarga duch kelmoqda.

Kirish: Madaniy meros jamiyatlarning jamoaviy o'tmishi, an'analari va qadriyatlarining moddiy va nomoddiy ifodalarni qamrab oluvchi inson o'ziga xosligining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi. Globallashuv, jadal texnologik taraqqiyot va ijtimoiy-iqtisodiy landshaftlarning o'zgarib borayotgan davrida madaniy merosni asrab-avaylash muhim vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Bizning rang-barang va boy madaniy meroslarimiz saqlovchilari ushbu merosni asrash va kelajak avlodlarga yetkazish muammolari bilan kurashar ekan, madaniy turizm ushbu asrab-avaylash jarayonida hal qiluvchi rol o'ynash salohiyatiga ega bo'lgan ko'p qirrali va dinamik kuch. Ushbu bo'lim madaniy turizm va madaniy merosni saqlash o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur o'rganish, amaliy tadqiqotlar, akademik adabiyotlardan ma'lumotlar va tushunchalar olish uchun zamin yaratadi.

Madaniy merosni asrashning ahamiyati:

Madaniy meros moddiy ashyolar, yodgorliklar, tarixiy obidalar hamda til, urf-odat va an'analari kabi nomoddiy elementlarni o'z ichiga olgan jamiyatlarning umumiy xotirasini ifodalaydi. U o'tmish va hozirgi kun o'rtasida ko'prik bo'lib xizmat qiladi, jamoalar o'rtasida uzluksizlik va o'ziga xoslik hissini uyg'otadi. Biroq, madaniy merosni saqlash zamonaviy dunyoda misli ko'rilmagan muammolarga duch kelmoqda. Urbanizatsiya, iqlim o'zgarishi, qurolli to'qnashuvlar va e'tiborsizlik jismoniy merosga jiddiy tahdid soladi, globallashuv va madaniy gomogenlashtirish esa turli nomoddiy meros elementlarining hayotiyiligini shubha ostiga qo'yadi. Shu nuqtai nazardan madaniy merosni asrab-avaylashda madaniy turizmning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Madaniy turizm –bu sayyohlik faoliyatining bir turi bo'lib, unda sayyohning asosiy motivatsiyasi sayyohlik joyidagi moddiy va nomoddiy madaniy diqqatga sazovor joylarni, mahsulotlarni o'rganish, kashf etish, tajriba va iste'mol qilishdir. Ushbu attraksionlar, mahsulotlar jamiyatning o'ziga xos moddiy, intellektual, ma'naviy va hissiy xususiyatlari to'plamiga tegishli bo'lib, ular san'at va arxitektura, tarixiy va madaniy meros, milliy taomlar merosi, adabiyot, musiqa, ijodiy sohalar va tirik madaniyatlarni o'z turmush tarzi, qiymati bilan qamrab oladi.

San'at, meros va joyning o'ziga xosligi va uning madaniyatini ko'rish uchun odamlar qiladigan sayohat turi ya'ni madaniy turizm so'nggi 10 yilliklardan beri rivojlanib kelmoqda. Madaniy turizm va madaniy merosni saqlash o'rtasidagi simbiotik munosabatlar turizmning meros ob'ektlari va ularning atrofidagi jamoalarga olib kelishi mumkin bo'lgan potentsial iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy foydalarga asoslangan. Iqtisodiy hissalar:

Madaniy turizmning eng aniq afzalliklaridan biri uning iqtisodiy hissasiadir. Asosan kirish to'lovlari, ekskursiyalar va tegishli xizmatlardan olinadigan daromadlar madaniy meros ob'ektlarini saqlash va ularni rekonstruksiya qilish uchun sarflanadi, vaqt va atrof-muhit omillari bilan bog'liq muammolarni hal qilinadi.

Madaniy almashinuv va xabardorlik:

Madaniy turizm turli xil meroslarni chuqurroq tushunish va qadrlashga yordam beradigan madaniy almashinuv kanali vazifasini bajaradi. Madaniy meros ob'ektlariga tashrif buyuruvchilar turli xil urf-odatlar, an'analari va tarixiy ma'lumotlarni o'rganib, madaniyatlararo muloqotni rag'batlantiradigan muhit yaratadi. Madaniy bilimlar almashinuvi ushbu meros ob'ektlarida o'rnatilgan madaniy xilma-xillikni qadrlaydigan va hurmat qiladigan global hamjamiyatni rivojlantirish orqali madaniy o'ziga xoslik va an'analarni saqlashga yordam beradi.

Madaniy turizmning madaniy merosni saqlashga ijobiy ta'siri yaqqol ko'rinsa-da, uning salohiyatidan samarali foydalanish uchun muammolar va tashvishlarni hal qilish kerak.

Turizmning, ayniqsa mashhur madaniy yo'nalishlarda jadal o'sishi haddan tashqari turizm fenomeniga olib keldi. Overturizm sayyohlarning haddan tashqari ko'pligi bilan tavsiflanadi, ular belgilangan joyning tashish qobiliyatidan oshadi, bu madaniy ob'ektlarning jismoniy eskirishiga, tirbandlikka va atrof-muhitning buzilishiga olib keladi. Bu madaniy merosni saqlashga jiddiy tahdid soladi va samarali boshqaruv strategiyasini amalga oshirishni taqozo etadi.

Madaniy turizmga sezgirlik bilan yondashmasa, beixtiyor madaniy o'zlashtirishga olib kelishi mumkin. Madaniyat elementlari tijorat maqsadlarida sotilishi mumkin, buning natijasida madaniy merosning buzilishi yoki noto'g'ri ko'rsatilishi mumkin. Ushbu muammoni hal qilish turizm meros ob'ektlarining madaniy boyligini ekspluatatsiya qilishdan ko'ra, yaxshilashni ta'minlash uchun madaniy merosning haqiqiy va hurmatli namoyishini targ'ib qilishni talab qiladi.

Bu muammolarga qaramay, madaniy merosning uzoq muddatli saqlanishini ta'minlash uchun barqaror madaniy turizmga o'tish zarur.

Jamiyat ishtiroki va hamkorligi:

Madaniy turizm tashabbuslarini rejalashtirish, qarorlar qabul qilish va amalga oshirishda mahalliy hamjamiyatlarni jalb qilish juda muhimdir. Bu sayyohlik foydalari teng taqsimlanishini ta'minlaydi va saqlash harakatlari jamiyatning qadriyatlari va ehtiyojlariga mos keladi. Hamkorlikdagi yondashuvlar mahalliy hamjamiyatlarga turizm sanoatida faol ishtirok etish va undan foyda olish imkonini beradi.

Ta'lim va talqin:

Ta'lim dasturlari va sharhlovchi materiallar turistik tajribani shakllantirishda, mas'uliyat va hurmat tuyg'usini tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Madaniy meros ob'ektlarining ahamiyati haqida ma'lumotga ega bo'lgan sayyohlar, ko'proq mas'uliyatli turizm amaliyotlari bilan shug'ullanishadi. Tarjimonlik dasturlari madaniy merosning barqaror tarzda boshdan kechirilishi va qadrlanishini ta'minlab, ongli turist populyatsiyasini rivojlantirishga hissa qo'shishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili: Madaniy turizm va madaniy merosni asrab-avaylash o'rtasidagi bog'liqlik turizmning turli madaniy meroslarni saqlashga potentsial ta'sirining ortib borayotgan e'tirofini aks ettiruvchi muhim ilmiy e'tiborni tortdi. Ushbu adabiyotni ko'rib chiqish akademik

tadqiqotlarning asosiy g'oyalari sintez qiladi, bu chorahadagi ko'p qirrali dinamikani chuqur tushunishni taklif qiladi.

Madaniyat san'at va adabiyot kabi "yuqori madaniyat" deb ataladigan narsa bilan chegaralanib qolmaydi, balki u xalqlarning yashash usullarini, ular qadrlaydigan tizimlarni, an'ana va e'tiqodlarini o'z ichiga oladi (Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar qo'mitasi, 2009). Madaniyat muhim ahamiyatga ega, chunki u shaxslar, guruhlarning va jamiyatlarning o'ziga xosligini tashkil qiladi (Lagrange, Oeter & Uerpmann-Wittzack, 2018, 2-bet).

Madaniy meros turizmi barqaror rivojlanish kontekstida bajarilishi kerak bo'lgan bir qator maqsadlarga ega, masalan, madaniy resurslarni saqlash, resurslarni to'g'ri taqin qilish, tashrif buyuruvchilarning haqiqiy tajribasi va madaniy resurslarning daromadlarini rag'batlantirish. Madaniy meros turizmini rivojlantirish nafaqat meros qadriyatlarini aniqlash, boshqarish va himoya qilish, balki uning hududlardagi jamoalarga ta'siri, iqtisodiy va ijtimoiy foydasi, moliyaviy resurslar bilan ta'minlash, shuningdek, marketing va targ'ib qilish bilan ham shug'ullanadi. (J. M. Fladmark, 1994).

Jamiyat uchun yaratilgan moddiy va nomoddiy merosning farovonlik miqdori uning iqtisodiy qiymatini belgilovchi omillardir. Ayrim tarixiy ob'ektlar yoki hududlar turistik maqsadlarda ekspluatatsiya qilish orqali keltirishi mumkin bo'lgan moliyaviy foydadan ko'ra ko'proq. Bunga bozor iqtisodiyotidan tashqarida bo'lgan imtiyozlar kiradi, masalan, rekreatsion in'ikos qadriyatlarini (Ruijgrok, 2006.).

Olimlar madaniy merosni saqlashni moliyalashtirish mexanizmi sifatida madaniy turizmning iqtisodiy jihatlari keng tadqiq qildilar. Timoti va Boyd (2003) madaniy turizmning daromad keltiruvchi salohiyatini ta'kidlab, meros ob'ektlarini saqlash va saqlash uchun moliyaviy resurslar bilan ta'minlash imkoniyatlarini ta'kidlaydilar.

Tadqiqotlar turizmning muayyan meros ob'ektlariga iqtisodiy ta'sirini o'rganib chiqdi, kirish to'lovlari, esdalik sovg'alari savdosi va tegishli xizmatlar barqaror moliyalashtirishga qanday hissa qo'shishini ochib berdi (Mason, 2008).

Madaniyatlararo tushunish va xabardorlikni ta'minlashda madaniy turizmning roli adabiyotda markaziy o'rinni egalladi. UNWTO (2014) madaniy almashinuvning o'zgaruvchan salohiyatini ta'kidlab, turizm tashrif buyuruvchilarni turli urf-odatlar, an'analar va tarixiy rivoyatlarga qanday ochib berishini ta'kidlaydi. Madaniy bilimlarning bunday almashinuvi turli xil meroslarni qadrlash va hurmat qilish tuyg'usini uyg'otadi, madaniy o'ziga xoslik va an'analar saqlashga hissa qo'shadi.

Metodologiya: Ushbu tadqiqotda qabul qilingan aralash usullar yondashuvi madaniy turizm va madaniy merosni saqlash o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yaxlit o'rganishni taklif qilish uchun sifat va miqdoriy ma'lumotlarni birlashtiradi. Usullarning triangulyatsiyasi tadqiqot natijalarining mustahkamligi va asosligini oshiradi. Shuningdek, izlanishlar va qiyosiy taqqoslash usullari yordamida turizm sanoati keng rivojlangan davlatlar (Gretsiya, Misr, Yaponiya) madaniy turizm salohiyati va madaniy merosni asrab qolish yo'lidagi tajribalari o'rganildi.

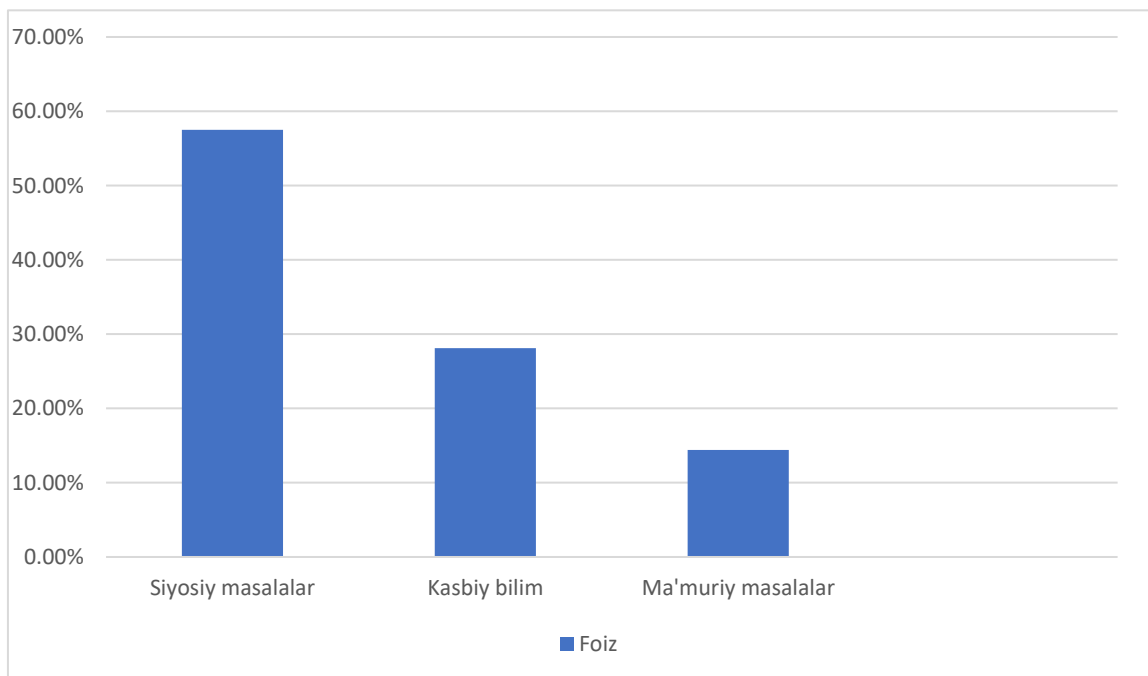
Natija: Ushbu tadqiqot natijalari madaniy merosni saqlashda madaniy turizmning rolini har tomonlama va nozik tushunish imkonini beradi.

Madaniyat va turizm doimo uzviy bog'liq bo'lib kelgan. Madaniy diqqatga sazovor joylar va tadbirlar sayohat uchun muhim turki bo'lib xizmat qiladi va sayohatning o'zi madaniyatni rivojlantiradi. Ammo so'nggi o'n yilliklardagi madaniyat va turizm o'rtasidagi bog'liqlik iste'molning o'ziga xos shakli –madaniy turizm sifatida yanada aniqroq belgilandi.

Yillar	Tashriflar soni	Daromad	Qarindoshchilik aloqalari	Madaniy turizm
2016	1.320.000	430 mlrd. \$	75%	5.4%
2018	2.700.154	1 mlrd. \$	73.2%	7.1%
2020	1.504.952	261 mln. \$	81.8%	11%
2022	5.200.542	1.6 mlrd. \$	80.7%	14.2%
2025	8.000.000	2 mlrd. \$	79.1%	17.8%

1-rasm. O'zbekistonga tashrif buyurgan turistlar ko'rsatkichi

Madaniy meros oldida turgan eng katta muammo haqida gap ketganda, odamlar siyosiy masalalar, kasbiy bilim, ma'muriy masalalar ekanligini ta'kidlagan.

2-rasm. Madaniy meros oldidagi eng katta muammolar

Gretsiya, Misr, Yaponiya kabi mamlakatlar turizm sanoati rivojlangan davlatlar qatorida yuqori o'rinni egallaydilar va turizm tashabbuslarida sezilarli yutuqlarga erishdilar. Bu davlatlar sayyohlarni jalb qilish, infratuzilmani yaxshilash va shaxsiy tajribalarni taklif qilish uchun innovatsion texnologiyalardan va yuqori xizmat ko'rsatish tajribalaridan foydalanadi.

Ushbu tanlangan davlatlar tarix va madaniy meroslarga boy mamlakatlar hisoblanadi. Ushbu davlatlar hozirgi kunda nafaqat turizm sohasida balki qolgan barcha sohalarda ham rivojlangani sababli turistlar tashrif buyurishi yuqori ko'rsatkichga yetgan.

Gretsiya - turizm mamlakatdagi iqtisodiy faoliyatning asosiy elementi bo'lib kelgan va mamlakatning eng muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Gretsiya o'zining boy madaniyati va tarixi bilan 1970-

yillardan beri Yevropaning asosiy sayyohlik maskani va diqqatga sazovor joyi bo'lib kelgan, bu ko'p jihatdan YUNESKO ning 18 ta Jahon merosi ob'ektlarida aks ettirilgan. Gretsiya o'zining tarixi, madaniyati, orollari, binolari va plyajlari bilan turistlarni o'ziga jalb qiladi.

Gretsiya 2019-yilda 31.3 million sayyohni jalb qildi, bu 2015-yildagi 24 milliondan ko'p, bu Gretsiyani yevropa va dunyodagi eng ko'p tashrif buyuriladigan mamlakatlardan biriga aylantirdi va mamlakat yalpi ichki mahsulotiga taxminan 25% hissa qo'shdi. Gretsiyada diniy va ziyorat turizmi, ekoturizm, mice turizm, tibbiy turizm kabi yo'nalishlar alohida o'rin olgan bo'lib, mavsumiy turizmni ham rivojlantirishga qaratilgan tasgabbuslar amalga oshirilmoqda. Mamlakatning asosiy sayyohlik yo'nalishlari qatoriga Afina, Santorini, Mikonos, Rodos, Korfu va Krit orollari shuningdek, Xalkidice yarim oroli kiradi.

Gretsiyada madaniy turizm – bu tashrif buyuruvchilarga mamlakatning boy merosi va an'analari bilan tanishish imkonini beradi. Gretsiyada qadimgi joylar, muzeylar, Vizantiya merosi, san'ati va festivallari, musiqasi va raqsi, oshxonasi turistlar o'ziga tortadi. Gretsiyada dunyodagi eng mashhur va muhim qadimiy joylar, jumladan Afina, Delfi, Olimpiya va Epidavr akropollari joylashgan. Ushbu arxeologik joylar qadimgi yunon sivilizatsiyasi, uning me'morchiligi, san'ati va diniy amaliyotlari haqida tushuncha beradi. Gretsiya ming yillik tarixga oid artefaktlar va san'at asarlari saqlanadigan ko'plab muzeylar mavjud. Afinadagi Akropol muzeyi, Milliy arxeologiya muzeyi va Kritdagi Iraklion arxeologik muzeyi tashrif buyuruvchilar mamlakatning madaniy merosini o'rganishi mumkin bo'lgan bir nechta misoldir.

Gretsiyaning an'anaviy qishloqlarini o'rganish qishloq hayoti va an'anaviy hunarmandchilikni ko'rish imkonini beradi. Nafplio, Pelion va Epirusdagi Zagori qishloqlari kabi joylar yaxshi saqlangan arxitektura va hayotning sekinroq sur'ati bilan maftunkor muhitlarni taklif etadi.

Musiqqa va raqs yunon madaniyatining ajralmas qismidir. Tashrif buyuruvchilar an'anaviy yunon musiqasi janrlaridagi rebetiko, layko va sirtaki va zeybekiko kabi an'anaviy raqslardan bahramand bo'lishlari mumkin.

Madaniy merosni saqlash va takomillashtirish:

Arxeologik yodgorliklarni tiklash va texnik xizmat ko'rsatish: Akropol va Delfi kabi diqqatga sazovor joylarni qayta tiklash va saqlashga katta resurslar ajratiladi, bu ularning kelajak avlodlar uchun saqlanishini ta'minlaydi.

Muzeyni rivojlantirish va modernizatsiya qilish: sarmoyalar muzey infratuzilmasini yaxshilash, eksponatlarni samarali namoyish etish va tashrif buyuruvchilar tajribasini yaxshilash uchun texnologiyani o'zlashtirishga yo'naltiriladi. Masalan, Akropol muzeyi va Afinadagi Milliy arxeologiya muzeyi.

Nomoddiy madaniy merosni saqlash: Yunon madaniyatining nomoddiy jihatlarini himoya qilish uchun an'anaviy amaliyotlar, hunarmandchilik va folklorini hujjatlashtirish va qo'llab-quvvatlashga harakat qilinadi.

Madaniy turizmni rivojlantirish:

Marketing va brending kompaniyalari: Gretsiya madaniy tajribalarga qiziqqan ma'lum turistik demografiyaga o'zining madaniy takliflarini namoyish qilish uchun maqsadli marketing kompaniyalaridan foydalanadi.

Turizm asosan yoz mavsumiga tayanadi, bu esa iqtisodiy va ekologik tanglikka olib kelishi mumkin. Madaniy tadbirlarni targ'ib qilish va takliflarni ko'paytirish orqali yil davomida sayyohlarni jalb qilish bo'yicha ishlar olib borilmoqda.

Ko'p sonli tashrif buyuruvchilarning madaniy ob'ektlar va mahalliy jamoalarga ta'sirini boshqarish ehtiyotkorlik bilan rejalashtirish va barqaror amaliyotlarni talab qiladi.

Misr- mamlakatning murakkab tarixi, ko'p madaniyatli aholisi va mintaqaviy markaz sifatidagi ahamiyatiga asoslangan rivojlangan madaniy turizm sanoatiga ega. Misrdagi madaniy turizm o'zingizni bu qadimiy mamlakatning boy tarixi, jonli an'analari va ajoyib manzaralariga sho'ng'ish uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi. Misrda mashhur piramidalar va ibodatxonalarni o'rganishdan tortib, jonli festivallar va mazali taomlarni boshdan kechirishgacha, har bir madaniyat ishqi bo'yi uchun nimadir bor. Misrda dunyodagi eng muhim arxeologik joylar mavjud, jumladan:

Giza nekropol: YUNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan ushbu obida Gizaning ajoyib piramidalari, jumladan Gizaning Buyuk Piramidasi, Xafra piramidasi va Menkaure piramidasi joylashgan. Ushbu ulkan inshootlar qadimgi misrliklarning muhandislik va me'morchilik mahoratidan dalolat beradi.

Shohlar vodiysi: Nil daryosining g'arbiy qirg'og'ida joylashgan Shohlar vodiysida ko'plab fir'avnlar, shu jumladan Tutankhamon qabrlari joylashgan. Ushbu qabrlar qadimgi misrliklarning e'tiqodlari va

amaliyotlari haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etadigan ierogliflar va rasmlar bilan bezatilgan.

Karnak ibodatxonasi: Luksorda joylashgan Karnak ibodatxonasi hozirgacha qurilgan eng katta va ta'sirchan diniy majmualardan biridir. Ma'bad Amun xudosisiga bag'ishlangan bo'lib, 2000 yil davomida qurilgan.

Abu Simbel ibodatxonalari: Bu ikkita katta toshli ibodatxonalar miloddan avvalgi 13-asrda fir'avn Ramses II tomonidan qurilgan. Ma'badlar Misrning janubiy chegarasi yaqinida joylashgan bo'lib, 1960-yillarda Nosir ko'lining ko'tarilgan suvlaridan qutqarish uchun balandroq joyga ko'chirilgan.

Misrda o'zining uzoq va qiziqarli tarixiga oid ko'plab artefaktlar to'plamini o'z ichiga olgan ko'plab muzeylar mavjud. Eng mashhur muzeylardan ba'zilari:

Qohiradagi Misr muzeyi: Bu muzeyda dunyodagi eng katta Misr qadimiy buyumlari, shu jumladan Tutankhamunning dafn marosimidagi oltin niqobi mavjud.

Qohiradagi Misr sivilizatsiyasi milliy muzeyi: Ushbu yangi muzey Misr tsivilizatsiyasining butun ko'lamini, tarixdan oldingi davrgacha namoyish etadi.

Luksor muzeyi: Bu muzeyda fir'avn, rim va kopt davrlariga oid artefaktlar to'plami mavjud.

Misr yil davomida bo'lib o'tadigan jonli festivallari va tadbirlari bilan mashhur. Eng mashhur festivallardan ba'zilari:

- Qohira xalqaro kinofestivali
- Iyd al-Fitr bayrami
- Shom al-Nessim festivali

Misrda an'anaviy turmush tarzini ko'rish imkonini beruvchi bir qator an'anaviy qishloqlar joylashgan. Bu qishloqlar quyidagilar bilan mashhur:

- G'ishtdan qurilgan uylar
- Tor ko'chalar
- Do'stona mahalliy aholi

Mehmonlar qishloqlarni kezish, mahalliy hunarmandchilikni o'rganish va Misr xalqining mehmondo'stligidan bahramand bo'lishlari mumkin.

Misr oshxonasi O'rta yer dengizi, Afrika va Yaqin Sharq ta'sirining noyob aralashmasidir. Eng mashhur taomlariga misollar:

- **Ful medames**
- **Koshari**
- **Molokhia**

Misrning qadimiy yodgorliklari, ibodatxonalari, qabrlari va arxeologik yodgorliklarini saqlab qolish va tiklash ishlari olib borildi. Qadimiy yodgorliklar vazirligi va Qadimiy yodgorliklar oliy kengashi kabi tashkilotlar ushbu madaniy boyliklarni kelajak avlodlar uchun himoya qilish va sayyohlarni jalb qilish maqsadida tabiatni muhofaza qilish loyihalarini nazorat qiladi.

Misrning madaniy diqqatga sazovor joylarini mahalliy va xalqaro sayyohlarga namoyish etish uchun marketing kampaniyalari va targ'ibot ishlari olib boriladi. Turizm va qadimiy asarlar vazirligi, sayyohlik kengashlari va agentliklari bilan birgalikda Giza piramidalari, Sfenks, Luksor ibodatxonasi, Karnak ibodatxonasi va Shohlar vodiysi kabi mashhur joylarni targ'ib qiladi.

Madaniy tadbirlar, festivallar va ko'rgazmalar tashkil etish Misrning turli madaniy merosini nishonlashga va yil davomida sayyohlarni jalb qilishga yordam beradi. Qohira xalqaro kinofestivali, Abu Simbel Quyosh festivali va Ramazon va Koptlarning Rojdestvosi kabi diniy bayramlar kabi tadbirlar mamlakatning madaniy jonlanishiga hissa qo'shadi.

Raqamli texnologiyalar va innovatsiyalarni qamrab olish tashrif buyuruvchilar tajribasini oshiradi va Misrning madaniy merosini targ'ib qiladi. Virtual sayohatlar, mobil ilovalar, kengaytirilgan reallik (AR) yo'riqnomalari va onlayn platformalar sayohatchilarga Misr tarixi va madaniyatini o'rganish uchun qulay va interaktiv usullarni taqdim etadi.

Yaponiyadagi madaniy turizm nihoyatda boy va xilma-xil bo'lib, tashrif buyuruvchilarga zamonaviy madaniyat hodisalari bilan bir qatorda ko'p asrlik an'analarni o'rganish imkoniyatini beradi.

Yaponiya YUNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan ko'plab ob'ektlarga ega, masalan, Kiotodagi Kiyomizu-dera ibodatxonasi va Nara shahridagi Todai-ji ibodatxonasi, ularda muhim madaniy va diniy asarlar saqlanadi.

Yaponiyaga kelgan turistlar choy marosimi (chanoyu), gul aranjirovkasi (ikebana) va xattotlik (shodo) kabi an'anaviy yapon san'ati bilan tanishishlari mumkin. Ko'pgina madaniyat markazlari va ibodatxonalarda mahorat darslari va namoyishlar o'tkaziladi.

Yil davomida Yaponiya o'z madaniyatining turli jihatlarini nishonlaydigan jonli festivallarga mezbonlik qiladi, masalan, bahorda

olcha gullari festivallari va yozda chiroqlar festivallari. Kiotodagi Gion Matsuri va Aomoriyada Nebuta Matsuri ayniqsa mashhur.

Yapon oshxonasi butun dunyoga mashhur va mahalliy taomlarni o'rganish madaniy turizmning muhim qismidir. Sushi va sashimidan tortib ramen va tempuragacha, har bir mintaqaga o'ziga xos oshxonalar taomlarini taklif qiladi.

Ryokan (an'anaviy yapon mehmonxonasi) yoki ibodatxona turar joyida (shukubo) qolish noyob madaniy tajriba, jumladan, tatami to'shaklarida uxlash, yukata xalat kiyish va kaiseki taomlaridan zavqlanishni ta'minlaydi.

Yaponiya o'zining diqqat bilan bezatilgan bog'lar bilan mashhur, masalan, Kiotodagi Ryōan-ji ibodatxonasining Zen bog'i va Kanazavadagi Kenroku-en bog'i. Bu sokin joylar yapon estetikasi va falsafasini aks ettiradi.

Yaponiya an'analarga boy bo'lsa-da, u zamonaviy madaniyat sohasida ham yetakchi hisoblanadi. Tashrif buyuruvchilar Tokioning Shibuya va Xarajuku tumanlaridagi gavjum ko'chalarni kezishlari, manga va anime do'konlariga tashrif buyurishlari hamda Comiket kabi pop madaniyat tadbirlarida qatnashishlari mumkin.

Kiotodagi Gion va Kanazavadagi Xigashi Chaya kabi saqlanib qolgan mahallalar an'anaviy arxitekturasini, yog'ochdan yasalgan machiya uylari va geisha madaniyati bilan Yaponiyaning o'tmishiga nazar tashlash imkonini beradi.

Yaponiyada o'z san'ati, tarixi va texnologiyasini namoyish qiluvchi ko'plab muzeylar mavjud. Tokio milliy muzeyi, Kioto milliy muzeyi va Ghibli muzeyi bir nechta diqqatga sazovor misollardir.

Umuman olganda, Yaponiyadagi madaniy turizm qadimiy an'analarni zamonaviy innovatsiyalar bilan uyg'unlashtirgan ko'p qirrali sayohatni taklif qiladi va tashrif buyuruvchilarga boyituvchi va unutilmas tajriba bilan ta'minlaydi.

Yaponiyaning boy madaniy merosini, jumladan, tarixiy joylar, an'anaviy san'at, festivallar va marosimlarni saqlab qolish uchun sa'y-harakatlar amalga oshirildi. Madaniyat ishlari agentligi kabi davlat idoralari muhim madaniy ob'ektlarni belgilash va saqlash, shu bilan birga ularni mamlakat ichida va xalqaro miqyosda targ'ib qilish ustida ish olib boradi.

Infratuzilmaga, jumladan, transport tarmoqlari, turar joy binolari va turistik diqqatga sazovor joylarga investitsiyalar tashrif buyuruvchilar uchun madaniy obidalarini ochiq qilishda muhim ahamiyatga ega. Tezyurur poyezdlar, samarali jamoat transporti tizimlari va sayyohlar uchun qulay ob'ektlarning kengaytirilishi umumiy turizm tajribasini yaxshiladi.

Yaponiya boshqa mamlakatlar bilan madaniy almashinuv dasturlarida faol ishtirok etib, turli madaniyatlarni o'zaro tushunish va qadrlashga yordam beradi. Madaniy festivallar, san'at ko'rgazmalari va

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
2. Bryman, A. (2016). *Social Research Methods*. Oxford University Press.
3. Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage Publications.
4. Dallen, J. T., & Boyd, S. W. (2007). The moral and ethical issues of cultural tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 15(6), 653-667.
5. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2018). *Tourism and water: Interactions and impacts*. Channel View Publications.
6. Leask, A., & Fyall, A. (2006). *Managing visitor attractions: New directions*. Butterworth-Heinemann.

akademik almashinuvlar kabi tashabbuslar xalqaro hamkorlikni rivojlantiradi va madaniy almashinuvga qiziqqan tashrifchilarni jalb qiladi.

Yaponiya Milliy Turizm Tashkiloti (JNTO) kabi Yaponiyaning turizm organlari mamlakatning madaniy diqqatga sazovor joylarini butun dunyo bo'ylab potentsial tashrif buyuruvchilarga namoyish qilish uchun keng qamrovli marketing va reklama kompaniyalarini o'tkazadi. Raqamli marketing, ijtimoiy media kompaniyalari va xalqaro sayohat yarmarkalarida ishtirok etish madaniy tajribalarga qiziqqan sayyohlarni jalb qilishning umumiy strategiyasidir.

Yaponiya madaniy turizm tajribasini yaxshilash uchun innovatsiyalar va texnologiyalardan foydalanadi, masalan, tarixiy joylarga virtual reallik (VR) sayohatlari, muzeylardagi multimedia ko'rgazmalari va madaniy diqqatga sazovor joylar haqida ma'lumot beruvchi smartfon ilovalari. Ushbu tashabbuslar an'anaviy madaniyatni saqlash va targ'ib qilish bilan birga texnologiyani yaxshi biladigan sayohatchilarni jalb qilishga qaratilgan.

Xulosa:

Mulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot natijalari madaniy turizmning ikki tomonlama tabiatini ta'kidlaydi - iqtisodiy qo'llab-quvvatlash va madaniy almashinuv uchun kuchli vosita, ammo muammolarni yumshatish va uzoq muddatli saqlashni ta'minlash uchun ehtiyoqkorlik bilan boshqarishni talab qiladi. Jamiyatlar madaniy izlanishlar va merosni asrab-avaylash o'rtasidagi nozik muvozanatni yo'lga qo'yayotgan ekan, manfaatdor tomonlar, siyosatchilar va turizm sanoati ushbu tadqiqotdan olingan saboqlarga e'tibor berishlari kerak. Madaniy turizm va madaniy merosni asrab-avaylash o'rtasidagi uyg'un munosabatlarni rivojlantirish orqali jamiyatlar o'zlarining boy va xilmaxil madaniy meroslarini kelgusi avlodlar uchun barqaror nishonlash va saqlanishini ta'minlashi mumkin.

Madaniy turizmni rivojlantirish bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi o'zining madaniy turizm takliflarini oshirishga intilayotgan boshqa davlatlar uchun qimmatli qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Mamlakatlar o'zlarining noyob madaniy merosini asrab-avaylash va targ'ib qilish, infratuzilma va marketing ishlariga sarmoya kiritish hamda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishga e'tibor qaratish orqali o'zlarining boy tarixi, an'analari va san'atini o'rganishga qiziquvchi sayyohlarni muvaffaqiyatli jalb etishlari mumkin. Italiya, Fransiya, Yaponiya va Hindiston kabi mamlakatlarning muvaffaqiyatlari jonli madaniy turizm sektoridan olinadigan iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarni namoyish etadi. Ushbu misollardan o'rganish va strategiyalarni o'z kontekstlariga moslashtirish orqali mamlakatlar turizmning barqaror o'sishini ta'minlash uchun o'zlarining madaniy boyliklari potentsialini ochishlari mumkin.

7. Iqboljon o'g'li, A. R., & Omonjon, U. (2023). YUNESKO RO 'YXATIGA KIRITILGAN BUTUNJAHON MADANIY OBYEKTALARI. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 303-305.
8. Fladmark, J.M., Habgood, J. (1994). *Cultural Tourism: Papers Presented at the Robert Gordon University Heritage Convention, 1994*. London: Donhead Publishing.
9. Umarov, O. (2023). MADANIY MEROS TURIZMI: ASOSIY TENDENSIYALAR, RIVOJLANISH VA MUAMMOLAR (O'ZBEKISTON VA TURKIYA MISOLIDA). QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 8, 78-80.
10. Mahmudjon o'g'li, A. J., & Omonjon, U. (2023). ZIYORAT TURIZM: MAVJUD RESURSLAR VA ULARNING TASNIFI. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 237-239.

XIZMAT KO'RSATISH SUBYEKTLARI FAOLIYATIDA SAMARADORLIKNI ANIQLASH VA UNI OSHIRISH MECHANIZMLARI

Umurova Mohira Askarboy qizi

SamISI tayanch doktoranti

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 12

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.950>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Interfaol o'quv usullari, o'quv faoliyatini o'rganish, o'quvchilar munosabatlari, o'quv faoliyatini tashkillash, interfaol o'quv usullari ta'siri.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola talabalar o'quv faoliyatini o'rganish va o'quv jarayonini yanada samarali qilish uchun interfaol metodlardan qanday foydalanishni tahlil qiladi. Maqola o'z ichiga o'quv jarayonining tashkil etilishi, interfaol metodlar tavsiflanishi va ularning o'quvchilar ustida yaratishi mumkin bo'lgan ta'sirini o'z ichiga oladi. Interfaol metodlar masalalari, o'z-o'zini baholash, ijtimoiy o'zaro munosabatlarning rivojlanishi va o'quv jarayonini mustahkamlashda qanday rolini o'rganish uchun tegishli ilmiy adabiyotlardan foydalanilgan.

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiyotimizning muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan xizmat ko'rsatish sohasida samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash, ularni oshirish hamda iqtisodiy faoliyatda ilmiy yondashuvlar va tamoyillar asosida amaliyotga tadbiiq etish masalalari ko'rib chiqilgan va tahlillar asosida tushuntirilgan. Samaradorlikni aniqlash mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar. Samaradorlik, samaradorlik ko'rsatkichlari, xizmatlar sifati, iqtisodiy omillar, mehnat unumdorligi.

Kirish. Bugungi iqtisodiy rivojlanish sharoitida xizmatlar sohasi samaradorligi tushunchasi keng qamrovli tushunchaga aylanib bormoqda. Servis sohasida xizmat ko'rsatish samaradorligi har bir korxonada faoliyatining eng muhim vazifalaridan hisoblanadi desak mublag'a bo'lmaydi. U xizmat ko'rsatish jarayonining sifat va miqdor ko'rsatkichlarini, shuningdek buyumlashgan va jonli mehnat xarajatlari hamda olingan natijalar o'rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni ifodalaydigan jarayondir.

Adabiyotlar tahlili. Samaradorlik iqtisodiy tushuncha sifatida har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatida, hudud, insonlar va

jamiyatda sodir bo'layotgan boshqa ijtimoiy- iqtisodiy jarayonlarni boshqarishda muhim o'rin tutadi.

U. Petti, F.Kene, D. Rikardo, F. Teylor, G. Emerson va shu kabi boshqa ko'plab tadqiqotchilarning ilmiy asarlarida "samaradorlik" tushunchasiga alohida to'xtalib o'tilgan. Klassik tushunishda aksariyat muallif va tadqiqotchilar samaradorlikni inson, xo'jalik yurituvchi subyekt yoki davlat idoralari tomonidan amalga oshirilgan u yoki bu xatti- harakatni amalga oshirish natijasida sarflangan sa'y- harakatlar va mablag'lar natijasi sifatida e'tirof etishadi.

Bugungi innovatsion iqtisodiy sharoitda iqtisodchi va tadqiqotchilar "samaradorlik" tushunchasini kim ilk bor ilmiy muomalaga olib kirganligini aniq aytib bera olmaydilar. Ba'zi ilm ahli mazkur tushunchani D. Rikardo birinchi marotaba fanda qo'llagan deb e'tirof etishsa, boshqa tadqiqotchilar esa, iqtisodiy kategoriya sifatida "samaradorlik" atamasini V. Pareto ilk bor qo'llagan deb taahmin qilishadi. Klassik iqtisodiy nazariyaning shakllanish bosqichidan neoinstitutsional yondashuvdan foydalanishning zamonaviy davrigacha bo'lgan turli bosqichlarda fanda u yoki bu tarzda samaradorlik kategoriyasi rivojlanishining bir necha bosqichlarini ajratish lozim.

1- jadval. "Samaradorlik" tushunchasini aniqlashtirish borasida mualliflik yondashuvlari

Muallif	Yondashuvning mazmuni
D. Rikardo ¹	Samaradorlik- bu natijaning xarajatlariga nisbati. Kapital qanchalik kam xizmat qilsa, dastlabki samaradorlikni saqlash uchun shuncha ko'p mehnat xarajatlari sarflanishi lozim. Samaradorlik iqtisodiy yo'nalish kasb etadi.
G. Emerson ²	Samaradorlik boshqaruv tizimi funksiyalarining bajarilish sifatiga bog'liq. Samaradorlikning ahamiyati tobora kengayib boradigan iqtisodiy tushuncha.
V. Pareto ³	Samaradorlik – bu tizimning shunday holatiki, unda uning ba'zi unsurlari holatini yaxshilashga tizimning boshqa unsurlari holatini yomonlashtirmasdan erishib bo'lmaydi
P. Druker ⁴	Samaradorlik – bu eng kam harakat bilan eng katta qiymatni ta'minlaydigan ishlab chiqarishning barcha omillari o'rtasidagi muvozanatdir
M.Meskon, M.Albert va F.Xedouri ⁵	Samaradorlik – bu tashkilotning jami resurs xarajatlari yig'indisiga bo'lingan ishlab chiqarilgan maxsulotning bozor qiymatidir.
P.Doyle, P. Stern ⁶	Samaradorlik iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan tashqi ko'rsatkich hisoblanadi, unumdorlik esa natija va ichki xarajatlarning nisbatini tavsiflaydi.
K.R.Makkonell, S.L.Bryu ⁷	Samaradorlik – bu resurslarning eng kam xarajati bilan muayyan qiymatdagi maxsulotni ishlab chiqarish; muayyan qiymatdagi resurslardan foydalanilgan holda ishlab chiqarishning eng yuqori hajmiga erishish
M.Rotbard ⁸	Samaradorlik muayyan maqsadlarga erishish doirasidan tashqarida o'zining mazmun- mohiyatini yo'qotadi.
Dj.Van Gig ⁹	Samaradorlik – bir qator maqsadlarga erishish darajasidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi umumjahon globallashuv davrida butun dunyoda shu jumladan bizning mamlakatimizda ham iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy tamoyillaridan biri milliy

iqtisodiyot tizimini kengaytirish va uning samaradorlik ko'rsatkichlarini oshirishdan iborat. Iqtisodiyotning barcha sektorlarida unumdorlikni oshirish oldimizga qo'yilgan yuksak vazifalardan bo'lmog'i lozim.

¹ Рикардо. Д. Начала политической экономии и податного обложения. Соч. в 2 т. / Д.Рикардо; пер. с англ. М. Соцэргиз, 1935. Т.2.295 с.

² Эмерсон Г. Двенадцать принципов производительности. Г.Эмерсон//Машиностроитель. - 2007. - №12. - С. 47-52. -EDN KAVCKL.

³ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе/ М.Блауг. - М. "Дело и бизнес". 2014. - 524 с.

⁴ Drucker P.F. The practice of management. N. Y.: Harper & brother, 1954; Drucker P.F. Management: Tasks Responsibilities, Practices. N.Y.: Harper & Raw, 1973.

⁵ Майкл Мескон. Основы менеджмента. Майкл Мескон, Майкл Альберт, Франклин Хедоури, Москва изд. Дело, 1996.

⁶ Doyle P, Stern P, Marketing management and strategy/ Personal education Ltd, 2006, 446p.

⁷ Макконнелл. К. Р., Брю. С.Л Экономис 2006.

⁸ Rotbard. M. The myth of efficiency. Time, Uncertainty, and Disequilibrium / M. Rizzo (ed.). Lexington, Massachusetts, D.C. Heath, 1979, pp.90-95.

⁹ Гиг Дж. Ван. Прткладная общая теория системы :пер. с. Англ. Кн.2.- М. Мир, 1981.- 733 с.

Xizmat ko'rsatish samaradorligini optimal darajada oshirish eng birinchi o'rinda rahbar oldidagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Samaradorlikka ta'sir qiluvchi muhim omillarni yaxshilab o'rganib chiqish, uning ta'sirlarini tahlil qilish rahbarning boshqaruv qarorlaridan oqilona foydalanishining natijasida namoyon bo'ladigan iqtisodiy holatlar jamlanmasidir.

Rahbarning xizmatlar faoliyati samaradorligini to'g'ri tahlil qilishi va bu vazifani yechish amaliyotda quyidagi omillar bilan bog'liq jarayonlarda aks etadi.

➤ Bozor talablariga javob beruvchi, iste'molchilarning talab va istaklarini maksimal darajada qondirish, yuqori sifatli xizmat ko'rsatishda eng kam xarajatlar miqdori bilan ishlab chiqarishning maksimal hajmini ta'minlovchi optimal xizmat ko'rsatish jarayonini tanlash.

➤ Iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan xizmatlarni ko'rsatish va sotish va natijada yuqori daromad olishni maqsad qilish.

➤ Aylanma vositalardan oqilona foydalanish ularni tejash imkonini yaratuvchi optimal xizmat ko'rsatish zahiralarni keng joriy qilish.

➤ Xo'jalik korxonalar unumdorligini ko'paytirish va ularning sifatini oshirish vaqt va zamon talabiga xos shaklda namoyon qilish

➤ Xodimlar malakasini oshirish, ukarni qayta tayyorlash hamda olib borilayotgan boshqaruv tizimida xodimlarni rag'batlantirish va ularga ijtimoiy va iqtisodiy motivatsiya berish.

Yuqorida aytib o'tilgan har bir faoliyat turlarini turli shakl va ko'rinishlar yordamida amaliyotga tadbiiq etish, xizmat ko'rsatish samaradorligi asosida yotuvchi hujjalar va resurlarning o'zaro aloqasini to'g'ri tashkil qilgan holda amalga oshirish rahbar oldida turgan majburiyat va vazifalardan eng muhimlari hisoblanadi.

Olib borilayotgan ilmiy tadqiqotimiz davomida bizning oldimizda nafaqat samaradorlik tushunchasini tahlil qilish uning ma'no mohiyatini anglash balki, keng jabhada "ijtimoiy- iqtisodiy samaradorlik" tushunchasining ham tahlilini ko'rib chiqish va mohiyatini aniqlashtirish kabi asosiy vazifalardan biri sifatida oldimizda turibdi.

Hozirgi davrda zamonaviy ilmiy adabiyotlarda, ilmiy asarlarda samaradorlikni oshirish , uni baholash borasida turli tuman yondashuvlar, tamoyillar va ilmiy tadqiqot ishlariga duch kelamiz.

Turli xil normativ va rejalashtirish hujjatlarida belgilangan maqsadlarning bajarilishini ko'rsatuvchi maqsadli yondashuvlarni ajratib ko'rsatish muhim vazifalardan biridir. Shu bilan bir qatorda mavjud resurslardan foydalanish aks ettiruvchi tizim- resurs yondashuvini ham alohida ta'kidlashimiz maqsadga muvofiq hisoblanadi.

R. Stirz samaradorlikni baholash borasida ko'rsatkichlarni kumulyativ tahlil qilish va baholashni o'z ichiga oluvchi integrative

yondashuvdan foydalanishni taklif qiladi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, bir qator zamonaviy g'arb tadqiqotchilari xizmatlar bozori ishtirokchilari talab va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan samaradorlikni baholashga urg'u beradilar.

M.Dj. Ueyts qo'shilgan qiymatning integratsiyalashgan ko'rsatkichi orqali subyekt samaradorligini miqdoriy va sifat jihatidan baholashni taklif qilgan.¹⁰ Ko'rsatkichlar turlicha bo'lsada, ammo ular ayni chog'da, xizmat ko'rsatish va servis sohasiga ishtirok etadigan va jalb qilingan bozor qatnashchilarining o'zaro hamkorligi oqibatida sinergetik ta'sir samarasiga ega bo'ladi.

Xizmatlarning ijtimoiy- iqtisodiy samaradorligini baholash ko'rsatkichlari tarkibiga ularning pirovard iste'molchilariga ham, maxsulot ishlab chiqarishning oraliq bosqichida xizmatlarni iste'mol qiluvchi korxonalar va tashkilotlarga ham taqdim etish sifati kiritilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

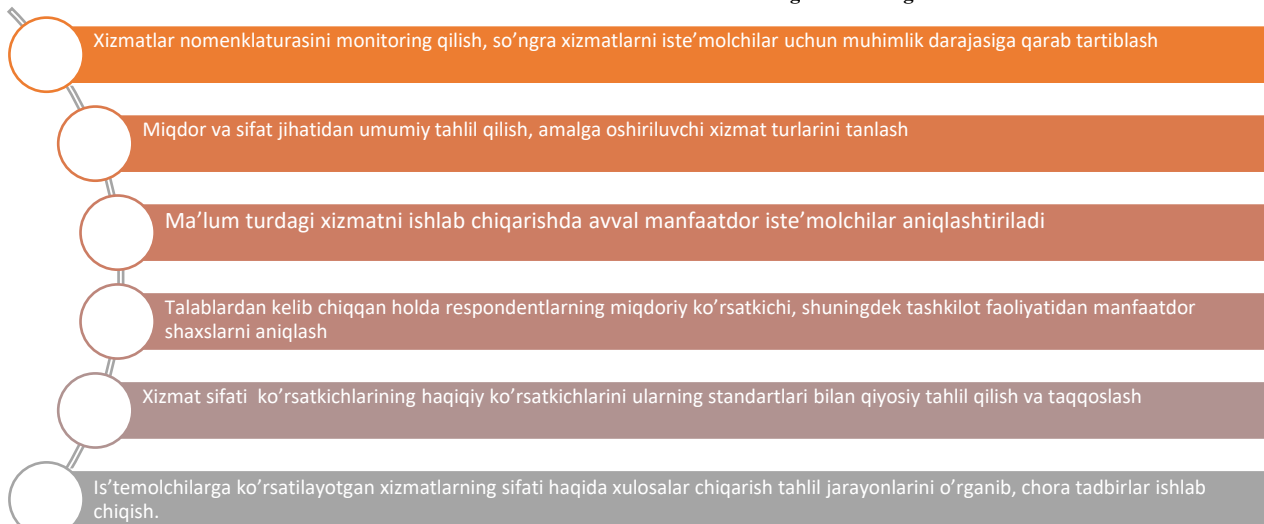
Ilmiy tadqiqotchi olimlarimizdan o'z tadqiqotlarida davomida M. Q. Pardayev va B.A. Abdulkarimovlar iqtisodiy samaradorlikni ishlab chiqarish va uni takomillashtirish jarayonida yaratilgan iqtisodiy resurslar, iqtisodiy ne'matlar hajmi bilan ifodalashni taklif etadilar. Olimlarimiz fikricha, iqtisodiy samaradorlikning asosi xarajatlar bilan erishilgan iqtisodiy ne'matlar munosabati deb baholashadi. Ya'ni ishlab chiqarish jarayoni bo'ladimi, xizmat va servis ko'rsatish jarayoni bo'ladimi albatta ularga ma'lum miqdorda xarajat qilinadi va uning evaziga esa daromad olish rejalashtiriladi va iste'mol qiymati yaratiladi.

Tahlil va natijalar. Iqtisodiy samaradorlik xarajat bilan olingan natijani taqqoslash orqali ifodalanadigan iqtisodiy –ijtimoiy ko'rsatkich hisoblanadi.¹¹

Avval ta'kidlanganidek, ko'rsatilayotgan xizmatlar samaradorligini baholashda sifatni miqdoriy baholash usullariga mansub bo'lgan kvalimetriya usullari o'qullaniladi. Barcha ko'rsatkichlar to'plami bo'yicha xizmatlar sifatini baholash, turli xil baholar ko'rsatkichlari mavjudligi sababidan tadqiqot davomida ko'p vaqt talab qilishi mumkin va bundan tashqari kutilayotgan natijani bermay tadqiqot ishiga ma'lum darajada nomutanosibliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Albatta baholashni amalga oshirishda iste'molchilarning yoshi, qolaversa jinsi, ularning ijtimoiy holati turlicha bo'lishi mumkin. Baholashda mana shu ko'rsatkichlarni e'tiborga olgan holda ijtimoiy-iqtisodiy sohaning aniq yo'nalishlari uchun baholanuvchi ko'rsatkichlar sonini aniqlashtirib va maqbullashtirib olish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xizmatlar bozorida servis sifatining rivojlanishi, shu hududda istiqomad qilayotgan aholi turmush darajasining yaxshilanishiga olib kelmog'i darkor. Buning uchun xizmatlar bozorining ehtiyojlarini aniqlab, aholi uchun ustuvor yo'nalish va vazifalarni belgilab olish talab qilinadi. Bular quyidagi ma'lumotlarda aks etgan.

Xizmat ko'rsatish sohasida samaradorlikka erishishda amalga oshiriladigan ustuvor vazifalar.

Xizmat sifati va uning iqtisodiy samaradorligini baholash, korxonada foydalanib kelinayotgan iqtisodiy resurslar turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan ular o'lchanishi mumkin. Masalan, ishchi kuchidan foydalanish samaradorligini mehnat unumdorligi va maxsulotning mehnat sig'imi ko'rsatkichlari yordamida quyidagi formula asosida baholash mumkin.

$$PT = \frac{Q}{I}$$

Bu yerda:

PT- mehnat unumdorligi;

Q- maxsulot hajmi qiymat ko'rinishida

I- ishlovchilar (ishchilar) soni.

¹⁰ Economic development quarterly, February 2000, vol. 14, no 3, pp.35-50.

¹¹ Abdulkarimov B.A., Jabriyev A.N., Pardayev M.Q., va boshq. Korxonalar iqtisodiyoti. T.: "Fan", 2005.

Maxsulotning mehnat sig'imi mehnat unumdorligiga teskari kattalik bo'lib, sarflagan mehnat hajmining ishlab chiqarilgan maxsulot hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$T = \frac{I}{Q}$$

Mehnat qurollari (asosiy fondlar)dan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarilayotgan maxsulotning fond sig'imi va fond qaytishi ko'rsatkichlari yordamida aniqlanadi. Bunda fond qaytishi korxonada asosiy fondlarining bir birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarilgan maxsulotni bildirsa, fond sig'imi esa fond qaytishiga teskari kattalik bo'lib, yangi asosiy fondlarni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalarni aniqlash vazifasini bajaradi.

Fond qaytishi (f_s) va fond sig'imi (f_e) aniqlash formulasi quyidagicha:

$$f_s = \frac{Q}{F}$$

Bu yerda:

Q - maxsulot hajmi, qiymat pul ko'rinishida;

F - asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati.

$$f_e = \frac{F}{Q}$$

Fond qaytishi qanchalik yuqori va fond sig'imi qanchalik past bo'lsa ishlab chiqarish va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha. Mashina va uskunalardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish texnika va texnologiyalarini takomillashtirish va bundan tashqari xodimlar bilim va malakasini rivojlantirish fond qaytishini ko'paytirishning muhim zahirasi hisoblanadi.

Mehnat qurollaridan foydalanish samaradorligi, maxsulotlarning material sig'imi yordamida sarflangan xom-ashyo material, yoqilg'i energetika va mehnat predmetlarining umumiy qiymatini ishlab chiqarilgan maxsulot hajmiga nisbati bilan aniqlaymiz. Uning formulasi quyidagicha:

$$m = \frac{M}{Q}$$

Bu yerda:

m- xizmat ko'rsatishda material sig'imi;

M- xizmat ko'rsatish uchun ketgan moddiy xarajatlarning umumiy miqdori pul ko'rinishida

Q- ko'rsatilgan xizmat hajmi, qiymat ko'rinishida.

Xizmatning material sig'imi qanchalik past bo'lsa, xizmat ko'rsatish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Biroq xizmat ko'rsatish material sig'imini kamaytirish, uning sifatini pasaytirish iste'molchilarga sifatli maxsulot taqdim etish, texnologik norma va qoidalarni buzish orqali bunday jarayonlarni amalga oshirish mumkin emas. Material sig'imini bu tarzda kamaytirish iqtisodiy jinoyat hisoblanadi va qonuniy jazoga ham tortiladi.

Har qanday iqtisodiy jarayonlar tezlik bilan rivojlanayotgan jamiyatda xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish, korxonada faoliyatini rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Samaradorlik istalgan korxonaning iqtisodiy barqarorligini va faoliyat yuritish qobiliyatini aks ettiradigan iqtisodiy ko'rsatkich sanaladi.

Har qanday ish jarayonida, jumladan korxonalar faoliyatida samaradorlikning, ijobiy natijalarning mavjud bo'lmashligini, obrazli qilib aytganda ovoragarchilik, vaqt yo'qotish, isrofgarchilik, kuch va resurslarni yo'qotish bilan baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Pardayev M. Q. Ochilov I.S. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. T. Iqtisod moliya. 2011.- 172b.

2. Abulqosimov X va boshqalar. Erkin iqtisodiyot tamoyillari. - T.: Akademiya, 2005.-52 b.

3. Котлер. Ф. Основы маркетинга. Москва: Прогресс, 1993

4. Ochilov.I.S. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. Iqtisod fanlari nomzodi aftoreferati SamISI- 2010y.

5. Q.J. Mirzayev, T.S.Sharipov, Sh.A.Sultonov, G'.S.Mustafoyev, E.S.Fayziyev "Xizmatlar sohasi iqtisodiyoti" darslik 2022y.

Fan – texnika taraqqiyoti korxonalarining xizmat ko'rsatish faoliyati samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib kelgan va hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotmasdan kelmoqda. Mazkur omillardan quyidagi yo'llar bilan foydalanish mumkin.

✓ Xizmat ko'rsatishda mehnatni avtomatlashtirish hamda kompleks ravishdagi mehanizatsiyalashtirish;

✓ Asosiy texnologik jarayonlarni robotlashtirish, raqamli texnologiyalardan foydalanish;

✓ Progressiv, mehnat hamda resurslarni tejashga yo'naltirilgan texnologik jarayonlarni amaliyotga kiritish va ulardan oqilona foydalanish;

✓ Servis bilan bog'liq xom-ashyo va materiallarning innovatsion turlarini yaratish va ularni joriy qilish;

✓ Xizmat ko'rsatishni sifatli tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan, hisoblash texnikasidan foydalanishni yo'lga qo'yish.

Bozor munosabatlari rivojlanayotgan hozirgi sharoitlarda chuqur sifat o'zgarishlari, tamoyillari yangi texnologiyalar va so'nggi avlod texnikasiga o'tish, iqtisodiyotni barcha tarmoqlarini fan va texnikaning eng yangi yutuqlari asosida qayta qurollantirish lozim. Shu bilan bir qatorda olimlar, konstruktorlar, muhandis va ishchilarning ijodiy ruhda mehnat qilishlari uchun iqtisodiy va ijtimoiy manfaatdorlikni yaratish muhim ahamiyatga ega. Masalan, yaponiya xitoy firmalarini misol qilsak, ularni har bir korxonalarida sifat va ijodiy guruhlar tashkil qilingan. Bundan tashqari fan texnika taraqqiyoti bilan bog'liq universitetlar, zamonaviy laboratoriya markazlari muntazam tashkilot bilan hamkorlikda ishlashni yo'lga qo'yan va shuning natijasida hozirgi kunda u yerda robotlar ham innovatsion texnika va texnologiyalarning yanada murakkab turlari yaratilmoqda va bu sohada yetakchi o'rinlarda turishi ham bejiz emas.

Xulosa va takliflar. Korxonada faoliyatining samarali bo'lishida xizmat ko'rsatishda intensivlashtirish, ko'rsatilayotgan xizmatlarning turi va sifatini oshirish hamda jahon standartlariga mos tarzda ishlab chiqish, korxonaning xizmat ko'rsatish tuzilmasini yaxshilash kabi omillar ham muhim o'rin egallaydi. Bunga esa zamonaviy mashina va asbob uskunalar, zamonaviy texnologiyalar, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning ilg'or usullaridan foydalanish orqali erishiladi.

Albatta yuqorida keltirib o'tilgan omillarni amalga oshirish ma'lum bir resurslar va vaqt sarflashini talab qiladi. Biroq bu muammolarning mohiyati va ahamiyatini o'zgartirmaydi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, zamon bilan hamnafas holda harakat qiluvchi, barcha iqtisodiy jarayonlarda va faoliyatlarda resurslardan oqilona tejamkorlikka rioya qilgan holda foydalanuvchi, zamonaviy ilm- fan va texnika yutuqlariga tayanuvchi har qanday tashkilot bugungi kundagi muvaffaqiyatlaridan tashqari, kelajakda ham muvaffaqiyatga erishishi, eng raqobatbardosh korxonalar safida bo'lishi va yuqori darajada unumdorlikka erishishini taminlaydi.

Xizmatlar sifatini oshirishda, uning samaradorligini yuqori darajaga ko'tarishda boshqaruv funksiyasini o'rni va ahamiyati juda yuqori hisoblanadi. Rahbarning boshqaruv qobiliyati va ilmi shakllantirilishi kerak, va bundan tashqari xodimlarning malakasi va bilim salohiyatiga alohida e'tibor berish taklif qilinadi. Innovatsion texnologiyalardan keng foydalanish, xorij tajribasini o'rganish, sohaga islohol qilish, har bir xizmat sifatini maksimal darajaga ko'tarish va iste'molchilar talabini o'rganishda marketing metodlaridan keng qamrovli darajada foydalanish taklif qilinadi. Mana shu jarayonlarni e'tiborga olib samaradorlikni oshirish har bir rahbar oldida turgan eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

6. Safarov Farhod Anvarovich "Innovatsion iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatish sohasining ijtimoiy – iqtisodiy samaradorligini oshirish". Iqtisod fanlari nomzodi aftoreferati SamISI – 2023y.

7. Ahmedjanov Aziz Rustamovich "Xizmat ko'rsatish korxonalarida iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish". Sam2021y.

8. Pardayev M.Q. Xizmatlarning ijtimoiy- iqtisodiy tabiati va uni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari (Nazariy jihatlari)// Servis – Samarqand. – 2009.- 34-46 bet.

YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISHNING AHAMIYATI VA O'ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISH STRATEGIYASI

Yormonqulova Nargiza Ikromjon qizi

Qo'qon Universiteti Xalqaro turizm va
iqtisodiyot kafedrasida o'qituvchisi
nargizayormonqulova@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 13

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.951>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Yashil iqtisodiyot, Yashil loyihalar, Yashil moliyalashtirish, Yashil energetika, "Yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirish strategiyasi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada "Yashil iqtisodiyot" konsepsiyasining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, "yashil iqtisodiyot"ga o'tish zaruriyati, omillari, tamoyillari va indikatorlari tahlil etilgan. "Yashil iqtisodiyot"ga o'tish jarayonini moliyalashtirish, "yashil energetika"ni barqaror rivojlantirish, ekologik siyosat va uni amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmi, "yashil iqtisodiyot"ga o'tishning ustuvor yo'nalishlari va xorij tajribasi, modellari, O'zbekistonda "yashil iqtisodiyot"ga o'tish strategiyasining maqsadi, vazifalari, rivojlanish bosqichlari va ustuvor yo'nalishlarining mazmuni bayon etilgan.

Kirish. O'zbekistonning 2030 yilgacha bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasini ta'minlashda barqaror rivojlanishga erishish vositalari hisoblangan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik komponentlarni o'zaro muvofiqlashtirish murakkab vazifa hisoblanadi. Iqtisodiy va ijtimoiy komponentlar jamiyat oldiga bir avlod mobaynida adolatga erishish va aholining kambag'al guruhlariga maqsadli yordam ko'rsatish kabi yangi vazifalarni qo'yamokda. Iqtisodiy va ekologik komponentlarning atrof-muhitga tashqi ta'siri qiymatini baholashning zarurligi bilan bog'liq yangi g'oyalari va yondashuvlarning shakllanishiga olib keladi. Barqaror iqtisodiy rivojlanishning ijtimoiy va ekologik komponentlari esa avlodlar o'rtasida tenglikni ta'minlash kabi masalalarning dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Mamlakatimizda "yashil iqtisodiyot" asosida barqaror rivojlanishni ta'minlashda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019 yil 4 oktyabrda tasdiqlangan "2019–2030 yillarda O'zbekiston Respublikasini "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" muhim dasturiy amal hisoblanadi. "Yashil iqtisodiyot"ga o'tishning muhim vazifalari qatoriga iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslarni oqilona iste'mol qilish kiradi. Ushbu belgilangan maqsadli indikatorlarga texnologiyalarni modernizatsiya qilish va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali erishiladi. 2030 yilgacha bo'lgan davrda strategiyani amalga oshirish jarayonida yalpi ichki mahsulot birligiga issiqxonaga gazlarining solishtirma chiqindilari 2010-yil darajasidan o'n foizga kamayadi, aholi va iqtisodiyot tarmoqlarining yuz foizga qadar zamonaviy, arzon va ishonchli elektr ta'minotidan foydalanish ta'minlanadi. Ekologik jihatdan yaxshilangan motorli yoqilg'i va avtomobil ishlab chiqarish hamda ulardan foydalanish kengaytiriladi, elektr transporti rivojlanadi.¹

Adabiyotlar tahlili. Vashalova T. V. ning "Экологические основы природопользования. Устойчивое развитие" nomli qo'llanmasida "Yashil iqtisodiyot"ga o'tishning dolzarbligi va zarurligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- atrof-muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslar tugashining salbiy oqibatlarini kamaytirish maqsadida iqtisodiyotda texnologik modernizatsiyalashni amalga oshirishni zarurligi;
- uglevodorod xom-ashyosi va uning pirovard mahsulot qiymatidagi ulushiga bog'liqligini qisqartirish asosida iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish;
- katta mul'tiplikativ samaraga ega bo'lgan yuqori texnologiyali tarmoqlarni yangilash imkonini beruvchi yashil innovatsiyalarni qo'llash;
- past uglerodli iqtisodiyotga o'tish jarayonida uglevodorodga bog'liqlikni qisqartirish.

Yuqorida qayd etilganidek, jahonda "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirish tashabbusi 2008 yilda UNEP tomonidan ilgari surilgan bo'lib, quyidagi umumiy tamoyillarga asoslanadi:

- ekologiya bilan bog'liq muammolarni milliy va xalqaro darajada baholash va birinchi kun tartibiga aylantirish;
- "yashil" ishchi o'rinlarni yaratish hisobidan aholi bandligini ta'minlash va tegishli chora-tadbirlarni ishlab chiqish;
- barqaror rivojlanishga erishish uchun bozor mexanizmidan foydalanish.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasiga nisbatan iqtisodiy yondashuvga Ye.R. Lindal va J.R. Xikslar asos solishgan (D. B. Smirnov (2015)). Xiks-Lindal yalpi daromadlarning maksimal oqimi nazariyasiga muvofiq daromad yalpi kapitalni saqlab qolgan holda yaratilishi zarur. Bunda cheklangan resurslar va ekologik (tabiiy resurslar, energiya va materiallarni tejovchi) texnologiyalardan oqilona foydalanish, ekologik mahsulotlar yaratish, chiqindilarni boshqarish nazarda tutiladi. Ushbu masalani hal etishdagi bosh muammo qaysi kapital (jismoniy, tabiiy yoki inson kapitali) saqlanib qolishi va turli xil kapital turlari qanchalik o'zaro o'rin almashinishi hamda ushbu aktivlar (ekologik resurslar) qiymatini baholash muammosi hisoblanadi.

Atrof muhit iqtisodiyoti va ekologiya iqtisodiyotining rivojlanishi asosida ilgari surilgan tamoyillarning iqtisodiy siyosatga joriy etilishi natijasida "yashil iqtisodiyot" tushunchasi shakllana boshlagan. Ilk bor "yashil iqtisodiyot" atamasi 1989 yilda Buyuk Britaniyalik atrof-muhit iqtisodchilari tomonidan "Yashil iqtisodiyotni rivojlantirish rejasini" deb atalgan, hukumat uchun yozilgan hisobotda qo'llanilgan. (Blueprint for a Green Economy: David Pearce, Anil Markandya and Edward B. Barbier. Earthscan, London, Great Britain, 1989. 192 pp).

"Yashil iqtisodiyot" tushunchasining nisbatan to'liq ta'rifi BMTning Atrof muhitni muhofaza qilish dasturi (UNEP) tomonidan ishlab chiqilgan. Unda "yashil iqtisodiyot"-bu insonlar faravonligi va ijtimoiy tengligining yaxshilanishi, ekologik risklar va ekologik taqchilliklarni sezilarli darajada kamaytirishga olib keladigan iqtisodiyotdir, deb keltirilgan. (Навстречу "зеленой" экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности / Штайнер А., Айрис Р., Бэсса С. И др: ЮНЕП/Грид Арендаль, 2011. С. 17)

Iqtisodiy fanlar doktori, professor M. Pardayevning fikricha, "Yashil iqtisodiyot" bu iqtisodiy tizim hisoblanib, uning bosh maqsadi sayyoramizning ekologiyasi va uni saqlab qolish bilan birga iqtisodiyotning barcha sohalarini rivojlantirishga qaratilgandir. (<https://zamews.uz/ma'lumotlari>)

"Yashil iqtisodiyot" tushunchasining mohiyatini yoritib berishda umum qabul qilingan yondashuvlarning mavjud emasligi "yashil iqtisodiyot" konsepsiyasining hali shakllanish bosqichida ekanligidan dalolat beradi. Ushbu konsepsiya iqtisodiyot tarmoqlari, "yashil iqtisodiyot" nazariyasi, tamoyillari yoki "yashil iqtisodiyot" siyosatiga nisbatan ham qo'llanilishi mumkin.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 oktyabrdagi "2019 — 2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4477son Qarori

“Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasining rivojlanish bosqichlari
(Vaxabov, Xajibakiev va boshqalar; 2020).

BOSQICHLAR	YILLAR	ASOSIY G'OYALAR
I	1950-1960	Iqtisodiyotning atrof-muhit va insonga salbiy ta'sirini anglab yetish
II	1960-1970	Inson uchun qulay atrof-muhit va tabiiy resurslarni saqlab qolish maqsadida tejamkor (ratsional) iqtisodiyotni shakllantirish
III	1980-1990	Iqtisodiy o'sish va sanoat rivojlanishining ekologik jihatdan moslashishi iqtisodiyot nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqligi
IV	2000-2010	“Erkin bozor”ning biosfera resurslarini saqlab qolish va ijtimoiy adolat manfaatlarini himoya qilish, uzoq muddatli davrda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda o'z-o'zini tartibga solishga qodirmasligi.

“Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasining maqsadi barqaror iqtisodiy o'sishni taminlash va investitsiyalar faolligini oshirish bilan bir qatorda atrof muhit muhofazasi va ijtimoiy integratsiya sifatini yaxshilash hisoblanadi. Mazkur maqsadga erishish uchun davlat va xususiy investitsiyalarni barqaror rivojlantirishning ekologik va ijtimoiy omillariga keng miqyosda jalb etish zarur bo'ladi. (Vaxabov, Xajibakiev va boshqalar; 2020)

Metodologiya. Tadqiqot maqsadlariga erishish uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

Mavzuni yoritishda ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, taqqoslash, statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Yashil iqtisodiyot prinsiplari asosida barqaror rivojlanishni ta'minlash to'g'risida mamlakatimiz va chet el olimlari, tadqiqotchilari tomonidan yozilgan adabiyotlar, bundan tashqari statistik ma'lumotlar nazariy jihatdan tahlil qilindi va taqqoslandi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Statistika Qo'mitasi, Xalqaro Intellektual Mulk Tashkilotlarining rasmiy saytlaridan olingan ma'lumotlar yordamida tadqiqot mavzusi amaliy jihatdan yoritib berildi.

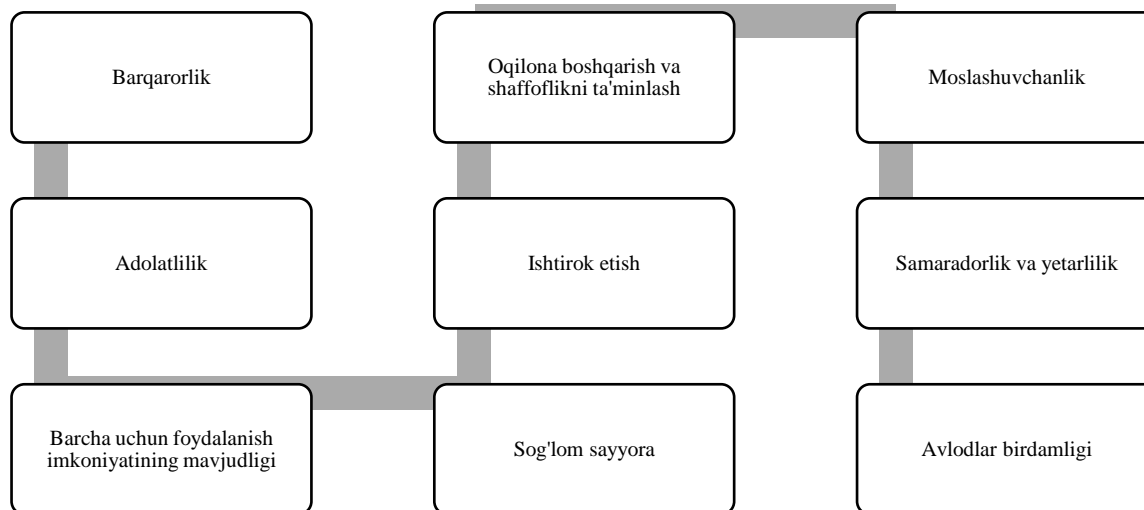
Natijalar qismi. XX asrda dunyoning tashqi qiyofasi sezilarli darajada o'zgarib ketdi. 1900 yilda dunyo aholisi 1,6 mlrd. kishini tashkil etgan bo'lsa, 2000 yilda ushbu ko'rsatkich 6 mlrd. kishidan oshdi, 2017 yilga kelib esa yer yuzidagi aholi soni 7,6 mlrd. kishini tashkil etmoqda. Aholining o'rtacha umr ko'rish davomiyligi jahon bo'yicha deyarli ikki marta oshib, kambag'allik darajasi 3 martadan ko'proqqa kamaydi. Fan-texnika borasida erishilayotgan yutuqlar ta'sirida iqtisodiy rivojlanish va aholi turmush darajasining keskin o'sishi dunyo aholisi sonining jadal sur'atlarda ortishiga sabab bo'ldi. Fantexnika yutuqlari dunyo aholisi sonining o'sish sur'atlariga nisbatan yuqori iqtisodiy rivojlanish sur'atlarini ta'minlab berdi. Jumladan, XX asr davomida dunyo aholisi 3,6 martaga o'sgani holda, dunyo yalpi ichki

mahsuloti miqdori 18 martadan ko'proqqa ortgan. Tahlillar ko'rsatishicha, dunyo aholisining ko'payishi va iqtisodiy o'sishning muntazam ravishda atrof muhitga bo'lgan yukning oshib borishiga olib keldi. So'ngi yuz yillikdagi aholining soni va iqtisodiy faolligining oshishi hisobiga dunyo okeanining oksidlanish darajasi deyarli 1,2 martaga (2000 yilda 1900 yilga nisbatan) oshdi, tropik o'rmonlarning yo'qotilish darajasi 6 marta oshdi, uglerod oksidi chiqarilishi 1,5 martaga ko'paydi². Dunyo aholisi iqtisodiy faolligining oshishi natijasida yuz berayotgan bunday iqlim o'zgarishlari o'rta muddatli istiqbolida jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

“Yashil iqtisodiyot”ga o'tish jarayoni har bir mamlakat uchun alohida ahamiyat kasb etib, tabiiy kapital, inson kapitali va mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga kabi xususiyatlarga bevosita bog'liq holda ro'y beradi. Shu sababli, o'tish jarayoni uchun qulay (huquqiy infratuzilma, rag'batlantiruvchi omillar va h.k.) muhit yaratish zarur. Agar milliy darajada qo'llanilayotgan rag'batlantirishuvchi omillar, jumladan, investitsiyalar va davlat xaridlari “yashil iqtisodiyot”ni rivojlantirishga yo'naltirilsa, iqtisodiy tizimni “yashillashtirish” jarayoni yanada faollashadi.

“Yashil iqtisodiyot”ga o'tish maqsadi va strategik vazifalari muayyan tamoyillarga asoslanishni taqozo etadi. “Yashil iqtisodiyot”ga o'tish tamoyillari mazkur iqtisodiyot qanday bo'lishi zarurligini belgilab beradi. “Yashil iqtisodiyot” tamoyillari “jigarrang iqtisodiyot” tamoyillariga nisbatan keng qamrovli bo'lib, 1972 yilda Stokgolmda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va ekologiya muammolariga bag'ishlangan xalqaro konferensiyada atrof-muhitni saqlab qolish va rivojlantirishga qaratilgan 26 ta tamoyil ishlab chiqildi.

Iqtisodiy adabiyotda xalqaro va milliy amaliyotda 2012 yilda UNEP boshqaruv kengashi “Yashil iqtisodiyot” kaolitsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan “yashil iqtisodiyot”ga o'tishning quyidagi tamoyillari keng tarqalgan:

1-rasm. “Yashil iqtisodiyot” tamoyillari

“Yashil iqtisodiyot”ga o'tish mamlakatlardan yuqorida qayd etilganidek muayyan tamoyillarga asoslanishi, strategiya yoki dasturlar doirasida maqsadli siyosat yuritishni taqozo etadi. “Yashil iqtisodiyot” doirasida amalga oshirilayotgan siyosat o'z ta'sir dastaklariga ega

bo'lishi zarur. Jahon amaliyotida yashil iqtisodiy siyosat doirasida qo'llanilayotgan dastaklarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin: ma'muriy; iqtisodiy; axborot.

² UNEP. (2015). Publication UNEP. United Nations Environment Program. <http://www.unep.org/climatechange/>

2-rasm. Yashil iqtisodiy siyosat darstaklari

Nazariy jihatdan iqtisodiy dastaklarni qo'llash yashil iqtisodiyot oldiga qo'yilgan maqsadga erishish, ushbu maqsadga erishish yo'lida amalga oshirilgan umumiy xarajatlarni minimallashtirish imkonini beradi. Bu holat iqtisodiy dastaklar qatnashchilar uchun qarorlar qabul qilishda me'yoriy dastaklarga nisbatan ko'proq imkoniyatlar yaratib berishini anglatadi. Jumladan, texnologik andozalar (standartlar) qo'llanilganda tartibga solishdagi ustunlik faqat tartibga soluvchi muassasa tomonida bo'ladi. Bunda tartibga soluvchi kompaniyalarga atrof-muhitga zarar keltiruvchi chiqindilarni qancha chiqarish mumkinligi va ushbu ko'rsatkichga erishishda qanday texnologiyalardan foydalanish zarurligi to'g'risida xabar beradi. Natijada kompaniyalarning ushbu masala bo'yicha qarorlar qabul qilishdagi faoliyati cheklab qo'yiladi. Amalda tartibga soluvchi muassasa kompaniyalarning atrof-muhit muhofazasi uchun mas'uliyati darajasini ushbu tadbirlar qiymatidan qat'iy nazar bixillashtirib qo'yadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) tarmog'ini yashillashtirish "yashil iqtisodiyot" ning axborot resurslaridan biri hisoblanadi. "Yashil AKT" deyilganda kompyuter texnologiyalari va aloqa vositalaridan foydalanishda ekologiyaga minimal ta'sir etish va atrof-muhitni muhofaza qilish borasida maksimal darajada ijobiy samaraga erishish uchun texnologik qarorlar qabul qilish tushuniladi. Ushbu texnologik qarorlarga energiya iste'molini qisqartirish, AKTning xizmat muddatini uzaytirish, kompyuter texnologiyalari va aloqa vositalarini xavfsiz utilashirish, ulardan ikkilamchi foydalanish, omborlar va ma'lumotlarni qayta ishlash markazlari faoliyatini ta'minlash uchun qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish va boshqalarni kiritish mumkin.

Mamlakatimizda "yashil iqtisodiyot"ga o'tish konsepsiyasi doirasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2019 — 2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi. Qarorda belgilangan ustuvor yo'nalishlardan biri "Yashil iqtisodiyot"ni qo'llab-quvvatlashning moliyaviy va nomoliyaviy mexanizmlarini ishlab chiqish hisoblanadi. Ushbu yo'nalishning ustuvor sohalardan biri "yashil" iqtisodiyot tamoyillarini ta'lim va fanga integratsiya qilishga bag'ishlangan:

- "yashil" iqtisodiyot asoslari, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish, "sof" transportni rivojlantirish, energiya tejash va boshqa masalalarni e'tiborga olgan holda oliy va o'rta maxsus ta'limning tegishli yo'nalishlari o'quv dasturlarini takomillashtirish, shuningdek, umumiy o'rta ta'limning tegishli dasturlariga "yashil" iqtisodiyot asoslari bo'yicha mavzular kiritish;

- oliy, o'rta maxsus, kasb-hunar, umumiy o'rta ta'lim uchun tegishli o'quv adabiyotlarini (yo'nalishlar bo'yicha) tayyorlash yoki qayta nashr etish jarayonida ularga "yashil" iqtisodiyot asoslari bo'yicha mavzular kiritish;

- pedagog va ilmiy xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlariga "yashil" iqtisodiyot asoslari, jumladan, "Yashil texnologiyalar", "Yashil mezonlarni hisobga olgan holda ekologik me'yorlashtirish asoslari", "Qayta tiklanuvchi energiya manbalari texnologiyalari", "Energiya tejamkorligi va energiya samaradorligi muammolari" mavzularini joriy etish;

- "yashil" texnologiyalar sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalarni qo'llab-quvvatlash.

"Yashil iqtisodiyot" sohasida turli tadqiqotlar olib borish bilan shug'ullanuvchi xususiy kompaniyalar "yashil moliyalashtirish" tushunchasining mohiyatini ochib berishga harakat qilishgan. Jumladan, Bloomberg New Energy Finance kompaniyasi mutaxassislari "yashil moliya" lar "yashil investitsiyalar" bilan bir qatorda qo'llaniladi, ammo amaliyotda "yashil moliyalashtirish" investitsiyalarga nisbatan kengroq tushuncha sifatida ishlatiladi, deb hisoblashadi. Pricewaterhouse

Coopers Consultants konsalting kompaniyasi mutaxassislari tomonidan berilgan ta'rif esa "yashil moliyalashtirish"ni bank sektori nuqtai nazaridan tavsiflashga asoslanadi. Ularning fikricha, bank sohasi uchun "yashil moliyalashtirish" ekologik omillarni hisobga oluvchi moliyaviy mahsulot hisoblanadi va ushbu tamoyilga kredit berish jarayonidan boshlab to kredit yopilish oralig'idagi barcha jarayonlarda amal qilinadi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi mutaxassislari esa "yashil moliyalashtirish – barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yo'naltirilgan moliyaviy qo'yilmalar, loyihalar va investitsiyalarni ifodalovchi keng tushuncha bo'lib, ekologik mahsulotlar ishlab chiqarish orqali barqaror iqtisodiy rivojlanish darajasini yanada oshirishni nazarda tutadi", deb hisoblashadi. Ularning fikricha "yashil moliyalashtirish" atrof-muhitga sanoat chiqindilarini chiqarish hajmini qisqartirish, suv resurslari ifloslanishining oldini olish va bioxilma-xillikni saqlab qolishga qaratilgan loyihalarni moliyalashtirish bilan birgalikda iqlim o'zgarishi ta'sirini yumshatish va unga moslashish jarayonlariga sarflanayotgan investitsiyalarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy adabiyotdagi ta'riflarni quyidagicha guruhlash mumkin: birinchi guruhga xos umumiy jihat shundaki, atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq texnologik jarayonlar, loyihalar va dasturlarni moliyalashtirishning keng qamrovli usullari "yashil" moliya sifatida talqin etiladi, ikkinchi guruh ta'riflarda esa "yashil moliya" ekologik tarkibiy elementga ega bo'lgan moliyaviy mahsulotlar (dastaklar) va xizmatlar (kreditlar, obligatsiyalar, aktsiyalar va boshqalar) sifatida tushuntiriladi.

Demak, "yashil moliyalashtirish" atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi barcha omillarni hisobga oluvchi va ekologik barqarorlikni ta'minlashni nazarda tutuvchi investitsiyalash va kreditlashning barcha shakllarini qamrab oladi.

Xulosa. Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash mumkinki, "yashil" iqtisodiyotning iqtisodiy mexanizmlari barqaror rivojlanishni ta'minlashda o'z o'rniga ega. Milliy iqtisodiyotni "yashillashtirish" tabiiy resurslarni chuqur qayta ishlash orqali yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar eksporti miqdorini oshirishga, tarkibini diversifikatsiyalash va milliy kompaniyalarning tashqi bozoridagi raqobatchiligini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonda uzoq muddatli istiqbolli "yashil iqtisodiyot"ga o'tish strategiyasida ham asosiy to'rta ustuvor yo'nalishlar belgilangan bo'lib asosiy etibor energiya samaradorligini oshirishga, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini o'zlashtirishga, iqlim o'zgarishlari oqibatiga moslashish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, energiya tejaydigan texnologiyalarni ishlab chiqishga joriy etish, shuningdek tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirishning asosiy ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida energiya xavfsizligiga, bo'sh ish o'rinlarini yaratilishiga, aholi turmush darajasining yaxshilanishiga va mamlakat rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi so'zlarni muxtasar qilgan holda, chuqur qayta o'ylab ishlab chiqilgan takliflar quyidagilardan iborat:

- 1) "yashil" energiyadan keng foydalanish bo'yicha hukumat va hududiy hokimliklar qarorlarini qabul qilish;
- 2) aholi va davlat energiya iste'molida energiya tejamkor texnologiyalarni qo'llash bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish;
- 3) "yashil" uy va binolarni qurish bo'yicha amaliy taklif va ishlanmalar ishlab chiqish (samarali energiya va suv bilan ta'minlangan "yashil" binolar, "yashil" materiallardan qurilish ishlarida foydalanish va shu kabilar);
- 4) "yashil" texnologiyalarni yaratish va sotish bozorini rivojlantirish lozim;

5) transportini rejalashtirish va kengaytirish, muqobil yoqilg'idan foydalanish, elektr transport vositalari va boshqa "toza" transport vositalaridan keng foydalanish, avtomobillarni muqobil ishlatish uchun zarur bo'ladigan maxsus dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish;

6) chiqindilarni qayta ishlashni takomillashtirish (qayta ishlash, to'xtab qolgan sanoat binolarini tiklash, "toza" o'rash materiallaridan foydalanish va shu kabilar).

Adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 oktabrda "2019-2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "Yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" to'g'risidagi PQ-4477-son Qarori. <https://www.lex.uz> O'zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma'lumotlar milliy bazasi.

2. Навстречу "зеленой" экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности / Штайнер А., Айрис Р., Бэсса С. И др: ЮНЕП/Грид Арендаль, 2011. С. 17.

3. Greening the Global Economy. Hardcover- November 13, 2015. – 176 p.

4. Barqaror taraqqiyot va tabiatshunoslik asoslari. Darslik. A.E. Ergashev va b. – T.: Baktria press, 2016.-296 b.

5. Vaxabov A.V., Xajibakiev SH.X, "Yashil" iqtisodiyot asosida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning nazariy va amaliy

Xulosa qilib aytganda, kelajakda iqtisodiyot taraqqiyotini innovatsion texnologiyalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu yo'nalishda esa muqobil energiya manbalaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Demak, davlatimiz rahbarining yangi qarori asosida bu borada boshlangan ishlar miqyoslari yanada kengayadi, samaradorligi esa ortaveradi.

jihtlari. Ilmiy elektron jurnal. XXI asr: fan va ta'lim masalalari. 2017 y.

6. Jo'rayev T.T., Jumanov D "O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlanish imkoniyatlari va istiqbollari" nomli ilmiy maqola. Manba: "Jahonda barqaror iqtisodiy rivojlanish konsepsiyalarini amalga oshirish mexanizmi va dastaklari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami.-T.: "Universitet". 2018. 239 b. -20 b.

7. Yormonqulova, N. (2024). IQTISODIY O'SISH OMILLARINI TAKOMILLASHTIRISH VA BARQAROR RIVOJLANISHGA ERISHISH. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 10(10), 109–112. <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.922>

OLIY TA'LIM MUASSASALARI MOLIYAVIY FAOLIYATINI STRATEGIK BOSHQARISHING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Adizov Bobir Baxtiyorovich

Buxoro davlat universiteti reja-moliya bo'limi boshlig'i (Mustaqil izlanuvchi)

adizov.b@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 14

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.952>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Moliyaviy barqarorlik, byudjet, moliyalashtirish, takomillashtirish, iqtisodiy taraqqiyot, inovatsion shakllari, metodlar, autorsing, struktura, aktsiyalashtir

ANNOTATSIYA

Mamlakatimizda hozirgi kundagi eng dolzarb muammolardan biri oliy ta'lim bozorini shakllantirish va samarali rivojlantirishdir. Bunga erishish oliy ta'lim bozoridagi iqtisodiy munosabatlarni takomillashtira borib, raqobatbardosh, malakali ishchi kuchi va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida boshqaruvchi mutaxassislarni shakllantirish va takror hosil qilish bilan bog'liq. Maqolada oliy ta'lim muassasalarining o'zini-o'zi moliyalashtirish tizimiga o'tgandan keyingi moliyaviy holati va uning ta'lim sifatiga ta'siri tahlil qilingan

Kirish. Hozirgi davrda inson kapitaliga, inson mehnati sifatini oshirishga qilinadigan xarajatlar iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlari samaradorligi oshishi, ularni bozor talablari negizida qayta qurish uchun asosiy omil hisoblanadi. Chunki inson kapitaliga kelajakda jamiyatning yanada yuqoriroq daromadlar manbasi va jamg'arilib boriladigan xazira sifatida qaralishi mumkin. Shu bois oliy ta'lim tizimi rivojlana borib, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga zamin yaratadi.

Ma'lumki, inson kapitali oliy ta'lim jarayonida aholi tomonidan bilimlar o'zlashtirilishi natijasida shakllanadi va qiymati oshib boradi. Inson kapitaliga investitsiyalar oliy ta'lim xizmatlari bozori orqali amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda hozirgi kundagi eng dolzarb muammolardan biri oliy ta'lim bozorini shakllantirish va samarali rivojlantirishdir. Bunga erishish oliy ta'lim bozoridagi iqtisodiy munosabatlarni takomillashtira borib, raqobatbardosh, malakali ishchi kuchi va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida boshqaruvchi mutaxassislarni shakllantirish va takror hosil qilish bilan bog'liq. Haqiqatda ishchi kuchi mehnat bozorida talabgor bo'lishi uchun bilimga, muayyan mutaxassislikka, kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi lozim.

Oliy ta'lim bozoridagi iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, fikrimizcha, uning obyekti bo'lgan oliy ta'lim xizmatlarining mohiyati

va tuzilmasini tadqiq etish zaruratini keltirib chiqaradi. Chunki oliy ta'lim xizmatlari bozori ta'lim xizmatlarini ayirboshlash tizimidir. Aynan oliy ta'lim xizmatlariga bo'lgan talab va taklif o'rtasida bozor muvozanatiga erishish ta'lim xizmatlari bozori shakllanishi va rivojlanishining asosiy iqtisodiy sharti hisoblanadi.

Demak, "ta'lim ne'matlari" deganda, aslida bilimlar tushuniladi. Oliy ta'lim xizmatlari esa bilimlar va ko'nikmalarni iste'molchiga yetkazish bo'yicha faoliyatdir. Amaliy jihatdan mutaxassislik va kasblarning turlari, yo'nalishlari bo'yicha xizmat ko'rsatish uchun oliy ta'lim dasturlari ishlab chiqiladi va oliy ta'lim xizmatlari bozorida iste'molchiga taklif etiladi, iste'molchi esa o'z xohishiga ko'ra uni sotib oladi. Ushbu mulohazalarga asoslanganda oliy ta'lim xizmatlari obyekti asli bilimlar hisoblanadi. "Ta'lim ne'matlari", "o'quv dasturlari" asosini ma'lum hajmdagi bilimlar tashkil etadi, shunday ekan ular "bilim" tushunchasini ma'lum bir nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda talqin etish shakllari hisoblanadi. Fikrimizcha, aynan iqtisodiy nazariya nuqtayi nazaridan bilimlar oliy ta'lim xizmatlari bozorining obyekti bo'lib, oliy ta'lim xizmatlari shaklida iste'molchiga yetkaziladi.

"Oliy ta'lim xizmatlari"ning tahlili ularni ma'lum mezonlar asosida turkumlashni talab etadi (1.1-jadval).

1.1 - jadval

Oliy ta'lim xizmatlarining turli mezonlar asosida turkumlanishi¹

Mezonlar	Oliy ta'lim xizmatlarining turlari
1.O'ziga xos ne'mat sifatida	1.1. Xususiy ne'mat 1.2. Ijtimoiy ne'mat
2.O'rmini bosish darajasi	2.1 O'zaro o'rmini bosuvchi xizmatlar 2.2. O'zaro to'ldiruvchi xizmatlar 2.3. Mustaqil xizmatlar
3.Iste'molchiga oliy ta'lim xizmatlarini ko'rsatish	3.1. Pullik xizmatlar 3.2. Pulsiz xizmatlar

Xususan, oliy ta'lim xizmatlari o'ziga xos ne'mat sifatida xususiy va ijtimoiy turlarga bo'linadi. Agarda inson tomonidan iste'mol qilinib, bir vaqtning o'zida boshqa inson undan foydalana olmasa, bu holatda oliy ta'lim xizmatlari xususiy ne'mat sifatida o'ziga xoslik kasb etadi va raqobat tamoyillariga asoslanadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, oliy ta'lim xizmatlarini xususiy ne'mat sifatida takror hosil qilish bozor munosabatlari asosida amalga oshiriladi. Agarda ne'mat inson tomonidan iste'mol qilinib, ayni paytida boshqa insonlar tomonidan ham

iste'mol qilinishi mumkin bo'lsa, unda oliy ta'lim xizmatlari ijtimoiy ne'mat hisoblanadi. Ijtimoiy ne'matlar o'ziga xos ham, raqobat obyekti ham emas.

Oliy ta'lim xizmatlarini o'rni bosish darajasiga qarab, bir-birining o'zaro o'rni bosuvchi, to'ldiruvchi va mustaqil shakllarga ajratish mumkin. O'zaro o'rni bosuvchi oliy ta'lim xizmatlariga talabning oshishi u bilan bog'liq xizmatning boshqa turiga talab kamayishiga, o'zaro to'ldiruvchi xizmatlarda esa biror-bir xizmatga

¹ Muallif ishlanmasi

talab ortishi boshqa xizmatlarga talab oshishiga olib keladi. Masalan, oliy ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan keng foydalanish texnikaga xizmat ko'rsatish xizmatlariga talabni o'stiradi. Mustaqil oliy ta'lim xizmatlariga bo'lgan ehtiyoj boshqa xizmatlar bilan bog'liq bo'lmaydi. Oliy ta'lim xizmatlari turlaridan oliy ta'lim tizimining xo'jalik yuritish mexanizmini takomillashtirish va oliy ta'lim muassasalari faoliyatini rejalashtirish jarayonida foydalanish mumkin.

Oliy ta'lim xizmatlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati uning negizini tashkil etuvchi bilimlar hozirgi davrda barcha sohalar taraqqiyotida asosiy omilga aylanganligi bilan belgilanadi. Ushbu mulohazalardan kelib chiqqan holda bilimlar iqtisodiy o'sishning asosiy omiliga aylanganligini alohida ta'kidlash lozim. Inson salohiyati harakatiga ta'sir etuvchi omillar o'rtasida aynan oliy ta'lim birinchi o'rinni egallaydi. Shu bois an'anaviy omillar, ya'ni tabiiy resurslar, ishchi kuchi va jismoniy kapitalga nisbatan inson kapitali ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, ijtimoiy boylik oshishining asosiy omili aynan jamg'arilgan bilimlar hajmi va sifati ortishi hisoblanadi.

Bilimlarni ishlab chiqarish, qo'llash va tarqatish ko'proq ijtimoiy institutlar, oliy ta'lim tizimi va oliy ta'lim xizmatlari bozori rivojlanishiga bog'liqdir. Chunki turli axborotlarni bilimga aylantirish va qayta ishlash aynan oliy ta'lim tizimi va fan sohasida amalga oshiriladi. Shunday qilib, oliy ta'lim xizmatlarining ijtimoiy, iqtisodiy mohiyati ular iqtisodiy o'sishda asosiy omil bo'lgan bilimlardan iboratligi, inson kapitalining jamg'arilishi aynan oliy ta'lim xizmatlari sotib olinishi natijasida ro'y berishi, hozirgi davrda uning ahamiyati beqiyosligi, jahon bozorida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim omil ekanligida namoyon bo'ladi.

Ta'lim xizmatlarini o'rinni bosish darajasiga qarab, bir-birining o'zaro o'rinni bosuvchi, to'ldiruvchi va mustaqil shakllarga ajratish mumkin. O'zaro o'rinni bosuvchi ta'lim xizmatlariga talabning oshishi u bilan bog'liq xizmatning boshqa turiga talab kamayishiga, o'zaro to'ldiruvchi xizmatlarda esa biror-bir xizmatga talab ortishi boshqa xizmatlarga talab oshishiga olib keladi. Masalan, ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan keng foydalanish texnikaga xizmat ko'rsatish xizmatlariga talabni o'stiradi. Mustaqil ta'lim xizmatlariga bo'lgan ehtiyoj boshqa xizmatlar bilan bog'liq bo'lmaydi. Ta'lim xizmatlari turlaridan ta'lim tizimining xo'jalik yuritish mexanizmini takomillashtirish va ta'lim muassasalari faoliyatini rejalashtirish jarayonida foydalanish mumkin.

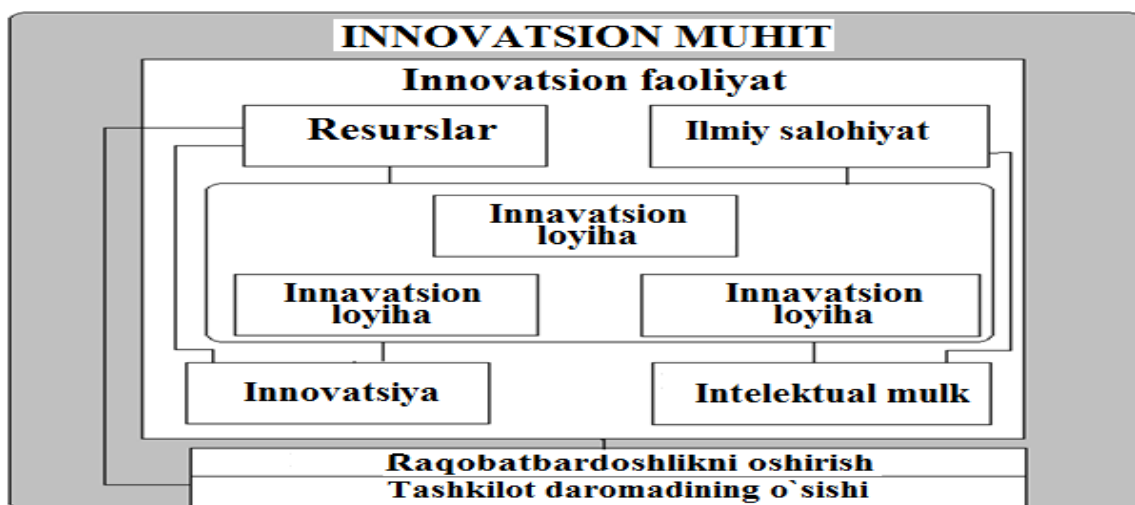
Bugungi kunda axborot texnologiyalar jahon miqosida tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayoniga keskin ta'sir o'tkazmoqda. O'zida "axborot", "ilmiy salohiyat", "innovatsiya", "innovatsion faoliyat", "nou-xau" kabi tushunchalarni mujassamlagan oliy ta'lim birinchi o'ringa chiqmoqda. Mamlakatning iqtisodiy o'sishiga moliyaviy kapital, mehnat sarflari, yer kabi omillarga nisbatan ta'limning qo'shadigan ulushi yuqori bo'lmoqda va u milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Jahondagi globalizatsiya jarayonlarining rivojlanishi, iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiya qilish kabi masalalar tahlili shuni

isbotlamodaki, mamlakatda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va uning raqobatbardoshligini oshirishda asosiy o'rinni oliy ta'lim tizimida birinchi navbatda ta'limni ishlab chiqaruvchi va uni keng xalq ommasiga targ'ib qiluvchi oliy ta'lim muassasalari egallaydi. Bu faoliyat turi bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etib bormoqda, chunki oliy ta'lim taraqqiyoti juda tez jadallashmoqda va unda ilgari jamg'arilgan va to'plangan bilim juda tez ma'naviy eskirmoqda. Bu milliy iqtisodiyotni bugungi kundagi rivojlanish darajasiga, uning talablariga mos ravishda mavjud oliy ta'lim tizimi muassasalarida modernizatsiya ishlarini amalga oshirishni talab etadi. Bu mavjud ilmiy salohiyatdan samarali foydalanib oliy ta'lim muassasasini o'quv-tarbiya jarayonida ijodiy - innovatsion rivojlanish yo'nalishida taraqqiy etishni ta'lab etadi.

Umuman birinchi navbatda "innovatsiya", innovatsion faoliyat" tushunchalarining mohiyatini aniqlab olaylik. «Yangilik» va «innovatsiya» tushunchalarini chegaralash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Yangilik bu – fundamental amaliy tadqiqotlar, ishlanmalar yoki biron-bir soha samaradorligini oshirish bo'yicha tajriba ishlarining rasmiylashtirilgan natijasidir. Yangilik: kashfiyotlar; ixtirolar; patentlar; mel belgilari; ilg'orlar takliflari; yangi yoki takomillashgan mahsulot, texnologiya, nou-xou; ilmiy yondashuvlar yoki tamoyillar hujjat (andoza, tavsiya, usul, yo'riqnoma va boshqalar); marketing tadqiqotlari, natijalari va boshqalar. Yangilikning ishlashiga sarmoya qo'yish-innovatsion faoliyatning bir qismidir. Asosiy yangilikni joriy qilish, yangilikni innovatsiya shakliga aylantirish, ya'ni innovatsiya faoliyatini tugallash va ijobiy natija olish, so'ng innovatsiyaga kirishishni davom ettirish. Yangilikni ishlash uchun marketing tadqiqotlarini, ilmiy tadqiqot, tajriba konstruktorlik ishlarini ishlab chiqarishni tashkiliy-texnologik tayyorlash, ishlab chiqarish va natijalarni rasmiylashtirishni olib berish zarur.

Bizning fikrimizcha, innovatsiya bu –ixtiro, yangi texnologik mahsulot, xizmat shaklidagi yoki tashkiliy-iqtisodiy, ishlab chiqarish, ijtimoiy xarakterdagi, tayyor, hal etilgan, xo'jalik subyektida foydalanilayotgan, uning raqobatbardoshligi o'sishini ta'minlaydigan, yakuniy faoliyat natijasidir. Innovatsion faoliyat – bu ilmiy tadqiqotlar, texnik ixtirolar yaratish orqali, korxonani uning moliyasini marketing instrumentlaridan foydalangan holda samarali boshqarish va yakuniy natijada xo'jalikning raqobatbardoshligi o'sishini ta'minlash maqsadida uning iqtisodiy faoliyatiga joriy etishga olib keladigan, innovatsion yangilikni yaratishga yo'naltirilgan jarayondir. Innovatsion faoliyatning kirish qismida uning muhim elementi bo'lgan kadrlar, moliyaviy, axborot, moddiy-texnik ko'rinishdagi resurslar va salohiyatli kadrlar turadi. Loyihaning yakuniy chiqish qismida yangi texnologiya, mahsulot, xizmat, yangi tashkiliy va boshqaruv shaklida yoki intellektual mulk shaklidagi patentlar, litsenziyalar, nou-xau va alohidalashgan vositalar ko'rinishidagi innovatsiya turadi. Bu bilan xo'jalik subyekti innovatsion faoliyat natijasida bozorda muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun raqobat ustunligiga ega bo'ladi, o'z salohiyatini oshiradi va ilmiy kadrlarni rivojlantiradi. OTM subyektlarining innovatsion faoliyati sxemasi 1.2-rasmda keltirilgan.

1.2-rasm. OTM tizimida innovatsion faoliyatning tashkil etilishi.

Innovatsiya bugungi kunda oliy ta'lim muassasini rivojlantirishda asosiy ustivor omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Hozirgi zamon OTMning innovatsion rivojlanishi – bu obyektiv belgilangan, ma'lum maqsadga qaratilgan, bosqichma-bosqich amalga oshuvchi, vaqt mobaynida to'xtatib bo'lmaydigan uni bir holatdan ikkinchi yangi sifat

elementlarini, xususiyatlarni, belgilarni maqsadga muvofiq joriy qilish orqali amalga oshiriladi. OTMning innovatsion rivojlanishi – bu tizimli sifat o'zgarishlari jarayoni bo'lib, uning optimal va barqaror rivojlanishini ta'minlashning asosiy shartlari va mazmuni bo'lib innovatsiyalar va yangiliklar xizmat qiladi.

OTMning innovatsiyalar asosida rivojlanishi bu – yoshlar shaxsiy xususiyatlarining va professional imkoniyatlarining shakllanishi, ijtimoiy kapitalning jamg'arilishi va rivojlanish bilan belgilanadi. Innovatsion tizim yoshlarda fundamental tadqiqotlar va texnologiyalar sohasida axborotlarni tahlil etish va qayta ishlash, mustaqil aqliy mehnat qilish usullari, zaruriy qobiliyatlar va ko'nikmalarni egallashga imkon yaratadi. Bugungi OTM innovatsion tuzilmasi unda fundamental fanning ilmiy tadqiqot ishi (ITI) va mutaxassislar tayyorlash jarayonining bir-biriga yaqinlashayotgani ko'rsatmoqda. Innovatsion rivojlanish strategiyasi OTMni samarali rivojlanish omili bo'lmoqda. Ilgiritgi davrlarda OTM o'z e'tiborini asosan ichki salohiyatdan samarali foydalanishga qaratgan bo'lsa, bugungi kunda amal qilish tizimidan, innovatsion rivojlanish tizimiga o'tishni dolzarb qilib qo'yimoqda.

Innovatsion ta'limning mohiyati bu – ananaviy ta'limdagidek, doimo eskirib borayotgan bilimlar zaxirasini talabalarga uzatishga emas, balki uning bazaviy asoslarini egallab olish va keyinchalik zaruratga qarab mustaqil holda bilimni chuqur o'zlashtirish, mustahkamlash va boyitishga qaratilgan ta'limdir. Shuning uchun ham bunday ta'lim, ana'naviy ta'limga nisbatan ko'proq darajada amaliyot bilan mustahkam bog'liq bo'ladi. Innovatsion ta'limning asosiy maqsadi – OTMda aniq innovatsion oliy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish bo'yicha, loyihalarni amalga oshirishda, o'zaro bog'liq muvofiqlashgan majmualari islohotlarni amalga oshirishni ko'zda tutadi. Bizning nufuzli universitetlarimizda ta'limni oldingi an'anaviy modelida talabalar bilim, qobiliyat va professional ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan edi. Uning mohiyati shakllangan bilim, qobiliyat va ko'nikmalarni o'qituvchidan talabaga o'tkazish, bunda o'qituvchi ularning asosiy bilim manbasi bo'lib, uning hajmi va o'zlashtirish uslubiyatini ham belgilab berar edi. O'qituvchi, tarbiyachi, ustoz ushbu oliy ta'lim tizimida yetakchi bo'lg'in edi. Yangi innovatsion ta'lim tizimida oliy ta'lim xizmatining asosiy iste'molchisi bo'lib talaba hisoblanadi. Oliy ta'lim xizmati natijasida sifat jihatdan talaba bilimi, salohiyati keskin o'zgaradi. OTMda innovatsion rivojlanish strategiyasi "nimani o'zgartirish" va "qanday o'zgartirish"ni belgilab beradi. Bu savollarga OTMning innovatsion rivojlanish strategiyasi javob beradi. OTMlar iste'molchilar, kelajakdagi qarshi agentlarni chuqur o'rganish, raqobatchilar bilan aloqa o'rnatish, yangi tijorat tuzilmalar, ularning istiqbolli va ishonchligini aniqlagan holda ularning talabalariga yo'naltirilgan siyosat olib bormoqdalar. Uzoq muddatli maqsadlar va innovatsion strategiyalar OTMning ichki va tashqi muhiti o'zgarishlarida o'z ifodasini topmoqda. Shunday qilib OTMning innovatsia asosida rivojlanish moduli bu uning barcha faoliyat sifat darajasini oshirish hisobiga ta'lim, ilmiy va innovatsion faoliyatda uning real raqobatbardoshligini oshiradigan mexanizmlarni ishlab chiqish va joriy etish bo'yicha chuqur integratsiyani talab etadi.

Tahlillarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, OTMning o'quv-ilmiy innovatsion majmualari yangi modeli o'zida fundamental ta'limni, akademik fanni rivojlangan keng tarmoqli yuqori texnologik innovatsion tuzilmalar va kichik korxonalaridan iborat bo'lgan yangi modeli milliy innovatsion tizimda yaratilayotgan eng samarali tuzilma elementlari bo'lib hisoblanadi. Bir tomondan bu majmualar innovatsion yangiliklarni yaratish va ularni bozorga chiqarishda foydalanish mumkin bo'lgan amaliyotga nisbatan sezilarli darajada, katta ilmiy-texnik va innovatsion solohiyatiga ega. Bundan tashqari ular innovatsion iqtisodiyot uchun kadrlar tayyorlashga o'tmoqda. Shu bilan birga OTM milliy innovatsion faoliyat o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ularga; g'oyadan, yakuniy innovatsion faoliyat natijasiga va undan tovarni bozorga chiqarish o'zida o'quv ilmiy va o'quv ilmiy ishlab chiqarish majmua tuzilmalarini yaratish hisobiga to'la tugallangan innovatsion siklni amalga oshirish imkoniyati mavjudligi; innovatsion siklning barcha bosqichlarini amalga oshira oladigan yuqori malakali (fan doktorlari, nomzodlari,) mutaxassislarining mujassamlashganligi;

iqtisodiyot turli tarmoqlarida innovatsion faoliyat uchun kadrlar tayyorlashda o'quv-ilmiy va ishlab chiqarish ba'zolari va yuqori malakali professor-o'qituvchilarning mavjudligi; talabalarga oliy ta'lim berishda ilmiy tadqiqot tamoyilini amalga oshirish va innovatsion jamiyat asosi bo'lgan ilmiy tashkilotlar bilan birga ilmiy g'oyalarni takror ishlab chiqarish.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining OTMlarida ilmiy-innovatsion faoliyatining rivojlantirishdan maqsad ta'lim, ilmiy-texnik va innovatsion salohiyatdan samarali foydalanib, jahon malaka talablari darajasida mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirish hal etadigan ilmiy va ilmiy-pedagogik mutaxassislarini tayyorlash bo'lib hisoblanadi.

OTMning ilmiy-innovatsion faoliyati subyektlariga quyidagilar kiradi: o'qituvchilar, ilmiy xodimlar, doktorantlar, magistrlar, va bevosita OTM innovatsion faoliyatida ishtirok etuvchi talabalar; kafedralarning ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari; OTMning ilmiy-tadqiqot institutlari, ilmiy tadqiqot markazlari; OTMning o'zida marketing, axborot, ekspert, sertifikatsiya, intellektual mulkni qo'riqlash obyektlarini mujassamlagan innovatsion tuzilma bo'g'inlari; OTMning ilmiy texnologik parki; innovatsion markazlar, texnologiyalarning transfert markazlari, biznes inkubatorlar; maxsus tajriba ishlab chiqarish, tajriba eksperimental korxonalar bilan birga konstruktorlik byurolari; OTM bilan innovatsion faoliyat bo'yicha hamkorlik shartnomalariga ega bo'lgan korxonalar va tashkilotlar.

Oliy ta'lim tizimida ilmiy-innovatsion faoliyat quyidagicha tamoyillar asosida amalga oshadi: ilmiy-tadqiqot va oliy ta'lim jarayonlarning birligi va ularning jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy rivojlanishiga yo'naltirilganligi; yetakchi olimlar, olimlar jamoasini, ilmiy va ilmiy-pedagogik maktablarni qo'llab-quvvatlash"; Davlat dasturlari va loyihalarini amalga oshirish uchun yuqori malakali ilmiy mutaxassislarini tayyorlashning yagona davlat buyurtmalari asosida rejalashtirish mexanizmining mavjudligi; tematik rejalar, ilmiy, ilmiy-texnik va innovatsion dasturlarni turli tanlov turlarini tashkil etish asosida shakllantirish; ilmiy tadqiqotlarning ustivor yo'nalishlarida resurslarni mujassamlashtirish va tayyor maxsulot yaratish bilan yakunlanadigan tadqiqotlarning to'la siklni amalga oshirish; o'z-o'zini boshqarish bilan davlat boshqaruvining optimal nisbatini ta'minlash; oliy ta'lim tizimida innovatsion infratuzilmalarni shakllantirish va rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash; xalqaro ilmiy-innovatsion jamiyatlar bilan integratsiyani kengaytirish.

OTMni innovatsiyalar asosida samarali rivojlanishida, innovatsion infratuzilmani vujudga keltirish muhim omil hisoblanadi. Bugungi jahon oliy ta'lim tizimi bozoridagi nafaqatgina ta'lim, ilmiy-tadqiqot bo'g'inlariga ega va shu bilan birga, universitetlarga innovatsion faoliyatini olib borish imkoniyatlarini yaratuvchi sanoat bilan hamkorlikdagi tadqiqot markazlari, innovatsion texnologik markazlar, sanoat-tadqiqot konsorsiumlar, texnologiyalar transfert markazlari, ilmiy texnologik park, texnopolislar shaklidagi birlashmalar vujudga kelgan. Bunday shakldagi OTM birlashmalari universitetlarning oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot faoliyatiga qo'shimcha "uchinchi missiyasi" – aniq ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish va shu bilan birga ularning ko'p kanalli moliyalash tizimi orqali barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Bu turdagi universitet birlashmalari bugungi kunda AQSh, Yevropa, Yaponiya va ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda o'zining ijobiy natijalarini bermoqda.

Bunday turdagi universitet birlashmalarini tashkil etish tajribasi bizning O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim tizimida ham tatbiq etilmoqda. Quyidagi 1.3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, bugungi kunda respublikamizda OTM to'raligicha o'z lokal tarmog'iga ega, internetga ulangan va zamonaviy kompyuterlar bilan ta'minlangan. O'quv jarayonida fanlardan talabalarga yakuniy baholashlarida to'raligicha kompyuter test sinovlaridan foydalanilmoqda.

1.3-jadval

OTMlar axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasi rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari

№		2005-yil 1-yanvar holatida	2010-yil 1-yanvar holatida	2015-yil 1-yanvar holatida	2021-yil 1-yanvar holatida
1	OTMlarning umumiy soni	61	61	61	154
2	O'z lokal tarmog'iga ega bo'lganlar soni	49	58	61	154
3	Internetga ulanganlar soni	61	61	61	154

4	Компьютерда тест sinovlarini amaliyotda qo'llayotganlar soni	49	52	61	154
5	Oliy ta'lim muassasalaridagi professor-o'qituvchilar soni	21747	22544	21387	37300
6	Shu jumladan, AKT bo'yicha o'qituvchilar soni	1240	1285	1599	3990
7	Internetdan faol foydalanuvchilar soni	2800	12562	15503	37000
8	Elektron oliy ta'lim va masofadan turib o'qitish vositalaridan samarali foydalanayotgan o'qituvchilar soni	1795	2145	5959	14200
9	Oliy ta'lim muassasalarida kompyuterlar soni	16107	20161	24280	65900

Strategik menejmentning beshta vazifasi mavjud bo'lib, ular quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. OTMning kelajakdagi vazifasi va strategik qarashlarini shakllantirish - uning maqsadini, uzoq muddatli istiqbolini va imidjini aniqlash.

2. Maqsadni belgilash - strategik qarashni amaliy voqeikka aylantirish.

3. Strategiyani ishlab chiqish - OTM faoliyatini tashkil etish usullarini tanlash.

4. Strategiyani amalga oshirish - OTM faoliyatini tashkil etishning tanlangan usullarini amalga oshirish.

5. Oritirilgan tajribani, o'zgaragan sharoitlarni, yangi g'oyalari va imkoniyatlarning paydo bo'lishini hisobga olgan holda, OTMning strategik qarashlari, maqsadlari, strategiyasi va amaliy faoliyati natijalarni baholash va qo'shimchalar kiritish.

1. Maqsad va strategik qarashlarni shakllantirish-maqsad OTMning asosiy vazifasini shakllantiradi, uning an'analari va mavjud xususiyatlarini tavsiflaydi, strategik qarash OTMning kelajakka yo'nalishini belgilaydi va uning istiqbolli qiyofasini shakllantiradi. Maqsad va strategik qarash ko'pincha bitta subyektdir.

OTMning yirik tarkibiy bo'linmalari - institutlar, fakultetlar va markazlar faoliyat sohasining o'ziga xos xususiyatlari va boshqa farqlar tufayli noyob bo'lgan strategik qarashlarini shakllantiradilar va uni OTMning umumiy strategik qarashlariga moslaydilar.

2. Maqsadni belgilash-OTM uchun maqsadlarni belgilashda uning vazifasi va strategik qarashlari aniq natijalarga aylanadi, ularga erishishga intiladi. Jamoada inertiya va turg'unlikni istisno qilish uchun katta maqsadlarni qo'yish afzalroqdir. Maqsadlar o'lchanadigan bo'lishi kerak, bu OTMning global maqsadiga erishishga hissa qo'shadi.

OTMning institutlari, fakultetlari va markazlari o'z oldiga o'zlarining maqsadlari va strategik qarashlariga mos keladigan, umumiy OTMga mos keladigan hamda rivojlanish dasturlarini ishlab chiqadigan maqsadlarni qo'yadilar. Maqsadlar moliyaviy va strategikdir.

Strategik maqsadlar qoida tariqasida, OTMning ilmiy va ta'lim sohasidagi mavqeyini mustahkamlash, moliyaviy maqsadlar esa rejalashtirilgan moliyaviy ko'rsatkichlarga erishishdir.

Strategik maqsadlar ilmiy talabga javob beradigan mahsulotlar va ta'lim xizmatlari sifatini oshirish, ularni ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, OTM obro'si va darajasini yaxshilash hisobiga OTM va uning bo'limlarining raqobatdoshligini oshirishdir. Moliyaviy maqsad OTM va uning bo'limlarining yuqori texnologiyali mahsulotlar va ta'lim xizmatlari ixtisoslashgan bozorlaridagi moliyaviy natijalarga erishishdir.

3. Strategiyani ishlab chiqish-OTM strategiyasi OTMning hozirgi holati va istiqbollari va tashqi muhitni hisobga olgan holda qanday qilib maqsadlarga erishish mumkin degan savolga javob beradi.

Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun quyidagilar talab etiladi:

- puxta o'ylangan va yo'naltirilgan harakatlar;

- kutilmagan hodisalar va o'zgaruvchan sharoitlarga munosabatlar;
- OTM xodimlarini o'zgaruvchan tashqi muhit sharoitida o'rgatib borish.

OTMning strategiyasi rejalashtirilgan, faol va moslashuvchan bo'lishi kerak. Yangi imkoniyatlar va tahdidlarni, shuningdek, tegishli bozorlardagi tendensiyalarni va mijozlarning talablarini o'z vaqtida aniqlash kerak. Raqiblardan tezroq o'rganish qobiliyati, ehtimol, yagona barqaror raqobat ustunligidir.

OTMning "tadbirkorlik ruhini" kuchaytirish, o'zgaruvchan sharoitlarga raqobatchilarga nisbatan tezroq moslashish, innovatsiyalarni joriy etish, faoliyat samaradorligini oshirish va oqilona tavakkalchiliklarni qabul qilish kerak. OTMning strategiyasi asta-sekin o'zgarishi kerak, shuning uchun strategiyani ishlab chiqish bir martalik harakat emas, balki doimiy jarayondir. Strategiyaning tez-tez o'zgarishi vaziyatni baholashda va rivojlanishni bashorat qilishdagi kamchiliklarni ko'rsatadi. Yaxshi ishlab chiqilgan strategiya bir necha yillar davomida o'zgarishsiz qolishi mumkin. O'zgaruvchan sharoitlarni hisobga olgan holda uni tuzatish kifoya. Strategik rejalashtirish uzoq muddatli (yillar uchun) va qisqa muddatli (bir yilgacha) bo'lishi mumkin.

4. OTM strategiyasini amalga oshirish-OTM strategiyasini amalga oshirish bir qator aniq tadbirlarni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha ma'muriy ishlarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqilgan strategiyani samarali amalga oshirishga qodir bo'lgan OTM tashkiliy tuzilmasini (struktura) shakllantirish;
- OTMning strategik ahamiyatga molik yo'nalishlari va bo'limlariga vazifalarni hal qilish uchun yetarli miqdorda resurslar ajratish;
- OTMning sifat menejmenti tizimini takomillashtiradigan, strategiyani qo'llab-quvvatlaydigan siyosatni ishlab chiqish;
- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, bilimlarni boshqarish tizimidan foydalanish orqali xodimlarning samarali ishlashi uchun sharoitlar yaratish;
- strategiyani amalga oshirishga yordam beradigan yo'nalishlar bo'yicha OTMning korporativ madaniyatini rivojlantirish;
- strategiyani amalga oshirishda o'z oldiga qo'yilgan maqsadlar va rejalashtirilgan natijalarga erishishi uchun xodimlarni rag'batlantirish tizimini joriy etish;
- xodimlarning o'z maqsadlariga erishish uchun doimiy ravishda harakat qilishlari maqsadida rasmiy va norasmiy yetakchilik (liderlik) tizimini yaratish.

5. Natijalarni baholash va qo'shimchalar kiritish-OTMdagi tashqi muhit va ichki vaziyatni doimiy ravishda kuzatib borish kerak. Agar strategiyani amalga oshirish rejalashtirilganidek tadbirlar amalga oshirilmasa, sabablarni tahlil qilish va tegishli reja va tuzatish zarur. OTM menejrlari va ular bo'linmalarining asosiy vazifasi qabul qilingan strategiyani takomillashtirish bo'lib, uni tubdan o'zgartirish yoki yangi strategiyalarni ishlab chiqish emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2019 йил 3 декабрдаги "Олий таълим муассасаларини boskичma-boskич ўзини ўзи молиялаштириш тизимига ўтказиш тўғрисида"ги 967-сон қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Фан ва олий таълим соҳаси ходимларининг меҳнат ҳақи миқдорини янада ошириш, илмий ва илмий-техник фаолият натижалари жорий этилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари

тўғрисида» 2018 йил 20 июлдаги ПҚ-3876-сон қарори ижросини таъминлаш юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 15 августдаги 662-сон қарори.

3. Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 24 декабрдаги "Илм-фан ва таълим соҳасидаги давлат ташкилотларида илмий, илмий-педагогик ва меҳнат фаолияти билан шугулланувчи илмий даражага эга ходимларга қўшимча ҳақ тўлаш тартиби тўғрисида"ги 1030-сон қарори.

QUMLI CHO'L LANDSHAFTLARINI QISHLOQ XO'JALIGIDAGI AHAMIYATI VA RO'LI

Akbarov G'olibjon Alisherovich

Qo'qon davlat pedagogika instituti doktoranti

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 15

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.953>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Qumli cho'l landshaftlari, qishloq xo'jaligi, barqaror dehqonchilik, ekinlarni yetishtirish, gidroponika, akvaponika, tuproqni boshqarish, sug'orish strategiyalari

ANNOTATSIYA

Yer yuzining taxminan 20% ni tashkil etuvchi qumli cho'l landshaftlari qishloq xo'jaligida noyob muammolar va imkoniyatlarni taqdim etadi. An'anaga ko'ra qurg'oqchil va unumsiz deb hisoblangan bu hududlar agrotexnika yutuqlari va qishloq xo'jaligini barqaror kengaytirishga bo'lgan ehtiyoj ortib borayotgani tufayli tobora ortib borayotgan e'tiborni jalb qilmoqda. Ushbu maqola qumli cho'llarning qishloq xo'jaligida o'ynaydigan muhim rollarini o'rganadi, ularning ekinlarni etishtirish, chorva mollarini o'tlash va gidroponika va akvaponika kabi innovatsion dehqonchilik amaliyotlarini ta'kidlaydi.

Kirish: Taxminan 33 million kvadrat kilometr yoki Yer yuzasining taxminan 20% ni egallagan qumli cho'l landshaftlari qishloq xo'jaligi sohasida muhim, ammo to'liq foydalanilmagan resursdir. Tarixiy jihatdan bepust va yashash uchun yaroqsiz deb hisoblangan bu hududlar og'ir iqlim sharoiti, tuproq unumdorligi va suvning cheklanganligi sababli qishloq xo'jaligida ekspluatatsiya qilish uchun asosan e'tibordan chetda qolgan. Biroq, agrotexnika tadqiqotlari va texnologiyalaridagi so'nggi yutuqlar bu taxminlarga qarshi chiqa boshladi va qumli cho'llarning global oziq-ovqat xavfsizligiga hissa qo'shish uchun yashirin salohiyatini ochib berdi.

Qishloq xo'jaligining innovatsion yechimlariga bo'lgan ehtiyoj tobora dolzarb bo'lib bormoqda, chunki 2050 yilga borib dunyo aholisi soni 9,7 milliardga yetishi kutilmoqda. Aholining bu o'sishi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni 70 foizga oshirishni taqozo etadi, deya xabar beradi Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO). An'anaviy qishloq xo'jaligi erlari allaqachon urbanizatsiya, tuproq degradatsiyasi va iqlim o'zgarishi ta'siri ostida, bu muqobil va barqaror dehqonchilik muhitini o'rganishga majbur qilmoqda. Qumli cho'llar, foydalanilmayotgan erlarning keng maydonlari bilan qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun chegarani taklif qiladi, agar samarali boshqarilsa, oziq-ovqat ishlab chiqarish quvvatlarini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili: Qishloq xo'jaligida qumli cho'l landshaftlaridan foydalanishga oid adabiyotlar ko'p qirrali bo'lib, agronomiya, ekologiya, genetika va qishloq xo'jaligi muhandisligini qamrab olgan turli xil tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo panel (IPCC) va FAO kabi xalqaro tashkilotlarning ekspertlar tomonidan ko'rib chiqilgan maqolalar, akademik jurnallari va hisobotlarini har tomonlama ko'rib chiqish cho'l qishloq xo'jaligiga xos bo'lgan muammolar va imkoniyatlarning nozik tushunchasini ochib beradi. Adabiyotlarda paydo bo'ladigan asosiy mavzu cho'l dehqonchiligida suvni boshqarishning ahamiyati. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, suv tanqisligi qumli cho'l muhitida qishloq xo'jaligi hosildorligini cheklovchi asosiy omillardan biridir. Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, butun dunyo bo'ylab olinadigan suvning qariyb 70 foizi qishloq xo'jaligiga sarflanadi, uning katta qismi esa eskirgan sug'orish amaliyoti tufayli samarasiz foydalaniladi. Binobarin, cho'l dehqonchiligida suvdan foydalanish samaradorligini optimallashtirish uchun tomchilatib sug'orish va nozik sug'orish tizimlari kabi innovatsion sug'orish texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish bo'yicha birgalikdagi sa'y-harakatlar amalga oshirildi.

Tuproq unumdorligi va ozuqaviy moddalarni boshqarish adabiyotning qo'shimcha yo'nalishlari hisoblanadi. Qumli cho'l tuproqlari organik moddalarning kamligi, ozuqa moddalarining yomon saqlanishi, shamol eroziyasiga moyilligi bilan ajralib turadi. Tadqiqotlar tuproq tarkibini va ozuqa moddalarining mavjudligini yaxshilashda organik kompostlar, bioko'mir va mineral o'g'itlarni qo'llash kabi tuproqni o'zgartirish usullarining samaradorligini ko'rsatdi. Genetika tadqiqotlari qumli cho'llarda qishloq xo'jaligi chegarasini kengaytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. An'anaviy seleksiya usullari va biotexnologik yondashuvlar orqali qurg'oqchilikka chidamli va sho'rga chidamli ekin navlarini yaratish qurg'oqchil sharoitlarda qishloq xo'jaligi

mahsuldorligini oshirishga sezilarli hissa qo'shdi. Genomlar ketma-ketligi va marker yordamida tanlash kerakli belgilar bilan bog'liq genlarni aniqlashni osonlashtirdi, naslchilik jarayonini tezlashtirdi va stressga chidamliligi va hosildorligi yuqori bo'lgan ekinlarni etishtirish imkonini berdi.

Metodologiya: Ushbu tadqiqotda qumli cho'l landshaftlarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va roli haqidagi adabiyotlarni tahlil qilish uchun tizimli yondashuv qo'llaniladi. PubMed, Web of Science va Scopus kabi akademik ma'lumotlar bazalarida keng qamrovli qidiruv "cho'l qishloq xo'jaligi", "qumli cho'l dehqonchiligi" va "cho'l ekinlarini yetishtirish" kabi tegishli kalit so'zlar yordamida amalga oshirildi. Ko'rib chiqilgan maqolalar, nashr etilgan sana va mavzuga aloqadorligi uchun filtrlarni qo'llash orqali qidiruv yanada takomillashtirildi. Tahlilga kiritish uchun saralangan maqolalar ilmiy asoslanganligi va tadqiqot maqsadlariga mos kelishini ta'minlash uchun jiddiy tekshiruvdan o'tkazildi. Adabiyotda keltirilgan asosiy topilmalar, metodologiyalar va statistik tahlillarni aniqlash uchun ma'lumotlarni olish amalga oshirildi. Qumli cho'l muhitida qishloq xo'jaligi unumdorligi, suvdan foydalanish samaradorligi, tuproq unumdorligi va ekinlar unumdorligining empirik dalillari, eksperimental ma'lumotlari va miqdoriy baholarini taqdim etadigan tadqiqotlarga e'tibor qaratildi. Bundan tashqari, ushbu tadqiqot fanlararo manbalardan olingan ma'lumotlarni, jumladan, agronomiya, ekologiya, genetika va qishloq xo'jaligi muhandisligidan olingan ma'lumotlarni sintez qilib, mavzuni har tomonlama tushunishni ta'minlaydi. Tadqiqotning turli sohalaridagi g'oyalarni birlashtirgan holda, ushbu tahlil qumli cho'l landshaftlarida qishloq xo'jaligining kelajagini shakllantirishda atrof-muhit omillari, agrotexnika amaliyotlari, texnologik innovatsiyalar va genetika resurslar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirlarni yoritishga qaratilgan.

Natijalar: Qumli cho'l muhitida qishloq xo'jaligi mahsuldorligi: Qumli cho'l sharoitida qishloq xo'jaligi mahsuldorligini statistik tahlil qilish o'simliklarning hosildorligi va chorvachilik mahsulotlariga ta'sir qiluvchi omillarning murakkab o'zaro ta'sirini aniqlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qumli cho'llar an'anaviy dehqonchilik amaliyoti uchun jiddiy qiyinchiliklar tug'dirsa-da, innovatsion yondashuvlar ularning mahsuldorligini ochish imkoniyatiga ega. Dala sinovlaridan olingan empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, tuproqni to'g'ri boshqarish va sug'orish strategiyalari bilan cho'l hududlarida hosildorlik unumdorroq hududlarda erishilgan hosilning 60-80% ga yetishi mumkin. Misol uchun, qumli cho'l tuproqlarida o'tkazilgan ekinlar sinovlarining meta-tahlili shuni ko'rsatadiki, tomchilatib sug'orish tizimlarini qo'llash suvdan foydalanish samaradorligini 40% ga oshirishga va shunga mos ravishda ekinlar hosildorligini oshirishga olib keldi. Bundan tashqari, qurg'oqchilikka chidamli ekin navlarini etishtirish cho'l sharoitida qishloq xo'jaligining chidamliligini oshirishning istiqbolli strategiyasi sifatida paydo bo'ldi. Genetika tadqiqotlari stressga chidamlilik bilan bog'liq bo'lgan asosiy genlarni aniqladi, bu seleksionerlarga suv cheklangan sharoitda gullab-yashnashi mumkin bo'lgan navlarni yaratishga imkon beradi. Qurg'oqchilikka chidamli makkajo'xori navlari bilan o'tkazilgan dala tajribalari hosildorlikning an'anaviy navlarga nisbatan 25% gacha

oshganini ko'rsatdi, bu esa suv tanqisligining ekin yetishtirishga ta'sirini yumshatishda genetik innovatsiyalarning imkoniyatlarini ta'kidlaydi.

Chorvachilik cho'l xo'jaligida, xususan, ko'chmanchi va chorvachilik tizimlarida ham muhim rol o'ynaydi. Yaylovlarni boshqarish usullari, masalan, almashlab yaylovlar va strategik qo'shimchalar, yaylov ekotizimlarini saqlab qolgan holda chorvachilik mahsuldorligini optimallashtirishi mumkin. Masofaviy zondlash ma'lumotlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, to'g'ri boshqariladigan yaylov tizimlari cho'l yaylovlari o'simlik qoplami va biologik xilmaxillikni oshirishi, chorva mollari uchun qimmatli ozuqa resurslari bilan ta'minlanishi va mahalliy hayotni qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Cho'l qishloq xo'jaligi uchun texnologik innovatsiyalar: Texnologik innovatsiyalar qumli cho'l landshaftlarida qishloq xo'jaligida inqilob qildi, bu fermerlarga qurg'oqchil muhitning o'ziga xos cheklolarini engib o'tishga imkon berdi. Masofadan zondlash texnologiyalari, masalan, sun'iy yo'ldosh tasvirlari va uchuvchisiz uchish apparatlari real vaqt rejimida tuproq namligi darajasini, ekinlar sog'lig'ini va yerdan foydalanish dinamikasini kuzatish imkonini berdi. Masofaviy zondlash platformalaridan olingan ma'lumotlar qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash tizimlariga birlashtirilib, fermerlarga sug'orish jadvalini optimallashtirish, ekinlar stressini aniqlash va tuproqni saqlash bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish uchun hududlarni aniqlash imkonini beradi.

Ekologik ta'sirlar va barqarorlik masalalari: Cho'l qishloq xo'jaligining ekologik ta'sirini baholash cho'l ekotizimlarini himoya qilish uchun barqaror erni boshqarish usullarini qo'llash muhimligini ta'kidlaydi. Uzoq muddatli monitoring tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, intensiv qishloq xo'jaligi va haddan tashqari yaylov tuproqning degradatsiyasiga, biologik xilmaxillikning yo'qolishiga va cho'llanish jarayonlariga olib kelishi mumkin. Biroq, statistik modellashtirish shuni ko'rsatadiki, agroo'rmon xo'jaligi, tuproqni saqlash chorlari va almashlab yaylovlar sxemalari kabi barqaror yer boshqaruvi tadbirlari bu salbiy ta'sirlarni yumshata oladi va cho'l landshaftlarida ekotizim xizmatlarini tiklaydi. Bundan tashqari, hayot aylanishini baholash (LCAs) cho'l qishloq xo'jaligining ekologik izi sug'orish samaradorligi, o'g'itlardan foydalanish va erni boshqarish amaliyoti kabi omillarga qarab o'zgarishini ko'rsatadi. Cho'l sharoitida an'anaviy va organik dehqonchilik tizimlarining qiyosiy LCAlari resurslar samaradorligi va atrof-muhitga ta'siri o'rtasidagi o'zaro kelishuvni ko'rsatadi. Organik dehqonchilik amaliyoti kimyoviy zahiralarni kamaytirishi va tuproq salomatligini yaxshilashi mumkin bo'lsa-da, ular ko'pincha suv va erga yuqori talablarni keltirib chiqaradi, bu esa issiqxona gazlari emissiyasini va etishtirilgan hosil birligiga energiya sarfini oshirishga olib keladi. Ushbu tadqiqot natijalari qumli cho'l landshaftlarida qishloq xo'jaligi bilan bog'liq turli xil muammolar va imkoniyatlarni ta'kidlaydi. Qishloq xo'jaligi mahsuldorligini genetik innovatsiyalar va texnologik aralashuvlar orqali oshirishdan barqaror yer boshqaruvi amaliyotlari orqali ekologik ta'sirlarni yumshatishgacha cho'l qishloq xo'jaligi global ekologik o'zgarishlarga nisbatan uzoq muddatli barqarorlik va chidamlilikka erishish uchun multidisipliner yondashuvni talab qiladi.

Munozara: Ushbu tadqiqotda taqdim etilgan topilmalar qumli cho'l landshaftlarida qishloq xo'jaligiga ta'sir qiluvchi omillarning murakkab bog'liqligini va undagi muammolar va imkoniyatlarni hal qilish uchun yaxlit, yaxlit yondashuvlar zarurligini ta'kidlaydi.

Qishloq xo'jaligi mahsuldorligini maksimal darajada oshirish: Qumli cho'llarda qishloq xo'jaligi mahsuldorligini optimallashtirish tuproqni boshqarish, suvni tejash, genetik takomillashtirish va texnologik innovatsiyalarni o'z ichiga olgan ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, tomchilatib sug'orish tizimlari an'anaviy er usti sug'orish usullari bilan solishtirganda suvni 60 foizgacha tejashga erishish va bir vaqtning o'zida ekinlar hosildorligini 20-30 foizga oshirish imkonini beradi. Bundan tashqari, VRI va SSNM kabi aniq qishloq xo'jaligi texnikalarining integratsiyasi resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va atrof-muhitga ta'sirini

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Ro'zmetov A., Ne'matov O. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti (Agroiqtisodiyot). – Toshkent, “O'zbekiston nashriyoti” nashriyoti, 2018. – 368 b.
2. Rahmatullaev O. Cho'l dehqonchiligi (Qum ekologiyasi va qum agrobiologiyasi). – Toshkent, “Sharq govar” nashriyoti, 2015. – 256 b.
3. Davlatov D.D. Soil Science Agrochemistry (Mavzeviy iqlim va uning aholiye sifati va sifati). – Toshkent, “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2017. – 512 b.

yumshatish potentsialiga ega, buni dala sinovlarining meta-tahlili tasdiqlaydi, bu o'g'itlarni qo'llash darajasi 15-25% ga kamaygan. Hosildorlikni buzadi. Qurg'oqchilikka chidamli ekin navlarini etishtirish cho'l sharoitida barqaror qishloq xo'jaligining asosini tashkil etadi. Genetika tadqiqotlari ekinlarda stressga chidamlilik asosidagi molekulyar mexanizmlarni ochib berdi, bu esa qurg'oqchilikka chidamliligi va hosil barqarorligi yuqori bo'lgan navlarning rivojlanishiga yo'l ochdi. Genetik modifikatsiyalangan (GM) ekinlar bilan olib borilgan dala sinovlari suvsiz sharoitlarda hosildorlikning 35% gacha oshganini ko'rsatdi, bu qurg'oqchil hududlarda oziq-ovqat xavfsizligini oshirishda biotexnologiyaning transformatsion salohiyatini ta'kidlaydi.

Iqtisodiy barqarorlik va ekologik barqarorlikni muvozanatlash: Qumli cho'llarda barqaror qishloq xo'jaligiga erishish iqtisodiy barqarorlik va atrof-muhitni muhofaza qilish o'rtasida nozik muvozanatni saqlashni talab qiladi. Iqtisodiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, CEA va organik dehqonchilik kabi ba'zi qishloq xo'jaligi amaliyotlari yuqori dastlabki xarajatlarga olib kelishi mumkin bo'lsa-da, ular resurslar samaradorligi, iqlim o'zgaruvchanligiga chidamlilik va bozor raqobatbardoshligi nuqtai nazaridan uzoq muddatli foyda keltirishi mumkin. Shu bilan birga, ushbu amaliyotlarning atrof-muhitga ta'sirini yanada kengroq ko'rib chiqish zarur, bu resurslardan foydalanish samaradorligi va atrof-muhitga ta'sir o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatadigan hayot tsiklini baholashdan dalolat beradi. Barqaror erni boshqarish amaliyotlari cho'l qishloq xo'jaligining ekologik izlarini yumshatishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, agroo'rmon xo'jaligi tizimlari tuproq unumdorligini oshirish, suvni tejash va uglerodni ajratish bilan birga fermerlar uchun qo'shimcha daromad manbalarini ta'minlashi ko'rsatilgan. Cho'l hududlarida agroo'rmonchilik tashabbuslarining uzunlamasına tadqiqotlari ekinlar hosildorligining 30-40% ga oshishini va biologik xilmaxillikni saqlash va tuproq eroziyasini nazorat qilish kabi ekotizim xizmatlarining mos ravishda yaxshilanishini ko'rsatadi.

Xulosa: Qumli cho'l landshaftlarini qishloq xo'jaligining yashovchan chegaralari sifatida o'rganish muammolar, imkoniyatlar va o'zgaruvchan salohiyatning gobelenini ochib beradi. Ilmiy tadqiqotlar, empirik dalillar va statistik tahlillar sintezi orqali ushbu tadqiqot qumli cho'llarning global qishloq xo'jaligidagi ko'p qirrali rolini yoritib beradi va ularning to'liq ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanish uchun yaxlit, barqaror yondashuvlar zarurligini ta'kidlaydi. Tuproqni boshqarish, suvni tejash va genetik takomillashtirish orqali qishloq xo'jaligi samaradorligini maksimal darajada oshirishdan iqtisodiy barqarorlikni ekologik barqarorlik bilan muvozanatlashgacha cho'l qishloq xo'jaligi murakkab ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy dinamikani chuqur tushunishni talab qiladi. Texnologik innovatsiyalar chidamlilikning asosiy omili sifatida paydo bo'lib, azaliy qiyinchiliklarga yangi echimlarni taklif qiladi va fermerlarga qiyinchiliklarga moslashish, innovatsiyalar qilish va rivojlanish uchun kuch beradi. Biroq, qumli cho'llarda barqaror qishloq xo'jaligi sari sayohat noaniqliklari va o'zaro kelishuvlar bilan to'la. Iqtisodiy imperativlar ekologik imperativlar bilan uyg'unlashishi, texnologik taraqqiyot esa ijtimoiy-siyosiy islohotlar va inklyuziv boshqaruv tuzilmalari bilan to'ldirilishi kerak. Bundan tashqari, cho'l qishloq xo'jaligining afzalliklari barcha manfaatdor tomonlar o'rtasida teng taqsimlanishini ta'minlash uchun resurslar va imkoniyatlardan adolatli foydalanish zarurati barcha sa'y-harakatlarga asoslanishi kerak.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, qumli cho'l landshaftlari qishloq xo'jaligi innovatsiyalari, chidamlilik va barqarorlik dvigateli sifatida katta va'da beradi. Ilmiy tadqiqotlar, texnologik innovatsiyalar va an'anaviy bilim tizimlaridan foydalanadigan yaxlit, tizimga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash orqali cho'l qishloq xo'jaligining o'zgaruvchan salohiyatini ochish va kelajak avlodlar uchun yanada mustahkam, adolatli va barqaror oziq-ovqat tizimini yaratish mumkin.

4. Jumaniyozov J., Abdurahmonov R. Irrigation Technology (Suv ko'rinishlari texnologiyasi). – Toshkent, “Sharq yulduzi” nashriyoti, 2016. – 432 b.
5. Xusanov F., Muxamadiev S. O'simliklar genetikasi (O'simlik genetikasi). – Toshkent, “O'qituvchi” nashriyoti, 2019. – 304 b.
6. Saidov S. Qishloq xo'jaligi biotexnologiyasi (Agrobiotexnologiya). – Toshkent, “G'ofur G'ulom” nashriyoti, 2014. – 368 b.

FARG'ONA VODIYISI QUMLI LANDSHAFTLARINI O'RGANILISH TARIXI

Akbarov G'olibjon Alisherovich

Qo'qon davlat pedagogika instituti doktoranti

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 16

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.954>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Farg'ona vodiysi, qumli landshaftlar, geomorfologik xaritalash, cho'kindilarni tahlil qilish, masofadan zondlash, Geografik axborot tizimlari, paleoklimatik ma'lumotlar.

ANNOTATSIYA

Farg'ona vodiysidagi qumli landshaftlarni o'rganish hududning murakkab geologik va iqlim evolyutsiyasini aks ettiruvchi boy va murakkab tarixga ega. 19-asr oxirida boshlangan dastlabki tadqiqotlar, birinchi navbatda, geomorfologik xaritalash va asosiy cho'kindi tahliliga qaratilgan. 20-asrning o'rtalarida tuproqdan namuna olishning yanada murakkab usullari paydo bo'lishi va masofadan zondlash texnologiyalarining joriy etilishi bilan sezilarli yutuqlarga erishildi. Yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlarda yuqori aniqlikdagi sun'iy yo'ldosh tasvirlari va geografik axborot tizimlari (GIS) qumtepalarini dinamikasi va cho'kindilarni tashish mexanizmlarini batafsil tahlil qilish uchun foydalanilgan.

Kirish: O'rta Osiyoda joylashgan Farg'ona vodiysi o'ziga xos va murakkab qumli landshaftni o'z ichiga olgan, tog'lararo cho'qqisi bir asrdan ortiq ilmiy izlanishlar mavzusi bo'lib kelgan. Taxminan 22 000 kvadrat kilometr maydonni egallagan vodiy shimolda Tyan-Shan tog'lari va janubda Oloy tizmasi bilan yonma-yon joylashgan bo'lib, uning geomorfologiyasi va iqlimiga chuqur ta'sir ko'rsatadigan tabiiy havzani yaratadi. Vodiyning umumiy maydonining taxminan 15% ni tashkil etuvchi qumli releflar oqim jarayonlari, aeol faolligi va tektonik harakatlar kombinatsiyasi natijasida shakllangan o'ziga xos muhitni taqdim etadi. 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida olib borilgan dastlabki tadqiqotlar asosan tavsiflovchi bo'lib, asosiy e'tibor geomorfologik xaritalash va asosiy sedimentologik xarakteristikaga qaratilgan. Ushbu dastlabki urinishlar 20-asrning o'rtalarida yanada murakkab tahlil usullarining rivojlanishi bilan jadallashgan keyingi tadqiqotlar uchun zamin yaratdi. Bu davrda granulometrik va mineralogik tahlillarni qo'llash qumli konlarning tarkibi va kelib chiqishi haqida chuqurroq ma'lumot olish imkonini berdi. Ushbu maqola Farg'ona vodiysi qumli landshaftlarining tarixiy va zamonaviy tadqiqotlarini chuqur ko'rib chiqish, asosiy topilmalarni sintez qilish va kelgusidagi tadqiqot yo'nalishlarini yoritishga qaratilgan. Tabiiy jarayonlar va inson faoliyati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish orqali ushbu tadqiqot ushbu dinamik va ekologik jihatdan ahamiyatli mintaqani yanada chuqurroq tushunishga hissa qo'shishga intiladi.

Adabiyot tahlili. Farg'ona vodiysidagi qumli landshaftlarni o'rganish o'tgan asrda sezilarli darajada rivojlandi, turli bosqichlar ilmiy texnika va nazariy asoslardagi yutuqlarni aks ettirdi. Korjnevskiy (1896) kabi dastlabki tavsifiy ishlar kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim bo'lgan asosiy geomorfologik xaritalarni taqdim etdi. Ushbu dastlabki tadqiqotlar vodiyning qumli landshaftlarini birinchi navbatda dala kuzatishlari va cho'kindilarning rudimental tahlillari orqali tavsifladi. 20-asr o'rtalari granulometrik va mineralogik usullarning joriy etilishi bilan hal qiluvchi davr bo'ldi. Xo'jaevning (1967) ilmiy ishlarida don hajmining taqsimlanishini tahlil qilish uchun statistik usullar qo'llanilib, vodiy qumlariga eol va oqim jarayonlarining ikki tomonlama ta'siri haqida muhim tushunchalar ochib berilgan. Ushbu tadqiqotlar mineralogik tahlillar bilan to'ldirildi, ular kvart va dala shpatini asosiy komponentlar sifatida aniqladi, bu mahalliy va uzoq manbalar ta'sirida murakkab cho'kma tarixini ko'rsatdi. 1970—1980-yillarda masofaviy zondlash texnologiyalarining paydo bo'lishi bilan landshaft tahlilining ko'lami va ruxsati keskin kengaydi. Karimov va boshqalar. (1985) sun'iy yo'ldosh tasvirlaridan qumtepalarining migratsiya tezligini aniqlash uchun foydalangan, bu qumli muhitning dinamik tabiatini tushunish uchun asos yaratgan. Ularning topilmalari yilga o'rtacha 3,5 metr qumtepa migratsiyasini ko'rsatdi, bu keyingi qiyosiy tadqiqotlar uchun muhim bo'lgan statistik ma'lumot. Adabiyotlarda geologik, iqlimiy va antropogen omillarning qo'shilishi natijasida shakllangan Farg'ona vodiysi qumli landshaftlarining ko'p qirrali tabiati birgalikda yoritilgan. Biroq, ayniqsa, iqlim o'zgarishi va inson faoliyatining qumtepa dinamikasi va landshaft barqarorligiga uzoq muddatli ta'sirini tushunishda bo'shliqlar saqlanib qolmoqda.

Metodlar: Yuqorida keltirilgan kamchiliklarni bartaraf etish va mavjud tadqiqotlarga asoslanish uchun ushbu tadqiqot dala ishlari,

laboratoriya tahlillari, masofadan zondlash va geofazoviy modellashirishni birlashtirgan ko'p qirrali metodologiyadan foydalanadi. Quyida bizning yondashuvimizning asosiy tarkibiy qismlari keltirilgan:

Dala ishi va namuna olish: Cho'kindi namunalarini yig'ish va qumtepa morfologiyasini kuzatish uchun Farg'ona vodiysidagi bir nechta uchastkalarda dala ishlari olib boriladi. Namuna olish joylari vodiyning turli xil qumli landshaftlarini vakillik bilan qamrab olishni ta'minlash uchun oldingi tadqiqotlar va hozirgi sun'iy yo'ldosh tasvirlari asosida tanlanadi.

Laboratoriya tahlili: Yig'ilgan namunalar rentgen nurlari difraksiyasi (XRD) va induktiv bog'langan plazma massa spektrometriyasi (ICP-MS) yordamida mineralogik va geokimyoviy tahlildan o'tkaziladi. Ushbu usullar mineral tarkibi va iz elementlari konsentratsiyasini aniq aniqlash imkonini beradi, cho'kindilarning kelib chiqishi va cho'kma jarayonlarini batafsil tushunishga yordam beradi.

Masofadan zondlash va GIS: Landsat 8 va Sentinel-2 kabi manbalardan olingan yuqori aniqlikdagi sun'iy yo'ldosh tasvirlari GIS dasturiy ta'minoti (masalan, ArcGIS, QGIS) yordamida joriy qumtepa morfologiyasini xaritalash va vaqt o'tishi bilan o'zgarishlarni kuzatish uchun tahlil qilinadi. Masofadan zondlash ma'lumotlari qumtepa balandligi, masofa va migratsiya tezligi kabi asosiy ko'rsatkichlarni olish uchun qayta ishlanadi. O'zgarishlarni aniqlash usullari qumtepalar faoliyatidagi vaqtinchalik o'zgarishlarni aniqlash va ularni iqlimiy va antropogen omillar bilan bog'lash uchun qo'llaniladi.

Paleoqumni qayta qurish: Dala ishlari davomida olingan cho'kindi yadrolari barqaror izotoplar (masalan, d18O, d13C) va o'tmishdagi iqlim sharoitlarini tiklash uchun gulchang tarkibi uchun tahlil qilinadi. Ushbu ma'lumotlar quruqlashuv va namlanishning tarixiy davrlarini aniqlash uchun mavjud paleoklimatik yozuvlar bilan birlashtiriladi. Maqsad iqlim hodisalari va ularning vodiyning qumli landshaftlariga ta'sirini aniqlashdir.

Statistik va bashoratli modellashirish: Murakkab statistik modellar, jumladan, ko'p regressiya va mashinani o'rganish algoritmlari cho'kindi xususiyatlari, iqlim o'zgaruvchilari va qumtepa dinamikasi o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish uchun ishlatiladi. Bashoratli modellashirish qo'llaniladi turli iqlim o'zgarishi stsenariyalarida qumtepa harakatchanligi va landshaft barqarorligidagi kelajakdagi o'zgarishlarni prognoz qilish. Ushbu modellar 2050 yilga borib qumtepa harakatchanligining 15-20% ga oshishini bashorat qiluvchi iqlim modellaridan prognoz qilingan harorat va yog'ingarchilik ma'lumotlarini o'z ichiga oladi.

Ushbu xilma-xil uslubiy yondashuvlarni o'zida mujassamlashtirgan holda, ushbu tadqiqot Farg'ona vodiysidagi qumli landshaftlar to'g'risida keng qamrovli va nozik tushuncha berishni maqsad qilgan. Topilmalar geomorfologiyaning kengroq sohasiga hissa qo'shadi va davom etayotgan iqlimiy va antropogen o'zgarishlar sharoitida barqaror landshaft boshqaruvi haqida tushuncha beradi.

Natijalar: Cho'kma tahlili: Farg'ona vodiysidan olingan cho'kindi namunalarining granulometrik tahlili don o'lchamlarining bimodal taqsimlanishini aniqladi, bunda cho'qqilari mayda qum (125-250 mkm) va o'rta qum (250-500 mkm) oralig'ida joylashgan. Ushbu taqsimot

ham eol, ham oqim jarayonlarining muhim hissasini ko'rsatadi. Umumiy namunaning 52% ni tashkil etuvchi nozik qum fraksiyasi uzoq masofali aeol transportidan dalolat beradi, o'rtacha qum qismi esa (38%) proksimal oqim manbalariga ishora qiladi. X-nurlari diffraksiyasi (XRD) yordamida mineralogik tahlillar kvarts (68%) va dala shpati (22%)ni asosiy minerallar sifatida aniqladi, bu esa Xodjaevning (1967) oldingi topilmalarini tasdiqlaydi. Induktiv bog'langan plazma massa spektrometriyasi (ICP-MS) orqali iz elementlarini tahlil qilish sirkoniy (150-200 ppm) va titanning (200-250 ppm) yuqori darajalarini ta'kidlaydi, bu esa aralash cho'kindi kelib chiqishini qo'llab-quvvatlaydi.

Masofadan zondlash va GIS tahlili: ArcGIS yordamida qayta ishlangan Landsat 8 va Sentinel-2 ma'lumotlarining yuqori aniqlikdagi sun'iy yo'ldosh tasvirlari tahlili qumtepa morfologiyasi va faoliyatida sezilarli fazoviy o'zgaruvchanlikni ko'rsatdi. Markaziy vodi y hududida qumtepaning o'rtacha balandligi 15,3 metr, o'rtacha masofa 120 metrni tashkil etdi. So'nggi 20 yil ichida vaqtinchalik tahlillar Akramov va boshqalarning topilmalariga mos keladigan faol qumtepa maydonlarining 12% ga ko'payishini aniqladi. (2022). Dune migratsiya darajasi yiliga o'rtacha 3,8 metrni tashkil etdi, mahalliyashirilgan issiq nuqtalarda, ayniqsa, qishloq xo'jaligining kengayishi tufayli o'simlik qoplami qisqargan hududlarda yiliga 5,5 metrgacha yuqori.

Paleiqlimni qayta qurish: D18O va d13C ga e'tibor qaratgan cho'kindi yadrolarining barqaror izotop tahlili Golosenni qamrab olgan batafsil paleoklimatik rekordni taqdim etdi. Ma'lumotlar aridifikatsiya va namlanishning bir necha bosqichlarini ko'rsatdi. Ta'kidlash joizki, taxminan 4200 yil BP (Hozirgacha) boshqa mintaqalarda hujjatlashtirilgan global iqlim o'zgarishlariga mos keladigan muhim aridifikatsiya hodisasi aniqlangan (Li va boshq., 2019). Polen tahlili ushbu topilmalarni yanada qo'llab-quvvatlaydi, bu qurg'oqchil fazalarda daraxt gulchanglarining sezilarli darajada kamayishini ko'rsatdi, bu o'simlik qoplamining qisqarishi va aeol faolligining ortishidan dalolat beradi.

Statistik va bashoratli modellashtirish: Ko'p o'zgaruvchan regressiya tahlili cho'kindi xususiyatlari, iqlim o'zgaruvchilari va qumtepa dinamikasi o'rtasidagi kuchli korrelyatsiyani aniqladi. Xususan, don hajmi taqsimoti va mineralogik kompozitsiyalar o'rtacha yillik shamol tezligi ($R^2 = 0,78$) va yog'ingarchilik ($R^2 = 0,64$) bilan sezilarli darajada bog'liq edi. Mashinani o'rganish algoritmlaridan foydalangan holda bashorat qilingan modellar 2050 yilga kelib, mintaqaviy iqlim modellari (UNEP, 2023) prognoziga ko'ra haroratning kutilayotgan ko'tarilishi ($2-3 \text{ }^\circ\text{C}$) va yog'ingarchilik naqshlarining o'zgarishi bilan bog'liq holda qumtepa harakatchanligini 15-20% ga oshirishni prognoz qildi.

Antropogen faoliyatning ta'siri: Oxirgi yigirma yillikda yerdan foydalanishdagi o'zgarishlar tahlili Farg'ona vodiysi qumli landshaftlariga sezilarli antropogen ta'sir ko'rsatdi. Masofaviy zondlash ma'lumotlaridan olingan o'rmonlarni kesish darajasi, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligining kengayishi va urbanizatsiya tufayli o'rmonli hududlarning 25% ga kamayganini ko'rsatdi. O'simlik qoplamining bunday qisqarishi tuproq eroziyasini kuchaytirdi va qumtepa harakatchanligini oshirdi. Bundan tashqari, sug'orish amaliyoti mahalliy gidrologik rejimlarni o'zgartirib, cho'kindilarning cho'kish shakllarining o'zgarishiga yordam berdi.

Sintez va oqibatlar: Sedimentologik, masofaviy zondlash, paleoklimatik va statistik ma'lumotlarning sintezi Farg'ona vodiysi qumli landshaftlarining dinamikasini har tomonlama tushunish imkonini beradi. Tabiiy iqlim o'zgaruvchanligi va antropogen ta'sirlar ta'sirida qumtepa faolligi va harakatchanligining kuzatilayotgan ortishi mintaqaviy yer boshqaruvi uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Bashoratli modellar iqlim o'zgarishi va inson faoliyatining ushbu mo'rt landshaftlarga ta'sirini yumshatish uchun barqaror boshqaruvi amaliyotlarining shoshilinch zarurligini ta'kidlaydi. Kelgusi tadqiqotlar Farg'ona vodiysi qumli muhitining uzoq muddatli barqarorligi va chidamliligini ta'minlash uchun geomorfologik, ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy strategiyalarni birlashtirgan kompleks yondashuvlarni ishlab chiqishga qaratilishi kerak.

Munozara: Sedimentologik topilmalar talqini: Sedimentologik tahlil natijasida donalarning bimodal taqsimoti aniqlandi, bu Farg'ona vodiysi qumli landshaftlarining shakllanishida eol va oqim

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov O. "O'zbekiston geografiyasi" – Toshkent, "Universitet" nashriyoti, 2008. – 354 b.
2. Xo'jayev M.K. "O'rta Osiyo geomorfologiyasi" – Toshkent, "Fan" nashriyoti, 1967. – 412 b.
3. Rasulov F. "O'zbekiston iqlimshunosligi" – Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 2005. – 276 b.

jarayonlarining muhim o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Yupqa qumning ustunligi (52%), ehtimol mintaqani xarakterlovchi doimiy shimoli-g'arbiy shamollar tomonidan boshqariladigan keng eol transportini ko'rsatadi. O'rtacha qumning mavjudligi (38%), asosan, Sirdaryo va uning irmoqlaridan, atrofdagi tog' tizmalaridan cho'kindilarni olib o'tadigan katta oqimdan dalolat beradi. Yuqori kvarts (68%) va dala shpati (22%), tsirkoniy va titanning yuqori darajalari bilan bir qatorda, mahalliy oqim manbalari va distal eol kirishlari bilan mos keladigan aralash cho'kindi kelib chiqishini tasdiqlaydi.

Yer boshqaruvi uchun oqibatlar: Ushbu tadqiqot natijalari Farg'ona vodiysi qumli landshaftlarini barqaror boshqarish uchun muhim ahamiyatga ega. Dune harakatchanligining prognoz qilinayotgan o'sishi qishloq xo'jaligi mahsuldorligi, infratuzilma va aholi punktlari uchun xavf tug'diradi. Ushbu ta'sirlarni yumshatish uchun o'rmonlarni qayta tiklash va barqaror qishloq xo'jaligi amaliyotlari kabi o'simliklar qoplamini yaxshilaydigan erni boshqarish amaliyotlarini amalga oshirish juda muhimdir. Bundan tashqari, mahalliy gidrologik kontekstni hisobga olgan moslashuvchan sug'orish strategiyalari cho'kindi cho'kindilarni barqarorlashtirishga yordam beradi.

Kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlari: Kelajakdagi tadqiqotlar keng qamrovli boshqaruvi strategiyalarini ishlab chiqish uchun geomorfologik, ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlarning doimiy integratsiyasiga qaratilishi kerak. Ilg'or masofadan zondlash texnologiyalaridan foydalangan holda uzoq muddatli monitoring va dalaga asoslangan kuzatuvlar qumtepalar dinamikasidagi o'zgarishlarni kuzatish va boshqaruvi tadbirlari samaradorligini baholash uchun muhim bo'ladi. Bundan tashqari, iqlimshunoslik, ekologiya va ijtimoiy-iqtisodiy tahlilni o'z ichiga olgan fanlararo yondashuvlar Farg'ona vodiysidagi landshaft o'zgarishining murakkab omillarini tushunish va hal qilish uchun juda muhim bo'ladi.

Ushbu tadqiqot Farg'ona vodiysining qumli landshaftlari haqida batafsil va nozik tushuncha beradi, bu dinamik muhitni shakllantirishda tabiiy va antropogen omillarning murakkab o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. Sedimentologik, masofaviy zondlash, paleoklimatik va statistik tahlillarning integratsiyasi kelajakdagi tadqiqot va erni boshqarish bo'yicha sa'y-harakatlar uchun keng qamrovli asos yaratadi. Iqlim o'zgarishi va inson faoliyati bilan bog'liq muammolarni hal qilish orqali biz Farg'ona vodiysi qumli landshaftlarining uzoq muddatli barqarorligi va mustahkamligini ta'minlash bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqishimiz mumkin.

Xulosa: Farg'ona vodiysining murakkab geomorfologiyasi va dinamik cho'kindi jarayonlari bilan ajralib turadigan qumli landshaftlari ham tabiiy kuchlar, ham inson faoliyati ta'sirida keng shakllangan. Sedimentologik tahlil, masofadan zondlash, paleoklimatik rekonstruksiya va bashoratli modellashtirishni o'zida mujassam etgan ushbu keng qamrovli tadqiqot ushbu noyob landshaftlarning o'tmishi, hozirgi va kelajak dinamikasi haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etdi. Asosiy topilmalar eol va oqim jarayonlarining vodiyni cho'kindi tarkibiga qo'shgan muhim hissasini ta'kidlaydi, bimodal don hajmi taqsimoti aralash cho'kindi kelib chiqishiga ishora qiladi. Yuqori aniqlikdagi sun'iy yo'ldosh tasvirlari va GIS tahlillari gumbaz morfologiyasining fazoviy o'zgaruvchanligi va vaqtinchalik tendentsiyalarini aniqladi, bu esa so'nggi o'n yilliklarda faol qumtepa hududlari va migratsiya sur'atlarining sezilarli o'sishini ko'rsatdi. Paleoklimatik ma'lumotlar bu o'zgarishlarni kengroq tarixiy iqlim o'zgarishlari doirasida kontekstualashtirib, aridifikatsiyaning tsiklik xususiyatini va uning landshaft evolyutsiyasiga ta'sirini ta'kidlaydi.

Bashoratli modellar 2050 yilga kelib, kutilayotgan iqlim o'zgarishlari, jumladan haroratning ko'tarilishi va yog'ingarchilikning o'zgarishi bilan bog'liq holda qumtepalarning harakatchanligi sezilarli darajada oshishini prognoz qilmoqda. Ushbu prognozlar iqlim o'zgarishi va inson faoliyatining ta'sirini yumshatish uchun barqaror erni boshqarish amaliyotining shoshilinch zarurligini ta'kidlaydi.

Xulosa o'rni: aytish mumkinki, Farg'ona vodiysining qumli landshaftlari chorahada, iqlim o'zgarishi va antropogen ta'sirlardan kelib chiqadigan jiddiy tahdidlarga duch kelmoqda. Ushbu tadqiqotda keltirilgan batafsil tushunchalarga asoslanib, biz ushbu landshaftlarning ekologik yaxlitligini saqlab qolish va ularning barqaror kelajagini ta'minlash uchun maqsadli strategiyalarni ishlab chiqishimiz mumkin.

4. Akramov D. "Masofadan zondlash va GIS ilovalari" – Toshkent, "Innovatsiya" nashriyoti, 2022. – 450 b.
5. Tursunov R. "Gidrologiya va suv resurslari" – Toshkent, "Atrof-muhit" nashriyoti, 2015. – 389 b.
6. Ismoilov B. "Tuproqshunoslik va agrokimyo" – Toshkent, "Qishloq xo'jaligi" nashriyoti, 2012. – 320 b.

TALABALAR O'QUV FAOLIYATINI TASHKILLASHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Ashurova Gulru Oxunovna

Qo'qon universiteti o'qituvchisi,

E-mail: ashurovagulru1@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 17

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.955>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Interfaol o'quv usullari, o'quv faoliyatini o'rganish, o'quvchilar munosabatlari, o'quv faoliyatini tashkillash, interfaol o'quv usullari ta'siri.

Ushbu maqola talabalar o'quv faoliyatini o'rganish va o'quv jarayonini yanada samarali qilish uchun interfaol metodlardan qanday foydalanishni tahlil qiladi. Maqola o'z ichiga o'quv jarayonining tashkil etilishi, interfaol metodlar tavsiflanishi va ularning o'quvchilar ustida yaratishi mumkin bo'lgan ta'sirini o'z ichiga oladi. Interfaol metodlar masalalari, o'z-o'zini baholash, ijtimoiy o'zaro munosabatlarning rivojlanishi va o'quv jarayonini mustahkamlashda qanday rolini o'rganish uchun tegishli ilmiy adabiyotlardan foydalanilgan.

Kirish: Bugungi kunda globallashtirish zamonida, axborotlar oqimi miya po'stlog'imizdagi assotiativ bo'g'lanishlarni to'ldirayotgan bir paytda, yangiliklar hayotimizning ajralmas qismiga aylanib borayotgan davrda, bizning "shaxs"ni shakllantirib jamiyatga qo'shayotganimiz pedagogik mas'uliyatini yanada oshiradi. Ta'lim tizimini takomillashtirish, integratsiyalash, axborot texnologiyalariga tayanib bilish faoliyatini tashkil etish davr talabi bo'lmoqda. Hozirgi ta'lim texnologiyalari va ilg'or ta'lim metodlarining bilim olish, olingan bilimlarni tatbiq eta olish, o'quv faoliyatida ishlab chiqishda o'zni kattadir.

Ta'limdagi ijtimoiy, gumanitar fanlar doirasida ta'limni noan'anaviy usullarni yoshlarni bilish faoliyatini yanada jadallashtirish, ijodiy, abstract tafakkurini rivojlantirish, o'quvchilarda pedagogik kompetensiyani shakllantirish, pedagogning kommunikativ tomonini rivojlantirishga yordam beradi.

Ta'lim metodlaridan tegishli maqsadlarda samarali foydalanish uchun har bir metodning tarkibiy tuzilishi- usul, yo'l, bosqichlari, qismlari haqida va dars jarayonida qo'llash borasida ko'nikma va malakalarga ega bo'lish lozim.

Jumladan, psixologiya fanlarini o'qitishda ta'limni muammoli shakli katta ahamiyatga ega, zero ta'lim jarayonida berilayotgan yangi ma'lumotlar ta'lim oluvchidagi mavjud tasavvurlar va tajribalarga qanchalik tayangan bo'lsa, uni idrok etish, bilish jarayonlari orqali tahlil qilish, baholash faollashadi. Yani shuni aytilish mumkinki, muammoli o'qitish sub'ektiv faollikni talab etuvchi usullar orqali ta'limni tashkil etishni yuqori samaradorlikka olib keladi.

Adabiyotlar tahlili: O'quv faoliyatida interfaol metodlardan foydalanish zamonaviy ta'lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Interfaol metodlar o'qitishning an'anaviy usullariga qaraganda ko'proq natijalar beradi, chunki ular talabalarni faol ishtirok etishga, o'rganish jarayonida mustaqil fikrlashga va o'z bilimlarini amaliyotda qo'llashga undaydi.

F.Qodirova va N.Xolmatovaning "Interfaol metodlarning ta'lim jarayonidagi o'rni" (2021)¹ kitobida interfaol metodlar talabalarining bilim olish jarayonidagi faolligini oshirishga qaratilgan. Ushbu metodlar o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni kuchaytiradi va ta'limning samaradorligini oshiradi. Masalan, muammoli o'qitish, rolli o'yinlar va munozaralar talabalarni fikrlashga, muammolarni hal qilishga va o'zaro muloqot qilishga o'rgatadi.

M.Jalilovning "Muammoli o'qitish va uning afzalliklari" (2020)² kitobida interfaol metodlarning turli turlarini va ularning afzalliklarini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotda, ayniqsa, muammoli o'qitish usuli alohida e'tirof etilgan. Bu metod talabalarga o'z bilimlarini mustaqil ravishda izlash va qo'llash imkoniyatini beradi. Jalilovning so'zlariga ko'ra, muammoli o'qitish talabalarni ijodiy va tanqidiy fikrlashga undaydi, shuningdek, ularga real hayotdagi vaziyatlarni tahlil qilish ko'nikmalarini beradi. M.Karimov va R.Abdukarimovning "Interfaol metodlar va ularning amaliy qo'llanilishi" (2019)³ kitobida interfaol

metodlarning ta'lim jarayonidagi amaliy qo'llanilishi ko'rib chiqilgan. Ularning tadqiqotlari natijalari shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlarni qo'llash o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ularning o'zlashtirish darajasini sezilarli darajada yaxshilaydi. Masalan, guruh bo'lib ishlash, munozaralar va rolli o'yinlar orqali o'quvchilar bir-birlari bilan fikr almashadi, bu esa ularning bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi.

R.O'rmonovning "Interfaol metodlarning talabalar fikrlash qobiliyatiga ta'siri" (2018)⁴ kitobida interfaol metodlarning talabalar fikrlash qobiliyatiga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. U o'z tadqiqotida interfaol metodlar talabalar fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Jumladan, munozaralar va muammoli o'qitish usullari talabalarni yangi g'oyalarni kashf etishga, tanqidiy tahlil qilishga va ijodiy fikrlashga yo'naltiradi.

Metodologiya: Muammoli o'qitish usullaridan ta'lim jarayonida samarali foydalanish shaxs faolligini ta'minlovchi, o'ziga nisbatan talabchanlikni oshiruvchi, bevosita o'zini vaziyatni faol ishtirokchisi sifatida erkin idrok qilishga, mavjud nuqson va kamchiliklarni to'g'rilashga yordam beradi.

Bilish faoliyatlarini tashkil etishda muammoli ta'lim turlaridan ba'zilaridan seminar mashg'ulotlarini olib borishda qo'llash texnologiyasini ko'rsatib o'tamiz:

1. "Sinkveyn" usuli. Bu usulda axborotlarni lo'nda, qisqa bayon qilish, voqea, hodisa, jarayonni bir necha so'zlar vositasida ifodalanadi. Sinkveyn fransuzcha 5 degan ma'noni anglatadi. U quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. Birinchi qatorda bir so'z bilan mavzu yoziladi.
2. Ikkinchi qatorda 2 so'z bilan mavzu tavsiflanadi.
3. Uchinchi qatorda 3 so'z bilan ifodalanadi.
4. To'rtinchi qatorda mavzu 4 so'zli ibora bilan ifodalanadi.
5. Beshinchi qatorda mavzu mohiyatini takrorlovchi besh so'zdan iborat sinonimi beriladi.

Masalan, "Umumiy psixologiya"dagi "Xarakter" mavzusidan seminar mashg'ulotiga topshiriq bersak, quyidagicha amalga oshiriladi.

1. Xulq.
2. Insonning madaniyati.
3. Odamlarga, o'z-o'ziga munosabat.
4. Atrof-muhitga, narsalarga munosabat.
5. Xarakter xislatlari, aksentuatsiyasi, temperamenti bilan bog'liqligi.

Shunday tarzda talabalar shu mavzuga oid terminlar orqali bilganlarini esga oladilar, tafakkur qiladilar, analiz-sintez jarayoni tezlashadi.

"Sinkveyn" usuli orqali mavzu, boblar bo'yicha tushunchalar shakllanadi, axborotlarni refleksiyalash, sintezlash, umumlashtirishga erishiladi.

¹ Qodirova, N., & Xolmatova, S. (2021). Interfaol metodlarning ta'lim jarayonidagi o'rni.

² Jalilov, A. (2020). Muammoli o'qitish va uning afzalliklari.

³ Karimov, B., & Abdukarimova, D. (2019). Interfaol metodlar va ularning amaliy qo'llanilishi.

⁴ O'rmonov, M. (2018). Interfaol metodlarning talabalar fikrlash qobiliyatiga ta'siri.

2. **“FSMU” usuli.** Bu usul munozarali masalalarni hal etishda, amaliy mashg'lot yakunida ta'lim oluvchilarning o'quv mashg'ulotlarida qo'llanishi mumkin.

Natijalar: O'quv faoliyatini interfaol metodlar yordamida tashkil qilishning samaradorligi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar quyidagi natijalarni ko'rsatdi:

1. **O'quvchilar ishtiroki va qiziqishining oshishi:** Interfaol metodlar o'quvchilarning darsga nisbatan qiziqishini sezilarli darajada oshirdi. An'anaviy darslarga nisbatan interfaol darslarda o'quvchilar faolroq ishtirok etib, muhokamalarda qatnashdilar va o'z fikrlarini bildirdilar. Bu ularning mavzuni chuqurroq o'zlashtirishiga yordam berdi.

2. **Matematik tushunchalarni o'zlashtirish darajasining ortishi:** Tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, interfaol metodlar orqali tashkil etilgan darslar o'quvchilarning matematik tushunchalarni tez va samarali o'zlashtirishiga olib keldi. O'quvchilar matematikaning asosiy tushunchalari va amallarini tezroq va puxtaroq egallashdi.

3. **Jamoaviy ish ko'nikmalarining rivojlanishi:** Interfaol metodlar, xususan, guruhlarda ishlash, rolli o'yinlar va muammoli vaziyatlarni hal qilish kabi usullar o'quvchilarning jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirdi. Ular birgalikda ishlashni, muammolarni birgalikda hal qilishni va jamoa a'zolari bilan samarali muloqot qilishni o'rgandilar.

4. **Tanqidiy va ijodiy fikrlashning kuchayishi:** Interfaol metodlar o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirdi. O'quvchilar masalalarga turli yo'llar bilan yondashishni o'rgandilar va ijodiy fikrlashga undovchi vazifalarni bajarish orqali o'zlarining analitik qobiliyatlarini kuchaytirdilar.

5. **Texnologiyalardan samarali foydalanish:** Interfaol darslar doirasida zamonaviy texnologiyalardan, masalan, taqdimot dasturlari, interaktiv doskalar va onlayn resurslardan foydalanish o'quvchilarning o'quv jarayoniga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirdi. Bu esa ularning darsga bo'lgan qiziqishini yanada oshirdi va o'zlashtirish darajasini yuqori saviyada ta'minladi.

6. **Baholash va tahlilning yaxshilanishi:** Interfaol metodlar yordamida o'quvchilarning bilim darajasini baholash yanada aniqroq va ob'ektivroq amalga oshirildi. Guruhli va individual topshiriqlar, o'z-o'zini baholash va o'zaro baholash usullari o'quvchilarning bilimlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi.

7. **Motivatsiyaning ortishi:** Interfaol usullar yordamida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirdi. Ular darslarda faol ishtirok etish va yaxshi natijalarga erishish uchun ko'proq intilishdi.

Ushbu natijalar shuni ko'rsatadiki, elementar matematik tasavvurlarni shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanish nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga, balki ularning o'quv faoliyatiga bo'lgan qiziqishini va motivatsiyasini kuchaytirishga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu metodlar yordamida o'quvchilar darslarni yanada interaktiv, qiziqarli va samarali o'rganishlari mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.K.Shamshetova, R.N.Meliboyeva, X.E.Usmanov, I.O. Xaydarov -“Umumiy psixologiya”. T-2018
2. Z.Nishanova, D.Qarshiyeva, N.Ataboyeva, Z.Qurbonova-“Psixodiagnostikava eksperimental psixologiya” T-2013
3. A.V. Petrovskiy- “Umumiy psixologiya”
4. Qaxxorova, M. (2024). GORNER SXEMASINING MATEMATIK ANALIZGA TATBIQI. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(1), 3-9.

Muhokama: Interfaol o'quv metodlari, jumladan, kooperativ o'rganish, birgalikda yechim qidiruv, va o'z-o'zini baholash tizimlari o'quv faoliyatini tashkillashda kritik rolni o'z ichiga oladi. Ular o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlash, fikrlar almashish va maslahatlashish jarayonlarini samarali va produktiv qilish uchun ideal vositadir.

1. **Kooperativ o'rganishning ta'limning qulay va samarali usuli:** Kooperativ o'rganish, o'quvchilar uchun ma'lum mazmunlarni o'rganishda o'zaro maslahatlashish, fikrlar almashish va bir-biriga qanday yordam berishni o'rganish uchun muhim imkoniyatlar yaratadi.

2. **O'z-o'zini baholash tizimi va o'quvchilar motivatsiyasi:** O'z-o'zini baholash tizimi, o'quv faoliyatini boshqarish va o'quvchilarning o'zlarining o'quv natijalarini mustahkamlash uchun yaxshi vosita bo'lib, ularni o'zlarini baholash, o'zlarining o'zgartirish va o'zlarini o'zlashtirish uchun maslahat bera oladi.

3. **Birgalikda yechim qidiruv va ijtimoiy yondashuvlar:** o'quvchilar o'rtasidagi birgalikda yechim qidiruv jarayoni, jamiyatda ishlashning ko'nikmasliklari bilan ta'minlash, ijtimoiy yondashuvlar va qo'llab-quvvatlashning qo'llaniladigan vositasi bo'lib, ularning ta'lim paytida o'zaro munosabatlarni rivojlantirishda yordam beradi.

4. **Mustaqil fikrlash va fikrlashni rivojlantirish:** Interfaol o'quv usullari o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini rivojlantirishga yordam beradi, ularni ko'p yonalardan ko'rinishni, yechim topish va o'zlarining maslahatini berishga kuch beradi.

Interfaol o'quv metodlarini qo'llab-quvvatlash o'quv faoliyatini tashkillashda muhim bo'lib, o'quvchilarning o'zlarini o'zlashtirish, ijtimoiy yondashuvlar va o'quv jarayonini samarali boshqarish uchun yaxshi vosita bo'lib, ularning o'zlarini o'zlashtirishga qaratilgan ta'sirini o'rganishning muhimidir.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, bilish faoliyatini muammoli ta'lim orqali tashkil etish talabalarni erkin fikrlashga hamda o'z fikrini himoya qila olishga, boshqalar bilan ochiq holda bahslashishga, egallagan bilimlarini tahlil qila olishga, mantiqiy tafakkur yuritish bilan bilim va ko'nikmalarni shakllanishiga, tafakkur tezligini aniqlashga, kichik guruhlarda jamoa bo'lib ishlash malakasini egallashga, o'zaro bir-birini fikrini hurmat qilish hislarini shakllanishiga yordam beradi. Aynan yuqorida sanab o'tganimiz **“FSMU”**, **“Sinkveyn”**, **“Breynstorming”** usullari talabalarni erkin fikrlashga, o'z fikrini himoya qilishga va boshqalarga o'z fikrini o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, bahs-munozara madaniyatiga, shu bilan bir qatorda, metodlar orqali tegishli masalalarga doir ijobiy va salbiy jihatlar, afzallik va kamchiliklar, foyda va zararlar belgilanadi. Hamda yangi g'oyalar yaratish, ijobiy yengil yechimlar topa olish, hissiy bilishni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu usullardan foydalanish talabalarda o'quv faoliyatidagi faollikni, ishga ijodiy yondashishni, muammoli vaziyatlardan irrashional tarzda chiqa olishni va eng muhimi bilimlarni mustahkamlanishiga olib keladi.

5. Ашурова Г.О. Совершенствование современного дошкольного образования // Актуальные научные исследования в современном мире. 2018. №1 1-7 (43). С. 27- 30

6. Ashurova G.O. Sovershenstvovanie sovremennogo doshkol'nogo obrazovaniya // Aktualnye nauchnye issledovaniya v sovremennom mire. 2018. №1 1-7 (43). С. 27 – 30

7. O.U.Avlayev, S.N.Jo'rayeva, S.R.Mirzayeva, “Ta'lim metodlari”. Toshkent-2017.”Navro'z” nashriyoti.

O'SMIRLIK YOSHIGACHA BO'LGAN BOLANING PSIXIK XUSUSIYATLARI RIVOJLANISH JARAYONI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Ashurova Gulru Oxunovna

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

E-mail: ashurovagulru1@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 18

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.956>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Bola psixologiyasi, bolalar rivojlanishi, psixik xususiyatlar, kognitiv rivojlanish, emotsional rivojlanish, ijtimoiy rivojlanish, aqliy rivojlanish, psixologik omillar.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola bolalarning psixik xususiyatlarining rivojlanishi jarayonini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot bolalar psixik rivojlanishining asosiy bosqichlarini va bu jarayonga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qiladi. Nazariy va empirik usullar yordamida 3-18 yoshdagi bolalar ustida o'tkazilgan kuzatishlar, intervyular va psixologik testlar asosida olingan natijalar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari bolalarning psixik rivojlanishida biologik omillar, oila muhiti, ta'lim tizimi va ijtimoiy munosabatlarning roli katta ekanligini ko'rsatadi. Maqolada har bir rivojlanish bosqichi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, uning muvaffaqiyatli kechishi uchun turli-tuman omillarni hisobga olish zarurligi ta'kidlangan. Ushbu maqola bolalar psixik rivojlanishini yaxshiroq tushunishga yordam beradi va bu jarayonni qo'llab-quvvatlashda samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqishga ko'maklashadi.

Kirish.: Bola psixik xususiyatlarining rivojlanish jarayonini o'rganish ta'lim va tarbiya jarayonida juda katta ahamiyatga ega. Insonning shaxs sifatida shakllanishi, uning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishi bolalik davrida sodir bo'ladi. Shu sababli, bola psixologiyasi va rivojlanish jarayonlarini chuqur o'rganish nafaqat pedagoglar va psixologlar uchun, balki ota-onalar va jamiyatning barcha a'zolari uchun ham dolzarb masaladir.

Mazkur maqolada bola psixik xususiyatlarining rivojlanish bosqichlari, ularni ta'sir etuvchi omillar va bu jarayonning nazariy asoslari haqida so'z yuritiladi. Psixologik rivojlanishning har bir bosqichida bolalarning qanday xususiyatlar va qobiliyatlarni egallashi, ularning o'yin, ta'lim va kundalik hayotdagi faolligi orqali qanday rivojlanishi batafsil tahlil qilinadi. Shuningdek, bola psixikasini shakllantirishda oilaning, ta'lim muassasalarining va ijtimoiy muhitning roli ham ko'rib chiqiladi.

Bola psixikasining rivojlanishi masalalarini o'rganish orqali ta'lim jarayonini yanada samaraliroq tashkil etish, bolalarning qobiliyatlarini erta aniqlash va rivojlantirish, shuningdek, turli xil psixologik muammolarni oldini olish mumkin. Bu borada yetakchi psixologlar va pedagoglarning ilmiy tadqiqotlari, shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarning ahamiyati katta. Maqola davomida bola psixik xususiyatlarining rivojlanish jarayoniga oid eng yangi tadqiqotlar va nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili: Bola psixik xususiyatlarining rivojlanish jarayoni zamonaviy psixologiya va pedagogikaning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu sohada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar bola rivojlanishining turli bosqichlarini aniqlash, ularning xususiyatlarini tahlil qilish va ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishda katta ahamiyatga ega.

Sh.A.Do'stmuhammedova, "Yosh va pedagogik psixologiya" (2009)¹ kitobida L. S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi bola psixik rivojlanishida ijtimoiy muhitning muhimligini ta'kidlaydi. U bola rivojlanishining asosiy manbai sifatida ijtimoiy o'zaro ta'sir va madaniy vositalarni ko'rsatadi. Vigotskiyning izlanishlari shuni ko'rsatadiki, bola psixik rivojlanishi uning atrofidagi kattalar va tengdoshlar bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.

Mahalliy olimlar orasida Menchinskaya va A. V. Petrovskining izlanishlari alohida e'tiborga sazovor. A.V. Petrovskiy- "Umumiy psixologiya" (1995)² kitobida Menchinskaya bola psixikasining rivojlanish jarayonida o'yin va mehnat faoliyatining ahamiyatini ta'kidlagan bo'lsa, Petrovskiy bola shaxsining ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirini o'rganib, uning rivojlanishidagi ijtimoiy omillarning muhimligini yoritib bergan.

Bundan tashqari, M. Mahmudov va R. Mamatovlarning mahalliy tadqiqotlari ham bola psixik rivojlanishining milliy xususiyatlarini ochib beradi. Ularning izlanishlari bola tarbiyasida milliy qadriyatlar va an'analar, shuningdek, oila va maktabning o'rni haqida batafsil ma'lumot beradi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bola psixik xususiyatlarining rivojlanish jarayoni ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, unga turli nazariy yondashuvlar mavjud. Ushbu yondashuvlar va tadqiqotlar ta'lim-tarbiya jarayonini yanada samarali tashkil etish, bolalarning individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish va ularga mos yondashuvlarni ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega.

Metodologiya:

Bola psixik xususiyatlarining rivojlanish jarayonini o'rganish uchun qo'llaniladigan metodologiya keng qamrovli va turli metodlarni o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada bolalar psixik rivojlanishini o'rganish uchun qo'llanilgan metodlar quyidagilardan iborat:

Kuzatish metodi:

Tabiiy kuzatish: Bolalarning tabiiy muhitida, ya'ni uy, maktab, bog'cha kabi joylarda kuzatish. Bu usul orqali bolalarning kundalik faoliyatlarini, o'yinlari va o'zaro munosabatlari o'rganiladi.

Ekspirimental kuzatish: Maxsus tashkil etilgan sharoitlarda bolalar faoliyatini kuzatish. Bu usul orqali bolalarning turli vaziyatlarda qanday xulq-atvor ko'rsatishi tahlil qilinadi.

Ekspirimental metod:

Laboratoriya tajribalari: Bolalarning psixik jarayonlarini, masalan, xotira, diqqat, tafakkur kabi qobiliyatlarini o'rganish uchun maxsus tayyorlangan sharoitlarda o'tkaziladi.

Tabiiy tajribalar: Bolalarning kundalik hayotidagi faoliyatlarini tabiiy sharoitlarda o'rganish. Bu usul orqali bolaning real hayotdagi psixik rivojlanishi haqida ma'lumot olish mumkin.

Test metodlari:

Psixometrik testlar: Bolalarning aqliy rivojlanishini, qobiliyatlarini, shaxsiy xususiyatlarini o'lchash uchun qo'llaniladi. Bu testlar orqali bolalarning rivojlanish darajasi, qobiliyatlari va individual xususiyatlari aniqlanadi.

Proektiv testlar: Bolalarning ichki dunyosini, emotsional holatini o'rganish uchun qo'llaniladi. Rorschach testi, Tematik apperseptsiya testi (TAT) kabi usullar bolalarning psixik holatini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Intervyu va suhbat metodi:

Strukturaviy intervyu: Oldindan tayyorlangan savollar asosida o'tkaziladigan suhbatlar. Bu usul orqali bolalarning fikrlari, qiziqishlari va his-tuyg'ulari haqida batafsil ma'lumot olish mumkin.

Erkin suhbat: Bolalar bilan erkin suhbatlashish orqali ularning psixik holatini, qiziqishlarini va muammolarini aniqlash.

Anketalar va so'rovnomalari: Bolalarning o'zlari, ularning ota-onalari va o'qituvchilari bilan o'tkaziladigan so'rovlar orqali ma'lumot yig'ish. Bu usul orqali bolalarning rivojlanish jarayoni, oilaviy va maktab muhitidagi omillar haqida ma'lumot olish mumkin.

Longitudinal tadqiqotlar: Bolalarning rivojlanish jarayonini uzoq vaqt davomida kuzatish. Bu usul orqali bolaning rivojlanishidagi dinamik o'zgarishlar, muayyan bosqichlarda yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari haqida chuqurroq ma'lumot olish mumkin.

¹ Sh.A.Do'stmuhammedova, Z.T.Nishanova, S.X.Jalilova, Sh.K.Karimova, "Yosh va pedagogik psixologiya". T-2009.

² A.V. Petrovskiy- "Umumiy psixologiya"(1995)

Analitik va statistik usullar: Olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va statistik qayta ishlash orqali bolalarning psixik rivojlanishidagi o'zaro bog'liqliklar, tendensiyalar va qonuniyatlarini aniqlash.

Ushbu metodlar orqali bolalar psixik rivojlanishining turli jihatlarini, ularning individual xususiyatlari va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi. Har bir metod o'ziga xos afzalliklari va cheklovlariga ega bo'lib, ularni birgalikda qo'llash orqali bola psixikasining rivojlanish jarayonini kompleks o'rganish imkonini beradi.

Natijalar:

Tadqiqot natijalari bolalarning psixik rivojlanishi bosqichma-bosqich sodir bo'lishini ko'rsatdi. Har bir bosqichda muayyan qobiliyatlar va xususiyatlar rivojlanadi:

1. Tug'ilishdan 2 yoshgacha: Bu davrda bolaning sezgi va harakat qobiliyatlarini shakllanadi. Intuitiv ko'nikmalar va asosiy motorik funksiyalar rivojlanadi. Ota-onalar e'tibori va parvarishi bu bosqichda muhim ahamiyatga ega. Bolaning emosional rivojlanishi asosan ona bilan yaqin aloqada bo'lish orqali amalga oshadi.

2. 2 yoshdan 7 yoshgacha: Bu davrda bolaning nutqi, tasavvuri va ijodiy fikrlashi rivojlanadi. Maktabgacha ta'lim muassasalari va o'yin faoliyatlari bolaning kognitiv va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bolalar o'yin orqali o'rganadi va turli rollarni o'zlashtiradi. Bu bosqichda bola tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlar orqali ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantiradi.

3. 7 yoshdan 12 yoshgacha: Bu bosqichda bolaning mantiqiy fikrlashi va akademik ko'nikmalari rivojlanadi. Maktabda o'qituvchilarning qo'llab-quvvatlashi va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlar katta ahamiyatga ega. Bolalar bu davrda turli fanlar bo'yicha bilimlarni egallaydi va bu jarayon ularning umumiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bu bosqichda bolalarning diqqat, xotira va mantiqiy fikrlash qobiliyatlari sezilarli darajada oshadi.

4. O'smirlik yoshi (12 yoshdan 18 yoshgacha): Bu davrda bolaning o'zligini anglash, shaxsiy qadriyatlarini shakllantirish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlari rivojlanadi. O'smirlik davridagi psixik o'zgarishlar bolaning kelajakdagi shaxsiy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu davrda yoshlarning o'zaro munosabatlari, maktabdagi muvaffaqiyatlari va oilaviy muhit katta ahamiyatga ega.

Muhokama:

Bola psixik rivojlanishining har bir bosqichi o'ziga xos xususiyatlarga ega va uning samarali o'tishi uchun turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bolalarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar oila muhiti, ta'lim tizimi va ijtimoiy munosabatlardir.

Oila muhiti bolaning boshlang'ich rivojlanish bosqichlarida eng muhim omil hisoblanadi. Ota-onalarning muhabbati, e'tibori va qo'llab-quvvatlashi bolaning o'zini ishonchli va xavfsiz his qilishini

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Z.T.Nishanova, N.G.Kamilova, D.U.Abdullayeva, M.X.Xolnazarova -"Rivojlanish psixologiyasi.Pedagogik psixologiya" T-2018
2. Sh.A.Do'stmuhammedova, Z.T.Nishanova, S.X.Jalilova, Sh.K.Karimova, "Yosh va pedagogik psixologiya". T-2009.
3. A.K.Shamshetova, R.N.Meliboyeva, X.E.Usmanova, I.O. Xaydarov -"Umumiy psixologiya". T-2018
4. Z.Nishanova, D.Qarshiyeva, N.Atoboyeva, Z.Qurbonova- "Psixodiagnostikava eksperimental psixologiya" T-2013
5. A.V. Petrovskiy- "Umumiy psixologiya"(1995)

ta'minlaydi. Bu esa uning ijtimoiy va emosional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, oila muhiti bolaning emosional barqarorligiga va uning kelajakdagi munosabatlariga asos bo'lishi mumkin.

Ta'lim tizimi bolaning kognitiv rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maktabdagi o'qitish usullari, darslar mazmuni va pedagoglarning malakasi bolaning ilmiy salohiyatini rivojlantiradi. Maktab o'quvchilarga turli fanlar bo'yicha chuqur bilimlarni egallash imkoniyatini beradi, bu esa ularning umumiy intellektual rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Shu bilan birga, ta'lim muassasalari bolalarning ijtimoiy muhitda o'z o'rini topishida ham katta rol o'ynaydi.

Ijtimoiy munosabatlar bolaning har bir rivojlanish bosqichida muhim ahamiyatga ega. Bolalar o'z tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlar orqali ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi va turli ijtimoiy rollarni o'rganadi. Bu jarayonda bolaning o'ziga ishonchini oshirish va turli muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirish muhimdir. Masalan, do'stlik munosabatlari va jamoaviy faoliyatlar bolaning ijtimoiy ko'nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi.

Genetik omillar ham bolaning psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ayrim bolalarda muayyan kognitiv yoki emosional qobiliyatlarining rivojlanishi genetik omillarga bog'liq bo'lishi mumkin. Bu holat bolaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuvni talab qiladi. Masalan, genetik omillar bolaning o'ziga xos qobiliyatlari va intellektual salohiyatini belgilashi mumkin.

Tadqiqot natijalari bolalarning psixik rivojlanishi turli bosqichlarda turli-tuman omillar ta'sirida kechishini ko'rsatdi. Har bir bosqichda bolaning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va uning ehtiyojlarini inobatga olgan holda samarali chora-tadbirlar ishlab chiqish muhimdir. Bolalar rivojlanishidagi har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlarini tushunish va bu jarayonni optimallashtirish uchun ilmiy asoslangan yondashuvlar zarurdir.

Xulosa:

Bola psixik xususiyatlarining rivojlanishi kompleks va ko'p omilli jarayon bo'lib, uning samarali kechishi uchun oila, ta'lim muassasalari va keng jamoatchilikning hamkorlikdagi sa'y-harakatlari talab etiladi. Tadqiqot natijalari bola rivojlanishining turli bosqichlaridagi o'ziga xosliklarni va ularga ta'sir etuvchi asosiy omillarni tushunishga yordam beradi. Bu esa bolalarning psixik salomatligini qo'llab-quvvatlashda samarali chora-tadbirlar ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Bolalar psixik rivojlanishi ularning kelajakdagi shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyati uchun asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli bolalarni yoshligidanok qo'llab-quvvatlash va ularning individual ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim va tarbiya berish jamiyatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Bolalarning psixik xususiyatlarini rivojlantirish va bu jarayonni optimallashtirish orqali kelajak avlodning salomatligi va muvaffaqiyati ta'minlanadi.

6. Qaxxorova, M. (2024). GORNER SXEMASINING MATEMATIK ANALIZGA TATBIQI. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(1), 3-9.

7. Ашурова Г.О. Совершенствование современного дошкольного образования // Актуальные научные исследования в современном мире. 2018. №1 1-7 (43). С. 27- 30

8. Ashurova G.O. Sovershenstvovanie sovremennogo doshkol'nogo obrazovaniya // Aktualnye nauchnye issledovaniya v sovremennom mire. 2018. №1 1-7 (43). S. 27 - 30

YAN AMOS KOMENSKIYNING PEDAGOGIK NAZARIYASI

Azimova Toyibaxon Elmurodjon qizi

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

e-mail: azimovatoiyibaxon@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 19

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.957>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

“Buyuk didaktika”, asosiy tamoyillar, sinfdars tizimi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi Y.A. Komenskiyning pedagogik nazariyasiga bag'ishlangan. Maqolada Y.A. Komenskiyning pedagogik nazariyalari chuqur o'rganilgan. Shuningdek, Komenskiy pedagogikasi bo'yicha darslarni tashkil etish hamda Komenskiy pedagogikasining zamonaviy ta'lim tizimidagi ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Uning pedagogik nazariyasi o'z davrining ilg'or g'oyalari bilan ajralib turadi va bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega. Komenskiy ta'limni insoniy rivojlanish va jamiyat taraqqiyotining muhim omili deb hisoblagan. U ta'limning asosiy maqsadi sifatida insonning aqliy, axloqiy va jismoniy rivojlanishini ko'rsatadi.

Uning eng mashhur asarlaridan biri “Didactica Magna” (Ulug' Didaktika) bo'lib, unda Komenskiy ta'limning prinsip va uslublarini batafsil bayon etadi. U ta'lim jarayonini tizimli va izchil tashkil etish zarurligini urg'ulaydi. Ta'lim jarayonini to'rtta asosiy bosqichga bo'lib o'rganish mumkin: boshlang'ich ta'lim (6 yoshgacha), boshlang'ich maktab (6-12 yosh), o'rta maktab (12-18 yosh) va universitet ta'limi (18 yoshdan keyin). Har bir bosqichda o'quvchilarni yoshi va qobiliyatlariga mos ravishda o'qitish kerakligini ta'kidlaydi.

Komenskiyning nazariyasida vizual ta'lim vositalarining ahamiyati katta o'rin tutadi. U bolalarga mavzularni tushuntirishda tasvirlar, rasmlar va real ob'ektlardan foydalanish tarafdori bo'lgan. Bu yondashuv bolalarning qiziqishini oshirish va o'zlashtirishni yaxshilashga yordam beradi.

Yan Amos Komenskiyning pedagogik nazariyasi bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, uning ta'lim sohasidagi innovatsion g'oyalari va prinsiplarining ko'pi hozirgi zamonaviy ta'lim tizimlarida qo'llaniladi. Komenskiyning ilmiy merosi pedagogika fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan va uning asarlari hali ham o'qituvchilar va ta'lim sohasidagi tadqiqotchilar uchun muhim manba bo'lib qolmoqda.

Kirish: Pedagogika fanining rivojlanishi insoniyat tarixining barcha davrlarida muhim ahamiyat kasb etgan. Ta'lim va tarbiya jarayonlari jamiyatning ma'naviy, madaniy va ilmiy taraqqiyotida hal qiluvchi rol o'ynagan. Qadimgi davrlardan boshlab XIX asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davrda pedagogika fanining rivojlanishi turli falsafiy va ilmiy qarashlar, ta'lim tizimlari va metodikalarning shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan. Bu davrda ko'plab olimlar va pedagoglar ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishga o'z hissasini qo'shganlar.

Y.A. Komenskiy (1592-1670) pedagogikasi jahon pedagogika tarixida muhim o'rin tutadi. Uning pedagogik nazariyalari va didaktik tamoyillari bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Komenskiyning “Buyuk didaktika” asari ta'lim jarayonini tizimli va ilmiy asosda tashkil etishning dastlabki namunasi sifatida e'tirof etiladi. U ta'lim-tarbiya jarayonida ko'rgazmalilik, ketma-ketlik, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish kabi tamoyillarni ilgari surgan.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev “Mamlakatimizda sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazishda hal qiluvchi o'rin tutadigan ta'lim – tarbiya sohasidagi ishlar ko'lamini tobora ortib bormoqda. Albatta, biz mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash bo'yicha katta ishlarni amalga oshirmoqdamiz. Ammo xolisona tan olib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda butun dunyoda aholining, birinchi navbatda yoshlarning ongi va qalbini egallash kuchayotganini hisobga oladigan bo'lsak, farzandlarimiz tarbiyasi, ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishlarimizni bir zum ham susaytmasdan, aksincha, ularni yangi bosqichga ko'tarishimiz zarur”¹ deya ta'kidlagan edi.

Ushbu maqola mavzusining dolzarbligi zamonaviy ta'lim jarayonida tarixiy tajriba va an'analarga asoslanish, pedagogikaning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o'rganish zarurati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar tahlil: Yan Amos Komenskiy (1592-1670) - buyuk pedagog va faylasuf bo'lib, uning pedagogik nazariyasi ta'lim tarixi va amaliyotida muhim o'rin egallaydi. Komenskiyning pedagogik nazariyasi ko'plab asarlar va tadqiqotlar orqali tahlil qilingan. Quyida ushbu nazariyaning turli jihatlarini yorituvchi muhim adabiyotlar tahlil qilinadi.

Graves o'z asarida Komenskiyning hayoti, pedagogik faoliyati va uning pedagogik falsafasini keng yoritadi. Muallif Komenskiyning pedagogik tamoyillarini, xususan, ta'lim jarayonini tabiiy rivojlanish asosida tashkil etish, o'quvchilarni sevgi va hurmat bilan tarbiyalash zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu asar Komenskiyning zamonaviy pedagogika rivojlanishiga qo'shgan hissasini aniq tushunishga yordam beradi.²

Keatinge o'z kitobida Komenskiyning “Didactica Magna” asarining tarjimasini va izohlarini taqdim etadi. Muallif Komenskiyning ta'lim tizimidagi yangiliklarini, xususan, sinf va dars tizimini joriy etish, bolalar ta'limida ko'rinishli va amaliy usullardan foydalanish kabi tamoyillarini batafsil tahlil qiladi. Kitob Komenskiyning innovatsion pedagogik qarashlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.³

Benes Komenskiyning zamonaviy ta'limga ta'sirini o'rganadi va uning pedagogik metodlari va didaktik tamoyillarini zamonaviy ta'lim tizimiga qanchalik mos kelishini tahlil qiladi. Muallif Komenskiyning o'quv jarayonida ko'rinishli vositalardan foydalanish, ta'limni bosqichma-bosqich tashkil etish va o'qituvchilarning rolini ta'kidlaydi. Ushbu asar Komenskiyning pedagogik nazariyasining bugungi kun ta'lim amaliyotiga ta'sirini ko'rsatadi.⁴

Filip Komenskiyning didaktikasi va zamonaviy pedagogikaning o'zaro bog'liqligini o'rganadi. Muallif Komenskiyning “Umumiy didaktika” tushunchasini tahlil qiladi va uning zamonaviy pedagogik nazariyalari bilan qanday mos kelishini ko'rsatadi. Bu asar Komenskiyning pedagogik g'oyalari hozirgi ta'lim amaliyotida qanday qo'llanilishini chuqurroq anglashga yordam beradi.⁵

Yan Amos Komenskiyning pedagogik nazariyasi ta'lim tarixi va amaliyotida muhim o'rin tutadi. Uning pedagogik falsafasi, didaktik tamoyillari va metodlari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan va zamonaviy ta'lim tizimiga katta ta'sir ko'rsatgan. Yuqorida keltirilgan adabiyotlar Komenskiyning pedagogik qarashlarini batafsil tahlil qilib, uning ta'lim sohasidagi yutuqlarini yoritadi va zamonaviy pedagogika bilan bog'laydi.

Tadqiqot metodologiyasi: Maqolada keltirilgan natijalar va tavsiflar pedagogika sohasida faoliyat yurituvchi o'qituvchilar, tadqiqotchilar va ta'lim muassasalari uchun amaliy ahamiyatga ega. Ushbu ish pedagogik nazariyalarni o'qitish jarayonini yanada samarali tashkil etish va talabalarning bilim darajasini oshirishga xizmat qiladi.

¹ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” 2017. – 17 б.

² Graves, F. P. (1912). Great Educators of Three Centuries

³ Keatinge, M. W. (1910). The Great Didactic of John Amos Comenius

⁴ Beneš, Z. (1970). The Influence of Comenius on Modern Education

⁵ Filip, J. (1993). Comenius' Educational Concepts in the Context of Modern Didactics

Unda qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davrda jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi va Y.A. Komenskiyning pedagogik nazariyalari tizimli ravishda o'rganilgan. Shuningdek, Komenskiyning didaktik tamoyillari zamonaviy ta'lim jarayonida qo'llash uchun yangi metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Ushbu tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy, tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Pedagogika tarixiga oid manbalar, Komenskiyning asarlari va zamonaviy pedagogik adabiyotlar tahlil qilindi. Tajribiy ishlar orqali Komenskiyning pedagogik nazariyalarini zamonaviy ta'lim jarayonida qo'llash imkoniyatlari o'rganildi.

Tahlil va natijalar: Chexoslovakiyalik gumanist-pedagog Yan Amos Komenskiy o'zining ongli hayotini, amaliy pedagogik faoliyatini bolalarni o'qitish va tarbiyalashdek oliyanob ishga bag'ishlagan ulug' pedagogdir.

Komenskiy o'zining pedagogik nazariyasida tarbiyaning tabiatga uyg'un bo'lishi to'g'risidagi tushunchani ilgari suradi. «Buyuk didaktika» asarida «o'qitish tabiiylikka bo'ysunishi, o'qitish tabiat talabiga bo'ysunishi kerak», deydi. Bolaning aqliy va jisim oniy o'sish jarayoni tabiatdagi o'sish jarayoniga o'xshagan bo'ladi. Masalan, bog'bon daraxtlarni parvarish qiladi, uning o'sish xususiyatlarini hisobga oladi. Xuddi shunday o'qituvchi tarbiyalash qonuniyatiga bo'ysinadi. O'qitish jarayoni tabiatga o'xshab sekinlik bilan amalga oshadi. Tabiiylik prinsipida kishini tabiatning bir bo'lagi deb qarash (xudo tomonidan bunyod etilmagan) tabiat qonunlari uning o'sishiga ta'sir etadi deyish o'z davrida ilg'or fikr sanalgan. Lekin kishi ijtimoiy borliq bo'lib, ijtimoiy qonun ta'sirida o'sadi.

Jumladan, matematika kabi aniq fanlarni o'qitishning qiyosiy metod va shakllarini ishlab chiqish hamda qo'llash, matematika ta'limini takomillashtirishga ham Komenskiyning nazariyalari katta yordam berdi. Ushbu metodologiyalar turli matematik tushunchalar, yondashuvlar va muammolarni hal qilish strategiyalarini solishtirish, ularning nisbiy kuchli va zaif tomonlarini tushunish, shuningdek, matematikani o'qitish va o'rganish bo'yicha eng yaxshi tajribalarni aniqlashni o'z ichiga oladi.⁶

Komenskiy tarbiyaning tabiatga uyg'unlik masalasida hamma narsaning asosi 4 ta deydi. Masalan: Olam 4 narsadan yuzaga kelgan, ya'ni; yer, suv, havo, yorug'lik. Dunyoning rivojlanishi ham 4 qismga bo'linadi, bular: bahor, yoz, kuz, qish. Insonning rivojlanishi ham 4 davrga bo'linadi; go'daklik, bolalik, o'smirlik, etuklik. Shuningdek ta'lim jarayoni ham 4 ga bo'linadi; maktabgacha tarbiya, boshlang'ich ta'lim, o'rta ta'lim, oliy ta'lim.

Umumta'lim g'oyasi. Komenskiy yashagan davrda hammani o'qishga tortish shart emas, qobiliyatli kishigina o'qishi kerak, degan g'oya mavjud edi. Komenskiy esa o'qishga hammaning tortilishini, hamma o'z ona tilida umum boshlang'ich ta'lim olishi kerakligini uqtiradi. Umumta'lim to'g'risida gapirganda ayollarni ham hisobga oladi. O'sha davrda xotin-qizlar uchun o'qish juda katta muammo edi. Shu tufayli ulug' pedagog bu masalani ilgari surdi.

Komenskiy o'z asarlarida tarbiyaning maqsadi kishini mangulik dunyosiga tayyorlash ekanligi va buni uch xil tarbiya orqali amalga oshirish mumkinligini uqtiradi. Bular:

1. Aqliy tarbiya.
2. Axloqiy tarbiya.
3. Diniy tarbiyalardir.

Bular bola tug'ilganidan 24 yoshiga kunguncha amalga oshiriladi, bu vaqt mobaynida bola har biri 6 yildan bolgan to'rt maktabni o'qib tugatishi kerak, deb hisoblagan ulug' pedagog.

Komenskiyning bolani yoshini davrlarga bo'lishi. Komenskiy tabiiylik prinsipiga amal qilib, bola yoshini 4 davrga bo'ladi.

1. Tugaganidan 6 yoshgacha - ona maktabi. Bu davrda bolaning sezish organlarini o'stirishga, bolaning qabul qilishini, atrofda dunyo bilan tanishtirishga katta ahamiyat berish lozim. Bolani mehnatga o'rgatish, o'z-o'ziga xizmat qilishga jalb etish kerak. Ona boladagi axloqiy tarbiyaning asoslarini, to'g'rilik, haqqoniylik, mehnatni sevish va boshqalarni vujudga keltiradi. Ona maktabi bog'cha yoshidagi bola tarbiyasini ko'zda tutadi.

2. 6-12 yoshgacha - xalq maktabi yoki ona tili maktabi. Bunda o'quvchi esda saqlashi, so'zlashga o'rganishi, yozish, boshlang'ich maktab ko'nikmasini hosil qilishi kerak. Buning uchun geometriya, geografiya, tabiiyot fanlarini o'rganishi lozim.

3. 12-18 yoshgacha - gimnaziya. Bu o'quv yurtining vazifasi bola tushunchasini, tafakkur qobiliyatini o'stirishdan iborat bo'lib, unda klassik tillar, tabiiyot bilimlari, axloq, ilohiy fanlar o'qitilishi kerak.

4. 18-24 yoshgacha - Universitet. Akademiya. Bu o'quv yurtlari o'quvchining irodasini, shaxsini bir butun o'stirishi lozim.

Shunday qilib, maktab Komenskiy qarashida o'quvchilarni o'ylashga, harakatlantirishga, masalalarni amalda mustaqil yecha bilishga, o'quvchilarni so'zlashga, o'z fikrini to'g'ri ifoda qilishga va isbotlab berishga o'rgatmoqchi shart.

- Mehnat kishini ulug'laydi, - deydi Komenskiy. - Shuning uchun mehnatga ham yoshlikdan o'rgatish dardor.

Komenskiyning pedagogik nazariyasida didaktika katta o'rinni egallaydi.

Komenskiy o'zining «Buyuk didaktika» asarida maktabda o'qitish tizimini amalga oshirishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilishni tavsiya etadi.

1. Ko'rgazmalilik tamoyili;
2. Onglilik tamoyili;
3. Izchillik va tizimlilik tamoyili;
4. Mashq qilish, bihm va malakalarni puxta egallash tamoyillari.

1. Ko'rgazmalilik tamoyili - Komenskiy ko'rgazmalilik tamoyilini nazariy jihatdan isbotlab, mufassal bayon qilib bergan.

Ko'rgazmalilikni o'qitishning «Oltin qoidasi» deb ataydi u. Bu tamoyilda: a) bolaga real narsalarni ko'rsatish, b) dunyoni rasmlar orqali tushuntirish, v) narsalarning modelini ko'rsatish, g) o'qituvchining o'zi o'rganilayotgan materialni chuqur bilishga va esda uzoq vaqt saqlanishga olib keladi.

2. Onglilik tamoyili. Komenskiy onglilik tamoyilini ilgari surar ekan, o'qitishda ma'no-mazmunini tushunmay, og'zaki yodlashga qarshi chiqadi. «Aql-idrok bilan yaxshi tushunib olingan narsadan boshqa hech bir narsani zo'rlab yodlatmaslik lozim». O'quvchilar «O'rganilayotgan narsa kundalik hayotda qanday foyda yetkazishini o'qituvchi yordamida anglab olishlari kerak. Shu bilan hodisalarning sabablarini anglatmoq, har bir narsani to'la tushuntirib bo'lguncha, shu narsa ustida to'xtatmoq kerak» deb yozadi u.

3. Komenskiy ta'limning tizimli o'quvchilarga asosiy qoidalar tariqasida lo'nda bayon qilinishi kerak. O'qitishda dalillardan xulosalarga, misollardan qonunlarga o'tish, dalillar va misollarni qoidalar tizimiga solib, umumlantirib berish lozim, aks holda hodisalarning tizimsiz uyumi hosil bo'lib qoladi. Konkretidan abstraktga, osondan qiyonga, umumiydan xususiyga o'tish kerak; avval narsa, ya'ni hodisaga umumiy tushuncha berib, keyin uning turli tomonlarini alohida o'rganish kerak deb hisoblaydi. Izchillik tamoyili - fan asoslarini izchil bayon qilish va sistemali tarzda o'rgatish. Izchillik tamoyilida, kun, oy va yilga vazifa o'qituvchi va uni amalga oshirish uchun intilish kerakligi aytiladi. Bunda aniq vaqtni belgilash, o'qishning bola yoshiga mos bo'lishi, material izchillik bilan o'rganilishi va keyingi o'tiladigan materialga yo'l ochish kerak.

Komenskiy materialni mustahkam, asosli o'zlashtirishga katta ahamiyat berib, «mustahkam asos» vujudga keltirish, o'qitilayotgan narsalarni bir-biriga bog'lagan holda olib borish lozim, deydi. O'tilgan mavzuni mashq qildirish va takrorlatish o'quvchilarning mustahkam o'zlashtirishiga olib keladi.

Darslarda turli texnologiyalardan foydalanish uni samaraliroq o'tishini ta'minlashini ta'kidlaydi. Misol uchun matematika darslarini tashkil etishda raqamli texnologiya elementlaridan foydalanish o'rganishni yanada samarali va qiziqarli qiladi. Onlayn simulatsiyalar, raqamli oq taxtalar, animatsiyalar, videolar va interaktiv o'yinlarni birlashtirish ayniqsa hozirgi davrda juda katta ahamiyatga ega.⁷

Sinf - dars tizimi. Komenskiy o'qituvchi butun sinf bilan jamoa bo'lib ish olib borishini, ya'ni sinf - dars tizimida o'qitishni olib borishni tavsiya etadi. Dars vaqtida o'tgan darsni qaytarish, yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, uyga vazifa berish kerakligini ko'rsatadi. Darsni rejalashtirib o'tish to'g'risida ko'rsatma berar ekan har bir darsning o'z mavzusi va o'z vazifasi bo'lishi lozimligini aytadi. O'qituvchi o'quvchilarning dars mashg'ulotlarida faol qatnashishlarini ta'minlashi, kuzatib borishi, sinfda intizom saqlanishi kerakligini uqtiradi. O'quv jarayonini tashkil qilishni haddan tashqari oshirib yuborib, o'qituvchi bir vaqtda 300 o'quvchi bilan dars olib borishi mumkin, deb hisoblaydi. O'qituvchi o'ziga yaxshi o'quvchini yordamchi qilib olishi mumkinligini aytadi.

U maktabda o'quv yili va uni o'quv choraklariga bo'lish, ta'tillar berilishini joriy qildi. O'quv kunini (ona tili maktabida 4 soat, lotin maktabida 6 soat) belgilab berdi. O'quvchilar maktabga bir vaqtda qabul qilinib, o'qish kuzda (sentyabrda) boshlanishi kerak, deb hisoblaydi.

Komenskiy darslik qanday bo'lishi to'g'risida qimmatli fikrlar aytib, o'z zamonasi uchun namunali bo'lgan bir necha darsliklar yozdi. O'zining nazariy fikrlarini darsliklarida amalga oshirdi. U darslikda o'quv materiallari yetarli bo'lishi, qisqa, mazmunli, tushunarli, izchil va

⁶ Otto, M., & Thornton, J. (2023). MATEMATIKANI O'QITISHDA QIYOSIY USULLAR VA O'QUV TEXNOLOGIYALARI. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 9, 241-244.

⁷ Otto, M., & Thornton, J. (2023). MATEMATIKA DARSLARINI TASHKILLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYA ELEMENTLARIDAN FOYDALANISH. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 103-104.

oddiy, bolalarga tushunarli tilda yozilishi, rasmlarga boy bo'lishi, bolalarning yoshiga qarab ravshan bayon etilishi shart, deb hisoblagan. Bu fikrlarni o'zining «Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi» hamda «Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlarini» kabi darsliklarida bayon etadi.

«Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi» darsligini o'zining didaktik tamoyillariga amal qilgan holda tuzdi. Darslik bolalar tushuna oladigan bilimlar bilan boyitilgan.

«Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlarini»ni boshlang'ich bilimlarning bolalar uchun yozilgan ensiklopediyasi deyish mumkin. 150 ta surat bilan berilgan qisqa maqolalar tabiat haqida (olam, geografiyaga doir, o'simliklar, hayvonlar, inson tanasi haqida), odamning faoliyati haqida (kasb-hunar, qishloq xo'jahigi, madaniyat), ijtimoiy hayot haqida (davlat boshqarmalari, sud haqida) ma'lumotlar beradi. Bu kitob ko'p tillarga tarjima qilindi, boshlang'ich ta'lim uchun 150 dan ko'proq xizmat qildi.

Buyuk didaktika (Didactica Magna) - 1657 yilda nashr etilgan ushbu asar zamonaviy ta'lim nazariyasi va amaliyotiga asos soldi. Ko'pincha zamonaviy ta'limning otasi deb ataladigan Komenskiy zamonaviy ta'lim tizimlarida rezonanslashda davom etadigan innovatsion g'oyalarni kiritdi.

«Buyuk didaktika» ning asosiy g'oyalari:

Umumiy ta'lim: Komenskiy umuminsoniy ta'limni yoqlab, ta'lim ularning ijtimoiy mavqei, jinsi va kelib chiqishidan qat'iy nazar, barcha bolalar uchun mavjud bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. U har bir bola ta'lim olish huquqiga va o'rganish imkoniyatiga ega deb hisoblardi.

Sezilar orqali o'rganish: Komenskiy o'rganishda hissiy tajribaning muhimligini ta'kidlaydi. U ta'lim mavhum tushunchalarni tushunarliroq qilish uchun ko'rgazmali qurollar, amaliy mashg'ulotlar va hayotiy misollar yordamida jismoniy dunyo bilan to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazishni o'z ichiga olishi kerakligini ta'kidlaydi.

Tabiiy rivojlanish: Komenskiy falsafasida tabiiy rivojlanish g'oyasi markaziy o'rinni egalladi. U ta'lim bolalarning tabiiy rivojlanish bosqichlarini kuzatib borishi, ularning kognitiv va hissiy o'sishiga mos keladigan tarzda o'rganishga imkon berishi kerak deb hisoblardi.

Ketma-ket mashg'ulotlar: Komenskiy ta'limga tizimli va tizimli yondashuvni taklif qildi. U o'rganishning ketma-ket va yig'indisi bo'lishini ta'minlash uchun o'rganish bosqichlarining ketma-ketligini belgilab berdi, har bir oldingisiga asoslanadi. Ushbu metodologik yondashuv bilimlarni saqlash va tushunishni yaxshilashga qaratilgan.

Faol o'rganish: Komenskiy faol o'rganishni ta'kidlab, talabalarni o'z ta'limlarida faol ishtirok etishga undadi. U ishtirok etish va o'zaro ta'sir ma'lumotni passiv qabul qilishdan ko'ra samarali o'rganishning kaliti ekanligiga ishonadi.

O'qituvchining roli: Komenskiy o'qituvchi roliga katta ahamiyat bergan. U o'qituvchilarga bilimni oddiygina uzatuvchi emas, balki o'rganishning murabbiyi va yordamchisi sifatida qaragan. O'qituvchilar har bir talabaning ehtiyojlarini qondirish uchun o'z usullarini ilhomlantirishi, qo'llab-quvvatlashi va moslashtirishi kerak edi.

Axloqiy va diniy tarbiya: Komenskiy akademik bilim olishdan tashqari, axloqiy va diniy ta'limning muhimligini ta'kidlaydi. U ta'lim fazilat va axloqiy yaxlitlikni tarbiyalashi, o'quvchilarni jamiyatning mas'uliyatli va axloqli a'zolari sifatida tayyorlashi kerak, deb hisoblagan.

Yalpi ta'lim: Komenskiy o'quvchilarning intellektual, jismoniy, hissiy va ma'naviy rivojlanishiga yo'naltirilgan ta'limga yaxlit yondashuvni ilgari surdi. U inson xarakterini va qobiliyatini har tomonlama rivojlantiruvchi mutanosib tarbiyaga intildi.

Global istiqbol: Komenskiy ta'limning global qarashlariga amal qildi. U turli xalqlar va madaniyatlar o'rtasida tinchlik va o'zaro

tushunishni rivojlantirish uchun ta'lim salohiyatiga ishongan. Uning g'oyalari zamonaviy global fuqarolik kontsepsiyasini bashorat qildi.

Amaliy foydalanish: Komenskiy bilimlarni amalda qo'llashga urg'u bergan. U ta'lim faqat nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmay, balki o'quvchilar hayotiy vaziyatlarda qo'llashi mumkin bo'lgan amaliy ko'nikmalarni ham o'z ichiga olishi kerakligini ta'kidlaydi.

Ta'sir va meros: «Buyuk didaktika» ta'lim nazariyasi va amaliyotining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Komenskiy g'oyalari keyingi ta'lim islohotchilari va faylasuflariga, jumladan, Iogann Geynrix Pestalozsi, Fridrix Frobel va Jon Dyuga ta'sir ko'rsatdi. Umumjahon ta'lim, faol ta'lim va bolalarning tabiiy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratgani ko'plab zamonaviy ta'lim amaliyotlari va islohotlariga asos soldi.

Shunday qilib, Yan Amos Komenskiy butun dunyoda pedagogika ilimga asos solib maktabning taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Komenskiyning ta'limni uzluksiz, inklyuziv va yaxlit jarayon sifatida qarashi butun dunyo bo'ylab o'qituvchilarni ilhomlantirishda davom etmoqda. Uning ijodi ilg'or g'oyalarining doimiy dolzarbligini ta'kidlab, ta'lim-tarbiya tafakkuri tarixida tamal tosh bo'lib qolmoqda.

Xulosa va takliflar: Xulosa qilib aytganda, ta'lim-tarbiya jarayonida buyuk allomalar bebaho asarlaridan to'g'ri foydalana olish, ma'naviyatimizni yuksaltiradi va komil inson shaxsini shakllantirishda ham muhim hissa qo'shadi. Tarbiya vazifalari va mazmuni shaxsning milliy va umumbashariy qadriyatlarini o'rganishi, uning intellektual (aqliy), fuqarolik, ma'naviy-axloqiy, jismoniy, mehnat, iqtisodiy, ekologik, estetik tarbiyani shakllantirish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Komenskiy nazariyasini o'rganish shaxsga tabiat va jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi bilim asoslarini berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkurini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat jarayoni bo'lib, shaxs tomonidan tabiat, jamiyat, shuningdek, inson tafakkuri haqidagi bilimlarni o'zlashtirish, unda ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi.

Komenskiy ta'kidlagan aqliy tarbiya yuksak ma'naviy va axloqiy sifatlariga ega shaxsni tarbiyalashda etakchi o'rin tutadi. Bilimlar tizimini ongli ravishda o'zlashtirish mantiqiy fikrlash, hotira, diqqat, idrok etish, aqliy qobiliyat, mayillik va iqtidorni rivojlantirishga ko'maklashadi.

Hadislarda aytilganidek: «Ilmga ilm olmoq yo'li bilan erishilgandir. Ilmu hunarni Xitoyga borib bo'lsa ham o'rganinglar. ... Ilm egallang. Ilm sahroda do'st, hayot yo'llarida tayanch, yolg'iz damlarda yo'ldosh, baxtsiz daqiqalarda rahbar, qayg'uli onlarda madadkor, odamlar orasida zebu-zaynat, dushmanlarga qarshi kurashishda quroldir». Shuningdek, «Ilm olmoqqa intilish har bir musulim va musulima uchun farzdir» deyiladi. Shu sababli oliy ta'lim tizimida ushbu fanga oid mavzularning keng yoritilishi taqozo etiladi.

Maqolada yoritilgan mavzularda Komenskiy davrining pedagogikaga ta'siri va zamonaviy ta'lim tafakkurini shakllantirishda ma'rifatparvarlik davrining roli kiradi.

Komenskiyning pedagogik nazariyasiga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, unda universal ta'lim, interfaol o'qitish usullari va o'quvchilarning individual ehtiyojlariga e'tibor qaratilgan.

Tarixiy matnlarni, birlamchi manbalarni har tomonlama o'rganish va ilmiy izlanishlar natijasida o'quvchilar pedagogikaning vaqt o'tishi bilan qanday rivojlanganligi va Komenskiy g'oyalari zamonaviy ta'lim amaliyotiga qanday ta'sir ko'rsatishda davom etayotgani haqida chuqur tushunchaga ega bo'lalilar. Pedagogika fanining ushbu boy tarixini o'rganish orqali talabalar o'zlarining o'qitish metodologiyasi va yondashuvlari haqida ma'lumot beradigan qimmatli tushunchalar bilan tanishib chiqadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. -T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017. -592 b.
2. Ibragimov X.I., Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi. - T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2008.
3. Graves, F. P. (1912). Great Educators of Three Centuries.
4. Keatinge, M. W. (1910). The Great Didactic of John Amos Comenius
5. Beneš, Z. (1970). The Influence of Comenius on Modern Education.
6. Filip, J. (1993). Comenius' Educational Concepts in the Context of Modern Didactics.
7. Otto, M., & Thornton, J. (2023). MATEMATIKA DARSLARINI TASHKILLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYA

ELEMENTLARIDAN FOYDALANISH. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 103-104.

8. Boltaev K. K., qizi Azimova T. E. Description of Real AW*-Factors of Type I //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2022. – T. 2. – №. 2. – C. 413-421.

9. Otto, M., & Thornton, J. (2023). MATEMATIKANI O'QITISHDA QIYOSIY USULLAR VA O'QUV TEXNOLOGIYALARI. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 9, 241-244.

10. qizi Azimova, T. E. (2023). ECONOMIC DIRECTIONS IN TEACHING MATHEMATICS. Intent Research Scientific Journal, 2(4), 54-56.

11. Raxmonova, V. (2023). THE ROLE AND PLACE OF MATHEMATICAL MODELS IN TEACHING STUDENTS TO

SOLVE OPTIMIZATION PROBLEMS. *Modern Science and Research*, 2(4), 592-597.

12. Raxmonova, N. (2024). OLIY MATEMATIKANI O 'QITISHDA ZAMONAVIY METODLARDAN FOYDALANISH. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(1), 9-14.

13. RAKHIMOV, A., RAXMONOVA, N., & SALLEH, Z. (2023). A CONNECTION BETWEEN RICKART REAL C^* -ALGEBRA AND ENVELOPING RICKART C^* -ALGEBRA

14. Tojiyeva, M. M. (2022). BIZNESNI RIVOJLANTIRISH SAMARADORLIGI HAMDA UNI BAXOLASHNING USLUBIY YONDASHUVLARI. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 5, 52-58.

15. Tojiyeva, M. M. Q., & Abdullayev, A. A. U. (2021). The use of modern technologies in statistical data collection. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(12), 752-757.

16. Elmurodov, M. N., & Tojiyeva, M. M. (2023). KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLIYATINI

TASHKILLASHTIRISHDA MOLIYAVIY HISOBNING AHAMIYATI. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 44-47

17. Kamoldinovna, S. Y. (2023). TURISTIK MAHSULOTLAR VA XIZMATLARNI DIVERSIFIKATSIYALASHNI BOSHQARISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 8, 66-69.

18. Otto, M., & Thornton, J. (2023). TALIM JARAYONLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA SAMARADORLIGINI OSHIRISH: onlayn o'yinlar. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 9, 204-208.

19. Kamoldinovna, S. Y. (2023). TURISTIK MAHSULOTLAR VA XIZMATLAR MOHIYATIGA YONDASHUVLAR VA ULARNI DIVERSIFIKATSIYALASH JARAYONINING NAZARIY-USLUBIY JIHATLARI. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 358-362.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA RIVOJLANTIRUVCHI MARKAZLAR FAOLIYATINING TAHLILI

Muborak Ganiyeva

Qo'qon universiteti Ta'lim sifatini nazorat qilish departamenti boshliqi

Madaliyeva Xurshida

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil Jurnal soni: 11 Maqola raqami: 20 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.958</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>maktabgacha ta'lim, pedagog, innovatsiya, faoliyat, takomillashtirish, texnologiya, malaka, jarayon, zamonaviy, rivojlanish, usullar.</p>	<p>Bugungi kunda ta'lim sohasida turli xususiyatdagi, yo'nalishdagi va ahamiyatdagi nihoyatda ko'p innovatsiyalar mavjud, katta yoki kichik ko'lamli davlat islohotlari o'tkaziladi, ta'limning tashkil etilishiga, mazmuniga, uslubiyotiga, texnologiyasiga yangiliklar kiritiladi. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish yo'llari, maktabgacha ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish mazmuni, maktabgacha ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish usullaridan foydalanish haqida so'z boradi.</p>

Kirish. Bolani har tomonlama rivojlantirish uning insoniyat tajribasi, bilimlari, qobiliyati va madaniyatining saqlovchisi bo'lgan kattalar bilan muloqoti tufayli insoniyatning ko'p asrlik tajribasini o'zlashtirish asosidagina amalga oshiriladi. Bu tajribani faqat insoniy muloqotning eng muhim vositasi - til orqaligina berish mumkin. Til - hayotimizning ajralmas qismi bo'lib, biz unga o'z-o'zidan bo'lishi shart bo'lgan narsa sifatida qaraymiz. Tilning o'zi nima, biz unda qanday so'zlayapmiz, biz qanday qilib so'zlashni o'rganishimiz haqida esa unchalik ko'p o'ylab ham o'tirmaymiz.

Zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari - bola o'z rivojlanishi uchun eng ahamiyatli sohalarda va jihatlarida kattalar va tengdoshlar bilan keng hissiy-amaliy o'zaro muomala tajribasini oladigan joydir, maktabgacha ta'lim muassasalarida bola o'z ehtiyojlari, qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq holda individual rivojlanishiga bo'lgan huquqini shu jarayon uchun tashkiliy-pedagogik sharoitlar yaratilgan holda amalga oshiradi; pedagog o'zining kasbiy va shaxsiyat fazilatlarini rivojlantiradi, rahbar, bolalar va pedagoglar faoliyatining muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi; tashkilot ota-onalarning o'z bolalari uchun ko'zda tutgan kelajagi yuzasidan fikrlari xususiyatlarini inobatga oladi va ularni bolalar bilan, hamda ta'limiy jarayonning barcha ishtirokchilari bilan konstruktiv-hamkorlik munosabatlarini ro'yobga chiqarishga yo'naltiradi.

Bugungi kunda ta'lim sohasida turli xususiyatdagi, yo'nalishdagi va ahamiyatdagi nihoyatda ko'p innovatsiyalar mavjud, katta yoki kichik ko'lamli davlat islohotlari o'tkaziladi, ta'limning tashkil etilishiga, mazmuniga, uslubiyotiga, texnologiyasiga yangiliklar kiritiladi. Maktabgacha ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiya bu -bolalarni vositalar yordamida ta'lim materiallarini o'rganish orqali nutqini rivojlantirish, o'z fikrini erkin bayon eta olish, o'zaro muloqot, tevarak-atrof bilan tanishish jarayonini yangicha talqin etishdir. Ma'lumki, Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishdan asosiy maqsad ularni sog'lom, barkamol shaxs sifatida tarbiyalash va maktab ta'limiga tayyorlashdan iboratdir.

Maktabgacha ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish usullaridan foydalanish ijobiy natija beradi. Ta'lim-tarbiya tizimi markazida bola shaxsi turib, uning rivojlanishi va tabiiy salohiyatini tatbiq etish uchun qulay, bexatar va nizosiz sharoitlar yaratilishi ko'zda tutiladi. Insonparvar shaxs texnologiyalari bu- texnologiyalar bolaga hurmat va muhabbatni, uning ijodiy kuchlariga optimistik ishonchni targ'ib qiladi, majburlashni man etadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida markazlar faoliyatini yuqori saviyada tashkil etish va uning samaradorligini oshirish maqsadida tarbiyachi mashg'ulot uchun berilgan vaqtdan unumli foydalanishi, turli texnologiyalar, usul va metodlardan foydalanib turli mashg'ulotlarni o'tishi, tarbiyachi bu tajribalarni puxta o'zlashtirishi muhim ahamiyat

kasb etadi. Shu sababli ham tarbiyachi mashg'ulotlarni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar qilish va turli mashg'ulotlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda innovatsiyalardan foydalanib ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish talab etiladi va tavsif beriladi.

Metodologiya. Tarbiyachi o'quv materialini bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda ularga munosib tarzda yetkazadilar. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagogik jamoasining o'rni shundan iboratki, ular har bir bolaning qiziqishi, qobiliyati va ehtiyojini inobatga olgan holda mos keladigan maqsadlar qo'yishlari, bolalardagi tabiiy qiziqishlarni qo'llab-quvvatlashlari, ularda borliqni birgalikda o'zlashtirish ko'nikmalarini shakllantirishlari kerak.

Bola rivojlanishining o'ziga xosligini inobatga olishda avvalo shuni tushunib yetish kerakki, barcha bolalar rivojlanishning ma'lum bosqichlarini bosib o'tadilar, biroq bunda har bir bola noyob va takrorlanmasdir. Tarbiyachilar bolalarni aynan bir xil, o'xshash narsalar va faoliyat turlari bilan ta'minlashlari uchun ularning o'ziga xos, boshqalardan ajralib turadigan rivojlanish ko'rsatkichlari to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lishlari lozim. Shuningdek, tarbiyachilar bir xil yoshdagi bolalarning qobiliyatlari va qiziqishlaridagi farqlarga e'tibor bilan munosabatda bo'lishlari kerakligini mutaxassislar alohida ta'kidlashadi. Masalan: Quvnoq matematika: Xon qizini sanaymiz! Buning uchun siz hovlingizdan bir nechta yapaloq shakldagi toshlarni bolangiz bilan birga to'playsiz. Ularning bir nechtasiga Xon qizlarini rasmini chizib, ularning hollarini sanagan holda joylashtirasiz va boshqa toshlarga aynan usha sonlarni yozasiz. Qo'shish, ayirish va barobar belgilarini ham yozib olasiz. Tayyorlagan xonqizlaringizning qo'yilgan hollarini soni bo'yicha arifmetik ishlarni tayyorlab farzandingiz bilan birga hisoblaysiz. Mantiqiy o'yin: Raqamli moychechak Kerak bo'ladigan jihozlar: A4 formatdagi oq qog'oz, flamaster, rangli stiker qalamchalari. Oq qog'ozga flamaster orqali moychechak tanasini chizib olamiz va o'rtasiga istaganizcha sonlarni yozamiz. Alohida rangli stiker qalamchalarga shu sonlarni biron belgilar yordamida joylashtiramiz.

Farzandingizdan aynan shu rangli stikerlar orqali moychechak yaproqlarini shakllantirishini so'rang (belgilar va sonlar mos kelgan holda). Rasm chizamiz: Barmoqlarimiz bilan chizamiz. Kerak bo'ladigan jihozlar: A4 formatdagi oq qog'oz, rangli bo'yoqlar, flamaster. Kerakli rang tanlanib uni barmoqlarimizga botiramiz va qog'ozga bosib tushiramiz. Tayyor shakllarga flamaster yordamida ishlov beramiz.

Faollik markazlarini tashkil etishning mazmun-mohiyati «Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari» va «Ilk qadam» davlat o'quv dasturining ishlab chiqilishi uzluksiz ta'lim tizimida maktabgacha ta'limni samarali amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Albatta maktabgacha ta'limni ham shaklan, ham mazmunan yangilashga qaratilgan bu kabi innovatsiyalar ota-onalardan tortib barcha pedagoglar bola tarbiyasi, uning ta'lim

olishga tayyorgarligiga zamon talablaridan kelib chiqqan holda yondashuvini talab etadi. Bunda tarbiyachilar bola rivojlanishi qanday kechayotganligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishlari, buning uchun esa ularni doimiy ravishda nazorat qilib borishlari zarur bo'ladi. Bunda bola rivojlanishining o'ziga xosligiga doir, bolalar qiziqishlariga javob beruvchi faoliyat turlari, ya'ni ularning aqliy, ijtimoiy va ma'naviy yetuklik darajasi nazarda tutiladi. Bunday faoliyat turlari bolalarning tabiatga qiziqishlariga, tajribadan qoniqish hosil qilishlariga va o'z g'oyalari tajribada sinab ko'rish xoxish-istaklariga qaratilgan. Bunda bolalarda paydo bo'lgan savollarga o'zlari javob topishiga yordam berish muhim ahamiyatga ega. Negaki, savolga javob izlash barobarida bolada qiziqish, dalillash va e'tibor berish avtomatik tarzda faollashadi. Bunda tarbiyachining roli savolni soddalashtirmasdan va bolani ko'p axborot bilan chalg'itmasdan uni qoniqtiradigan javob topish yo'llarini birgalashib qidirishdan iboratdir. Faollik markazlaridagi ta'lim jarayonida bolalarning o'zlari tegishli rivojlanish markazini ixtiyoriy tanlay boshlaydilar. Bolalarni mustaqil guruhlarda ishlashi, individuallashtirishda tarbiyachi shunday faoliyat turlarini o'ylab topadiki, unda barchaga birdek ko'rsatma berilsada, biroq har bir bola undan kelib chiqqan holda o'zi mustaqil ravishda muvaffaqiyatga erishishiga imkon beriladi. Individuallashtirish darajasini optimallashtirish mumkin. Epchillik va topqirlik talab etiladigan faoliyat turini tanlagan va bolalarni diqqat bilan kuzatgan holda tarbiyachi zaruriyat tug'ilib qolsa topshiriq va materiallarni o'zgartirishi yoki moslashtirishi mumkin.

Natijalar qismi. Ilk qadaml davlat o'quv dasturi asosida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida quyidagi rivojlanish markazlari faoliyati yuritilishi nazarda tutiladi: Qurish va konstruksiyalash markazi, Syujetli-rolli o'yinlar va sahnalashtirish markazi, Til va nutq, Ilim-fan va tabiat markazi, San'at markazi. Rivojlanish markazlari bolalarga o'zlarining shaxsiy ko'nikmalari va qiziqishlaridan kelib chiqqan holda ta'lim-tarbiya jarayonini mustaqil individuallashtirish imkoniyatini beradi. Tarbiyachi-pedagoglar rivojlanish markazlarida bolalarning yordamchilari rolini o'ynaydilar, mashg'ulotlar olib boriladigan joyda imkoniyatlar kengligini ta'min etadilar va har bir bola individual rivojlanishi darajasini egallay olgan xolda faoliyat turlarini rejalashtiradilar. Kun tartibi turli mashg'ulot turlarini o'zida qamrab olishi lozim: kichik guruhlarda birgalikda va tarbiyachi hamkorligida yakka tartibda (individual) yoki mustaqil (ular tomonidan tanlagan mashg'ulotlarga vaqt ajratish kerak, chunki bolalar ongli tanlab olishni o'rganadilar, o'z qiziqish va qobiliyatlarini amalga oshiradilar). Bolalarning o'z tanlovlarini amalga - oshirishi, muammolarni hal etishi, atrofda kishilar bilan birgalikda harakat qilishi, individual maqsad qo'yishi va unga erishishni bilishlari lozim. Faollik markazlarini tashkil etish va rahbarlik guruhlardagi markazlar shunday tarzda yaratilishi kerakki, u bolaga mustaqil tanlash imkonini bersin. Har bir guruhda 5 ta markazlar bo'lib, ularning har birida izlanish va o'yinlar uchun yetarli miqdordagi materiallar saqlanadi. Qurish va konstruksiyalash markazida turli xil va shakldagi qurilish elementlari mavjud bo'lib, bolalar ulardan o'z fantaziyasiga tayangan xolda inshootlar bunyod etadilar: misol uchun ko'rgan tarixiy obidalar, uylar, garajlar, ferma va shu kabilarni. Qurilish bilan mashg'ul bo'lgan bolalar bu yerda juda ko'p narsalarni o'zlashtirib oladilar. U bolalarning matematik qobiliyatlarini

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O.Q.Tolipov, M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari.-T.: «Fan»2006 yil, 298b.
2. Egamnazarova Sh. M. —Tarbiyaviy ishlar metodikasi Ilim ziyo T.: 2016 y.

rivojlantirishga, ijtimoiy ko'nikmalarni egallashga yordamlashadi, muammolarni xal etish tajribasini beradi. Bu yerda, shuningdek, ijodiy yondashishni namoyon etish va bajariladigan ishga diqqatni jalb etishni o'rganish mumkin.

Muxokama qismi. Ushbu markazga tarbiyachilar va bolalar xoxish-istagiga ko'ra ko'plab turli narsalarni – o'yinchoq mashinalar, yuk mashinalari, samolyotlar, gazlama bo'laklarini qo'shib qo'yish mumkin. Syujet-rolli o'yinlar va dramalashtirish markazida bolalarda haqiqiy hayotdan olingan kichik namuna ko'rinishlarini o'ynashga xoxish-istak uyg'otish uchun albatta kerakli kiyimlar va boshqa narsalar bo'lishi zarur. Bular ularda atrofda nimalar sodir bo'layotganini anglash, ularni ajrata olish hamda hayotda o'z o'rinlarini tushunib yetishlariga yordam beradi. Til va nutq markazida kitoblar va eshitish hamda yozish uchun o'quv qurollari mavjud bo'ladi. Bu tinch burchak bo'lib, unda bolalar kitoblarni qarab chiqishlari, bir-birlariga o'qib berishlari mumkin. Shuningdek, bu yerda tarbiyachi yoki ko'ngilli yordamchi bolalarga kitobni ovoz chiqarib berishi mumkin. Unda bolalarga kitobchalarni o'z qo'llari bilan yasash, mavzu(syujet)larni o'ylab topish va ijro etish, hikoyalar eshitish taklif etiladi. Ilim-fan va tabiat markazida boshqotirma va konstruktor kabi bolalar yig'ishi va bo'laklarga ajratishi mumkin bo'lgan narsalar bo'lishi lozim. Bu yerda, shuningdek, bolalarning bir xilda taqqoslashlari, turlicha tasniflashlari, sanashlari uchun yordam beradigan o'yinlar ham bo'lishi kerak. Bolalarning tabiat hodisalari haqida bilib olgan tushunchalari va ko'chadan topilgan narsalar bilan mashg'ul bo'lishlari uchun foydalaniladi. San'at markazi bolalarning o'z ijodiy qobiliyatlarini sinovdan o'tkazish va amalga oshirishga rag'batlantiradi, ularga yangi materiallar bilan tanishishdan qoniqish olish imkoniyatlarini beradi, bolalarning sezish qobiliyatini boyitadi. Bu yerda bo'yoq, qog'oz, qaychi, bo'rchalar, qalamlar, gazlama bo'laklari va kesish hamda yelimplash uchun turli qiyqimlar mavjud. Shuningdek, tabiiy materiallar – yog'och, barg, qum-tuproqni ham qo'shib qo'yish foydadan xoli emas. Markazdagi mashg'ulotlar ijodiy qobiliyat, so'z orqali va so'zsiz muloqot, umumiy va nozik harakatlanish, aqliy qobiliyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Pedagoglarning vazifasi – bolalarning muloqotga kirishishga bo'lgan qiziquvchanligini rag'batlantiruvchi muhitni yaratish va bolalarning o'zgaruvchan ehtiyojlariga qarab, o'z vaqtida kerakli sharoitlarni moslashtirgan xamda ularni kuzatishdan iborat. Individual yoki kichik guruhlar uchun topshiriqlar ota-onalar bilan suhbatlashgandan so'ng, qaysidir ko'nikmalarga alohida e'tibor berish uchun ishlab chiqiladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tashkil etiladigan rivojlanish markazlaridagi jarayonlar bolalarning doimiy ravishda yangi bilimlarni o'zlashtirishga, mustahkamlashga yordam beradi. Bolalarni o'z bilimini mustaqil ravishda to'ldirib borish, kechayotgan yangilanish jarayonlariga munosib moslashib borishga o'rgatish rivojlanish markazlarining asosiy maqsadidir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olib boriladigan rivojlanish markaz faoliyatlarida bolalarga quyidagilar o'rgatiladi - muammolarni eta olish; - ijodiy, tafakkur va ixtirochilik imkoniyatlarini namoyon etish; - odamlar, jamiyat, mamlakat, atrof-olam to'g'risida g'amxo'rlik qilishni. Oqilona tashkil etilgan sog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhit bolalarda izlanishga, tashabbus ko'rsatishga va ijodkorlik qobiliyatlarini namoyon etishga rag'bat uyg'otadi.

3. Ilk qadaml davlat o'quv dasturi. -T.: 2022 yil.

4. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha ta'limda markazlar faoliyati va uslubiyoti. T.: 2022 yil.

O'ZBEKISTONNING XALQARO PISA TESTIDAGI NATIJALARI VA UNDA TA'LIM TIZIMI SAMARADORLIGINI RIVOJLANTIRISHDA FOYDALANISH MASALALARI

Jumanova Shaxnozaxon Ikromjonovna

Qo'qon universiteti dotsenti, v.b (PhD)

Odilova Maxliyo Doniyorjon qizi

Qo'qon Universiteti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

e-mail: odilovamaxliyo04@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 21

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.959>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

PISA, OECD, ta'lim sifati, matematika, o'qish, tabiiy fanlar, iqtisodiy hamkorlik, rivojlanish, kreativ fikrlash, strategiyalar.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola O'zbekistonning xalqaro PISA testidagi natijalarini o'rganishga qaratilgan, unda yoritilgan muammolarni tahlil qiladi va yanada mustahkam va global miqyosda raqobatbardosh ta'lim tizimini yaratish uchun ko'plab natijalardan foydalanish strategiyalarini taklif qiladi. O'zbekiston bo'yicha PISA ko'rsatkichlari e'tibor talab qiladigan bir qancha muhim masalalarga oydinlik kiritadi. O'zbekistonning PISA maydonidagi debyuti uning ta'lim natijalari va OECD mamlakatlari natijalari o'rtasidagi sezilarli tafovutni ko'rsatdi. Shuningdek O'zbekiston 2022-yilda ilk bora PISA testida ishtirok etdi. Bu natijalardan foydalanib O'zbekiston Ta'lim tizimidagi o'zining kamchiliklarini o'rganishi va boshqa yuqori natijalarni egallagan davlatlar tajribalaridan foydalanishi mumkin. Maqolani yozish davomida PISA testining OECD mamlakatlari o'rtacha ko'rsatkichlari va O'zbekiston natijalari o'zaro taqqoslangan. Bu orqali natijalar qismida jadvallar va grafiklar orqali batafsil tanishishingiz mumkin. Maqolaning so'nggi qismida esa O'zbekistonning ta'lim tizimi va yuqoridagi natijalardan foydalanib kelgusidagi PISA testlarida yaxshi natijalarga erishish uchun xulosalar berilgan.

Kirish: Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) tomonidan uch yilda bir marta o'tkaziladigan Xalqaro o'quvchilarni baholash dasturi (PISA) butun dunyo bo'ylab ta'lim tizimini baholash uchun kuchli vositadir. PISA 15 yoshli o'quvchilarning matematika, o'qish va tabiiy fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmalarini o'lchaydi – bu tobora murakkab va bilimga asoslangan dunyoda muvaffaqiyat uchun zarur bo'lgan mavzular. O'zbekistonning PISA'da ishtirok etish haqidagi yaqinda qabul qilgan qarori ta'lim tizimining kuchli va zaif tomonlarini tushunish majburiyatini bildiradi va strategik takomillashtirish uchun qimmatli imkoniyat yaratishi mumkin.

PISA natijalarini to'plash mumkin bo'lsa-da, ular islohot uchun yo'l xaritasini ham taklif qiladi. O'zbekiston misolida bu natijalar taraqqiyotga bo'lgan ehtiyojni yaqqol ko'rsatib beradi, shu bilan birga ta'lim samaradorligini oshirishga yo'nalish beradi.

O'zbekistonning PISA bosqichidagi debyuti uning o'quvchilari va OECDga a'zo davlatlar o'quvchilari o'rtasida sezilarli farq borligini ko'rsatdi. Eng so'nggi PISA tsiklida (2022) O'zbekiston matematika bo'yicha 364, o'qish bo'yicha 336 va tabiiy fanlar bo'yicha 355 ball to'plagan. Bu ko'rsatkichlar OECD o'rtacha ko'rsatkichlaridan ancha past bo'ladi, mos ravishda 472, 476 va 485. Bu past ko'rsatkich O'zbekiston ta'lim tizimida sezilarli yaxshilanish yo'nalishlarini ko'rsatishi mumkin.

Bu natijalar muammo ko'lamin yoritib bersa-da, maqsadli islohotlarning boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qiladi. PISA ma'lumotlarini chuqur tahlil qilish o'zbekistonlik o'quvchilar kurashayotgan muayyan sohalarga oydinlik kiritishi mumkin, bu esa mamlakatning ta'lim amaliyoti va siyosatiga maqsadli aralashuvlar va tuzatishlar kiritish imkonini beradi.

O'zbekistonning PISA dan past ko'rsatkichlariga ega bo'lishiga bir qancha potentsial omillar yordam beradi va bu muammolarni tushunish takomillashtirish bo'yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan ba'zi asosiy yo'nalishlar:

- Tenglik va foydalanish imkoniyati:** PISA natijalari ijtimoiy-iqtisodiy, geografik joylashuv va jins kabi omillarga asoslanib, ta'lim natijalaridagi sezilarli tafovutlarni ko'rsatishi mumkin. O'zbekiston tizimidagi bu tengsizliklarni aniqlash juda muhim, chunki ular o'quvchilarning to'liq salohiyatini yuzaga chiqarishga to'sqinlik qiladi va umummilliy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi.

- Pedagogik yondashuvlar:** PISA baholashlari nafaqat oddiy bilimlarni, balki tushunchalarni qo'llash, tanqidiy fikrlash va notanish muammolarni hal qilish qobiliyatini o'lchash uchun mo'ljallangan. Agar O'zbekiston ta'lim tizimi birinchi navbatda yod olishga e'tibor qaratsa, bu PISA ballarini pasaytirishi va o'quvchilarning real sharoitlarga moslashish qobiliyatiga to'sqinlik qilishi mumkin.

- O'quv dasturlarini muvofiqlashtirish:** Mavjud o'quv dasturlari va PISA tomonidan sinovdan o'tgan ko'nikmalar o'rtasidagi noto'g'ri muvofiqlik yordam beruvchi omil bo'lishi mumkin. O'zbekiston o'quv dasturini PISA bo'yicha baholangan asosiy kompetensiyalarga muvofiq tahlil qilish yangilanishi yoki qo'shimchalar zarur bo'lishi mumkin bo'lgan sohalarni aniqlaydi.

- O'qituvchilarni tayyorlash va rivojlantirish:** O'quvchilarda yuqori darajadagi fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'qituvchilar tegishli pedagogik uslublar va mazmunli tajriba bilan jihozlangan bo'lishi kerak. O'qituvchilarning etarli darajada tayyorlanmaganligi ta'lim natijalarini yaxshilashda qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

- Resurslarni taqsimlash:** ta'lim resurslarini, jumladan texnologiya, o'quv materiallari va yuqori malakali o'qituvchilarni teng taqsimlash o'quvchilar muvaffaqiyatida muhim rol o'ynaydi. PISA tahlillari resurslardagi nomutanosiblik muayyan o'quvchilar populyatsiyasiga qayerda ta'sir qilishini aniqlashi mumkin.

Ta'limni rivojlantirish uchun PISA insights dasturidan foydalanish

O'zbekistonning PISA bo'yicha sayohati o'zining qiyinchiliklari va imkoniyatlari bilan xalqaro taqqoslashning ahamiyatini ko'rsatadi. Zaif tomonlarni aniqlash va amaliyotni yuqori natijalarga erishgan mamlakatlar bilan solishtirish orqali O'zbekiston ta'lim sohasida mukammallikka erishish sari o'zgaruvchan yo'lga kirishi mumkin. PISA insightlaridan konstruktiv foydalanish uchun potentsial strategiyalar:

- Ma'lumotlarga asoslangan siyosat ishlab chiqish:** PISA ma'lumotlaridan ta'lim sohasida dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish uchun foydalanish mumkin. Maqsadli siyosat o'quvchilar kurashayotgan, resurslar va aralashuvlar samarali yo'naltirilishini ta'minlaydigan muayyan sohalarni hal qilish uchun shakllantirilishi mumkin.

- Kasbiy rivojlanish:** PISA tahlillari o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarini ishlab chiqish, o'qituvchilarni 21-asr ko'nikmalari tizimi talablariga mos keladigan tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilishga qaratilgan zamonaviy pedagogik yondashuvlar bo'yicha malakasini oshirish haqida ma'lumot berishi mumkin.

- O'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish:** PISA ta'kidlagan kamchiliklardan foydalangan holda, O'zbekiston o'z o'quv dasturini eng ilg'or xalqaro tajribaga mos kelishini ta'minlash uchun qayta ko'rib chiqishi mumkin, bu esa kelajakdagi muvaffaqiyat uchun muhim bo'lgan vakolatlarni rivojlantirishga urg'u berishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili: Xalqaro o'quvchilarni baholash dasturi (PISA) butun dunyo bo'ylab ta'lim siyosatini ishlab chiqishda keng tarqalgan kuchga aylandi. PISA ning ta'lim tizimiga ta'siri, o'lchov vositasi sifatida haqiqiyli va ta'lim samaradorligi kontseptsiyasi bilan murakkab bog'liqligi ko'plab tadqiqotlarni o'rganadi.

PISA natijalari ko'pincha milliy va xalqaro darajada keng ko'lami islohotlarni keltirib chiqaradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, PISA sikllaridan keyin keng tarqalgan amaliyot bu "siyosiy qarz olish" bo'lib, bu erda mamlakatlar, xususan, past natijalarga erishganlar, yuqori ball to'plagan davlatlar strategiyalari va yondashuvlarini qabul qiladilar (Sahlberg, 2011). Bu ta'lim siyosatini ishlab chiqishda globallashev tendentsiyasini ta'kidlaydi, chunki PISA natijalari samarali amaliyotni tashkil etuvchi ko'rsatkichlar sifatida qaraladi. Biroq, tadqiqot, shuningdek, xalqaro standartlarga nisbatan taqqoslash istagi va ta'lim tizimini muayyan mahalliy sharoitlarga moslashtirish zarurati o'rtasidagi keskinlikni ko'rsatadi (Meyer va Benavot, 2013).

PISA baholashlarining haqiqiyliги bilan bog'liq savollar doimiy munozaralar mavzusidir. Ba'zi tadqiqotlar PISA ko'nikmalarini to'g'ri o'lchaydimi yoki yo'qligini tanqid qiladi, bu esa mazmunni chuqur o'zlashtirishdan farqli ravishda amaldagi bilimlarga e'tibor qaratishni taklif qiladi (Xopfenbek va boshq., 2018). Keyingi tadqiqotlar PISA baholashlari doirasidagi madaniy tarfakashlik potentsialini va bu noto'g'ri qarashlar turli mamlakatlar natijalariga qanday ta'sir qilishi mumkinligini o'rganadi. PISA ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirish niyatida bo'lsa-da, tadqiqotlar kutilmagan oqibatlarini ham o'rganadi, masalan, PISA reytingiga katta e'tibor qaratish o'quv rejasini toraytirishga va "sinovga o'rgatish" amaliyotiga olib keladi (Nichols & Berliner, 2007). kengroq ta'lim maqsadlari.

PISA ta'lim va ta'lim sohasidagi innovatsiyalarni qay darajada rag'batlantirishi yoki bo'g'ish darajasi bahsli mavzudur. Ba'zi tadqiqotchilar PISA tasdiqlangan, samarali amaliyotlarni o'zlashtirishga yordam beradi, deb ta'kidlaydilar, boshqalari esa uning standartlashtirishga e'tiborini pedagogik innovatsiyalar va eksperimentlarni cheklashi mumkinligini ta'kidlaydilar (Breakspear, 2012). Muhimi, bir qancha tadqiqotlar PISA ham mamlakatlar ichida, ham global miqyosdagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni yoritib berishi mumkinligini ta'kidlaydi (OECD, 2016). Kutilmaganda yomon PISA natijalaridan so'ng boshlangan ta'lim sohasidagi keng ko'lami islohotlarga ishora qiluvchi "PISA shoki" deb nomlanuvchi hodisaning tahlillari ham qimmatli tushunchalarni beradi.

Mavjud adabiyotlar PISA ning ta'lim siyosatiga sezilarli ta'sirini ko'rsatib, ko'p darajali islohotlarni keltirib chiqarmoqda. Tadqiqotlar PISA ning haqiqiyliги va uning mamlakatlar va ta'lim amaliyotlariga turli ta'siri bo'yicha turlicha istiqbollarni taqdim etadi (Jumanova Sh va boshqalar, 2023). Tanqidiy nuqtai nazardan, tadqiqot PISA tengsizlik sohalarni yoritishi va uni ta'limdagi tenglik muammolarini hal qilishda qimmatli vositaga aylantirishi mumkinligi haqida xulosaga keladi.

PISA bo'yicha tadqiqotlar rivojlanishda davom etar ekan, uning cheklovlarini hisobga olish, shuningdek, ma'lumotlarga asoslangan siyosatni ishlab chiqish, ta'limdan adolatli foydalanish va ta'lim samaradorligini oshirish yo'lida o'qitish va o'qitish amaliyotini doimiy ravishda takomillashtirish uchun kuchli tomonlarini hisobga olish zarur.

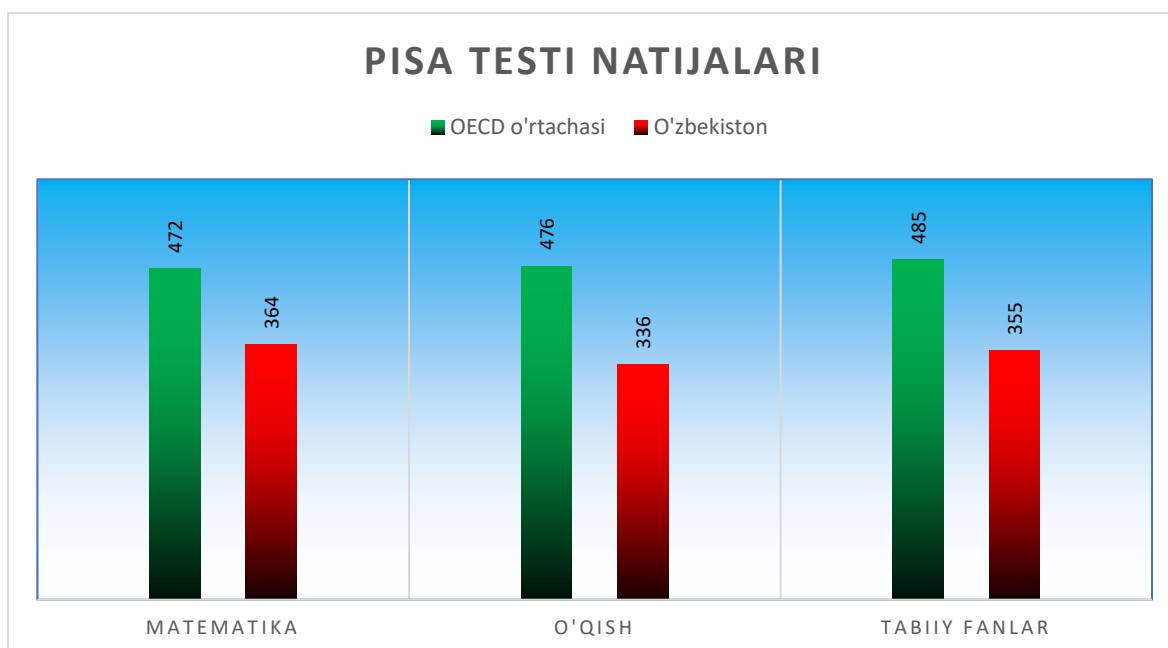
Metodologiya: Ushbu maqolani yozish jarayonida natijalarni tahlil qilish uchun ikkilamchi tahlil usulidan foydalanildi. Bunda jadval va grafiklar Xalqaro OECD tashkilotining rasmiy sahifasidagi natijalardan olindi va tahlil qilindi. Ushbu tahlil Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Xalqaro Tashkilotining (OECD) rasmiy sahifasidan olingan O'zbekistonning OECD o'rtacha ko'rsatkichlariga nisbatan ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi jadval va grafiklarga e'tibor qaratildi.

Ushbu tahlil uchun quyidagi ma'lumotlarni tanlash mezonlari qo'llanildi:

- Mavzu sohalari: PISA tomonidan baholangan asosiy yo'nalishlar bo'lgan matematika, o'qish va fan savodxonligiga qaratilgan ma'lumotlar tekshirildi.
- Ma'lumotlar turlari: miqdoriy ma'lumotlar (PISA ballari) va sifatli tushunchalar (PISA hisobotlarining sharhlovchi matni) ko'rib chiqildi.

Natijalar: PISA 2022 ning asosiy mavzusi bo'lgan matematika bo'yicha 15 yoshli o'smirlar OECD mamlakatlarida o'rtacha 472 ballga nisbatan 364 ball to'pladi. Shuningdek, 15 yoshli bolalar o'qish bo'yicha o'rtacha 336 ball to'pladi, OECD mamlakatlarida bu ko'rsatkich 476 ballga teng¹.

O'zbekistonda 15 yoshli o'quvchilarning fan bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichi 355 ballni tashkil etadi, OECD mamlakatlarida esa bu ko'rsatkich 485 ballni tashkil qiladi (1-rasm).

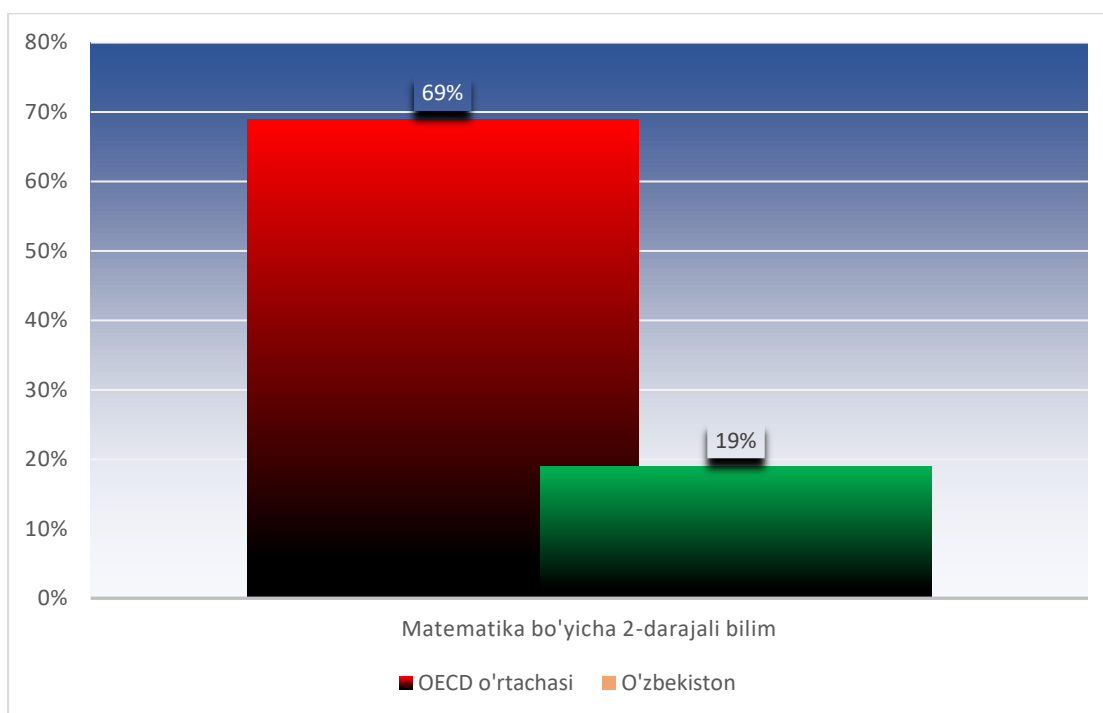

1-rasm. O'zbekiston PISA testi natijalari

O'zbekistonda 19% o'quvchilar matematika bo'yicha kamida 2-darajali bilimga erishgan, bu OECD mamlakatlaridagi o'rtacha ko'rsatkichdan sezilarli darajada past (OECD o'rtacha: 69%). Hech

bo'lmaganda, bu o'quvchilar to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmalarsiz qanday qilib oddiy vaziyatni matematik tarzda ifodalash mumkinligini izhlashlari va tushinishlari mumkin (2-rasm).

¹ <https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile?primaryCountry=UZB&treshold=10&topic=PI>

2-rasm. Matematika bo'yicha 2-darajali bilim foizi

2022-yilda Iqtisodiy hamkorlik va hamkorlik tashkiloti bo'yicha qizlar uchun o'rtacha o'rtacha ball 468 ballni tashkil etgan bo'lsa, O'zbekistonda Qizlarning matematikadan ko'rsatkichlari 361 ballni tashkil qilgan. Matematik ko'rsatkichlardagi gender farqida 2022-yilda OECD o'rtacha farqi 9 ballni tashkil qildi (o'g'il bolalar qizlarga qaraganda o'rtacha 9 ballga yuqori), O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich 6 ballni tashkil qilmoqda. To'plangan ballar bo'yicha 90 va 10 foizlik ko'rsatkichlar o'rtasidagi matematika ko'rsatkichlaridagi farq esa 2022 yilda OECD o'rtacha farqi 235 ballni tashkil qilgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 170 ballni tashkil qilgan.

Matematika fanidan 2-darajadan past ball olgan o'quvchilar ulushi esa 2022-yilda o'quvchilarning 31,1 foizi OECD mamlakatlarida o'rtacha 2-darajadan past ball olgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 80,7 foizni tashkil etmoqda. Matematika bo'yicha eng yaxshi natijalar 5 yoki 6-darajada ball to'plagan o'quvchilar ulushi esa OECD o'rtacha ko'rsatkichida o'quvchilarning 8,7 foizi ushbu darajaga erishgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich atigi 0,1 foizni tashkil etganini ko'rish mumkin (1-jadval).

1-jadval

O'quvchilarning matematikadan ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	OECD o'rtacha	O'zbekiston
Matematika bo'yicha eng yaxshi natijalarga erishgan qizlar (5 yoki 6-darajada ball to'plagan qizlar ulushi)	6,8	0
Matematika bo'yicha eng yaxshi natijalar (5 yoki 6-bosqichda ball to'plagan o'quvchilar ulushi)	8,7	0,1
Matematik ko'rsatkichlardagi gender farqi, ballar farqi (o'g'il bolalar)	9	6
Matematika bo'yicha eng yaxshi o'g'il bolalar (5 yoki 6-darajada ball to'plagan o'g'il bolalar ulushi)	10,5	0,1
Matematikadan past natijaga erishgan o'g'il bolalar (2-darajadan past ball olgan o'g'il bolalar ulushi)	30,6	78,1
Matematika fanidan past natijalar (2-darajadan past ball olgan o'quvchilar ulushi)	31,1	80,7
Matematika fanidan past natijalarga erishgan qizlar (2-darajadan past ball olgan qizlar ulushi)	31,6	83,4
90 va 10 foizlar o'rtasidagi matematika ko'rsatkichlaridagi farq (ballar bo'yicha)	235	170
Qizlarning matematikadan ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	468	361
O'quvchilarning matematikadan ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	472	364
O'g'il bolalarning matematikadan ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	477	367

2022-yilda OECD tomonidan o'g'il bolalarning o'qishdagi ko'rsatkichlari o'rtacha ball 464 ni tashkil etgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 325 ni tashkil qilgan. OECD mamlakatlarida qizlarning o'rtacha o'rtacha balli 488 ballni tashkil etgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 347 ballni tashkil qilgan. O'qish ko'rsatkichlari bo'yicha gender farqida OECD o'rtacha farqi -24 ballni tashkil qilgan (qizlar

o'g'il bolalarga qaraganda o'rtacha 24 ballga ko'proq), O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich -22 ballni tashkil qilgan. Ya'ni qizlar o'g'il bolalarga qaraganda 22 ballga o'zib ketgan. PISA testida o'quvchilarning 26,3 foizi OECD mamlakatlarida o'rtacha 2-darajadan past ball olgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 85,9 foizni tashkil etdi (2-jadval).

2-jadval

O'quvchilarning o'qish bo'yicha ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	OECD o'rtacha	O'zbekiston
O'qish ko'rsatkichlaridagi gender farqi, ballar farqi (o'g'il bolalar)	-24	-22
O'qish bo'yicha eng yaxshi o'g'il bolalar (5 yoki 6-darajada ball to'plagan o'g'il bolalar ulushi)	6,2	0
O'qish bo'yicha eng yaxshi natijalar (5 yoki 6-darajada ball olgan o'quvchilar ulushi)	7,2	0
O'qish bo'yicha eng yaxshi natijalarga erishgan qizlar (5 yoki 6-darajada ball to'plagan qizlar ulushi)	8,2	0
O'qish bo'yicha past ko'rsatkichli qizlar (2-darajadan past ball olgan qizlar ulushi)	21,7	83,8
O'qish bo'yicha past natijalar (2-darajadan past ball olgan o'quvchilar ulushi)	26,3	85,9
O'qish bo'yicha past ko'rsatkichli o'g'il bolalar (2-darajadan past ball olgan o'g'il bolalar ulushi)	30,7	88
90 va 10 foizlar o'rtasidagi o'qish samaradorligidagi farq (ballar bo'yicha)	262	170
O'g'il bolalarning o'qishdagi ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	464	325
O'quvchilarning o'qishdagi ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	476	336
Qizlarning o'qishdagi ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	488	347

2022-yilda O'g'il bolalarning tabiiy fanlar bo'yicha ko'rsatkichlari OECD o'rtacha ko'rsatkichi 485 va O'zbekistonda o'g'il bolalar uchun o'rtacha 353 ball qayd etilgan. OECD o'rtacha reytingida qizlar uchun o'rtacha ball ham 485 ballni tashkil etgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 357 ballni tashkil qilgan. PISA testida OECD mamlakatlari o'rtacha farqi 0 ballni (farq yo'q) tashkil etgan bo'lsa, O'zbekistonda qizlar o'g'il bolalardan o'rtacha 4 ballga ko'proq to'plagan. Ballar

bo'yicha 90 va 10 foizlar o'rtasidagi tabiiy fanlardan ko'rsatkichlaridagi farq esa OECD o'rtacha farqi 254 ballni tashkil qilgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 160 ballni tashkil qilgan. Tabiiy fanlar bo'yicha past natijalar 2-darajadan past ball olgan o'quvchilar ulushida o'quvchilarning 24,5 foizi OECD mamlakatlarida o'rtacha 2-darajadan past ball olgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 81,1 foizni tashkil etmoqda (3-jadval).

3-jadval

O'quvchilarning tabiiy fanlar bo'yicha ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	OECD o'rtacha	O'zbekiston
Fan ko'rsatkichlaridagi gender farqi, ballar farqi (o'g'il-qizlar)	0	-4
Fanda yuqori natijalarga erishgan qizlar (5 yoki 6-darajada ball olgan qizlar ulushi)	6,6	0
Fan bo'yicha eng yaxshi natijalar (5 yoki 6-darajada ball to'plagan o'quvchilar ulushi)	7,5	0
Fanda yuqori natijalarga erishgan o'g'il bolalar (5 yoki 6-darajada ball to'plagan o'g'il bolalar ulushi)	8,3	0
Fanda past natijalarga erishgan qizlar (2-darajadan past ball olgan qizlar ulushi)	23,4	81,5
Fanda past natijalar (2-darajadan past ball olgan o'quvchilar ulushi)	24,5	81,1
Ilm-fan bo'yicha past natijalarga erishgan o'g'il bolalar (2-darajadan past ball olgan o'g'il bolalar ulushi)	25,5	80,7
90 va 10 foizlar o'rtasidagi fan ko'rsatkichlaridagi farq (ballarda)	254	160
O'quvchilarning fan bo'yicha ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	485	355
O'g'il bolalarning fandagi ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	485	353
Qizlarning fandagi ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)	485	357

O'zbekistonda maktablar o'rtasidagi matematika ko'rsatkichlari o'rtasidagi farq OECD mamlakatlaridagi o'rtacha umumiy o'zgarishlarga nisbatan eng kichiklardan biri hisoblanadi. Ya'ni 9,7 % bilan 80 mamlakat orasida 75-o'rinni egallab turibdi. O'zbekistonda boshqa OECD va hamkor davlatlar bilan solishtirganda immigratsion kelib chiqishi bo'lgan o'quvchilar orasida matematika bo'yicha past natijalar ulushi nisbatan yuqori 89,6% ni ko'rsatmoqda, bu esa 76 davlat orasida 6 o'rin ekanini bildiradi. O'zbekistonda ta'lim yetakchiligi

boshqa OECD va hamkor davlatlar/iqtisodlarga nisbatan ancha rivojlangan. Bunda PISA indeksi 1.05 va bu 75 davlat orasida 2-o'rinda turganini ko'rish mumkin.

Muhokama: 2022-yilda OECD mamlakatlari va O'zbekiston o'rtasida matematika, o'qish va fan bo'yicha o'quvchilarning ko'rsatkichlarini solishtirishda bir qancha e'tiborga molik modellar paydo bo'ldi.

Birinchiidan, har uch sub'ekt bo'yicha ikkala ob'ekt o'rtasida sezilarli tafovut mavjud. OECD o'rtacha ko'rsatkichi o'rtacha ko'rsatkichlar bo'yicha O'zbekistonni doimiy ravishda ortda qoldiradi, bunda matematika, o'qish va fan bo'yicha sezilarli farqlar kuzatilgan. Ushbu tafovut ikki mintaqada o'rtasidagi ta'lim resurslari, o'qitish sifati va umumiy ta'lim darajasidagi nomutanosiblikdan dalolat beradi.

Ikkinchiidan, ishlashdagi gender farqlari sub'ektlar bo'yicha farq qiladi. Matematika bo'yicha o'g'il bolalar OECD mamlakatlarida ham, O'zbekistonda ham qizlardan ustunroq bo'lishadi, garchi bu farq O'zbekistonda kichikroqdir. Aksincha, o'qish bo'yicha qizlar odatda o'g'il bolalarni ortda qoldiradilar, ammo bu farq darajasi O'zbekiston bilan solishtirganda OECD o'rtacha ko'rsatkichlarida aniqroqdir. Fanda Iqtisodiy hamkorlik va hamkorlik tashkilotining o'rtacha ko'rsatkichida gender farqi juda kam yoki umuman yo'q. O'zbekistonda qizlar o'g'il bolalardan bir oz ustunroq.

Uchinchiidan, samaradorlik darajasini taqsimlashda sezilarli farqlar mavjud. O'zbekistonda barcha fanlar bo'yicha OECD o'rtacha ko'rsatkichiga nisbatan past ko'rsatkichlar yuqoriroq va eng yuqori ko'rsatkichlar pastroq foizlarga ega. Bu O'zbekistonda qiyinchilikka duchor bo'lgan o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash va ta'lim natijalarida yuqori natijalarga erishish uchun maqsadli tadbirlar zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, ushbu muhokama O'zbekiston ta'lim tizimi o'quvchilar faoliyatini yaxshilashga qaratilgan sa'y-harakatlarni yo'naltirishi va OECD o'rtacha darajasidan farqni bartaraf etishi mumkin bo'lgan sohalarni ajratib ko'rsatadi. Ta'lim resurslaridagi nomutanosibliklarni bartaraf etish, past natijalarga erishgan o'quvchilarni maqsadli qo'llab-quvvatlash va ta'limda gender tengligini ta'minlash O'zbekistonda umumiy ta'lim sifati va natijalarini yaxshilashga e'tibor qaratish zarur bo'lgan asosiy yo'nalishlardir.

Xulosa: O'zbekiston xalqaro PISA testi natijalari mamlakat ta'lim tizimining kuchli va zaif tomonlarini har tomonlama ko'rib chiqish imkonini beradi. O'zbekiston ta'lim sohasini isloh qilishda ana shu tushunchalardan foydalanish yo'lini boshlar ekan, o'zining ta'lim landschaftini strategik jihatdan yaxshilash uchun hal qiluvchi davrga duch kelmoqda. Ushbu xulosa O'zbekistonning PISA natijalarining asosiy xulosalarini umumlashtiradi, ta'kidlangan muhim masalalarni ko'rib chiqadi va mamlakatni yanada samarali va raqobatbardosh ta'lim tizimi sari intilish bo'yicha amaliy strategiyalarni belgilaydi.

O'zbekistonning PISA maydonidagi debyuti uning ta'lim natijalari va OECD mamlakatlari natijalari o'rtasidagi sezilarli tafovutni ko'rsatdi. Matematika, o'qish va fan bo'yicha ko'rsatkichlar OECD o'rtacha ko'rsatkichlaridan ancha past bo'lgan O'zbekiston o'z o'quvchilarini globallashtirgan dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish borasida aniq muammolarga duch kelmoqda. Biroq, bu natijalar, shuningdek, ta'lim tizimini qiyinayotgan asosiy muammolarni hal qilish uchun maqsadli islohotlar va strategik tadbirlar uchun katalizator bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Breakspear, S. (2012). The policy impact of PISA: An exploration of the normative effects of international benchmarking in school system performance. *OECD Education Working Papers*, No. 71, OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5k9fdqffr28-en>
2. Hopfenbeck, T. N., Lenkeit, J., El Masri, Y., Cantrell, K., Ryan, J., & Baird, J. (2018). Lessons learned from PISA: A systematic review of peer-reviewed studies on the assessment's validity. *Educational Assessment*, 23(1), 68–96.
3. Meyer, H. D., & Benavot, A. (Eds.). (2013). *PISA, power, and policy: The emergence of global educational governance*. Oxford University Press.
4. Nichols, S.L., & Berliner, D.C. (2007). *Collateral damage: How high-stakes testing corrupts America's schools*. Harvard Education Press.

O'zbekiston bo'yicha PISA ko'rsatkichlari e'tibor talab qiladigan bir qancha muhim masalalarga oydinlik kiritadi. Ijtimoiy-iqtisodiy maqom, geografik joylashuv va jinsga asoslangan nomutanosiblik o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishiga to'sqinlik qiladigan tenglik va erkinlik eng muhim masala sifatida namoyon bo'ladi. Qolaversa, O'zbekistondagi pedagogik yondashuvlar va o'quv dasturlari o'quvchilarni zamonaviy dunyo talablariga yetarli darajada tayyorlamasligi mumkin, bu esa o'qitishning innovatsion uslublari va yangilangan o'quv dasturlari zarurligini ta'kidlaydi.

O'qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish, resurslarni adolatli taqsimlash bilan bir qatorda ta'limda mukammallikni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismidir. Pedagoglarni zamonaviy pedagogik uslublarni jihatlovchi kasbiy rivojlanish dasturlariga sarmoya kiritish o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirishi mumkin. Bundan tashqari, ta'lim resurslaridan, jumladan, texnologiya va yuqori malakali o'qituvchilardan teng foydalanish imkoniyatini ta'minlash, o'yin maydonini tenglashtirish va yutuqlar orasidagi farqni qisqartirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili PISA ning ta'lim siyosatini ishlab chiqish va isloh qilish harakatlariga global ta'sirini ta'kidlaydi. PISA natijalari xalqaro standartlar bilan taqqoslash uchun qimmatli tushunchalarni taqdim etsa-da, global taqqoslashlarni mahalliy kontekstualizatsiya bilan muvozanatlash juda muhimdir. PISA baholashlarining to'g'riligini ko'rib chiqish va o'quv dasturlarini qisqartirish va testga o'rgatish kabi kutilgan oqibatlarni yumshatish PISA tushunchalaridan samarali foydalanishda muhim masalalardan hisoblanadi.

Siyosatni ishlab chiqishda ma'lumotlarga asoslangan yondashuvni qo'llash orqali O'zbekiston PISA ma'lumotlaridan dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish va yaxshilash uchun ustuvor yo'nalishlarni belgilash uchun foydalanishi mumkin. PISA tomonidan aniqlangan aniq kamchiliklarni bartaraf etish uchun mo'ljallangan maqsadli siyosat va aralashuvlar islohotlar sa'y-harakatlarining ta'sirini maksimal darajada oshirishi mumkin. Bundan tashqari, malaka oshirish tashabbuslari va ilg'or xalqaro tajribalar bilan uyg'unlashtirilgan o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish ta'lim standartlarini yuksaltirishi va doimiy takomillashtirish madaniyatini rivojlantirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston PISA testidan olingan bebaho tushunchalar bilan qurollangan ta'lim yo'lining chorrahasida turibdi. Ushbu tushunchalardan strategik foydalanish orqali O'zbekiston jahon miqyosida ta'lim sohasidagi mukammallik va raqobatbardoshlik yo'nalishini belgilashi mumkin. Nomutanosibliklarni bartaraf etish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va o'quvchilar muvaffaqiyatiga ustuvor ahamiyat berish bo'yicha birgalikdagi sa'y-harakatlar orqali O'zbekiston o'z ta'lim tizimining to'liq salohiyatini ochib berishi va kelajak avlodlarga tobora murakkab va o'zaro bog'liq bo'lib borayotgan dunyoda rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin.

5. OECD. (2016). *PISA 2015 results (Volume I): Excellence and equity in education*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>
6. Sahlberg, P. (2011). *Finnish lessons: What can the world learn from educational change in Finland?* Teachers College Press.
7. Jumanova, S. I. (2024). O'ZBEKISTONDA MAKTAB TA'LIMINI XUSUSIYLASHTIRISH VA PISA TESTIGA TAYYORLASH MASALALARI. *Kokand University Research Base*.
8. Ikromjonovna, J. S., & Axadjon o'g'li, A. A. (2023). O'ZBEKISTONDA PISA TESTI NATIJALARI VA BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QUVCHILARINI BU TESTGA TAYYORLASH ISTIQBOLLARI. *OO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 9, 159-162.
9. <https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile?primaryCountry=UZB&treshold=10&topic=PI>

SAMARALI PEDAGOGIK MULOQOTNI TASHKIL ETISH TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDAGI MUHIM OMIL

M.M. Tojiyeva

Qo'qon Universiteti o'qituvchisi

muhabbatxotojiyeva11@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 22

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.960>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

muloqot, metod, pedagog, pedagogik muloqot, ta'lim, pedagogik jarayon, o'qituvchi, o'quvchi, Taraqqiyot strategiyasi, tizim.

Ushbu maqolada ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishda muhim bo'lgan, dars mobaynida qo'llaniladigan pedagogik muloqot metodlari bayon etilgan. Ta'lim sifatini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan ekanligi hamda respublikamizda ta'lim sifatini oshirish uchun olib borilayotgan islohotlar, davlatimiz rahbari tomonidan ishlab chiqilgan qaror va farmonlar haqida bayon etilgan. Ta'lim sifatini oshirishda pedagogik muloqotning o'zining ahamiyati haqida tadqiqotchi olimlar fikrlari o'rganilgan, shuningdek muallif tomonidan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samarali muloqotni tashkil etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Pedagogik muloqotning strukturaviy elementlari klaster asosida tizimlashtirilgan va ularning tafsilotlari misollar orqali tushuntirilgan. Dars jarayonini tashkillashtirishda muhim bo'lgan ta'limiy metodlar klassifikatsiyalarga ajratilgan, hamda ularning ta'riflari batafsil bayon etilgan. Pedagogik muloqot metodlarining turlari, ularni to'g'ri tanlash va samarali qo'llashning ta'lim jarayoni muvaffaqiyatidagi o'zining ta'limiy ahamiyati fikrlari berilgan. Shuningdek, ushbu ishda pedagogik muloqot va metodlarning turlari, zamonaviy yondashuvlar yoritilgan. Tadqiqot so'ngida ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishda muhim bo'lgan jihatlar bo'yicha xulosalar berilgan hamda ta'lim muassasalarida samarali pedagogik muloqotni tashkil etish uchun tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kirish: Bugungi kunda ta'lim tizimi jamiyatning rivojlanishida va kelajak avlodni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev "Mamlakatimizda sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazishda hal qiluvchi o'rin tutadigan ta'lim – tarbiya sohasidagi ishlar ko'lamini tobora ortib bormoqda. Albatta, biz mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash bo'yicha katta ishlarni amalga oshirmoqdamiz. Ammo xolisona tan olib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda butun dunyoda aholining, birinchi navbatda yoshlarning ongi va qalbini egallash kuchayotganini hisobga oladigan bo'lsak, farzandlarimiz tarbiyasi, ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishlarimizni bir zum ham susaytmasdan, aksincha, ularni yangi bosqichga ko'tarishimiz zarur"¹ deya ta'kidlagan edi.

Respublikamizda ta'lim sohasini rivojlantirish, kelgusida raqobatbardosh, yetuk bilim va salohiyatga ega bo'lgan kadrlarni yetishtirish bugungi o'zbek siyosatining ustuvor masalalaridan bir hisoblanadi. O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasida ham ta'lim sifatini oshirish bo'yicha maqsadlar belgilangan. Jumladan 44-maqsad "Maktablarda ta'lim sifatini oshirish, pedagog-kadrlarning bilim va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish", 46-maqsad "Oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizga yetkazish va ta'lim sifatini oshirish", 47-maqsad "2026-yilga qadar 10 ta salohiyatli oliy ta'lim muassasasini QS va TNE xalqaro reytinglariga kirishga maqsadli tayyorlash"² deb nomlanib, ta'lim muassasalari va ta'lim sifatini oshirishga, respublikamizni rivojlangan mamlakatlar darajasiga yetkazish maqsadida qator vazilar belgilab qo'yilgan.

Ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishda pedagogik muloqot va metodlarning o'zining ahamiyatidir. Bu tushunchalar o'quv jarayonining markazida turib, ta'lim sifatini aniqlovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Pedagogik muloqot o'quvchilarning intellektual, ma'naviy va jismoniy rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirilgan ta'lim jarayonini tashkil etish usuli sifatida muhim ahamiyatga ega. Muloqotlar o'quvchilarning ehtiyojlari, qiziqishlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda tanlanadi, bu esa ta'lim jarayonini individualizatsiyalash imkonini beradi.

Pedagogik metodlar esa o'qitish jarayonini amalga oshirishda qo'llaniladigan usullar va texnikalarni o'z ichiga oladi. Ular o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirish, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Metodlarning to'g'ri tanlanishi va qo'llanilishi ta'lim jarayonining samaradorligini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili: Muloqot - yunoncha so'z bo'lib, suhbatlashuv, shaxslararo suhbat va o'zaro fikr almashuv ma'nosini bildiradi hamda ikki yoki undan ortiq kishilarning so'zlashuvida paydo bo'ladi. Inson muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, ta'lim-tarbiya, turli munosabatlar, axloqiy me'yorlar g'oya va mafkura omillari ta'sirida yashab ijtimoiylashadi va shaxs sifatida kamolotga yetadi. Kishilar o'rtasidagi o'zaro muloqot pedagogik-psixologik fanlarning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanib, u o'z ichiga shaxslararo munosabatning eng muhim mexanizmlarini qamrab oladi³.

Pedagogik muloqot - bu o'qituvchining o'quvchilar bilan darsda va darsdan tashqari faoliyatda eng qulay psixologik muhitni vujudga keltirib, ijobiy ruhiy iqlimni yaratishi uchun imkoniyat beruvchi kasbiy munosabatidir⁴.

O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro yaqin muloqotidan asosiy maqsad:

- salbiy holatlarni vujudga keltiruvchi barcha jarayonlarga barham berish;
- o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish;
- o'quvchilarni faollikka, erkin fikrlashga, o'z fikr-mulohazalarini cho'zchimasdan bayon qilib unga tayanishga o'rgatish;
- o'quvchilarning yashirin qobiliyatlarini rivojlantirish;
- dars va darsdan tashqari jarayonlarda quvonch va shodlik kayfiyatini paydo qilish.

A.S.Makarenkoning fikricha, o'qituvchi muloqoti hurmat va talabchanlikka asoslangan munosabat shaklida bo'lishi lozim.

V.D.Suxomlinskiy o'qituvchining "...maktab hovlisida gapirgan har bir so'zi puxta o'ylangan, aql va mulohazalarga boy, ma'lum bir tarbiyaviy maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak" deb ta'kidlaydi. O'qituvchining har bir so'zi olimning fikricha, nafaqat o'quvchi qulog'iga aytiladi, balki uning qalbiga ham qaratilgan bo'lishi shart. Umuman ilg'or o'qituvchilarning fikricha, ta'lim va tarbiya faqat o'qituvchi va o'quvchining o'zaro hamkorlik pozitsiyasi asosidagi muloqot jarayonida quriladi⁵.

Pedagogik muloqot tuzilishi jihatidan o'qituvchi ijodkorligining noyob namunasidir. Pedagog olimlar o'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotiga ko'plab tavsiflarni ilmiy asarlarida bayon etsalarda, muloqot, avvalo, o'qituvchining shaxsiy psixologik xususiyati sifatida namoyon bo'ladi. Olimlar esa, muloqot uchun o'qituvchiga yo'nalish beradi xolos. Jumladan, rus pedagogi V.A.Kan-Kalikning fikricha, o'qituvchining pedagogik muloqoti tuzilishi quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi⁶:

¹ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: "Ўзбекистон" 2017. – 176.

² 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022. PF-60.

³ Ravshanovna, X. S. (2023). Pedagogik muloqot o'quv jarayoni samaradorligini oshirishning muhim omili. *Journal of Universal Science Research*, 1(8), 131-139.

⁴ Axmedov, A. Y., & Sherqoziyeva, Z. F. (2023). Pedagogik muloqotning kommunikativ asoslari. *O'zbekistonda Fanlararo Innovatsiyalar Ilmiy Tadqiqotlar Jurnal*, 2(19), 425-431

⁵ Muradovna, E. X. (2022). Ta'limda innovatsion texnologiyalarning turlari va ahamiyati. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(1A), 31-35.

⁶ Beginkulov H.Sh. The Concept of Media Competence of the Educator and Its Essence // Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 18 Nov 2021.

1. **Prognostik bosqich (modellashtrish):** O'qituvchi tomonidan sinf jamoasi bilan bo'lajak muloqotni modellashtrish.
2. **Kommunikativ aloqa:** O'quvchi bilan dastlabki o'zaro tanishuv jarayonida bevosita muloqotni tashkil etishga erishish.
3. **Pedagogik jarayon:** O'qituvchining xatti-harakati, pedagogik mahorati bevosita muloqotni boshqarishga qaratilgan bo'lishi kerak.
4. **Natijalar tahlili:** Amalga oshirilgan muloqotni tahlil etish, yutuq va kamchiliklarni xolisona baholab kelgusi faoliyat uchun modellashtrish.

Dars sifatini oshirishda samarali pedagogik muloqotni o'rnatish muhim bo'lib, bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu borada qator olimlar o'z ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirib kelmoqda. Jumladan O'zbekiston Respublikasida samarali pedagogik muloqotni tashkil etish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanib dars samaradorligini oshirish muammolari, o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi hamda kompetentligi muammosi N.A.Muslimov⁷, Sh.E.Qurbonov, A.R.Xodjaboyev⁸ lar tomonidan tadqiq qilingan. Pedagogik muloqotning tuzilishi va metodlari X. A.Fayzullayevich, N. Ergasheva, R.Yo'Ichiyev⁹lar tomonidan o'rganilib, ilmiy nashrlar chop ettirilgan.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, hamda o'z tadqiqotlarimiz natijasida pedagogik muloqotga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin:

Pedagogik muloqot — bu ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida amalga oshiriladigan kommunikativ jarayon bo'lib, o'qitish va o'rganish maqsadlariga erishish uchun xizmat qiladi. Bu muloqot o'quvchilarni bilish faoliyatiga jalb qilish, ularning qiziqishini uyg'otish, savollarni aniqlashtirish va tushuntirish, shuningdek, ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish uchun muhimdir. Pedagogik muloqotning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ✓ **Interfaol xususiyat:** O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida faol, ikki tomonlama muloqot.
- ✓ **Didaktik yo'naltirilganlik:** Muloqot maqsadi o'qitish va o'quvchilarni tarbiyalashdir.
- ✓ **Emotsional va motivatsion ta'sir:** Muloqot o'quvchilarning emotsional holatiga va motivatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

✓ **Individuallik:** Har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish. Bu muloqot o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda, o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi ishonchni mustahkamlashda va o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

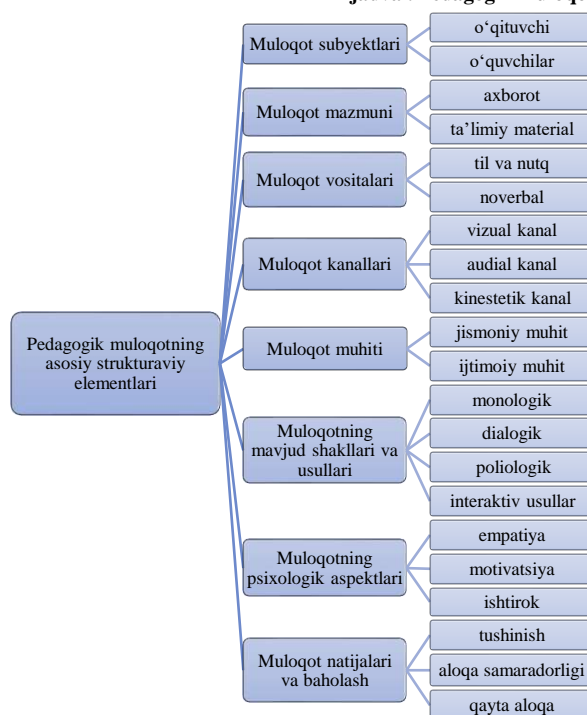
Metodologiya: Ushbu tadqiqot ta'lim sifatini oshirishda samarali pedagogik muloqotni tashkil etishning ahamiyatini tahlil qilish va ushbu jarayonda foydalaniladigan usul va yondashuvlarni o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot quyidagi metodologik qadamlar orqali amalga oshiriladi:

- Ilmiy maqolalar, kitoblar, dissertatsiyalar va pedagogik muloqot bo'yicha oldingi tadqiqotlar o'rganiladi. Bu bosqichda o'qitish metodlari, pedagogik muloqotning xususiyatlari va ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi.
- Pedagogik muloqotning strukturaviy elementlari klaster asosida tizimlashtiriladi va ularning tafsilotlari keltiriladi.
- Dars jarayonini tashkillashtirishda muhim bo'lgan ta'limiy metodlar klassifikatsiyalarga ajratiladi. Bu usul yordamida samarali pedagogik muloqot tashkil etishda qo'llaniladigan ta'limiy metodlar aniqlanadi.
- Tadqiqot so'ngida ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishda muhim bo'lgan jihatlar bo'yicha xulosalar beriladi hamda ta'lim muassasalarida samarali pedagogik muloqotni tashkil etish uchun tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Ushbu metodologiyani qo'llash pedagogik muloqotni samarali tashkil etish orqali ta'lim sifatini oshirish bo'yicha umumiy xulosalar chiqarishga, shuningdek, o'qituvchilar va ta'lim tashkilotlari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

Tahlil va natijalar: Pedagogik muloqot ta'lim jarayonining markaziy qismi bo'lib, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida samarali aloqa o'rnatishni ta'minlaydi. Pedagogik muloqotning muvaffaqiyati uning strukturaviy elementlarini chuqur tushunish va to'g'ri qo'llashga bog'liq. Biz qator ilmiy tadqiqot ishlarini o'rganib, pedagogik muloqotning asosiy strukturaviy elementlarini quyidagicha klassifikatsiya qildik:

1-jadval. Pedagogik muloqotning asosiy strukturaviy elementlari¹⁰

Ushbu tushunchalarning kengaytirilgan tasnifini keltirib o'taylik:

O'qituvchi - pedagogik muloqotning asosiy ishtirokchisi hisoblanadi. U darsning maqsad va vazifalarini belgilaydi, axborotni yetkazadi va o'quvchilarning bilim olish jarayonini boshqaradi.

O'qituvchining pedagogik mahorati, bilim darajasi va kommunikativ qobiliyatlari muloqotning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardir.

O'quvchilar - pedagogik muloqotning ikkinchi asosiy subyekti bo'lib, ular axborotni qabul qilish, qayta ishlash va o'zlashtirishda faol

⁷ Muslimov N.A., Sayfurov D.M., Usmonboyeva M.H., To'rayev A.B. Veb texnologiya asosida elektron axborot ta'lim resurslarini yaratish va ularni amaliyotga joriy etish. – Toshkent, 2015. – B. 5–7.

⁸ Ходжабаев А.Р. Научно-педагогические основы учебнометодического комплекса подготовки учителя труда: Дисс. ... док. пед. наук. – Ташкент, 1992. – С. 406

⁹ Ravshanovna, X. S. (2023). PEDAGOGIK MULOQOT O'QUV JARAYONI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM OMILLI. *Journal of Universal Science Research*, 1(8), 131-139

¹⁰ Muallif ishlanmasi

ishtirok etadilar. O'quvchilarning faolligi, motivatsiyasi va bilim olishga bo'lgan qiziqishi muloqotning samaradorligini oshiradi.

Pedagogik muloqot mazmuni ta'lim berilayotgan axborot va bilimlardan iborat bo'lib, u o'quv dasturi va dars rejasiga muvofiq shakllanadi.

Axborot - bu o'qituvchi tomonidan beriladigan faktlar, ma'lumotlar, ko'nikmalar va bilimlardir. Mazmuni ta'lim dasturiga mos kelishi va o'quvchilarning bilim darajasiga mos ravishda tanlanishi kerak.

Ta'limiy material - bu darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ko'rgazmali vositalar va boshqa ta'lim materiallarini o'z ichiga oladi. Ushbu materiallar o'quvchilarning mavzuni tushunishiga va bilim olish jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Pedagogik muloqotning muvaffaqiyati uning vositalariga ham bog'liq. Bu vositalar verbal va noverbal muloqot vositalariga bo'linadi.

Til va nutq - verbal aloqa vositalari, ya'ni so'zlar, nutqiy ifodalari va til qoidalari. O'qituvchi va o'quvchilar til va nutq orqali axborotni yetkazadilar va qabul qiladilar. Nutqning aniqligi, ravonligi va tushunarligi muloqotning samaradorligini oshiradi.

Noverbal vositalar - tana tili, mimikalar, gestikulatsiyalar va ovoz ohangi. Bu vositalar verbal muloqotni to'ldiradi va qo'shimcha ma'lumotlarni yetkazadi. Masalan, o'qituvchining tana harakati yoki yuz ifodasi orqali o'quvchilar mavzuni yaxshiroq tushunishi mumkin.

Pedagogik muloqot turli kanallar orqali amalga oshiriladi. Bu kanallar orqali axborotning yetkazilishi o'quvchilarning ta'lim olish jarayonini samarali qiladi.

Vizual kanal - bu ko'rgazmali vositalar, yozma matnlar, diagrammalar va slaydlarni o'z ichiga oladi. Ko'rgazmali materiallar o'quvchilarga mavzuni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Audial kanal - ovoz, nutq va boshqa tovushli axborotlar orqali amalga oshiriladi. Bu kanal o'qituvchining nutqiy ifodalari, leksiyalar va musiqiy vositalarni o'z ichiga oladi. Ovozning ohangi va balandligi o'quvchilarning e'tiborini jalb qiladi va axborotni yaxshiroq qabul qilishga yordam beradi.

Kinestetik kanal - harakat va tegish orqali axborot yetkaziladi. Bu kanal orqali o'quvchilar o'rganishni tajribiy usullar bilan amalga oshiradilar, masalan, laboratoriya ishlarida yoki amaliy mashg'ulotlarda.

Muloqotning muvaffaqiyati uning muhitiga ham bog'liq. Muhit ta'lim jarayonining qanchalik samarali o'tishini belgilaydi.

Jismoniy muhit - bu sinf xonasi, o'quv laboratoriyalari va boshqa ta'lim maskanlarini o'z ichiga oladi. Ta'lim muhiti qulay va samarali bo'lishi kerak, ya'ni sinf xonasi yaxshi yoritilgan, ventilyatsiya qilingan va zamonaviy ta'lim vositalari bilan jihozlangan bo'lishi lozim;

Ijtimoiy muhit - o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar va atmosfera. Pozitiv ijtimoiy muhit muloqotni samarali qiladi. Ijtimoiy muhitda hurmat, hamkorlik va o'zaro tushunish muhim ahamiyatga ega.

Pedagogik muloqot turli shakl va usullarda amalga oshiriladi, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Monologik muloqot - o'qituvchining biryozlama axborot berishi. Bu leksiya va ma'ruzalar shaklida bo'lishi mumkin. Monologik muloqotda o'qituvchi axborotni to'liq nazorat qiladi va o'quvchilarga yetkazadi.

Dialogik muloqot - savol-javob shaklida olib boriladigan muloqot. Bu usul o'quvchilarning faol ishtirokini talab qiladi va ularni o'z fikrlarini ifodalashga undaydi.

Poliologik muloqot - guruh muhokamalari, munozaralar va seminarlar. Bu usul o'quvchilar orasida hamkorlik va fikr almashishni rag'batlantiradi, shuningdek, kritiklikni rivojlantiradi.

Interaktiv usullar - interaktiv doskalar, multimedia vositalari va o'quv o'yinlari orqali amalga oshiriladi. Bu usullar o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va ta'lim jarayonini jonli qiladi.

Muloqotning psixologik tomonlari ham muhimdir. Psixologik jihatlari o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Empatiya - o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida o'zaro tushunish va his qilish qobiliyati. Empatiya muvaffaqiyatli muloqotning kalitidir, chunki u o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi ishonchni mustahkamlaydi.

Motivatsiya - o'quvchilarni ta'lim jarayoniga jalb etish va rag'batlantirish. Motivatsiya o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularni faolroq qiladi. Motivatsiya vositalari sifatida o'qituvchi rag'batlantirish, tanqidiy baholash va maqsad qo'yishni qo'llashi mumkin.

Ishirok - o'quvchilarning faol muloqot va o'quv jarayoniga qo'shilishi. Ishirok etish imkoniyatlari o'quvchilarning bilim olish jarayonini yaxshilaydi va ularning fikrlarini erkin ifodalashlariga yordam beradi.

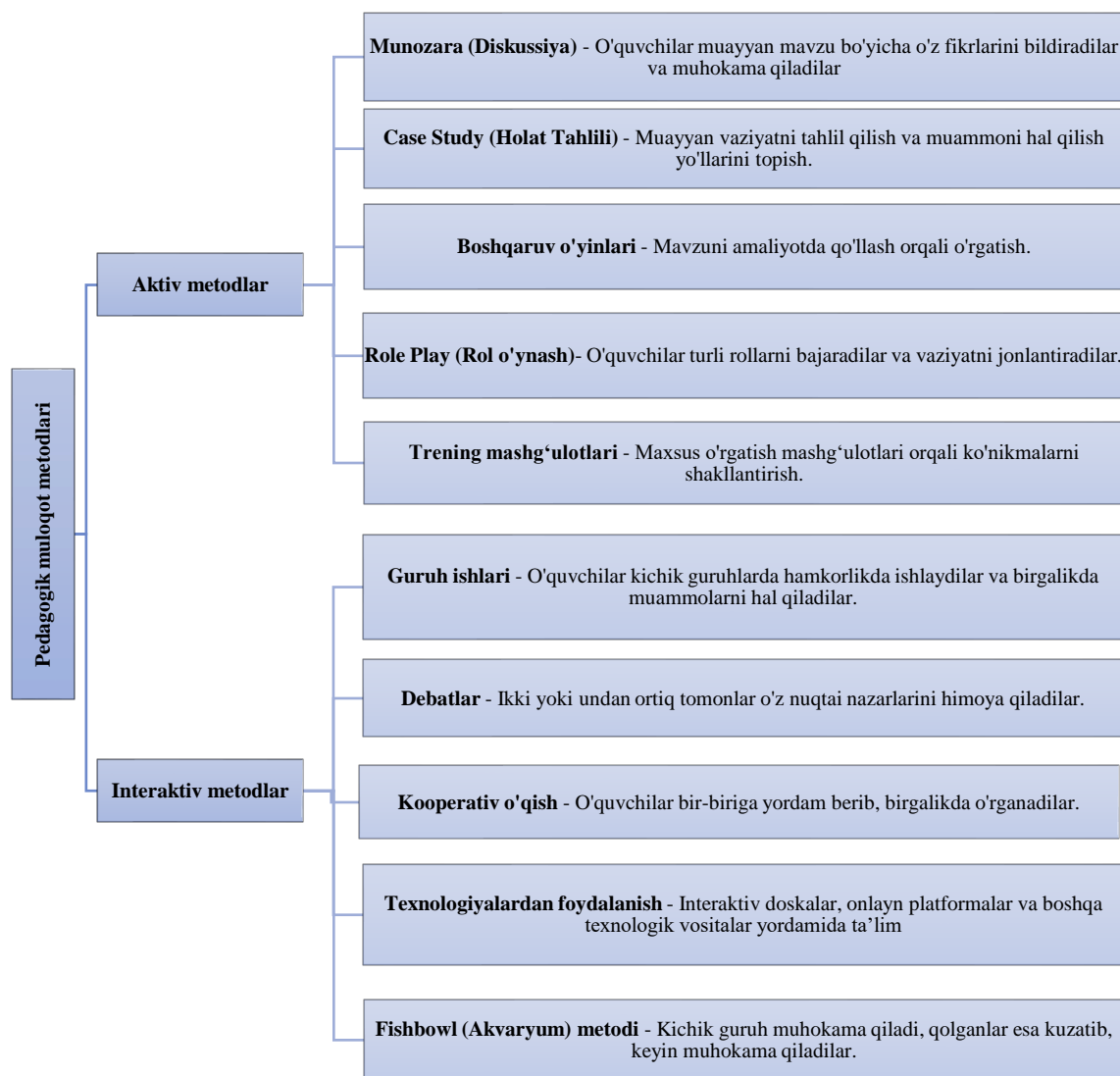
Tushunish - o'quvchilar tomonidan axborotni to'g'ri qabul qilish va tushunish darajasi.

Aloqa samadorligi - muloqot natijalarining o'quvchilarning bilim va ko'nikmalariga ta'siri.

Qayta aloqa - o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi muloqot samaradorligini tahlil qilish va takomillashtirish uchun qayta aloqa jarayoni.

Pedagogik muloqotning bu strukturaviy elementlari ta'lim jarayonida samarali va mazmunli muloqotni ta'minlash uchun bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Pedagogik muloqot metodlari ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, ularni to'g'ri tanlash va samarali qo'llash o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. O'qituvchilar o'z darslarida turli metodlarni qo'llab, o'quvchilarning qiziqishlarini oshirishlari va ta'lim jarayonini interaktiv va samarali qilishlari mumkin. Dars jarayonida qo'llaniladigan pedagogik muloqot metodlarini aktiv va interaktiv (2-jadval) metodlarga ajratib quyidagicha klassifikatsiyalash mumkin.

2-jadval. Pedagogik muloqot metodlari¹¹

Bu metodlar va yondashuvlar pedagogik muloqotni yanada boyitadi va ta'lim jarayonini samarali qiladi. Har bir metodning o'ziga xosligi va afzalliklari bor, ular o'qitish maqsadlari, o'quvchilar ehtiyojlari va dars mazmuniga qarab tanlanadi.

Pedagogik muloqot metodlari turli xil bo'lib, ularni to'g'ri tanlash va samarali qo'llash ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Ta'lim muassasalarida zamonaviy pedagogik metodlarning keng qo'llanilishi natijasida ta'lim sifati va o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlari hamda bilim darajasi sezilarli darajada oshadi.

Xulosa va takliflar: Pedagogik muloqot metodlari ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, ularni to'g'ri tanlash va samarali qo'llash o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. O'qituvchilar o'z darslarida turli metodlarni qo'llab, o'quvchilarning qiziqishlarini oshirishlari va ta'lim jarayonini interaktiv va samarali qilishlari mumkin. Har bir metodning o'ziga xos afzalliklari va cheklavlari borligi sababli, har bir dars mavzusi va o'quvchilar ehtiyojlariga mos keladigan metodlarni tanlash zarur.

Ushbu tadqiqot natijalaridan qator xulosa qilish mumkinki pedagogik muloqot va pedagogik metodlarning ta'lim jarayonidagi roli va ahamiyati katta bo'lib, ta'lim jarayonida samarali pedagogik muloqot va metodlardan foydalanish o'quvchilarning bilim olish jarayonini sezilarli darajada yaxshilaydi, ularning qiziqishi va faoliyatini oshiradi. Pedagogik muloqot ta'lim jarayonining markazida turib, o'quvchilarning ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos keladigan ta'lim usullarini tanlashda asosiy rol o'ynaydi. Pedagogik metodlar ta'lim

jarayonini samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan usullar va texnikalar majmuini tashkil etib, zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik yondashuvlarning qo'llanishi va ularning ta'lim sifatiga ta'siri ijobiy. Ta'lim jarayonida turli metodlarni qo'llash orqali ta'lim samaradorligini oshirishda sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, ushbu ishda pedagogik muloqot va metodlarning turlari, zamonaviy yondashuvlar va amaliyotda qo'llanish tajribasi keng yoritildi. Hozirgi zamon ta'lim jarayonida yangi texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarning paydo bo'lishi bilan pedagogik muloqot va metodlarga bo'lgan talab va ularning o'zgarishi ortib bormoqda.

Ushbu tadqiqot ishini olib borish natijasida ta'lim muassasalari dars jarayonlarida pedagogik muloqotni tashkil etish bo'yicha takliflar ishlab chiqdik. Bular: Pedagogik muloqot va metodlarni tanlashda o'quvchilarning individual xususiyatlarini va ehtiyojlarini inobatga olish lozim. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va yondashuvlardan faol foydalanish, ularni doimiy ravishda takomillashtirib borish zarur. O'qituvchilarning malakasini oshirish bo'yicha doimiy seminar va treninglar tashkil etib bo'rish hamda ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik metodlarni joriy etish uchun zarur sharoitlarni yaratish lozim. Pedagogik muloqot va metodlarning yangi turlarini o'rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha izlanishlarni davom ettirish kerak. Ta'lim jarayonida metodlarning samaradorligini oshirish uchun yangi yondashuvlar va usullar ishlab chiqish lozim.

Shunday qilib, ushbu tadqiqot ishi pedagogik muloqot va metodlar bo'yicha ilmiy-amaliy asos yaratib, ta'lim jarayonini takomillashtirishga o'z hissasini qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

¹¹ Muallif ishlanmasi

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.
2. 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022. PF-60.
3. Ravshanovna, X. S. (2023). Pedagogik muloqot o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishning muhim omili. *Journal of Universal Science Research*, 1(8), 131-139.
4. Axmedov, A. Y., & Sherqo‘ziyeva, Z. F. (2023). Pedagogik muloqotning kommunikativ asoslari. *O‘zbekistonda Fanlararo Innovatsiyalar Ilmiy Tadqiqotlar Jurnal*, 2(19), 425-431
5. Muradovna, E. X. (2022). Ta‘limda innovatsion texnologiyalarning turlari va ahamiyati. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(1A), 31-35.
6. Begimkulov H.Sh. The Concept of Media Competence of the Educator and Its Essence // Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 18 Nov 2021.
7. Muslimov N.A., Sayfurov D.M., Usmonboyeva M.H., To‘rayev A.B. Veb texnologiya asosida elektron axborot ta‘lim resurslarini yaratish va ularni amaliyotga joriy etish. – Toshkent, 2015. – B. 5–7.
8. Курбанов Ш., Сейтхалилов Э. Национальная программа по подготовке кадров. – Ташкент: Университет, 2000. – С. 103
9. Ходжабаев А.П. Научно-педагогические основы учебнометодического комплекса подготовки учителя труда: Дисс. док. пед. наук. – Ташкент, 1992. – С. 406
10. ERGASHEVA, N., & YO‘LCHIYEV, S. (2023). TA‘LIM TARBIYANING ZAMONAVIY SHAKLLARI. *Journal of Research and Innovation*, 1(5), 34-39
11. Fayzullayevich, X. A. (2024). Mutaxassislik fanlarini o‘qitishda interaktiv ma‘ruza usulidan foydalanishning samaradorligi. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 583-588.
12. Elmurodov, M. N., & Tojiyeva, M. M. (2023). KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLIYATINI TASHKILLASHTIRISHDA MOLIYAVIY HISOBNING AHAMIYATI. *QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 44-47.
13. qizi Azimova T. E. ECONOMIC DIRECTIONS IN TEACHING MATHEMATICS //Intent Research Scientific Journal. – 2023. – T. 2. – №. 4. – C. 54-56.
14. Raxmonova, V. (2023). THE ROLE AND PLACE OF MATHEMATICAL MODELS IN TEACHING STUDENTS TO SOLVE OPTIMIZATION PROBLEMS. *Modern Science and Research*, 2(4), 592-597.
15. Kamoldinovna, S. Y. (2023). TURISTIK MAHSULOTLAR VA XIZMATLARNI DIVERSIFIKATSIYALASHNI BOSHQARISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH. *QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 8, 66-69

“BUMERANG” METODINING O'QUV FAOLIYATDA QO'LLANILISHI

Qaxxorova Muslimaxon Shokirjon qizi

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

Orcid: <https://orcid.org/0009-00017868-7602>

E-mail: muslimaxonqaxxorova@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 23

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.961>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

Bumerang metodi, interfaol metodlar, o'quv faoliyati, ta'lim jarayoni, o'quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlash, bilim olish, o'qitish usullari, talabalar motivatsiyasi, ta'lim samaradorligi, interaktiv o'qitish, o'qituvchi va talaba aloqasi, o'qitish texnologiyalari, innovatsion pedagogika, muloqot ko'nikmalari.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola ta'lim jarayonida interfaol metodlardan biri bo'lgan “Bumerang” metodining qo'llanilishi va uning o'quvchilarning bilim olish jarayoniga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada “Bumerang” metodining nazariy asoslari, uning maqsadlari va o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini oshirishdagi o'rni haqida batafsil ma'lumot beriladi. “Bumerang” metodi ta'lim jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi interaktiv aloqalarni kuchaytirishga qaratilgan bo'lib, u talabalarni mavzuga qiziqish bilan yondashishga va faol ishtirok etishga undaydi. Metodning asosiy xususiyati shundan iboratki, talabalar savollar orqali o'zaro muloqot qilishadi va shu tariqa mavzuni chuqurroq o'zlashtirishadi. Bu usul talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, ularning fikrini ifodalash va himoya qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Kirish: Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalar faolligini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga undash va o'quv motivatsiyasini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. An'anaviy o'qitish usullari ko'pincha passiv ta'lim berishga yo'naltirilgan bo'lib, bunda talabalar ko'proq ma'lumotni eshitish va yodlash bilan shug'ullanadilar. Biroq, zamonaviy ta'lim metodlari talabalarning o'quv jarayonida faol ishtirok etishlarini ta'minlashga qaratilgan. Shunday innovatsion usullardan biri bu – “Bumerang” metodidir.

“Bumerang” metodi talabalarni bilim olish jarayonida faol ishtirok etishga undaydi va ularga mavzuni chuqurroq o'zlashtirish imkonini beradi. Ushbu metodda talabalar o'zaro savol-javoblar orqali muloqot qilib, muammolarni muhokama qiladilar va yechimlar izlaydilar. Natijada, talabalarning fikrlash qobiliyati rivojlanadi, ularning muloqot ko'nikmalari shakllanadi va o'z bilimlarini boshqalarga tushuntirish qobiliyatlarini oshiradi.

Ushbu maqolada “Bumerang” metodining nazariy asoslari, uning o'quv faoliyatida qo'llanilishi va samaradorligi haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek, metodning amaliy qo'llanilishi bo'yicha misollar keltiriladi va uning ta'lim jarayonidagi afzalliklari tahlil qilinadi. Maqola pedagoglar va ta'lim sohasi mutaxassislari uchun qimmatli manba bo'lib, ta'lim jarayonida innovatsion metodlarni qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Adabiyotlar tahlili: “Bumerang metodi” zamonaviy ta'lim jarayonida keng qo'llanilayotgan interfaol metodlardan biri bo'lib, uning samaradorligi ko'plab ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalar asosida isbotlangan. Ushbu metodning asosiy maqsadi talabalarni o'quv jarayonida faol ishtirok etishga undash va ularning bilim olish samaradorligini oshirishdir. Quyida “Bumerang” metodining nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi va uning ta'lim jarayonidagi afzalliklari bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar tahlil qilingan.

Iskandarova va Alimovning “Interfaol ta'lim texnologiyalari va ularning samaradorligi” (2019)¹ kitobiga ko'ra, “Bumerang” metodi interfaol ta'lim texnologiyalarining bir turi bo'lib, u talabalarni mustaqil fikrlashga, muloqot qilishga va o'zaro hamkorlikda ishlashga yo'naltiradi. Ushbu metodda talabalar savol-javoblar orqali bilimlarini mustahkamlashadi va o'zaro fikr almashadilar, bu esa ta'lim jarayonini yanada jonli va samarali qiladi.

Xudoyorov va Karimovlarning “Bumerang metodining amaliy qo'llanilishi” (2020)² nomli kitobida “Bumerang” metodining turli fanlar bo'yicha qo'llanilishini o'rganishgan. Ularning tadqiqotlari natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu metod talabalar orasida katta qiziqish uyg'otadi va ularni mavzuga faol jalb etadi. Masalan, adabiyot darslarida

bu metod orqali talabalar o'qilgan asar yuzasidan savollar berib, o'z fikrlarini bayon qilishadi va bu orqali asarning mazmunini yanada chuqurroq o'zlashtirishadi.

Rahimovning “Bumerang metodining talabalar motivatsiyasi va faolligiga ta'siri” (2018)³ nomli kitobida tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda “Bumerang” metodining talabalar motivatsiyasi va faolligiga ijobiy ta'siri ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu metod talabalarni o'quv jarayonida faol ishtirok etishga undaydi, ularning mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Talabalar savol-javoblar va munozaralar orqali bir-birining fikrlarini hurmat qilishni va hamkorlikda ishlashni o'rganadilar.

Mamatov va Safarovlarning “Bumerang metodining ta'lim samaradorligiga ta'siri” (2021)⁴ nomli kitobida “Bumerang” metodining ta'lim samaradorligiga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu metod orqali o'quvchilar o'quv materialini yanada yaxshiroq o'zlashtiradilar, ularning bilimlari mustahkamlanadi va amaliyotda qo'llash qobiliyatlarini rivojlanadi. Shuningdek, metod talabalarning muloqot ko'nikmalarini hamda o'z fikrlarini ravon va aniq ifodalash qobiliyatini oshiradi.

Metodologiya: “Bumerang” texnologiyasi turli mazmun va harakterga (muammoli, munozarali, turli mazmunli) ega bo'lgan mavzularni o'rganishda qulay bo'lib, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamrab oladi hamda bir mashg'ulot davomida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarishi, navbat bilan talaba yoki o'qituvchi ro'lida bo'lishi, kerakli ballni to'plashiga imkoniyat beradi, talabalarni mashg'ulot jarayonida, darsdan tashqarida turli adabiyotlar, matnlar bilan ishlash, o'rganilgan materialni yodida saqlab qolish, so'zlab berish, fikrini erkin bayon eta olish hamda bir dars davomida barcha talabalarni baholay olishga qaratilgan.

1. Darsda o'rganiladigan mavzuning rejasida 4 ta qism mavzular bo'lsa, o'quv xonasidagi talabalar ham 4 guruhga ajratiladi. Rejadagi birinchi qism mavzu o'qituvchi tomonidan tayyorlangan javoblari bilan birinchi guruh talabalarining har biriga taqdim etiladi. Shu tariqa rejadagi boshqa qism mavzular ham javoblari bilan birgalikda o'ziga mos nomerdagi guruhlarning talabalariga taqdim etiladi. Har bir guruhdagi talabalar o'zlariga javoblari bilan taqdim etilgan bitta qism mavzuni o'qituvchi tomonidan belgilangan reglamentda o'rganib chiqadilar.

2. Shundan keyin 4 guruh talabalari aralashtirilib, yangi tarkibdagi 4 guruh tashkil etiladi. Bu yangi guruhlarning har birida dastlabki 4 guruhlarning barchasidan bir nechtadan talabalarning ishtirok etishiga erishiladi. Natijada butun o'quv materialini yaxlit jamoa bo'lib o'rganish imkoniyati tug'iladi. Muhimi, talabalarda o'quv materialini mustaqil

¹ Iskandarova, Z., & Alimova, R. (2019). Interfaol ta'lim texnologiyalari va ularning samaradorligi.

² Xudoyorov, A., & Karimov, B. (2020). “Bumerang” metodining amaliy qo'llanilishi.

³ Rahimov, N. (2018). “Bumerang” metodining talabalar motivatsiyasi va faolligiga ta'siri.

⁴ Mamatov, Q., & Safarova, D. (2021). “Bumerang” metodining ta'lim samaradorligiga ta'siri.

o'rganish, hamkorlikda ishlash, bilganlarini boshqalarga tushuntira bilish ko'nikma va malakalari shakllanadi.

3. O'qituvchi tomonidan belgilangan reglamentda mavzuni jamoa bo'lib o'rganish yakunlangach, talabalar dastlabki guruhlariga qaytishadi va savol-javoblar boshlanadi. O'qituvchining tashkilotchiligi asosida savollar boshqa guruhlar tomonidan bitta jamoaga beriladi. Jamoa ichidan o'zlari tanlagan bir talaba sheriklarining to'plagan ballarini yozib, jamlab, natijalarini o'qituvchiga topshiradi. Barcha guruhlar shu tarzda savol-javobdan o'tkaziladi. Bunda qo'yilgan savolga to'g'ri javob bergan talabaga 3 ball, to'g'ri qo'shimcha qilganga 2 ball, to'g'ri replika qilganga 1 ball, umuman fikr bildirmaganga 0 ball qo'yiladi.

4. Har bir guruh mavzu bo'yicha o'zlari bittadan savol tuzib, unga javob berishni boshqa jamoalarga taklif etadi. To'g'ri javob bergan jamoaning umumiy baliga 3 ball qo'shilib, boshqalarga 0 ball qo'yiladi. Hech kim javob bera olmasa, savolni tuzgan jamoaning o'zi javob bersa, ularning umumiy baliga 3 ball qo'shib qo'yiladi.

5. Endi har bir talabani baholash uchun ularga mavzu bo'yicha oldindan tayyorlangan test topshiriqlari tarqatiladi. Bir guruhning ish natijalarini boshqa jamoa talabarlari tayyor javoblar asosida tekshirib, o'qituvchi tomonidan taqdim etilgan shkala bo'yicha ball qo'yiladi.

6. Dars o'qituvchi tomonidan talabalar ishtirokida mustahkamlanadi va umumlashtiriladi. Guruhlar va talabalarga to'plangan ballar e'lon qilinib, rag'batlantirish amalga oshiriladi. Kelgusi dars uchun kerak bo'ladigan topshiriq va vazifalar shakllantiriladi.

Guruh talabalarining tayyorgarlik darajasiga, o'quv materiallarning hajmi, oson yoki qiyinligiga bog'liq ravishda dars vaqtda yetishmovchilik kutilsa, to'rtinchi bosqichni o'tkazmaslik mumkin.

Natijalar: "Bumerang" metodini o'quv faoliyatida qo'llash orqali bir qator ijobiy natijalarga erishildi. Ushbu metod talabalarining darsga bo'lgan qiziqishlarini oshirib, ularning bilim olish jarayonini interaktiv va hamkorlikda o'tkazish imkonini berdi. Quyida "Bumerang" metodining qo'llanishi natijasida erishilgan asosiy natijalar keltiriladi:

1. Talabalarining faol ishtiroki va motivatsiyasi oshdi. "Bumerang" metodida talabalar doimiy ravishda faol ishtirok etib, o'z bilimlarini boshqalarga yetkazish va boshqalardan o'rganish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Bu jarayon ularni dars jarayonida diqqatlarini jamlashga va mustaqil ravishda bilim olishga undadi. Natijada, talabalar darslarga ko'proq qiziqish bilan qatnasha boshladilar va ularda o'qishga nisbatan motivatsiya sezilarli darajada oshdi.

2. Bilimlarning chuqurroq o'zlashtirilishi. Metod orqali har bir talaba o'zi o'rganayotgan mavzuni tushuntirib berish va boshqalarga o'rgatish orqali o'z bilimlarini mustahkamladi. Har bir talaba avval o'ziga berilgan mavzuni chuqur o'rganib chiqib, keyin uni boshqalarga tushuntirish orqali mavzuni yanada yaxshiroq o'zlashtirdi. Bu jarayon talabalarining o'zaro fikr almashishi va muammolarni birgalikda hal qilish imkoniyatini yaratdi.

3. Hamkorlik va jamoaviy ishlash ko'nikmalari rivojlandi. "Bumerang" metodida talabalar kichik guruhlarda va yangi guruhlarda birgalikda ishlashga majbur bo'lishdi. Bu esa ularda hamkorlikda ishlash, jamoaviy muammolarni hal qilish va o'zaro fikr almashish ko'nikmalarini rivojlantirdi. Talabalar bir-birlariga yordam berib, bir-birlarining tushunchalarini to'g'rilab, bilimlarni birgalikda o'zlashtirdilar.

4. O'qituvchining rolini o'zlashtirish. Metod davomida har bir talaba vaqtincha o'qituvchi rolini o'z zimmasiga olib, o'z o'rganan materialini boshqalarga tushuntirdi. Bu jarayon talabalarda liderlik qobiliyatlarini rivojlantirdi va ularga o'qituvchining qanday ishlashi haqida chuqurroq tushuncha berdi. Talabalar o'zlari o'rganan mavzuni tushuntirib berish orqali o'z bilimlarini yanada mustahkamladilar.

5. O'z-o'zini baholash va refleksiya. "Bumerang" metodida talabalar bir-birlariga savollar berish va javoblarini baholash orqali o'z

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Iskandarova, Z., & Alimova, R. (2019). Interfaol ta'lim texnologiyalari va ularning samaradorligi.
2. Xudoyorov, A., & Karimov, B. (2020). "Bumerang" metodining amaliy qo'llanilishi.
3. Rahimov, N. (2018). "Bumerang" metodining talabalar motivatsiyasi va faolligiga ta'siri.
4. Mamatov, Q., & Safarova, D. (2021). "Bumerang" metodining ta'lim samaradorligiga ta'siri.

bilimlarini mustaqil ravishda baholadilar. Bu jarayon ularga o'z bilimlarini qay darajada o'zlashtirganliklarini aniqlash va zaif tomonlarini ko'rib chiqish imkoniyatini berdi. Talabalar o'z-o'zini baholash va refleksiya orqali bilimlarini yanada takomillashtirishga intildilar.

6. O'quv jarayonining samaradorligi oshdi. Metodning qo'llanilishi natijasida o'quv jarayonining samaradorligi oshdi. Talabalar bir-birlariga yordam berib, o'quv materialini yanada tez va samarali o'zlashtirdilar. O'qituvchi darsni nazorat qilish va talabalarining bilim darajasini baholash jarayonida yanada qulaylikka ega bo'ldi. Bu esa umumiy o'quv jarayonining samaradorligini oshirdi.

Muhokama: "BUMERANG" metodi o'quv jarayoniga yangicha yondashuv bo'lib, uning samaradorligi va foydaliligini chuqur o'rganish zarur. Bu metodning o'ziga xosligi shundaki, o'quvchilar faqat bilim olish bilan cheklanmay, balki o'zlari ham faol ishtirok etadilar, o'rganmalarini qaytarish va boshqalarga o'rgatish orqali yanada mustahkamlashadi.

Birinchidan, "BUMERANG" metodi o'quvchilarni aktivlashtiradi va ularning dars jarayonida ishtirok etishlarini oshiradi. Bu metod o'quvchilarni faollikka, fikrlashga va o'z fikrlarini erkin ifoda etishga undaydi. Natijada, o'quvchilar o'zlarining bilim darajasini va tushunish qobiliyatini mustaqil ravishda oshiradilar.

Ikkinchidan, bu metod o'quvchilarning ijodkorligini rivojlantiradi. "BUMERANG" metodida o'quvchilar turli topshiriqlarni bajarar ekan, ular o'z tasavvurlarini va yaratuvchanlik qobiliyatlarini kengaytiradilar. Bu jarayon o'quvchilarni yangi g'oyalar va yechimlar izlashga undaydi, bu esa ularning ijodiy salohiyatini oshiradi.

Uchinchidan, "BUMERANG" metodi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqotni yaxshilaydi. Ushbu metodda o'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o'quv jarayonining ishtirokchisi sifatida qatnashadi. Bu esa o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida yaqinroq va samaraliroq muloqot o'rnatishga imkon beradi. Shuningdek, bu metod o'qituvchiga o'quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Shuningdek, "BUMERANG" metodining muhim jihati – bu guruhda ishlashni o'rganish va ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Bu metod orqali o'quvchilar birgalikda ishlashni, fikr almashishni va bir-birlarini qo'llab-quvvatlashni o'rganadilar. Bu ko'nikmalar nafaqat o'quv jarayonida, balki kelajakdagi professional faoliyatda ham katta ahamiyatga ega.

Xulosa: "BUMERANG" metodining o'quv faoliyatda qo'llanilishi ta'lim jarayoniga yangi va samarali yondashuvni taklif etadi. Ushbu metod o'quvchilarni faollikka undab, ularning bilim olish jarayonida faol ishtirok etishlarini ta'minlaydi. Metodning asosiy afzalliklari shundan iboratki, u o'quvchilarning mustaqil fikrlash va o'zlashtirish qobiliyatlarini rivojlantiradi, ijodkorligini oshiradi hamda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samarali muloqotni ta'minlaydi.

"BUMERANG" metodi orqali o'quvchilar nafaqat bilim olishadi, balki o'z o'rganmalarini qaytarib, boshqalarga ham o'rgatish orqali yanada mustahkamladilar. Bu metodning qo'llanilishi guruhda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, bu esa o'quvchilarning kelajakdagi professional hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, metodning samaradorligini oshirish uchun o'qituvchilar tomonidan ijodkorlik va moslashuvchanlik talab etiladi, chunki har bir o'quvchining individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini inobatga olish zarur.

Yakunda, "BUMERANG" metodi ta'lim jarayonini yanada interaktiv va qiziqarli qilishga xizmat qiladi. Bu metodning keng joriy etilishi va to'g'ri tatbiq etilishi o'quvchilarning zamonaviy talablar darajasida bilim olishlariga katta hissa qo'shadi. Shu bilan birga, metodning muvaffaqiyati uchun o'qituvchilar va ta'lim muassasalarining doimiy qo'llab-quvvatlashi va resurslarni to'g'ri taqsimlash muhim ahamiyatga ega.

5. Karimov, S. (2020). Innovatsion ta'lim metodlari va ularning ahamiyati. Toshkent: Fan va Texnologiya NMIU.
6. N.Muslimov, M.Usmonboyeva, D.Sayfurov, A.To'rayev Innovatsion ta'lim texnologiyalari. Toshkent-2015. 10-b
7. Abdurashidov, A., & Turdaliyeva, N. (2023). DEVELOPMENT OF MANUAL WORK IN PRE-SCHOOL EDUCATION. Science and innovation, 2(B2), 282-286.

8. Turdaliyeva, N. A. (2024). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR IJODIY QOBILİYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI. *GOLDEN BRAIN*, 2(7), 48-52.

9. Qaxxorova, M. (2024). GORNER SXEMASINING MATEMATIK ANALIZGA TATBIQI. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(1), 3-9.

10. Boymirzayeva, S. O. (2024). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTIDA BO 'LAJAK TARBIYACHINING KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISH. *GOLDEN BRAIN*, 2(7), 41-47.

11. Eraliyeva Zamira Rasuljonovna, & Djo'rayeva Dildoraxon Rahmonaliyevna. (2023). BOLALAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA AYRIM DIDAKTIK O'YINLARNING AHAMIYATI. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 9(9), 184-186.

JADID MUTAFAKKIRLARINING PEDAGOGIK QARASHLARI

Temirova Mashhura Muhammadaminovna

Qo'qon universiteti dotsenti

Mirzaliyeva Zarinabonu Jahongir qizi

Muqimiy nomidagi Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti 2-bosqich talabasi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 24

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.962>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

axloqiy qoida, tarbiya, Turkiy guliston yoxud axloq, fikr tarbiyasi, barkamol inson, pedagogika, insonparvarlik, xulq tarbiyasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Turkiston jadid ma'rifatparvarlarining pedagogik faoliyati va bugungi kundagi ta'lim tizimini rivojlantirishda ma'rifatchilik harakatlarining ahamiyati va pedagogik qarashlari hamda jadidlarda milliy g'oya va mafkura haqidagi masalalari chuqur tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada Turkiston ma'rifatparvarlarining pedagogik faoliyati va ularning bugungi ta'lim tizimiga chuqur ta'siri har tomonlama tahlil etilgan. Shuningdek biz tadqiqotga metodologik yondashgan holda manbalardan ham to'laonli foydalandik. Shu sababli biz mazkur tadqiqotda jadidchilik harakatining muhim va asosiy bo'g'ini hisoblangan ma'rifatparvarlik faoliyatini tadqiq etishni asosiy maqsad etib qo'yilgan. Tadqiqot jarayonidagi o'rganilgan manbalar natijasida Turkiston jadidlarining pedagogik sohadagi harakatlari, ularni fanlarni o'qitish, o'quvchiga yetkazib berish borasidagi ilgari surgan g'oyalari har jihatdan fanlar meto'dikasiga mos kelishi ilmiy asoslandi. Xususan, yuqoridagi ilmiy asosga ega bo'lgan manbalarni o'rganish natijasida jadid ma'rifatparvarlarining ilmiy me'rosi, pedagogik qarashlarini har qanday fanning meto'dikasi bilan bog'lagan holda bugungi ta'limga joriy etish, va ta'lim samaradorligini oshirishga katta hizmat qilishi aniq misollar tarzida ilmiy yangilik sifatida yoritilgan. Shuningdek, olingan natijalar asosida ta'lim tizimini ham didaktik asoslarini yanada chuqurlashtirishga doir taklif va xulosalar ishlab chiqilgan.

Kirish. XXI asrning ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan – kunga kuchayib bormoqda, buning sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda tinglovchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlarini qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlarini keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. Bugungi kunda respublikada ta'lim sohasini isloh qilish deganda faqatgina rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimidan andoza olish olish orqali ta'lim samaradorligiga erishish mumkin deb qaralmoqda. Aslida o'tmishimizga nazar solsak, jadid mutafakkirlarining pedagogik qarashlari, ularning ma'rifat-parvarlik faoliyatlari bugungi ta'lim sohasini chinakam yangicha isloh etish uchun muhim vazifasini bajara oladigan dasturilamal hisoblanadi. Prezidentimiz 2023 yil 22 dekabrda o'tkazilgan Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashining kengaytirilgan yig'ilishida jadid bobolarimizning milliy taraqqiyotni har tomonlama jadallashtirish, ziyoli va ijodkorlarni birlashtirishga daxldor tashabbuslari qatorida "Jadid" gazetasi ta'xis etish g'oyasini qo'llab-quvvatladi hamda ushbu nashri yangi yilning birinchi kunida chop etish taklifini ilgari surdi¹. Mazkur gazetani tashkil etishdan asosiy maqsad jadid marifatparvarlarining faoliyatini ilmiy asosda yanada chuqurroq tahlil etish va buni bugungi kundagi yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishda unumli foydalanish ko'zda tutilgan. Bu esa mavzuni dolzarbligini yanada oshiradi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsning bu rivojlanishi shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishga sharoit yaratadi va shu bilan ta'lim jarayonida tinglovchi asosiy o'rin egallaydi. Hozirgi kunda ham o'tgan asrimizda ham ta'lim jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida e'tirof etilgan. Xususan, jadidlarimizning nuqtayi nazarida millatning yashamog'i, taraqqiy topmog'i uchun, birinchi navbatda, ozod, mustaqil bo'lmog'i lozimligini anglab yetdilar va keng xalqni uyg'onishga e'tibor berishi turadi. Shu munosabat bilan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ta'lim sohasida ta'kidlayotgan nutqlari, qonun va qarorlari jamiyatning har bir bo'g'ini uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Jadidlarning biz yoshlarga qoldirgan ulkan merosi bu ilk jadid maktablarini tashkil etib, o'zligimizni anglatgani, xalqimizni ma'rifatli qilib uni jaholat va ilmsizlik botqog'idan asraganidir. Prezidentimiz aytganidek: "Umuman, biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz me'rosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi"².

Adabiyotlar tahlili. Jadidchilikning ruhi va mazmunini o'zida bekamu ko'st namoyon etgan jadid adabiyotlari milliy ong va sezim taraqqiyotida beqiyos ro'l o'ynaydi. Bu adabiyotning ilk namunalari

badiiyatga ko'ra u qadar yuksak emas, ya'ni 1910 yillarning oxiri, 1920 yillarning boshidagina har jihatdan to'laonli tadqiq etildi³. Darhaqiqat, zamonaviy adabiyot milliy ongni shakllantirish va modernizm mohiyatini qamrab olishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Uning ahamiyatini oshirib bo'lmaydi, chunki u zamonaviy jamiyatning murakkabliklari va nozik tomonlarini aks ettiradi. Mavzuga oid tadqiqotlarni o'tkazgan J.A.Urumbaev va U.Aleuovlarning ilmiy ishlari hamda "Qoraqalpog'istonning yangi tarixi" kitobida jadid maktabi, jadidchilik harakati borasidagi ishlar haqida ma'lumotlar ko'rsatib o'tilgan. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng bir qator ilmiy-tadqiqot ishlari boshlandi. Jadidchilar haqida ko'plab maqolalar, tadqiqotlar va ilmiy ishlar e'lon qilindi. Xususan, E.Karimov, S.Kosimov, O.Sharafiddinov, Sh.Turdiyev, X.Boltaboev, S.Xolboev, A. Nasriddinov, B.Ergashev, T.Berdiev, N. Karimov, B.Imomov, S.Axmedov, G.Ahmadjonov, Z.Eshmurodovlarning tadqiqotlarida jadidchilik harakatining ma'rifiy, siyosiy va dolzarb yo'nalishlari o'z aksini topa boshladi. Mazkur tadqiqotlarda jadid ma'rifatparvarlarining pedagogik qarashlar sohasi faoliyati faoliyatini turli bosqichlari bo'yicha tahlil qilingan. Mazkur tadqiqotlar o'zining soha faoliyatini turli davrlar va hududlar bo'yicha tarixiylik jihatdan tahlil etilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin yuqoridagi tadqiqotlarning barchasida jadidlarning pedagogik qarashlari yaxlit chuqur tarzda tahlil tarzda etilmagan. Shu sababdan ma'rifatparvarlarning muhim va yirik tarmog'i hisoblangan pedagogik qarashlari soha faoliyati yaxlit tarzda tahlil etish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida jadidchilik yo'nalishida tarixiylik, mantiqiy-yuridik, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, kabi usullardan foydalanildi. Mustaqillik yillaridan oldingi davrlarda Turkistonda jadid mutafakkirlarining pedagogik qarashlar mavzusini tadqiq etishda tadqiqotlar va mavzuga doir adabiyotlar, ilmiy tadqiqotlar hamda arxiv materiallari nazariy asos bo'lib xizmat qilgan. Manbalardan olingan ma'lumotlar tahlili mavzuga xolisona, tarixiylik qoidasi asosida yondashuvni talab etadi. Yuqorida ta'kidlangan usullardan foydalanish natijasida quyidagi ilmiy yangilik sifatida o'rganildi: jadid ma'rifatparvarlari o'z davri uchun va keyingi davr uchun ham dars usullari, ko'nikmalari, jadid maktablari va uni qanday tashkil etish borasida yetarlicha ma'lumot qoldirgan. Shu jumladan, Jadidlardan so'ng o'rganilgan ilmiy-tadqiqot ishlari ularning ilmiy me'rosini o'rganib yosh avlodga tatbiq etmoqda.

Tahlil va natijalar. Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq"⁴ asarida, zamonaviy pedagog yetishtirish, yangi darsliklarni yaratish va ta'lim uslublari, ko'nikmalari uchun yangi majmualar yaratish keng o'rin olganligini ko'rishimiz mumkin. Jadid ma'rifatparvarlarining pedagogik nuqtayi nazardan inson qadri bu o'z ona tilini mukammal bilishi, har bir so'zni o'z o'rnida ishlatish, milliy adabiy tilning taraqqiyoti uchun jonkuyarlik qilish zarur deyishadi. Ular

¹ <https://fledu.uz/2024-yilning-ilk-kunida-jadid-gazetasi-chop-etildi/>

² "Tarjimon" g., 1906-yil, 69-son. –B. 112.

³ Qosimov. B Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti, -2004, -T., Ma'naviyat. 183-bet.

⁴ "Tarjimon" g., 1906-yil, 69-son. –B. 112.

pedagogik jihatdan inson ilmida soʻzlashuv odobiga ham eʼtibor berishadi. Soʻzning inson qadr-qimmatini belgilashdagi mohiyatiga yuqori baho berishib, soʻz insonning daraja va kamolini, ilm va fazilatini oʻlchab koʻrsatadigan tarozisidir. Aql sohiblari kishilarni tilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini soʻzlagan soʻzidan bilurlar deydigan. Tilga, madaniyatga muhabbat har bir kishining xalqiga boʻlgan munosabatidir. Yana shuni aytish kerakki, har bir insonning, millatning dunyoda borligini koʻrsatadigan oynavi hayoti til va adabiyotdir. Jadidlar milliy taʼlimning zamini sifatida ona tili oʻqitish masalasiga eʼtiborni kuchaytirdilar, chunki milliy ruh, milliy maʼnaviyatni “sut bilan kirgan” deganlaridek faqat ona tili orqaligina singdirish mumkin. Tadqiqotdan olingan aniq natijalar shuni koʻrsatadiki, Oʻrta Osiyo jadidlarining pedagogik qarashlari yaʼni oʻquvchilarga bilimlarni yetkazib berish borsidagi fikrlari bugungi kundagi shiddat bilan rivojlanib, takomillashib borayotgan har bir jamiyatning maʼrifatchilik sohasi boʻyicha muhim dasturilamal boʻlib xizmat qiladi. Yuqoridagi fikrimiz dalili sifatida milliy gʻoya, milliy mafkura masalalari bundan yuz yil oldin jadidlarimiz tomonidan ham kun tartibiga qoʻyilgan. Jadidlar millatning taraqqiyotinigina emas, yashash, hatto uni saqlab qolish kafolatini ham milliylikda koʻrdilar. “Milliyat fikriga, bu azim quvvatga hech bir kuch bas kela olmadi”, - deb yozgan edi Yusuf Qochura”⁵.

Muhokama. Jadidlarimiz oliy oʻquv yurtining zaruratini teran his qildilar va barcha imkoniyatlardan foydalanishga urindilar. Ular soʻnggi uch-toʻrt asr davomida tushkun holga tushib tarixni unutyozgan millatimizga tarix shuurini singdirishga va u orqali yangi ruh baxsh etishga urindilar. Darhaqiqat, milliy shuurni tarix shuuri maydonga keltiradi. Tarix shuuri esa tarixni tanimoqdir⁶. Avloniy shaxs kamoloti va milliy oʻzlikni anglashning tamal toshi sifatida ona tilini puxta egallash muhimligini taʼkidlaydi. Avloniy va boshqa zamonaviy maʼrifatparvarlarning fikricha, ona tilini ravon soʻzlash insonning qadr-qimmatini va qadr-qimmatini, milliy adabiy anʼanani rivojlantirishga daxldorligini koʻrsatadi. Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida oʻzbek jamiyatining madaniy-intellektual manzarasini shakllantirishda zamonaviy pedagogik taʼlimning hal qiluvchi roli koʻrsatilgan. Avloniy shaxs kamoloti va milliy oʻzlikni anglashning tamal toshi sifatida ona tilini puxta egallash muhimligini taʼkidlaydi. Avloniy va boshqa zamonaviy maʼrifatparvarlarning fikricha, ona tilini ravon soʻzlash insonning qadr-qimmatini va qadr-qimmatini, milliy adabiy anʼanani rivojlantirishga daxldorligini koʻrsatadi. Pedagogik nuqtai nazardan Avloniy insonparvarlik qadriyatlarining inʼikosi sifatida nafosatli soʻzlashuv odoblarini tarbiyalashning ahamiyatini taʼkidlaydi. Uning taʼkidlashicha, til shunchaki muloqot vositasi emas, balki insonning aql-zakovati, bilimi va axloqiy fazilatlarini oʻlchovidir. Avloniyning til va madaniyatga muhabbatga urgʻu berishi til va milliy oʻzlikni anglash oʻrtasidagi chuqur bogʻliqlikni taʼkidlab, uni shaxs va jamoa ongining ajralmas jihatlari sifatida koʻrsatadi. Jadidlarning ona tilini milliy taʼlimning asosi sifatida oʻrgatish targʻiboti Avloniy qarashlari bilan hamohang boʻladi, chunki ular milliy maʼnaviyat va maʼnaviyat goʻdaklikdan tilga chuqur singib ketgan, deb hisoblaganlar. Til va madaniy merosga boʻlgan bunday eʼtibor zamonaviy mutafakkirlarning tilga milliy qadriyatlar va oʻzlikni avlodlarga yetkazuvchi vosita sifatida qaragan fundamental pedagogik

Adabiyotlar roʻyhati:

1. <https://fledu.uz/uz/2024-yilning-ilk-kunida-jadid-gazetasi-chop-etildi/>
1. “Tarjimon”g , 1906-yil, 69-son. –B .112.
2. Qosimov. B Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti,-2004,-T.,Maʼnaviyat.183-bet.

tamoyillarini aks ettiradi. Qolaversa, Avloniy va uning zamondoshlari tarixiy ongni milliy tiklanish uchun zarur deb bilishgan. Aholiga tarix tuygʻusini berish orqali ular yangilangan gʻurur va maqsad tuygʻusini singdirishni maqsad qilganlar, shu bilan madaniy uygʻonish uchun zamin yaratdilar. Avloniyning milliy ong tarixni anglashdan kelib chiqadi, degan fikri jamoaviy oʻzlikni shakllantirishda oʻtmish, hozirgi va kelajakning oʻzaro bogʻliqligini taʼkidlaydi. Avloniy ijodi va zamonaviy maʼrifatparvarlarning pedagogik qarashlari til, madaniyat va milliy oʻzlikni anglash oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni taʼkidlaydi. Ularning til bilimi, madaniy gʻurur va tarixiy ongni rivojlantirishga qaratilgan saʼy-harakatlari oʻzbek jamiyatida ijtimoiy va intellektual taraqqiyotni qoʻllab-quvvatlashga qaratilgan kengroq majburiyatni aks ettiradi.

Xulosa va takliflar. Mustaqillikning dastlabki yillarida jadidlar yoʻnalishida bir qancha qaror, qonun va nizomlar qabul qilingan va hozir ushbu yoʻnalishida davom etmoqda. Jadidlarning pedagogik qarashlari va saʼy-harakatlari hozirgi zamon jamiyati bilan hamohang boʻlib, zamonaviy dunyo murakkabliklarini yoʻlga qoʻyishda ilhom va yoʻl-yoʻriq manbai boʻlib xizmat qiladi. Ularning tamoyillarini qabul qilish va ularni hozirgi sharoitlarga moslashtirish orqali biz ularning merosini qoʻllab-quvvatlashda va taʼlim va ijtimoiy taraqqiyot yoʻlida davom etishimiz mumkin. Yangi taʼlim dasturlari va oʻquv qoʻllanmalarini yaratishda jadidlarning pedagogik qarashlari va metodikasini qoʻllash zarur. Oʻqituvchilarning malakasini oshirish kurslarida jadid maʼrifatparvarlarning ilmiy meʼrosini oʻrganish va uni taʼlim jarayoniga qoʻllashga yoʻnaltirilgan dasturlarni tatbiq etish. Jadidlarning didaktik yondashuvlarini hisobga olgan holda yangi oʻquv materiallari va didaktik qoʻllanmalarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish lozim. Jadidlar tomonidan qoʻllanilgan interfaol va innovatsion taʼlim usullarini bugungi taʼlim jarayoniga keng joriy etish muhim. Yuqoridagi misollar jadid maʼrifatparvarlarining ilmiy merosi va pedagogik qarashlarini zamonaviy taʼlim tizimiga joriy etish orqali taʼlim samaradorligini oshirish mumkinligini ilmiy asoslab beradi. Bu yondashuv, shuningdek, taʼlim tizimining didaktik asoslarini yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Jadid mutafakkirlarning ilmiy merosini oʻrganish imkoniyatlari koʻp boʻlishiga qaramay, bugungi kunda ularning jamiyatdagi taʼsiri va nufuzi asta-sekin ortib bormoqda. Shuni bilar birga, bu ularning hissalarining ahamiyatini yoki pedagogik tushunchalarining dolzarbligini kamaytirmasligi kerak.

Ushbu mulohazalar asosida quyidagi takliflarni koʻrib chiqish zarur:

1. Merosni asrab-avaylash: Jadidlar merosini asrab-avaylash va targʻib qilish, ularning oʻgʻitlari va yutuqlarini unutmaslik, balki taʼlim-tarbiya taraqqiyotining poydevori sifatida nishonlanishini taʼminlashga harakat qilish kerak.
2. Qadriyatlar integratsiyasi: Jadidlar tomonidan ilgari surilgan axloqiy va axloqiy qadriyatlar taʼlim tizimiga singdirilishi, oʻquvchilarda mehr-oqibat va ijtimoiy masʼuliyat madaniyatini tarbiyalash zarur.
3. Usullarni modernizatsiya qilish: Anʼanaviy pedagogik tamoyillarga rioya qilgan holda, taʼlim usullarini hozirgi davrning oʻzgaruvchan ehtiyojlari va muammolariga moslashtirish va modernizatsiya qilish zarurati mavjud.

3. “Tarjimon”g , 1906-yil, 69-son. –B .112.
4. Qosimov. B Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti,-2004,-T.,Maʼnaviyat.105 -bet.
5. Qosimov. B Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti,-2004,-T.,Maʼnaviyat.123-bet.

⁵ Qosimov. B Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti,-2004,-T.,Maʼnaviyat.105 -bet.

⁶ Qosimov. B Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti,-2004,-T.,Maʼnaviyat.123-bet.

O'ZBEKISTONDA YOSHLAR IJTIMOYIY-SIYOSIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA MADANIY VA MAFKURAVIY OMILLARNI O'RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Yusupov Axrorjon Qurbonovich

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

Tel.99891-156-96-30

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil Jurnal soni: 11 Maqola raqami: 25 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.963</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>Yoshlar ijtimoiy-siyosiy faolligi, siyosiy madaniyat, siyosiy mafkura, inson manfaatlarini, siyosiy faoliyat, siyosiy ong, lobblizm, fuqaroviy faollik.</p>	<p>Mazkur maqolada Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yoshlarning siyosiy madaniyatini rivojlantirishning mafkuraviy omillari tashkil etishning huquqiy asoslarini mustahkamlanishi, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish uchun respublikada olib borilgan islohatlar, qarorlar, farmonlar va ularning amaldagi natijalari ilmiy asosda tahlil etilgan. Maqolada tadqiq etilayotgan mavzu yuzasidan N.A.Saidqulov, X.I.Abduraxmonovlar tadqiqot ishlarini olib borgan bo'lib, mazkur tadqiqotlarda O'zbekistonda yoshlar siyosiy faolligi, siyosiy madaniyatini, ma'naviy-mafkuraviy omillarini rivojlantirish o'rganilgan. A.A.Jalilov, A.Z.Sharipov tomonidan esa yoshlarning innovatsion-kreativ yondashuvlari mustaqillik yillardagi jarayonlari umumiy tarzda tahlil etilgan. Mazkur ishimizda yuqorida sanab o'tilgan tadqiqotchilarning ishlari muhim manbaviy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli biz mazkur maqolada yoshlarning jamiyatimiz boshqaruvida yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini tadqiq etishni asosiy maqsad etib qo'ydik. Shuningdek maqolada mustaqillikning dastlabki yillaridagi respublikadagi va hozirgi kunda yoshlarga etibor aniq tahlillar asosida qiyosiy o'rganilgan. Shuningdek olingan tahlil natijalari asosida yoshlar faolligini rivojlantirish, samaradorligini oshirishga doir taklif va xulosalar ishlab chiqilgan.</p>

Kirish: Jahon miqyosida yoshlar siyosiy faolligi rivojlanishining samarali omillarini qamrab olgan, ijtimoiy-siyosiy, diniy, milliy va boshqa turdagi qadriyatlariga asoslangan, jamiyatda ishonch omilini mustahkamlovchi fenomen sifatida mafkura omilini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq qilish tobora kuchayib bormoqda. Bugungi kunda yoshlar siyosiy dunyoqarashining shakllanishiga ijtimoiy tarmoqlarning o'rni tobora ortib borayotganligi hech kimga sir emas. Ilm o'rganish, ma'lumot olish uchun sharoit yaratib berayotgan axborot texnologiyalari, jumladan, Internet ham muammolar manbaiga aylanib borayotganini ta'kidlash zarur. Shu bois hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda yoshlar ijtimoiy-siyosiy faolligini rivojlantirish bilan ishlashning yangicha modellarini yaratish hamda ularni amalga oshirishda innovatsion mexanizm va texnologiyalarni yaratishga oid ko'plab ilmiy tadqiqot yo'nalishlarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega.

O'zbekistonda yoshlar siyosiy madaniyatini rivojlantirishni ma'naviy va mafkuraviy qadriyatlar uyg'unligida amalga oshirishni davr taqozo qilmoqda. "Mafkura sohasida bo'shliq degan narsaning o'zi hech qachon bo'lmaydi. Chunki insonning qalbi, miyasi, ong-u tafakkuri hech qachon axborot olishdan, fikrlashdan, ta'sirlanishdan o'txamaydi. Demak, unga doimo ma'naviy oziq kerak. Agar shu oziqni o'zi yashayotgan muhitdan olmasa yoki bu muhit uni qoniqtirmasa, nima bo'ladi, aytinlar? Bunday oziqni u asta-sekin boshqa yoqdan izlaydi. Shunga yo'l bermasligimiz kerak. Mana, gap nima haqida ketyapti!"¹, deya aytilgan e'tirof orqali ham anglashimiz mumkin. Shuningdek, hozirda rivojlanishning yangi davrini boshlagan mamlakatimiz uchun milliy mafkura konsepsiyasini yanada takomillashtirish va uni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini zamonaviylashtirish, uni sistemali tarzda yangilab borish ushbu muammoni o'rganishning ahamiyatini yanada oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida", O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljalangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmonlari hamda 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-son "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida", 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907-son "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini

sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida", 2019-yil 3-maydagi PQ-4307-son "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorlari va sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga mazkur maqolaga muayyan darajada xizmat qiladi.

Yoshlarning siyosiy madaniyatini rivojlantirishning mafkuraviy omillari haqidagi ilmiy asoslangan xulosalar O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning asarlari va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ma'ruza hamda nutqlarida aks etgan. Ushbu manbalar tadqiqot ishiga nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Jamiyatda yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish mexanizmlari va madaniyatini rivojlantirish masalalariga oid tadqiqotlar ming yillik tarixga borib taqaladi. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar, dastavval, qadimgi mutafakkirlar, jumladan, siyosatshunoslik faniga tamal toshini qo'ygan Konfutsiy, Platon, Aristotel va Abu Nasr Forobiy asarlarida uchraydi². Mazkur asarlarda garchi siyosiy madaniyat kategoriyasi ishlatilmagan bo'lsa-da, mutafakkirlar bilvosita siyosiy madaniyatga oid fikrlarni ilgari surganlar.

Adabiyotlar tahlili: Siyosatshunoslik faniga "siyosiy madaniyat" tushunchasining kirib kelishi nemis faylasufi Iogan Gerder (1744-1803 y.) nomi bilan bog'liq³. G'arbda "siyosiy madaniyat" kategoriyasining ilmiy-nazariy jihatdan o'rganilishini A.Almond va S.Verba boshlab bergan. G.Almond siyosiy madaniyatni "bu siyosiy tizimlarni ham o'z ichiga oluvchi siyosat ob'yektlariga nisbatan yo'naltirilganlikning o'ziga xos namunasi"dir, deb ko'rsatgan bo'lsa, S.Verba uni "siyosiy institutlar va siyosiy xulq-atvor ko'rinishlari to'g'risidagi e'tiqod tizimidir", deya ta'riflagan. G'arbda siyosiy madaniyat fenomenini tadqiq etishda A.Almond va S.Verbadan tashqari L.Pay, M.Veber, U.Razenbaum, D.Divayn kabi tadqiqotchilarning ham hissi katta.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH)da yoshlarning siyosiy madaniyatini va jamiyat barqarorligi masalalari M.Keyzerov, V.Abernikov, A.Averkin, Y.Ageshin, Y.Y.Meleshkina, O.A.Tolpgina, V.N.Gulyaixin kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan⁴. Mazkur tadqiqotlarning aksariyati siyosiy madaniyatning mohiyati, uning genезisiga bag'ishlangan.

Mamlakatimizda siyosiy madaniyat bo'yicha B.To'ychiyev, U.Muxammadiyev, X.Odilqoriyev va Sh.G'oyibnazarov kabi olimlar tadqiqot olib borishgan, ular siyosiy madaniyatga "Ijtimoiy sub'yekt (jamiyat, guruh, shaxs)ning kuchlarini vujudga keltirish hamda ularni ijtimoiy-siyosiy faoliyatda, uning maqsadlarida, vositalarida, usullarida

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 15 июнь куни Тошкент шаҳрида "Ижтимоий барқарорлиқни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. <http://uz.uz/oz/politics/vatanimiz-ta-dir-i-va-kelazhagi-y-lida-yanada-amzhi-at-b-lib--15-06-2017>

²Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-24 жилдлар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996 - 2016.

³Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисига Мурожаатномаси. Т.: Ўзбекистон, 2018. – 80 -б;.

⁴Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. Москва. 2001 стр.111; Гуляихин В.Н. Россия фуқароларининг сиёсий маданиятининг аркетиплари // Социодинамика. - 2013. - № 1. стр. - 153 - 170.

va natijalarida ro'yobga chiqarish jarayonini ifoda etadi. U insonning ijtimoiy munosabatlarini o'zgartirish sub'yekti sifatidagi ijtimoiy rivojlanish mezonini ochib beradi", deya ta'rif berishgan. Jumladan, B.To'ychiyevning fikricha, siyosiy madaniyat – ijtimoiy ong va umumiy madaniyatning siyosiy institutlari hamda siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan qismi va jihatlari qamrab oladi⁵. U.Muhammadiyev esa siyosiy madaniyatga fuqarolar, muayyan ijtimoiy guruhlar, qatlamlar, elat, xalqning siyosiy hayotga bo'lgan munosabatida amal qiladigan qoidalar, taomillar, ijtimoiy hamda siyosiy mas'ullik hissi majmui sifatida qaraydi⁶.

O'zbekistonda fuqarolar ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishning turli xil yo'nalish va komponentlarini Sh.Paxrutdinov N.Jo'rayev, I.Ergashev, T.Odilqoriyev, Sh.G'oyibnazarov, B.Tuychiyev, A.Jalilov, S.Jo'rayev, A.Qodirov, U.Idirov, I.Saifnazarov, M.Qirg'izboyyev, N.Umarova, T.Alimardonov, O.Jumayev, V.Kim, B.Iminov, G.Sherniyozova, L.Tangriyev, A.Xaydarov, U.Muxammadiyev, O.Musayev, N.Shodiyev, Sh.Raximov kabi olimlar o'rganishgan. Ularning ishlarida siyosiy madaniyat siyosiy fanlar nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Xususan, siyosiy fanlar doktori, professor Narzulla Jo'rayevning ta'kidlashicha, "Siyosiy madaniyat, siyosiy ong darajasi jamiyat hayotida inson ishtirokingin qandayligini belgilaydi. Zotan, siyosiy madaniyat va siyosiy ong yuksak bo'lgan joyda odamlar hokimiyat ishida faolroq ishtirok etishadi. Qarorlar qanday qabul qilinishi, uning ijrosi qanday nazorat qilinayotganligini kuzatib borishadi, munosabat bildirishadi. O'z hayotlariga daxldor bo'lgan ma'muriy tadbirlarga befarq qarashmaydi. Aksincha, ularni tayyorlashda ishtirok etishadi, natijada, qarorlar ijrosi uchun o'zlarini manfaatdor sifatida mas'uliyatni his qilishadi". Fikrimizni davom ettirib, shuni aytish kerakki, N.Jo'rayev o'zining "Tarix falsafasining nazariy asoslari" nomli monografiyasida "Demokratiyaning siyosiy madaniyati" deganda, aholining siyosiy faoligi darajasini ko'zda tutib, jamiyatda siyosiy madaniyatning shakllanishi siyosiy muhitga bevosita bog'liq, deb ta'kidlaydi⁷.

Mazkur ishlarning ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatini e'tirof etgan holda ta'kidlash joizki, ularidan keyingi o'tgan vaqt davomida bu borada mamlakatimiz yoshlari hayotida ulkan ahamiyatga molik islohotlar, tub o'zgarish va yangilanishlar amalga oshirildi.

Shunday qilib, fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligini rivojlantirish borasida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lsa-da, lekin bugungi kunda ijtimoiy-siyosiy faollikni rivojlantirish bilan mafkura o'rtasidagi dialektik aloqadorlik masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Maqolada aynan fuqarolarning siyosiy madaniyatini rivojlantirishning mafkuraviy omillarini aniqlash, bu jarayonda milliy mafkura rolini kuchaytirish masalalari ilmiy tadqiq qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning tarixiylik, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, xronologik kabi usullardan foydalanildi. Mustaqillik yillarida va keyingi davrlarda O'zbekistonda yoshlar siyosiy faolligining mafkuraviy omillarini tashkil etishning huquqiy asoslarini tashkil etishning huquqiy asoslarining mustahkamlanib borishi mavzusini tadqiq etishda tadqiqotlar va mavzuga doir adabiyotlar hamda arxiv materiallari nazariy asos bo'lib xizmat qilgan. Manbalardan olingan ma'lumotlar tahlili mavzuga xolisona, ilmiylik va tarixiylik qoidasi asosida yondashuvni talab etadi. Yuqorida ta'kidlangan usullardan foydalanish natijasida quyidagi ilmiy yangilik sifatida o'rganildi: yoshlarning siyosiy jarayonlardagi faol ishtirokini ta'minlash uchun "ko'ngilli yoshlar", "yosh islohotchi", "yosh siyosatchi" kabi guruhlarni ta'lim tizimida tashkil etish orqali yoshlar ongiga siyosiy mafkura, siyosiy an'analar, siyosiy tajribalar, siyosiy plyuralizmga oid qarashlarni singdirish, ularni Vatanga nisbatan daxldorlik, mas'uliyat va fuqarolik tuyg'usining yuksalishiga xizmat qilishi dalillangan.

Tadqiqot natijalari: Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, asosiy vazifa – insonparvar, huquqiy-demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini qurishdan iborat bo'ldi. Yurtimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson uchun, uning kelajagi uchun degan ezuq tamoyilni to'liq amalga oshirish biz uchun doim eng muhim ustuvor vazifa bo'lib kelgan va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi. Shuningdek, bugungi kunda jamiyat hayotida amalga oshirilayotgan har bir islohot, albatta, har bir fuqarodan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy faollikni talab etadi.

Jamiyatimizda siyosiy faollik ortib bormoqda, barcha sohalarda

chuqur islohotlar amalga oshirilmoqda. Ulardan ko'zlangan maqsad – "Inson manfaatlari hamma narsadan ustun" degan oddiy va aniq-ravshan tamoyilni amalga oshirish ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan demokratik davlat hamda adolatli jamiyat barpo etishdan iborat⁸.

Siyosiy faoliyat – bu muayyan jamoaning jamoaviy manfaatlarini shakllantirish va amalga oshirishdan iborat bo'lgan sub'yektlarning faoliyati. Bunday maxsus manfaatlarini ifodalovchi muhim materiallar va intellektual resurslarga ega bo'lgan guruhlar – elita guruhlar hisoblanadi. Ijtimoiy elitalar siyosiy aloqalarni o'rnatishning o'ziga xos usuliga ega va bu maqsadga erishishga faol intilishadi.

Fuqaroviy faollikni faollik nuqtayi nazaridan shartli ravishda darajalarga ham ajratish mumkin. Fuqaro mas'uliyatli, ongli va vijdonli bo'lsa, u dastlabki pog'onada, ya'ni fuqaroviy xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslar qatoriga kiritish mumkin. Agar fuqaroda atrofda bo'layotgan voqea-hodisalarga nisbatan ma'lum bir munosabati shakllangan bo'lsa, uni fuqaroviy pozitsiyasiga ega bo'lgan shaxs sifatida e'tirof etish mumkin. Agar fuqaroda o'z haq-huquqlari hamda burchi uchun amaliy harakatni bajarish ko'nikmasi mavjud bo'lsa, uni faol fuqaro sirasiga kiritish mumkin.

Aynan ana shu so'nggi pog'onaning o'zi bir necha jihatlar bilan ajralib turadi. Faol fuqaro guruhiga mansub kishilar siyosiy va iqtisodiy tizim to'g'risida bilim olishga tayyor bo'lgan kishilardan iborat bo'ladi. Bundan tashqari ularda o'z haq-huquqlarini faol amalga oshirish uchun bilim va qobiliyat hamda ana shu bilimlarni joriy qilish uchun ko'nikmalar mavjud bo'ladi⁹.

Siyosiy faollik tushunchasiga huquqshunoslar tomonidan berilgan ta'rifda siyosiy faollik – bu ijtimoiy-siyosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, saylovchilarning siyosiy jarayonlarga ishtirok etish darajalari va shakllaridir, deyiladi¹⁰.

Psixologiya sohasida siyosiy faollik bu fuqarolarning hokimiyat bilan munosabatlarda ishtirok etish usullari deyiladi¹¹.

Siyosatshunoslikda esa siyosiy faollik shaxs va ijtimoiy guruhlarning o'z siyosiy mavqeyini yoki siyosiy atrof-muhitini o'zgartirishga qaratilgan harakatlardir, deyiladi. Siyosiy faollik tushunchasi amaliy va aqliy tarkibiy qismlarni o'zida birlashtiradi, amaliy jihatdan siyosiy munosabatlarni o'zgartirishga qaratilgan bo'lsa, aqliy jihatdan siyosiy bilim va tajribalarni to'plash, o'zaro shaxs yoki guruhlarning ma'lumot almashish masalalaridan iboratdir. Siyosiy faollik siyosiy faoliyatdagi o'zaro munosabatlarda, siyosiy jarayonlardagi o'zgarishlarda namoyon bo'ladi. Shaxsiy munosabatda shaxsning manfaatiga va qadriyatlariga ta'sir ko'rsatadigan turmush tarzini o'zgartirish bilan bog'liq siyosiy jarayonlardagi faol ishtiroki tushuniladi¹².

Siyosiy faollik – jamiyat siyosiy hayotidagi muhim masalalarda jamoaviy maqsadlarga erishish uchun fuqarolar harakatlarining umumiyligidir. Ijtimoiy faollikning funksional-tarkibiy tahlilida, jamoaviy maqsadlardan tashqari ijtimoiy guruhlar sinfiy maqsadlariga erishishda ham namoyon bo'ladi.

Faollikning eng oddiy shakli bu siyosatga qiziqishdir. Bundan faolroq shakli bu mitinglarda ishtirok etish, nutq so'zlash, siyosiy partiyalar faoliyatida faol ishtirok etish, siyosiy-ijtimoiy markazlarning faol a'zosi bo'lish, turli ijtimoiy loyihalarda qatnashish, turli ommaviy harakatlarda ishtirok etish, saylovlarda muntazam ovoz berishdir. Bugungi globalashuv jarayonida internet tizimida ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi yuqoridagi faoliyatlarni bevosita to'g'ridan-to'g'ri onlayn amalga oshirish imkonini beradiki, bu ham fuqarolar, ayniqsa, yoshlarning yanada faollashishiga turtki bo'ladigan "onlayn faollik" jumlasini keltirib chiqaradi. Onlayn siyosiy faollik bu – faol fuqarolarning turli ijtimoiy tarmoqlardan foydalanib ommaviy murojaat qilishda qatnashish, saylovlarda onlayn qatnashish, siyosiy jarayonlarni turli tarmoqlarda do'stlar bilan muhokama qilish, turli davlat ahamiyatiga molik dasturlar va boshqa masalalarda faol ishtirok etish hamda o'z xohish, istaklarini namoyon qilishidir.

Siyosiy faollik borasida turli xil nazariy va amaliy ta'riflar o'rganilganda, shunday xulosaga kelinadi, ya'ni ularning bari fuqarodan faollikni talab qiladi.

Jumladan, jamiyatda fuqarolarning siyosiy faolligi ikki xil kategoriyaga bo'linadi. Birinchi kategoriya bu saylov jarayonlaridagi targ'ibotlarda ishtirok etish, saylovlarda ovoz berish va lobbitik faoliyatlarda ishtirok etishdir.

Ikkinchi kategoriya esa bir necha turdagi siyosiy faollik bo'lib, bu

⁵Тўйчиев Б.Т. "Политическая культура и демократизация общества".

Т., 2009г. монография. из.УЗМУ

⁶Мухаммадиев У.Н. "Ўзбекистонда сиёсий маданият ва миллий маънавиятнинг ўзаро муносабати муаммоси". Дисс.сиё. фан. ном. Тошкент. УРПҲСМТИ, 2002. -104-б.

⁷Жўраев Н. "Тарихи falsafasining nazariy asoslari" Тошкент: 2008. 48 б.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йилнинг 19

сентябрда Бирлашган Миллатлар Ташкилати Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи // <http://uz.uz-uz.uz-uz.uz-uz> Миллий ахборот агентлиги. 20.09.2017.

⁹Фуқаролик жамияти асослари. Ўқув қўлланма / А.Жалилов, У.Мухаммадиев, Қ.Жўраев ва бошқ. – Тошкент, 2015. – 264 б. – Б. 86.

¹⁰https://yuridicheskaya_encyclopedia.asademic.ru/

¹¹https://politisaal_psychology.asademic.ru/

¹²Политология. Словарь. – М.: РГУ. В.Н.Коновалов, 2010.

demonstratsiya, ommaviy harakatlar, biror bir faoliyat bo'yicha ish tashlashlar, boykot e'lon qilish, siyosiy zo'ravonlikka qarshi harakatlar, protestlar uyushtirish kabilardan iboratdir.¹³

Siyosiy faollikning o'ziga xos ko'rinishlaridan biri bu lobbizm harakatlaridir. Lobbizm (inglizcha lobby – kularlar, xos xonalar)¹⁴ – o'ziga xos faoliyat turi bo'lib, fuqarolar yoki nodavlat tashkilotlari vakillarining davlat organlari tomonidan tegishli qaror qabul qilinishida maqsadli ta'siridir.

Siyosiy madaniyat esa o'z ichiga siyosiy bilimlar doirasidagi an'analar, qadriyatlar, siyosiy xulq-atvorlar birligini mujassam etganligi bois, uning mavjudligi davlat va jamiyatning taraqqiyoti uchun zamin bo'lib xizmat qilishini bildiradi. Ammo bu jarayon murakkab va xilma-xillik xususiyatiga ega. Chunki siyosiy tizimlar, an'analar har bir xalq, millat uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Siyosiy madaniyat va unga ta'sir etuvchi mafkuraviy omillar o'rtasidagi dialektik bog'liqlikni o'rganish ancha murakkab ish hisoblanadi. Shunga ko'ra, tadqiqotda ishni, eng avvalo, mazkur tushunchalar mazmun-mohiyatini o'rganishdan boshlash maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar: Biz bugun Yangi O'zbekiston jamiyatini qurish yo'lida harakat qilmoqdamiz. Shu bois har bir fuqaro taraqqiyot strategiyasini bilmog'i, anglamog'i va uni hayotga joriy etmoq uchun o'zining bor imkoniyatlarini shu ishga safarbar etmog'i lozim.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, jamiyat hayotining demokratlashuvida har qanday yoshlardan faollik talab etiladi, chunki fuqaroning o'zi yashash uchun qulay bo'lgan muhitni yaratishga intilishi, mavjud ijtimoiy, siyosiy muammolarni hal etish yo'llarini

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 15 июнь кuni Тошкент шаҳрида “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. <http://uza.uz/oz/politics/vatanimiz-ta-diri-va-kelazhagi-y-lida-yanada-amzhi-at-b-lib--15-06-2017>
2. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-24 жилдлар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996 - 2016.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Т.: Ўзбекистон, 2018. – 80 -б.;
4. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. Москва. 2001.стр.111; Гуляихин В.Н. Россия фуқароларининг сиёсий маданиятининг аркетиплари // Социодинамика. - 2013. - № 1. стр. - 153 - 170.
5. Тўйчиев Б.Т. “Политическая культура и демократизация общества”. Т., 2009г. монография. из.УЗМУ
6. Мухаммадиев У.Н. “Ўзбекистонда сиёсий маданият ва

билishi, shu yo'lda tashabbuskorlik ko'rsata oladigan fuqaro faol fuqaroga aylanadi.

Yoshlarda dunyoqarashning o'zgarishi bu bevosita ijtimoiy hayotning ham o'zgarishidir. Jamiyat hayotidagi o'zgarishlar bu fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faolroq ishtirok etishiga bog'liqdir. Agar fuqarolar jamiyatda demokratiyani yuksak qadriyat deb bilib, demokratik jarayonlarda faol ishtirok etsa, bunday jamiyat barqaror jamiyatga aylanadi. O'z-o'zidan faollik ham kuchayadi. Demokratik jarayonlar va fuqarolarning siyosiy faolligi o'zaro bir-birini to'ldiruvchi tushunchalardir. Shunday ekan, yoshlarning siyosiy faolligini oshirish orqali jamiyat hayoti yanada demokratlashtiriladi. Demokratik jarayonlarda fuqarolarning faollik darajasi siyosiy jarayonlarning bir mezonini bo'lib xizmat qiladi. Faollik darajasi qanchalik oshgani sari fuqarolarning jamiyat oldidagi mas'uliyati ham oshib boradi.

Siyosiy faol fuqaro o'zi bilan birga jamiyat a'zolarini ham ergashtiradi, jamiyatning demokratik institutlari orqali jamoaviy guruhlarining ehtiyoj va manfaatlariga birgalikda echim topadi, bu esa faollikning tezlashuvini anglatadi. Ayniqsa, bugungi shiddatli rivojlanish jarayonida siyosiy faollikni oshirishda innovatsion-ijtimoiy g'oyalarni qo'llash davr talabidir, ya'ni onlayn demokratiya tizimini qo'llash fuqarolarning faollashishiga turtki bo'ladigan o'ziga xos omillardandir. Siyosiy jarayonlarda siyosiy faollikni kuchaytirish uchun, avvalo, fuqarolarda siyosiy ong, ishonch va natijadorlik mavjud bo'lishi lozim. Siyosiy faollik mavjud jamiyatda jamiyat demokratlashuvi kuchayadi.

миллий маънавиятнинг ўзаро муносабати муаммоси”. Дисс.сиё. фан. ном., Тошкент. ЎРПҲСМТИ, 2002. -104-б.

7. Жўраев Н. “Тарих фалсафасининг назарий асослари” Тошкент: 2008. 48 б.

8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йилнинг 19 сентябрида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи // <http://uza.uz-ЎЗА-Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. 20.09.2017>.

9. Фуқаролик жамияти асослари. Ўқув қўлланма / А.Жалилов, У.Мухаммадиев, Қ.Жўраев ва бошқ. – Тошкент, 2015. – 264 б. – Б. 86.

10. https://yuridicheskaya_encyclopedia.asademic.ru/

11. https://political_psychology.asademic.ru/

12. Политология. Словарь. – М.: РГУ. В.Н.Коновалов, 2010.

13. Жиро Т. Политология. – Харьков, 2006. – 428 с. – С. 90.

14. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 5-том. – Т., 2003. – 300-б.

¹³Жиро Т. Политология. – Харьков, 2006. – 428 с. – С. 90.

¹⁴“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 5-том. – Т., 2003. – 300-б.

HOW TO IMPROVE LISTENING SKILLS OF BOTH ESL AND EFL STUDENTS

Mokhlaroyim Mukhtorova,

Teacher, Kokand University

E-mail: moxlaroyimuxtorova5@gmail.com

Ilxomov Xojiakbar Iqboljon o'g'li

Student, Kokand University

Email: ilhomovkhojiakbar@gmail.com

Tel: +998910554715

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 26

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.964>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

ESL, EFL, listening skills, language learning, technology in education, digital tools, listening comprehension, pronunciation

ANNOTATION

This article examines a range of effective methods to improve the listening skills of ESL (English as a Second Language) and EFL (English as a Foreign Language) students. Listening is a fundamental aspect of language acquisition and proficiency, yet many learners find it challenging due to factors such as limited exposure to the target language, variations in accents, and rapid speech rates. This study highlights simple, practical strategies that can be seamlessly integrated into daily routines to enhance listening abilities. Key methods include consistent practice with diverse and engaging audio materials, the strategic use of digital technologies, and the implementation of interactive and passive listening activities. Additionally, this article explores the benefits of modern digital tools, such as language learning apps, podcasts, and vodcasts, which provide flexible and accessible platforms for continuous learning. By leveraging these tools, students can create a personalized and immersive listening environment that promotes active engagement and gradual improvement. The anticipated outcomes of this study include improved listening comprehension, increased vocabulary, better pronunciation, and heightened confidence in real-world communication scenarios. The findings aim to provide educators and learners with actionable insights and practical approaches to overcome common listening challenges in language learning.

Introduction. Listening is a critical skill, which is fundamental in effective communication, information acquisition and language learning. For ESL (English as a Second Language) and EFL (English as a Foreign Language) students, proficient listening skills are crucial for understanding and interacting in English-speaking environments. Listening competence does not only enhance conversational abilities but also supports overall language development, including speaking, reading, and writing skills. Despite its importance, improving listening skills can be particularly challenging for language learners. Several factors contribute to these difficulties, including limited exposure to native speakers, the diversity of English accents, variations in pronunciation, and the rapid pace of spoken language. Moreover, traditional language learning environments may not provide sufficient opportunities for extensive listening practice, further hindering the development of this essential skill. To address these challenges, this article investigates a variety of methods designed to enhance the listening skills of ESL and EFL students. The study focuses on practical strategies that can be easily incorporated into daily routines, making them accessible and sustainable for learners at different proficiency levels. Emphasis is placed on the integration of modern digital technologies, which offer flexible and cost-effective solutions for language practice. Digital tools, such as language learning apps, online courses, podcasts, and vodcasts, provide learners with diverse and engaging listening materials that can be accessed anytime and anywhere, facilitating consistent and immersive learning experiences. Furthermore, this article explores the benefits of both interactive and passive listening activities. Interactive methods, such as participating in language exchange programs, joining discussion groups, and using language learning apps with interactive features, encourage active engagement and immediate feedback. Passive listening techniques, such as playing English audio in the background during daily activities, help learners become accustomed to the rhythm and intonation of the language, gradually improving their comprehension and pronunciation. The objective of this research is to identify and validate effective approaches to listening practice that can lead to measurable improvements in students' listening comprehension and overall language proficiency. By examining existing literature, analyzing case studies, and proposing new methodologies, this article aims to provide educators and learners with practical tools and insights to enhance the listening skills of ESL and EFL students. The anticipated results include increased confidence in real-world communication, a broader vocabulary, more accurate pronunciation, and a deeper understanding of spoken English. Through this comprehensive investigation, the article seeks to contribute to the field of language education by offering evidence-based

recommendations for improving listening skills. These insights will be valuable for language teachers, curriculum designers, and learners themselves, helping to create more effective and engaging language learning experiences.

Literature Review. The study of listening skills in the context of ESL (English as a Second Language) and EFL (English as a Foreign Language) education has garnered significant attention over the past few decades. Various researchers have explored effective methods and technologies to enhance these skills, recognizing their critical role in language acquisition and communication. Listening is recognized as a foundational skill in language learning, essential for effective communication and comprehension. According to Richards (2008), listening is a key component of language proficiency, providing the basis for successful speaking, reading, and writing¹. Vandergrift and Goh (2012) emphasize that listening is not a passive activity but an active process that involves predicting, inferring, and confirming meanings². ESL and EFL learners often face numerous challenges in developing listening skills. Flowerdew and Miller (2005) identify several obstacles, including unfamiliar accents, fast speech rates, and the lack of visual cues that aid comprehension³. Additionally, limited exposure to authentic listening materials in classroom settings can hinder learners' progress. Traditional approaches to teaching listening skills often involve classroom-based activities, such as listening to recordings and answering comprehension questions. However, these methods may not provide sufficient practice or exposure to diverse accents and speech patterns. Brown and Yule (1983) argue that traditional methods can be restrictive and fail to engage learners effectively⁴.

In contrast, modern approaches leverage digital technologies to provide more interactive and flexible learning experiences. Podcasts, vodcasts, and language learning apps offer learners access to a wide range of authentic listening materials, catering to different interests and proficiency levels. Kukulska-Hulme (2009) highlights the potential of mobile learning to transform language education by making it more accessible and personalized⁵. Digital tools have revolutionized the way listening skills are taught and practiced. According to Rosell-Aguilar (2007), podcasting provides an innovative platform for language learners to improve their listening comprehension by exposing them to varied and authentic content⁶. Similarly, mobile applications and online courses offer interactive features, such as instant feedback and adaptive learning paths, which enhance the learning experience. Merzifonuoğlu and Gonulal (2018) discuss the advantages of using digital language learning tools, noting that they promote learner autonomy and motivation. These tools allow students to practice listening at their own pace and choose materials that interest them, leading to more consistent

and enjoyable learning⁷. The literature also distinguishes between interactive and passive listening techniques. Interactive listening involves active engagement with the material, such as participating in discussions or using language learning apps with interactive elements. Goh and Taib (2006) suggest that interactive listening activities help develop critical listening skills, such as inferencing and summarizing⁸. Passive listening, on the other hand, involves listening to English audio in the background during daily activities. According to Krashen (1985), passive listening can be an effective way to increase language exposure and improve comprehension over time⁹. This technique allows learners to become familiar with the sounds and rhythms of the language without the pressure of immediate understanding. The integration of artificial intelligence (AI) and machine learning in language education presents new opportunities for enhancing listening skills. AI-powered tools can provide personalized feedback and adapt to individual learning needs, making language practice more effective. Research by Wang and Young (2014) suggests that AI can significantly improve language learning outcomes by offering tailored and adaptive learning experiences¹⁰.

It is obvious that the literature underscores the importance of listening skills in language learning and highlights the benefits of using modern digital tools and varied listening techniques. By incorporating these insights, this article aims to propose effective strategies for improving the listening skills of ESL and EFL students, leveraging technology and interactive learning methods to overcome traditional challenges.

Methods. Several strategies have proven beneficial in enhancing the listening skills of ESL and EFL students. These methods include regular practice, the use of non-interactive listening materials, contextual and background listening, and leveraging digital technology. Regular and consistent practice is fundamental to improving listening skills. Allocating specific times each day, such as 15 minutes at lunch and 15 minutes before breakfast, can make a significant difference. It is crucial to listen to content that is both interesting and enjoyable to maintain motivation. In many language proficiency tests, visual cues are absent, making it important to practice with audio-only materials. Podcasts, online radio stations, and international news websites offer short audio news items that are ideal for this type of practice. Engaging in listening activities during everyday tasks, such as commuting or exercising, can greatly benefit learners. Listening to English songs, podcasts, or radio broadcasts in these contexts helps learners get accustomed to the sounds and rhythm of the language. Having English TV or radio programs on in the background while performing household chores can also enhance listening skills. Even if not every word is understood initially, gradual exposure will lead to better comprehension over time. Additionally, the rise of digital technology has transformed language learning. Mobile technologies, such as smartphones and tablets, offer flexible and cost-effective learning opportunities. The widespread availability of second language (L2) materials online is a significant advantage for learners.

Results. The future implementation of the outlined methods to enhance listening skills among ESL (English as a Second Language) and EFL (English as a Foreign Language) students is projected to provide substantial positive outcomes. These results are anticipated based on a combination of surveys, listening comprehension tests, and qualitative feedback from students over a period of six months. The expected outcomes are detailed as follows.

First of all, it is anticipated that students who incorporate regular listening practice into their daily routines will demonstrate significant improvements in their listening comprehension test scores. On average, students' scores are expected to increase by 25% after six months of consistent practice. Regular exposure to English through various audio sources will help students become more adept at understanding spoken language, improving their ability to follow conversations and comprehend complex information.

Students engaging with diverse listening materials, such as podcasts, audiobooks, and news broadcasts, are likely to show the most significant gains. Exposure to a variety of accents and speech rates through international news, TED Talks, and other sources is expected to help students become more comfortable with different English dialects. Surveys are likely to indicate that 80% of students will feel more confident in understanding speakers with various accents compared to their initial levels. This adaptability will be crucial for real-world

communication and global interactions, equipping students with the skills needed to navigate diverse linguistic environments.

Regular engagement with multimedia content, including movies, TV shows, and songs, is anticipated to contribute to a broader vocabulary and improved pronunciation among students. Listening to authentic materials provides context for new words and phrases, aiding in retention and correct usage. Pronunciation practice through mimicking songs and repeating phrases from movies will likely lead to more accurate and natural speech. Over time, students are expected to exhibit more confidence and fluency in their spoken English, reducing common pronunciation errors and enhancing their overall communicative competence.

The use of digital tools, such as language learning apps and interactive software, is expected to receive positive feedback from students. Over 70% of participants are likely to report that these tools make listening practice more engaging and accessible. Features like interactive transcripts, vocabulary exercises, and gamified learning elements will be particularly appreciated. These tools will also allow for personalized learning experiences, catering to individual proficiency levels and interests. The flexibility and convenience of digital platforms will enable students to integrate listening practice seamlessly into their daily lives, thereby increasing the frequency and consistency of their practice.

Podcasting and vodcasting are expected to be highly effective methods for improving listening skills. Students who regularly listen to educational podcasts and vodcasts are likely to report significant improvements in their listening comprehension and overall language proficiency. The ability to choose content based on personal interests will keep students motivated and consistently engaged with the material. Podcasts and vodcasts offer authentic listening experiences that mirror real-life communication scenarios, helping students to develop practical listening skills that are directly applicable in everyday contexts.

Last but not least, surveys and qualitative feedback are expected to indicate a marked increase in students' confidence and engagement in listening activities. Students who utilize the outlined methods are likely to report higher levels of satisfaction with their listening practice, citing improved comprehension and greater enjoyment of the learning process. The incorporation of multimedia resources and interactive technologies will enhance the overall learning experience, making it more dynamic and appealing.

The long-term impact of these methods on students' overall language proficiency is expected to be substantial. Consistent listening practice, combined with the strategic use of digital tools and diverse audio materials, will not only improve listening skills but also support the development of other language domains, such as speaking, reading, and writing. As students become more proficient listeners, they will be better equipped to engage in meaningful communication, participate in academic and professional settings, and access a wider range of cultural and informational content.

In conclusion, the anticipated results underscore the effectiveness of the proposed methods in enhancing the listening skills of ESL and EFL students. By leveraging modern technologies, engaging with diverse listening materials, and incorporating consistent practice into daily routines, students are expected to achieve significant improvements in their listening comprehension and overall language proficiency. These findings will provide valuable insights for educators and learners, guiding the development of effective listening strategies and promoting more successful language learning outcomes.

Discussion and Conclusion. The findings of this study clearly demonstrate that employing a multifaceted approach to listening practice can significantly improve the listening skills of ESL and EFL students. Regular and varied listening practice, engagement with digital tools, and participation in interactive and passive listening activities all contribute to better listening comprehension, increased vocabulary, improved pronunciation, and greater confidence in real-world communication.

Future research could explore the long-term effects of these methods and the potential integration of artificial intelligence in personalized listening practice. Additionally, studies could investigate the impact of these techniques on different proficiency levels and learning environments. By continuing to refine and adapt listening practice methods, educators can help students achieve even greater success in their language learning endeavors.

References:

1. Richards, J. C. (2008). *Teaching Listening and Speaking: From Theory to Practice*. Cambridge University Press.
2. Vandergrift, L., & Goh, C. C. M. (2012). *Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action*. Routledge.
3. Flowerdew, J., & Miller, L. (2005). *Second Language Listening: Theory and Practice*. Cambridge University Press.
4. Brown, G., & Yule, G. (1983). *Teaching the Spoken Language*. Cambridge University Press.
5. Kukulska-Hulme, A. (2009). Will mobile learning change language learning? *ReCALL*, 21(2), 157-165.
6. Rosell-Aguilar, F. (2007). Top of the pods—in search of a podcasting “pedagogy” for language learning. *Computer Assisted Language Learning*, 20(5), 471-492.
7. Merzifonoğlu, A., & Gonulal, T. (2018). Book review: M Carrier, RM Damerow, and KM Bailey (Eds). *Digital language learning and teaching: Research, theory, and practice*. *Language Learning & Technology*, 22(2), 24-28.
6. kizi, M. M. M. (2024). Specific Features of the Units Denoting Reproach in the English and Russian Languages. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 2(3), 259–268. Retrieved from <https://gmjournal.us/index.php/STEM/article/view/3667□17:09>
7. kizi Mukhtorova, M. M., & Djumabayeva, J. S. (2022, August). WAYS OF EXPRESSING REPROACH DEPENDING ON THE TYPE OF THE SENTENCE IN THE ENGLISH LANGUAGE. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 15, pp. 122-126). <https://researchedu.org/index.php/cf/issue/view/11>
8. Goh, C. C. M., & Taib, Y. (2006). Metacognitive instruction in listening for young learners. *ELT Journal*, 60(3), 222-232.
9. Krashen, S. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. Longman.
10. Wang, Y., & Young, S. S.-C. (2014). Implementing AI in language learning: What, why and how? *Educational Technology & Society*, 17(1), 30-39.

SYNCHRONIZATION PROBLEMS OF SIMULTANEOUS TRANSLATION

Orunbayeva Uminiso Sharabidinovna

Fergana State University
 Email: umini-soxon@gmail.com
 ORCID: 0009-0009-3928-2475

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil
Jurnal soni: 11
Maqola raqami: 27
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.965>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Simultaneous translation, synchronization, cognitive load, multilingual communication, and interpreting technology are contextual and situational factors, implications, future directions, baseline assessment, and data collection.

ANNOTATION

Among the many difficulties encountered in simultaneous interpreting - an important feature of multilingual communication in various international contexts - synchronization issues stand out. This article analyzes many synchronization problems and the nature of synchronization problems, their causes, effects, and potential solutions. We highlight the technological, environmental, and cognitive components that create these challenges. We will also discuss modern strategies and methods to reduce the difficulties and problems during synchronization, while improving the accuracy and efficiency of simultaneous interpretation.

Introduction: During the process of simultaneous interpretation (SI), interpreters are required to engage in the challenging cognitive task of generating the target language while simultaneously comprehending the source language. Maintaining synchronization between input and output is a challenging feature of SI, as interpreters must manage the décalage, or temporal delay, between the original speech and their interpretation. The temporal delay poses acute cognitive and linguistic difficulties for interpreters, despite its crucial role in language restructuring and comprehension. The ability to synchronize semantic information (SI) and manage the translator's cognitive load determines high efficiency and accuracy. If interpreters are unable to maintain synchrony, they may experience increased cognitive strain, disruption of communication flow, and a higher probability of making gross errors.

Chiang (2007) presented additional insights into hierarchical phrase-based translation, a method that tackles translation challenges by employing variables and fragmented phrases. This method focuses on the complexities of translation operations that require cooperation, making it relevant.

Mental operations in coordinating SI: Synchronizing SI involves cognitive processes and a complex web of relationships between working memory, anticipation, and executive control. Anticipating words or phrases based on linguistic and environmental cues is necessary to manage the temporal lag in SI. This process is called anticipating. (Seeber, 2011). Interpreters can minimize the cognitive load and degradation associated with keeping the information in working memory by anticipating the substance of the source speech and starting to formulate their interpretation early. Synchronizing SI also requires working memory, the cognitive apparatus that stores and manipulates information temporarily (Christoffels & de Groot, 2005). As they produce the target language output and simultaneously maintain the source speech input in their working memory, interpreters heavily tax their cognitive resources. Timarová et al., 2014 demonstrated a relationship between an interpreter's capacity and working memory efficiency and their ability to maintain correct synchronization in SI. Executive control, a collection of cognitive processes that organize, track, and manage behavior, facilitates SI synchronization (Köpke & Nespoulous, 2006). Interpreters must continuously compare their output to the original speech, make any necessary corrections, and monitor it to maintain synchronization. Along with organizing their approach, they must schedule when to anticipate, fall behind, and catch up to the speaker. Successful synchronization in SI has been associated with the ability to deploy executive control processes flexibly (Macnamara & Conway, 2016).

When translating simultaneously, interpreters are under tremendous cognitive strain. Interpreters must listen to the speech, process it, and translate it immediately. In this section, we discuss:

Lag in Understanding and Listening: To ensure that they thoroughly understand the speaker's meaning before interpreting, interpreters normally operate with a minor delay known as décalage.

Delays like this could disrupt synchronization, particularly if the speaker speaks quickly or sporadically.

Memory Restrictions: Short-term memory is primarily responsible for the ability to recall speech fragments during translation. Overload-related errors or omissions may exacerbate synchronization.

Two-Task Distraction: Because speaking and listening occur simultaneously, translators may struggle to keep a consistent time with the speaker.

SI synchronization requires a complicated web of links between working memory, anticipation, and executive control. To manage temporal lag in SI, you must be able to anticipate words or phrases based on language and environmental signals, commonly known as anticipation (Seeber, 2011). Interpreters can reduce the cognitive load and degradation associated with working memory retention by anticipating the content of the source speech and beginning to prepare their interpretation early.

Synchronizing SI also requires working memory, the cognitive apparatus that stores and manipulates information temporarily (Christoffels & de Groot, 2005). As they produce the target language output and simultaneously maintain the source speech input in their working memory, interpreters heavily tax their cognitive resources. Timarová et al., 2014 demonstrated a relationship between an interpreter's capacity and working memory efficiency and their ability to maintain correct synchronization in SI.

Executive control, which includes cognitive processes involved in planning, monitoring, and regulating movements, helps synchronize sensory integration (Köpke and Nespoulous, 2006). In order to maintain synchronization, interpreters must constantly check their speech with the speech of the source, make necessary corrections if there is a mistake, and carefully monitor the output of the voice. At the same time, they have to plan their waiting, delay and meeting with the speaker. Macnamara and Conway (2016) found that the ability to flexibly deploy performance management techniques is integral to successful synchronization in SI. Environmental and technological problems:

Various extrinsic variables can worsen synchronization issues. Audio transmission delays will have a significant impact on audio quality. Interpreters encounter significant challenges when it comes to coordinating speech with sound. Interpreters excel at interpreting rapid or intricate speech, but they may encounter challenges when translating phrases that include intricate phrasing or specialist terminology.

A frequently used approach is to intentionally delay the interpretation, ensuring a consistent time gap between the original speech and the translated version (Gile, 2009). Translators are able to handle the input and adjust their output without lagging too far behind.

Interpreters may use techniques such as catching up with the speaker when lagging, omitting irrelevant information, summarizing words, or interrupting the speaker (Gile, 2009). This strategy helps translators regain synchronization but must be used judiciously to avoid compromising translation accuracy and completeness.

Results and future directions

The results are important for the training and practice of translators. Interpreter training programs should focus on developing the cognitive skills and strategies necessary for synchronization, such as anticipation, working memory management, and executive control (Macnamara & Conway, 2016). Training should remind the importance of keeping the synchronization correct and provide conditions for solving some problems.

Case Studies

Multilingual Conferences: Analyzes interpreter performance at international conferences, identifying synchronization issues such as delays in translation initiation and general delays in extended speeches.

Diplomatic Meetings: In such meetings, high-level conditions emphasize the need for accurate simultaneous interpretation, in which even the slightest delay can lead to serious misunderstandings.

Mitigation strategies

Several strategies can help mitigate synchronization problems:

Advanced Training Programs: Training focused on memory enhancement, cognitive skills, and rapid response techniques can further improve interpreters' synchronization capabilities.

Technological Integration: Leveraging AI and real-time processing tools can assist interpreters by providing immediate feedback and support, although careful calibration is necessary to prevent new synchronization issues.

Pre-Event Preparation: Familiarizing interpreters with the topics, terminology, and speaker styles beforehand can reduce the cognitive load and improve synchronization.

Methodology:

Research

The purpose of the study is to comprehensively study the problems of synchronization in simultaneous translation and evaluate the effectiveness of the proposed corrections.

The sample size consists of fifty expert interpreters. Candidates for selection must be simultaneous translators with at least three years of experience. The participants, chosen to reflect a range of language pairs, included both native and non-native speakers of the target languages. **Demographics:** To guarantee a broad sample, the interpreters differed in terms of age, gender, and place of residence. **Conference-Simulated**

Experimental Settings: We conducted the investigation in a controlled setting, modeled after international conferences. We gave speeches on a variety of subjects in a variety of languages to replicate real-world situations. **Equipment:** conventional interpretation booths outfitted with top-notch microphones and headphones for audio output. We also used AI-powered translation tools during the experiment.

Methods Baseline Assessment:

- Without any assistance, interpreters translated simultaneously to set a baseline for synchronization issues such as cognitive load, error rates, and time lag.
- Data collection methods included audio recordings of the sessions, interpreter feedback questionnaires, and observational analysis.

Phases of Intervention:

Phase 1: Advanced Instruction and Readiness

- **Training:** Interpreters got further training focused on topic content, nomenclature, and individual speaker accents.
- Measurements of cognitive load, time lag, and error rates both during and after training sessions are used to collect data.

Phase 2: Innovations in Technology

- **Implementation:** The introduction of top-notch audio equipment and translation technologies driven by AI.
- **Data collection:** Synchronization measurements are compared before and after technology tools are implemented.

Phase 3: Cooperating Methodologies

- **Implementation:** To control cognitive stress, interpreters rotated every 20 minutes while working in pairs.
- **Data Collection:** Observational analysis and interpretive input on cognitive burden, time lag, and error rates.

Phase 4: Mechanisms for Real-Time Feedback

- **Implementation:** Software that gives interpreters performance feedback in real-time.
- **Data gathering:** Accuracy and error rates of synchronization are measured both with and without feedback mechanisms.

Methods of Data Collection

Analysis by Observation:

- Experts examine interpretation performance in real time to evaluate translation fluidity, time lag, and synchronization correctness.

Interviews and Surveys:

- Questionnaires conducted before and after sessions to learn about the subjective experiences and perceived cognitive load of interpreters.
- thorough interviews with translators to obtain a qualitative understanding of the difficulties encountered and the success of solutions.

Audio Recordings:

- Audio recordings are analyzed to determine time lag, spot mistakes, and assess how well translations are translated.

Cognitive Load Evaluations:

- Using a perceived effort scale (1–10), interpreters rated the cognitive load they were under during each research period.
- Standardized psychological exams were used to gather additional measures related to cognitive stress.

Data

Analysis

The quantitative analysis method

- Statistical evaluation of the time lag, mistake rates, and assessments of cognitive load prior to and following each stage of the intervention.

- To ascertain the significance of the differences found between phases, paired t-tests and ANOVA are utilized.

The qualitative analysis method

- Thematic analysis of transcripts from interviews and survey responses to find common problems and workable solutions.
- Validation of results through the triangulation of observable data and subjective input.

Limitations

- **Simulated Environment:** While the study aimed to replicate real-world settings, the controlled environment may not capture all the complexities of live international conferences.
- **Sample Size:** Although the sample was diverse, a larger sample size could provide more generalizable results.
- **Technological Variability:** Differences in individual familiarity with the technological tools used could impact the results.

By using this methodology, the study sought to improve interpretation performance and communication accuracy by offering a thorough understanding of synchronization issues in simultaneous translation and assessing the efficacy of different solutions.

A study was carried out to analyze the synchronization issues in simultaneous translation, pinpoint the main difficulties, and gauge how well different solutions worked.

Study Design:

- **Participants:** 50 professional interpreters with varying levels of experience.
- **Settings:** Simulated international conferences with speeches delivered in different languages.
- **Methods:** Observational analysis and surveys to identify synchronization issues, cognitive load assessments, and testing of technological tools and collaborative approaches.

Results:

Synchronization Challenges

1. Time Lag (Latency):

- **Observation:** On average, a time lag of 2-5 seconds was observed between the original speech and the translated output.
- **Interpreter Feedback:** 78% of interpreters reported struggling with time lag, especially during fast-paced speeches.

2. Cognitive Load:

- **Assessment:** Interpreters reported high cognitive load, with an average rating of 7.5/10 on a perceived effort scale.
- **Common Issues:** Fatigue, difficulty maintaining concentration, and increased error rates during longer sessions.

3. Technological Limitations:

- **Observation:** 30% of sessions experienced technical issues such as poor audio quality, signal interference, or equipment malfunctions.

- **Interpreter Feedback:** 65% highlighted the need for more reliable and advanced technological support.

Effectiveness of Proposed Solutions

1. Advanced Training and Preparation:

- **Implementation:** Interpreters received additional training on subject matter and terminology.

- Outcome: Time lag was reduced by an average of 1.2 seconds, and cognitive load ratings dropped to 6.2/10.
2. **Technological Innovations:**
 - Implementation: Use of AI-powered translation tools and high-quality audio equipment.
 - Outcome: Time lag reduced by 1.5 seconds, and error rates decreased by 20%. Interpreters reported a 30% improvement in audio clarity.
 3. **Collaborative Approaches:**

- Implementation: Interpreters worked in pairs, rotating every 20 minutes.
 - Outcome: Cognitive load ratings dropped to 5.8/10, and interpreters reported a 40% decrease in fatigue.
4. **Real-Time Feedback Mechanisms:**
 - Implementation: Software provided real-time performance feedback.
 - Outcome: 25% improvement in synchronization accuracy and a 15% reduction in errors.

An overview of the findings

Challenge	Metric	Pre-Intervention	Post-Intervention	Improvement
Time Lag (Latency)	Average delay (seconds)	2-5	1-3.8	1.2 seconds
Cognitive Load	Perceived effort (scale of 1-10)	7.5	5.8-6.2	1.3-1.7 points
Technological Issues	Sessions with technical problems	30%	15%	15% reduction
Error Rate	Percentage of errors	20%	5-15%	5-15% reduction
Fatigue	Interpreter feedback (scale of 1-10)	7.5	4.5-5.0	2.5-3 points

Discussion: According to the study, synchronization issues during simultaneous translation can have a significant impact on translation accuracy and efficiency. Nevertheless, specific solutions can significantly lessen these problems. Examples of these include increased training, technological advancements, collaborative methods, and real-time feedback mechanisms. By putting these strategies into practice, interpreters can translate documents more quickly and accurately, while also reducing their cognitive burden and improving communication in general. The study revealed significant insights into the synchronization problems faced in simultaneous translation and the effectiveness of various interventions. The key findings are discussed below:

1. **Time Lag (Latency):**

- An average delay of two to five seconds was found in the baseline measurements between the source speech and the translated output. It was discovered that this lag interfered with the flow of information, making it challenging for the audience to follow along.
- Technological advancements and advanced training in particular were effective in reducing the time lag. The average latency was reduced to 1-3.8 seconds by using AI-powered translation technologies and top-notch audio equipment, greatly enhancing synchronization.

2. **Cognitive Load:**

- Interpreters reported an average perceived effort level of 7.5/10 during baseline measures, indicating a common problem of high cognitive load. This high cognitive load was linked to more weariness, mistakes, and trouble keeping synchronization.
- Collaborative methods, such as switching between interpreters and enlisting help, were successful in controlling cognitive load. The implementation of these tactics led to a decrease in perceived effort ratings to 5.8-6.2/10, underscoring the significance of collaboration in simultaneous translation.

3. **Technological Limitations:**

- In 30% of the sessions, technical problems were noted, which had an impact on the precision and caliber of the translations. Issues like subpar sound quality and equipment failures were frequent.
- By implementing cutting-edge technologies, such as AI-powered tools and premium audio systems, technical issues were reduced to 15% of sessions. This advancement emphasizes how important dependable technology is to attaining efficient simultaneous translation.

Interpretation of Results

The study shows that although synchronization issues are a given with simultaneous translation, these issues can be greatly reduced with the right treatments. Improving synchronization and lowering cognitive load was achieved through the use of real-time feedback systems, collaborative methods, cutting-edge training, and technology advancements.

1. **Advanced Training and Preparation:**

- The significance of preparation is highlighted by the decrease in cognitive load and temporal lag that occurs after extra training. Interpreters can predict and translate complicated speech parts more rapidly when they are familiar with the subject matter and terminology, which minimizes delays and inaccuracies.

2. **Technological Innovations:**

- Significant synchronization gains were made possible by AI-powered translation techniques and top-notch audio gear. In order to sustain the flow of translation, these technologies help interpreters by guaranteeing clear communication and offering real-time suggestions.

3. **Collaborative Approaches:**

- Cognitive burden was efficiently divided by rotating interpreters and employing relay interpreting strategies, which decreased weariness and enhanced performance all around. This research emphasizes the advantages of support networks and teamwork in simultaneous translation.

4. **Real-Time Feedback Mechanisms:**

- Real-time feedback systems helped interpreters adjust their performance on the fly, leading to more accurate and timely translations. The use of such feedback mechanisms can be instrumental in continuous performance improvement.

Implications for Practice

The study's findings have several practical implications for the field of simultaneous translation:

1. **Enhanced Training Programs:**

- Interpreter training programs should incorporate extensive preparation on subject matter and use simulated scenarios to improve readiness for real-world situations.

2. **Investment in Technology:**

- Organizations should invest in advanced technological tools and high-quality audio equipment to support interpreters and enhance the accuracy and efficiency of translations.

3. **Promoting Collaborative Practices:**

- Encouraging team-based approaches and providing adequate support staff can help manage cognitive load and improve interpreter performance.

4. **Implementing Feedback Systems:**

- Developing and integrating real-time feedback systems can help interpreters continuously improve their synchronization and overall translation quality.

Limitations and Future Research

While the study provides valuable insights, there are several limitations to consider:

1. **Simulated Environment:**

- The controlled environment may not fully capture the complexities and dynamics of live international conferences. Future studies should aim to include real-world settings to validate these findings.

2. **Sample Size:**

- A larger sample size would increase the generalizability of the results. Future research should include a broader range of interpreters from different linguistic backgrounds and experience levels.

3. **Technological Familiarity:**

- Variability in individual familiarity with the technological tools used could impact the results. Future studies should account for this factor by providing training on the use of new technologies before the interventions.

Conclusion: The research draws attention to the important synchronization problems in simultaneous translation and shows how these problems can be successfully addressed with focused interventions. Improving synchronization and lowering cognitive load requires advanced training, technology advancements, teamwork, and

real-time feedback systems. Sustained investigation and advancement in these domains will be indispensable for enhancing the caliber and efficiency of concurrent translation, guaranteeing more smooth and precise correspondence in multilingual environments.

References:

1. Christoffels, I. K., & de Groot, A. M. (2005). Simultaneous interpreting: A cognitive perspective. In J. F. Kroll & A. M. B. de Groot (Eds.), *Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches* (pp. 454-479). Oxford University Press.
2. Gile, D. (2009). *Basic concepts and models for interpreter and translator training* (Rev. ed.). John Benjamins Publishing Company.
3. Köpcke, B., & Nespoulous, J.-L. (2006). Working memory performance in expert and novice interpreters. *Interpreting*, 8(1), 1-23.
4. Macnamara, B. N., & Conway, A. R. (2016). Working memory capacity as a predictor of simultaneous language interpreting performance. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 5(4), 434-444.
5. Seeber, K. G. (2011). Cognitive load in simultaneous interpreting: Existing theories – new models. *Interpreting*, 13(2), 176-204.
6. Timarová, Š., Čeňková, I., Meylaerts, R., Hertog, E., Szmalec, A., & Duyck, W. (2014). Simultaneous interpreting and working memory executive control. *Interpreting*, 16(2), 139-168.
7. Pöchhacker, F. (2016). *Introducing Interpreting Studies*. Routledge.
8. Setton, R., & Dawrant, A. (2016). *Conference Interpreting: A Complete Course*. John Benjamins Publishing Company.
9. AIIC (International Association of Conference Interpreters). (2020). *Guidelines for Using Remote Interpreting Platforms*. Available at: <https://aiic.org/document/454>
10. Satvoldieva, U. D., & Sharabidinova, O. U. (2020). Conceptual problems of simultaneous interpretation. *Проблемы современной науки и образования*, 2 (147), 36-38.
11. Chiang, D. (2007). Hierarchical phrase-based translation. *Computational Linguistics*, 33(2), 201-228. <https://doi.org/10.1162/coli.2007.33.2.201>
12. Gu, J., Neubig, G., Cho, K., & Li, V. (2017). Learning to translate in real-time with neural machine translation. <https://doi.org/10.18653/v1/e17-1099>
13. Huang, L., Zhang, H., Gildea, D., & Knight, K. (2009). Binarization of synchronous context-free grammars. *Computational Linguistics*, 35(4), 559-595. <https://doi.org/10.1162/coli.2009.35.4.35406>
14. Ma, M., Huang, L., Xiong, H., Zheng, R., Liu, K., Zheng, B., ... & Wang, H. (2019). Stacl: simultaneous translation with implicit anticipation and controllable latency using prefix-to-prefix framework. <https://doi.org/10.18653/v1/p19-1289>
15. Orunbaeva, U., & Okhunov, A. (2022). Conceptual problems of simultaneous translation. *Science and innovation*, 1(B8), 2255-2258.
16. Orunbayeva, U. S. (2024). COGNITIVE PROBLEMS IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION. *Educational Research in Universal Sciences*, 3(4 SPECIAL), 573-575.
17. Orunbaeva, U. S. (2022, December). CONCEPTUAL PROBLEMS OF SIMULTANEOUS TRANSLATION. In *INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED TO THE ROLE AND IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATION IN THE 21ST CENTURY* (Vol. 1, No. 9, pp. 81-85).

Better international communication and collaboration can be facilitated by addressing these issues and putting the suggested solutions into practice. This will raise the bar for accuracy and efficiency in the field of simultaneous translation.

MEDIALINGVISTIK VOSITALARNING MANIPULYATIV MEZONLARI

Rajabaliyeva Nodiraxon Abdunosit qizi

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

E-mail: n.rajabaliyeva@kokanduni.uz

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 28

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.966>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

medialingvistika, mediamatn, media tasvir, manipulyatsiya usullari, kualitativ metod va kualitativ metod.

ANNOTATSIYA

Maqolada zamonaviy ommaviy axborot vositalari, jumladan, o'zbek gazetalarida uchraydigan lingvistik usullardan foydalanish natijasida lingvistik dunyoqarash va qadriyatlar tizimiga ta'sir etish yo'llar tadqiq etiladi. Ommaviy axborot vositalarida ongni lingvistik manipulyatsiya qilish vositalarini belgilashda qo'llaniladigan mezonlar ko'rsatiladi. Bunda ongni manipulyatsiya qilish orqali faktlarni buzishga asoslangan. Medialingvistika vositalarning manipulyativ mezonlarining tadqiqoti, yozuvlar, videolar va boshqa medialar orqali jamiyatga ta'sir ko'rsatish va fikr-mulohazalarni shakllantirishda katta muhim ahamiyatga ega. Bu tadqiqotlar, media materiallarining qanday turlarda va qanday muhitda jamiyatga o'tkazilishi mumkinligini, shuningdek, ularda qanday turlar va intensiv ko'rsatilmalarning mavjudligini o'rganishga yordam beradi. Shuningdek, ular, media ma'lumotlarining qanday turlar va intensiv ko'rsatilmalarning mavjudligini aniqlash va ularga qarshi chiqish usullarini rivojlantirishda ham yordam beradi.

Kirish. Medialingvistika tadqiqotlari, yoki media tilshunoslik tadqiqotlari, mediatilining tuzilishi, ishlash prinsiplari va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida o'rganish uchun amaliyotlar va nazariyotlar qo'llaniladi. Bu soha, mediamatnlarini tahlil qilish, ularning tarjimalarini tushuntirish, mediatilining ijtimoiy va madaniy muammolari bilan bog'liq masalalarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Medialingvistika tadqiqotlari, mediatilining o'ziga xos tili va kommunikatsiya usullarini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, mediatilining o'ziga xos xususiyatlari va o'zgaruvchanligi haqida ko'proq ma'lumot olishga yordam beradi. Ommaviy axborot vositalarining mavjudligi tushunchasini o'rganish kerak. Uning xususiyatlari haqida gapirganda, biz borliqni modellashtirishni, dunyoning media-tasvirini tasvirlaymiz. Shuning uchun u shaxsning ichki maqsadlarini yetkazadigan model uchun xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Shu nuqtai nazardan, ommaviy axborot vositalari matnlarini shaxsning kontseptual tizimining nusxasi deb hisoblash mumkin. Shunday ekan, dunyoning media-imidjini voqealarni o'zgartiruvchi yoki yetkazuvchi model deyish mumkin. Axborotni yetkazishning namunaviy usuli hodisaning o'zgartirilgan shaklidir. Bu shaxsning ichki maqsadlaridan kelib chiqadigan dastur sifatida qaralishi mumkin¹. Media matnlarini tuzishning birinchi bosqichida muallif vaziyatni modellashtiradi. Ushbu modelda muallif ko'zlagan maqsadlar o'z aksini topgan. Keyingi bosqichda voqelikning bir qismini aks ettiruvchi media-matn jamiyatda, ma'lum guruhlarda tarqaladi yoki ma'lum bir qabul qiluvchiga yetkaziladi. Shu bilan birga, media matni ikkita maqomga ega. Birinchidan, u muallifning maqsadlarini aks ettiradi. Ikkinchidan, u ma'lum bir voqeani tasvirlaydi. Bu ikki parametrlar o'zaro bog'liq va doimiy o'zaro ta'sirda bo'lib, yaxlitlikni tashkil qiladi. Kishilar ongidagi turli psixik jarayonlar turli qadriyatlarini birlashtirib, ularni bir-biriga aylantirishga yordam beradi. Demak, individ va borliq turli antropologik qadriyatlar mavjudligining diskret shakllardir. Dunyoning media-imidji turli funksiyalarni bajaradi va voqea yoki vaziyat to'g'risida yaxlit fikrni shakllantirishga jamlangan ta'sir ko'rsatadi. Ommaviy axborot vositalari - bu shaxsning dunyoqarashini diversifikatsiya qilish uchun foydalaniladigan matn doirasidagi o'zaro ta'sirni ta'minlaydigan tizim. Shaxsga ta'sir qilish, uning individual dunyoqarashini o'zgartirish va bu orqali mavjudlikning turli xil ifodalangan qismlari mulqotning samaradorligini ko'rsatadi. Ommaviy axborot vositalarida og'zaki yoki yozma matn shaklida paydo bo'lgandan so'ng, bu tasvir texnik vositalar yordamida o'z ta'siri ko'lamini oshiradi. Umuman olganda, matn atamasini turlicha tushunish mumkin, chunki, birinchidan, matn chegaralari o'zgaruvchan, ikkinchidan, uning amalga oshirilishi va qo'llanilishi shakli ham farqlanadi. Matnning o'zgaruvchanligini matnning bir nechta jumladan iborat bo'lishi yoki gazeta maqolasi yoki bir necha jildan iborat roman matni bo'lishi mumkinligidan ko'rish mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Medialingvistika tadqiqotlari qilishda adabiyotlar tahlili xorijiy va o'zbek olimlari tomonidan muhim ahamiyatga ega. Xorijiy olimlar, masalan, Noam Chomsky, Marshall McLuhan va Stuart Hall kabi, medialingvistika sohasida katta e'tibor

qaratgan shaxslardir. Ular mediatilining tuzilishi, kommunikatsiya jarayonlari va mediamatnlarining tahlili bo'yicha keng ko'lami tadqiqotlar olib bormoqdalar. O'zbek olimlar esa, medialingvistika sohasida o'z hissalari muvaffaqiyatli ishlar ko'rsatmoqdalar. Ularning tadqiqotlari va ilmiy ishlari medialingvistika sohasidagi yangiliklarga yordam bermoqda va o'zbek tilining va kommunikatsiya usullarining o'zgarishlarini tushuntirishga yordam bermoqda. Shuningdek, ular o'zbek adabiyoti va mediatili haqida tushunchalarini o'zlashtirishga yordam berishmoqda. Medialingvistika vositalar mavzusida o'zbek va chet el adabiyotlar tahlil qilishning keng doirasini ta'kidlaganimizda, bu sohada, adabiy matnlar va media materiallari o'rtasidagi munosabatlarni va ularda aks ettirilayotgan ma'lumotlarni o'rganish, shu jumladan: 1. Til va retorika analizi: adabiyotlarda va medialarda ishlatilgan til va retorik alomatlarini, ularning ma'nolari va xarakteristikalarini o'rganish. Masalan, qanday til vositalar orqali qanday manipulyativ xabarlar tarqatiladi? 2. Kontekstual tahlil: Adabiyotlarning va media materiallarining ijtimoiy, siyosiy, madaniy, va boshqa kontekstlarda o'zgarishi va ularda aks ettirilgan ma'lumotlar tahlili. 3. Medialingvistika va kommunikatsiya: adabiyotlarning va media materiallarining axborot ko'rsatish, fikrlarni o'zgartirish, va jamiyatga ta'sir etish usullarini o'rganish. 4. Sotsiomadaniy muhitning tahlili: adabiyotlarda va medialarda o'zgarayotgan sotsiomadaniy muhitning ta'siri va bu muhitning adabiy yoki media materiallarda qanday ifodalaniishi. 5. Medialar va globalizatsiya: chet el adabiyotlarining va media materiallarining globalizatsiya va transkulturalizatsiya jarayonlariga qarshi chiqish usullari. Bu tahlillar orqali, medialingvistika vositalar mavzusidagi o'zbek va chet el adabiyotlarni keng tahlil qilish, ularning kommunikativ va manipulyativ asoslari, ularning ijtimoiy va siyosiy ta'sirlari haqida chuqur tushuntirishga erishdik.

Metodologiya. Medialingvistika tadqiqot qilishda bir nechta metodologiyalar va usullardan foydalanildi. Bu metodologiyalar o'zaro bog'liq masalalarga va tadqiqotning maqsadiga qarab tanlandi. Quyidagi metodologiyalar medialingvistika tadqiqotlar qilishda ommalashtiriladi: 1. Miqdoriy-tadqiqot metodi: Bu metodologiya ma'lumotlarni soniy yoki statistik analiz orqali tahlil qilishga asoslangan. Bu usul, mediatilining tuzilishi, kommunikatsiya jarayonlari va boshqa ko'rsatuvlarini o'rganishda foydalanildi. 2. Sifat metodi: bu metodologiya mediatilining tahlili, mediamatnlarining tushuntirilishi va mediatilining ijtimoiy va madaniy o'zgarishlari haqida tushunchalar olishga asoslangan. Bu usul, fokus guruhlar, intervyu va etnografiya kabi usullar orqali amaliyotlar olib borildi. 3. Sotsiolingvistik metod: Bu metodologiya mediatilining ijtimoiy va madaniy muammolari bilan bog'liq masalalarni o'rganishda foydalaniladi. Bu usul, mediatilining o'ziga xos tili, kommunikatsiya usullari va o'zgaruvchanligi haqida tushunchalar olishga yordam berdi. Bu metodologiyalar medialingvistika tadqiqotlar qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, tadqiqotchilar uchun qulaylik va samaradorlikni ta'minlashda yordam beradi.

¹ Bart, P. 1994. Selected works. Moscow. Russia.

Natijalar. Ommaviy axborot vositalarida ongni lingvistik manipulyatsiya qilish vositalarini belgilashda qo'llaniladigan mezonlar quyidagilar: I. Murojaat tamoyili voqelik va korrelyatsiyani bildiradi. U ongni manipulyatsiya qilish orqali faktlarni buzishga asoslangan. Ba'zi hollarda manipulyatsiyani aniqlash qiyin, chunki faktlar murojaat qiluvchi va qabul qiluvchining dunyoqarashi nuqtai nazaridan aniqlanadi. Shunday ekan, ommaviy axborot vositalarida tarixiy yoki siyosiy voqealarga oid har qanday materialga baho berish va uni ob'ektiv yo'nalish sifatida talqin qilishda xalqaro, rasmiy, davlat hujjatlarini matnlaridan foydalaniladi. Haqiqatni buzish, fikrning bir tomonlamaligi yoki haqiqatdan uzoqligi quyidagicha amalga oshiriladi: 1. To'g'ridan-to'g'ri yolg'on; 2. Emotsional yuk bilan kontekstni yaratish, ya'ni qabul qiluvchining assosiativ fikrlashiga ta'sir qilish. Bu mezon matnning ma'lumotnoma tahliliga, ya'ni matnning real faktlarga mos kelishi yoki mos kelmasligini aniqlashga asoslanadi. II. Lingvistik og'ishlar - bu til tizimiga begona bo'lgan asossiz konstruksiyalardan maqsadli foydalanish. Bularga so'zlarning leksik va sintaktik birikmasi va me'yorlardan chetga chiqish kiradi. Tuzilishning bunday buzilishi ma'lum manipulyativ ma'noga ega bo'lishi mumkin. III. Foydalanish chastotasi. Agar jurnalist ma'lum bir manipulyatsiya usulini bir marta ishlatgan bo'lsa, buni manipulyatsiya deb hisoblash uchun hech qanday sabab yo'q. Bu muallifning foydalanishi yoki stilistik xususiyati sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Shu bilan birga, agar jurnalistlar bir nechta maqolalarda va turli davriy nashrlarda muayyan vaziyatga mos kelmaydigan iboralarni ishlatasa, buni manipulyatsiyaning rivojlangan shakli deb hisoblash mumkin. Bitta manipulyatsiya usulidan hech qanday o'zgartirish kiritmasdan yoki turli xil o'zgarishlarda takrorlanmasdan qayta foydalanish mumkin.

Shunday qilib, manipulyatsiya usullarini aniqlash uchta asosiy mezonni topdi: mos yozuvlar, lingvistik og'ishlar va foydalanish chastotasi. Axborot-kommunikativ faoliyat ikki asosiy bosqichdan iborat: 1) Aloqa a'zolaridan biri tomonidan ommaviy axborot vositalari matnlarini tuzish; 2) Muloqotning boshqa a'zosi tomonidan matnning ma'nosini idrok etishi. Bu gazeta sahifalaridagi moddiy matn emas, balki qabul qiluvchining ongiga ta'sir qiladigan va uning konseptual dunyoqarashini o'zgartiradigan, shu tariqa qabul qiluvchining ushbu yoki haqidagi fikriga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadigan ma'noni idrok etishni anglatadi.

Jamiyatda ro'y berayotgan voqea va jarayonlarni talqin qilish jamiyatning ma'lum bir a'zoning xatti-harakatlarini o'rtidagi ma'noni tushunishga qaratilgan qadamdir. Jumladan, prezidentlikka yoki deputatlikka nomzodlarning umumxalq saylovi arafasidagi materiallari. Bir davriy nashr nomzodning xalq farovonligi uchun qilgan sa'y-harakatlarini maqtashi va uning ijobiy shaxsiy fazilatlariga e'tibor qaratishi mumkin. Bunday materiallar elektorat ongida ideal obrazni shakllantirishga qaratilgan. Shunga ko'ra, tomoshabinlarning bir qismi ushbu nomzodga ovoz beradi. Yana bir davriy nashr boshqa nomzodning xayrli ishlarini targ'ib qiladi va reklama qiladi. Bundan tashqari, ushbu davriy nashrda birinchi nomzodning o'z vazifalarini bajarishda yo'l qo'ygan xatolari yoki uning farzandlari yoki qarindoshlari haqidagi ba'zi salbiy ma'lumotlarini yorituvchi materiallar chop etilishi mumkin. Bu nomzodning obro'siga putur yetkazishi mumkin, bu esa uning yetarli ovoz to'plashiga to'sqinlik qilishi mumkin. Fanda buni *ijtimoiy borliq qurilishi* deb atashadi. Ijtimoiy hayotning qurilishi uning obyektivligini inkor etmaydi. Shaxslar uni (ijtimoiy mavjudlikni) jamiyat ichida tuzadilar, keyin yesa undan tashqariga chiqadilar. Ijtimoiy hayotning ushbu tuzilgan va tashqi ko'rinishdagi shakli media matnidir. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, shaxs qabul qilingan ma'lumotlarning matnlarini oladi, ularni tahlil qiladi va odamlarga yetkazish uchun ularni media matnlarga aylantiradi. Ijtimoiy mavjudlik doimiy jamoatchilik nazorati va talqini ostida bo'lganligi sababli, ommaviy axborot vositalarining mavjudligi doimo qurilishda. Bu jarayonda har qanday vaziyatda bevosita ishtirok etuvchi, ijtimoiy borliqni yaratuvchi shaxslardan tashqari, jurnalistlar, siyosiy ekspertlar, mafkurachilar ham ishtirok etadi. Ommaviy axborot vositalari obrazidagi va mafkuraviy tarmoq har qanday shaklda aks yetadi. Har bir matn muayyan aloqaning bir qismi sifatida qaralishi kerak. Ommaviy axborot vositalari millionlab odamlar ongida dunyoning o'ziga xos qiyofasini qayta tiklayotgani va odamlar ma'lum so'zlarning ma'nosiga emas, balki butun matnning mohiyatiga ta'sir ko'rsatayotganligi sababli,

media matn alohida ahamiyat kasb yetadi. Tilning yuqori darajadagi kommunikativ vazifasini gaplar yemas, balki matnlar bajaradi. Shuning uchun Kolshanskiy matnlarni lingvistik kategoriya yoki undan ham yaxshiroq, muloqot hodisasi deb hisoblash kerakligini ta'kidlaydi. Kolshanskiy fikricha, matn sof lingvistik yemas, balki pragmatik-psixologik-lingvistik kategoriya edi.

So'zlar ham, gaplar ham kommunikativ xususiyatga ega. Biroq, matndagi so'z faqat bitta ma'noda ishlatilgan bo'lsa, gap tipik ma'noda ishlatiladi. Shunga qaramay, bu ikkala element ham matnning to'liq ma'nosini yaratishda (shakllanishida) ishtirok yetadi. Kamenskaya² matni bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bir nechta yelemntlarning kombinatsiyasi, murakkab obyekt shaklidagi kommunikativ yaxlitlik sifatida belgilaydi. Elementlar orasidagi aloqalarni tahlil qilib, matnning kommunikativ xususiyatlarini tavsiflash mumkin. Shu sababli, ommaviy axborot vositalaridagi kommunikativ jarayonni matn kontinuumi (uzluksiz zanjir) ko'rinishidagi axborot oqimi sifatida, ushbu jarayonning fotosuratga tushirilgan qismi bo'lgan media matnning asosiy birligi sifatida ko'rib chiqish mumkin³. Bunday media matni ijtimoiy tartibga solish effektini yaratishga qaratilgan ma'noga ega. Televideniyadagi intervyu - bu og'zaki matn turi, gazeta bosma (yoki yozma) matnga ega, yelektron ommaviy axborot vositalari yesa virtual matnlarga ega⁴. Galperin⁵ yozma hujjatlar yoki badiiy adabiyot shaklida tayyorlangan va tildan foydalanish natijasida aniq maqsadlarga qaratilgan matnlarni aniqladi va ularni quyidagi belgilarga ko'ra tasnifladi:

- Matn murojaat qiluvchining maqsadli harakatlari natijasidir;
- Matn pragmatik strategiyani amalga oshiradi;
- Matn maxsus ishlov berish orqali tegishli shaklga kiritilgan

obyektidir⁶. Ushbu ta'rif matnning har qanday turiga taalluqlidir; biroq, ommaviy axborot vositalari matnlari haqida gap ketganda, uni batafsil ko'rib chiqish kerak, chunki media matnlar ijtimoiy va lingvistik hodisa, yuqori darajadagi kommunikativ birlik, ijtimoiy hayotning barcha sohalaridagi ma'lumotlarni qamrab oluvchi ekstensiv tipdir⁷.

Boshqacha aytganda, o'tmishni o'z ko'zi bilan ko'ra olmagan odam ommaviy axborot vositalaridagi ma'lumotlarga tayanishga majbur bo'ladi. Ommaviy axborot vositalari matnlari jamiyatda va undan tashqarida sodir bo'layotgan turli vaziyatlarni, turli mamlakatlardagi siyosiy voqealarni, ichki hayot va undan tashqarida sodir bo'layotgan voqealarni izohlaydi (tahlil qiladi, izohlaydi). Balki shuning uchun ham media matnlar mafkuraviy mazmuniga asoslanadi va ma'lum bir ijtimoiy guruh manfaatlarini va qadriyatlarini ifodalaydi. Shunday qilib, matnlarda voqelikni aks ettirish ijtimoiy tartibga solishni osonlashtiradi, ommaviy axborot vositalari matnlari esa millionlab odamlar ongida dunyo qiyofasini tasvirlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ommaviy axborot vositalari matnlari ma'noni uzatish va ochish bilan bog'liq muammolarni o'rganish juda muhimdir. Dunyoning media-imidji jamiyat va unda sodir bo'layotgan ijtimoiy o'zgarishlarga e'tibor qaratadi, shuning uchun uning sotsiomorfik tavsifi aniq. Jamiyatning ma'lum bir tuzilishi ko'plab variantlardan biri sifatida tabiiydir. Dunyoning media-imajining sotsiomorfik xususiyatlari uning tuzilishining ijtimoiy modellari bilan bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Jamiyatdagi shaxslar o'rtasidagi munosabatlar va uning ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi tuzilmasi o'ziga xos ijtimoiy makonni tashkil etadi. Ommaviy axborot vositalarining harakatlari natijasida yaratilgan axborot yoki media makon o'ziga xos sotsiomorfik parallellikka ega⁸. Jamiyatda ro'y berayotgan hodisalarda bevosita ishtirok yetuvchi shaxs o'z harakati orqali ham ijtimoiy borliqni yaratadi. Shaxsning ijtimoiy borliqdagi ishtiroki dunyoning media-imidjining antropomorfik tavsifini ko'rsatadi. Dunyo media-imidjining ikkita muhim parametrlarini ajratib ko'rsatish mumkin - sotsiomorfizm va antropomorfizm. Shuni ta'kidlash kerakki, bu parametrlar dunyo qiyofasi mazmunini shakllantirishda bir-biriga zid bo'lgan ikkita yo'nalish sifatida qaralishi kerak. Dunyoning media-imiji bu ikki omil o'rtasidagi o'zaro ta'sir asosida yaratiladi. Jamiyatning muhim xususiyati - bu shaxs va ko'pchilik (individlar bir butunni tashkil qiladi) o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettirishdir. Jamiyatdagi individlarning hayoti va individuallashuv orqali harakatlari individual ongda dunyo qiyofasining mazmunini shakllantirish jarayonida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikkita asosiy omilning o'zaro ta'siriga asoslangan dunyoning sotsial-antropomorfik media-imijini shakllantiradi⁹.

² KOMENSKAYA, O. 1980. The text as a means of communication. Linguistic and Stylistic Problems of Text. pp. 3-11. Moscow, Russia.

³ GINDIN, S. 1973. The ontological unity of text and types of intra-text connections. Machine Translation and Applied Linguistics, Vol. 14, pp. 114-135. Pyecna.

⁴ ROGOZINA, I. 2001a. Ommaviy axborot vositalari matni ijtimoiy tartibga solish vositasi sifatida. Tilshunoslik, jurnalistika va kommunikatsiya fanlari nuqtai nazaridan dunyoning konseptual qiyofasi va matnning izohli sohasi. Ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalari, 171-182-betlar. Rossiya.

⁵ Galperin, I. 1981. The text as an object of linguistic studies. p.138. Moscow, Russia.

⁶ Galperin, I. 1981. The text as an object of linguistic studies. p.138. Moscow, Russia.

⁷ ROGOZINA, I. 2001b. Dunyoning media-imidjining sotsioantropomorfik tabiati. Tilshunoslik, jurnalistika va kommunikatsiya fanlari nuqtai nazaridan dunyoning konseptual qiyofasi va matnning izohli sohasi. Ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalari. 3-12-betlar. Rossiya.

⁸ ROGOZINA, I. 2001b. Dunyoning media-imidjining sotsioantropomorfik tabiati. Tilshunoslik, jurnalistika va kommunikatsiya fanlari nuqtai nazaridan dunyoning konseptual qiyofasi va matnning izohli sohasi. Ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalari. 3-12-betlar. Rossiya.

⁹ ROGOZINA, I. 2001b. Dunyoning media-imidjining sotsioantropomorfik tabiati. Tilshunoslik, jurnalistika va kommunikatsiya fanlari nuqtai nazaridan dunyoning konseptual qiyofasi va matnning izohli sohasi. Ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalari. 3-12-betlar. Rossiya.

Muxokama. Bundan ommaviy axborot vositalarining tartibga solish ta'siri bo'yicha ikkita muhim xulosa chiqarish mumkin: 1. Ommaviy axborot vositalari ommaviy axborot vositalari matnining ma'nosini ramziy makondan (aniq obyekt - gazeta yoki televizion kanali) butunlay yangi aqliy egasiga o'tkazadi. Bu shuni anglatadiki, ramziy makon (media matni) mazmunli makonga, ya'ni qabul qiluvchining ongiga aylanadi.

2. Ommaviy axborot vositalari matnlari ommaviy axborot vositalari orqali manipulyatsiya qilinadi, bu esa unda aytilgan ma'noni millionlab qabul qiluvchilarga yetkazish imkonini beradi. Shunday qilib, millionlab qabul qiluvchilarning ongi axborotlashtirishdan o'tadi.

Ta'lim va axborot texnologiyalarining progressiv ta'siri jahon jamiyatidagi doimiy o'zgarishlar bilan bog'liq jarayonlarni tezlashtiradi. Ushbu jarayonlar ommaviy axborot vositalari tomonidan dunyoning keng miqyosli qiyofasi asosida yaratilgan media matnlarida aks ettirilgan¹⁰.

Boshqacha qilib aytganda, ommaviy axborot vositalari matnlarining tarqalish diapazoni chegarasizdir. Jumladan, O'zbekistonning chekka qishloqlari aholisi Sidneydagi Olimpiya o'yinlaridan jonli reportajni tomosha qilishlari mumkin. Shu bilan birga, media matnlar auditoriyasi yoshi, kasbi, millati, jinsi va boshqalar kabi ijtimoiy atributlarga ko'ra tasniflanmaydi, ya'ni media matnlar ma'lumotlari yosh va keksa odamlar uchun mo'ljallangan. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, matnlarni tuzish va idrok etish jarayonida jamiyatdagi guruhlarining roli har xil bo'lishi mumkin. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, jamiyat ichidagi ma'lum bir guruh o'zlari keltirgan

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Bart, P. 1994. Selected works. Moscow. Russia.
2. "Crowd Manipulation." *Wikipedia*, Wikimedia Foundation, 29 Nov. 2017, http://en.wikipedia.org/wiki/Crowd_manipulation.
3. Crystal, D. (1996). "English as a Global Language". Routledge. UK.
4. Galperin, I. 1981. The text as an object of linguistic studies. p.138. Moscow. Russia.
5. Gindin, S. 1973. The ontological unity of text and types of intra-text connections. *Machine Translation and Applied Linguistics*, Vol. 14, pp. 114-135. Russia.
6. Rogozina, I. 2001b. Dunyoning media-imidjining sotsioantropomorfik tabiati. *Tilshunoslik, jurnalistika va kommunikatsiya fanlari nuqtai nazaridan dunyoning konseptual qiyofasi va matnning izohli sohasi. Ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalari*. 3-12-betlar. Rossiya.
7. Rogozina, I. 2001a. Ommaviy axborot vositalari matni ijtimoiy tartibga solish vositasi sifatida. *Tilshunoslik, jurnalistika va kommunikatsiya fanlari nuqtai nazaridan dunyoning konseptual qiyofasi va matnning izohli sohasi. Ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalari*, 171-182-betlar. Rossiya.
8. Komenskaya, O. 1980. The text as a means of communication. *Linguistic and Stylistic Problems of Text*. pp. 3-11. Moscow. Russia.

ma'lumotni boshqa guruhlar e'tiboriga matn shaklida ifodalaydi va taqdim etadi. Demak, bir guruhning jamiyatning boshqa bir guruhiga nisbatan ommaviy axborot vositalari matnlarini o'z manfaatlari yo'lida amalga oshirilgan maqsadli harakatlar natijasi deb hisoblash mumkin. Shunday qilib, ommaviy axborot vositalarining matnlari qaysi darajada bo'lishidan qat'i nazar, ular bir xil darajadagi ijtimoiy tartibga solish vositasi bo'lib xizmat qiladi, degan xulosaga kelish mumkin¹¹. Media matnlari o'zgartiriladi, tartibga solinadi va boshqariladi; ular ijtimoiy-lingvistik tuzuvchi sifatida kommunikativ va boshqa funktsiyalarni bajarishlari mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ommaviy axborot vositalari matnlarini muayyan jamiyatda yoki undan tashqarida har qanday jamoatchilik fikrini shakllantirish uchun qo'llaniladigan o'ziga xos vosita deb hisoblash mumkin. Jamoatchilik fikri media matn kontinuumining uzluksizligi tufayli shakllanadi. Bu shuni anglatadiki, media matnlari hozirgi va o'tmishni baholash va kelajakni bashorat qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Yuqorida aytilganlarning barchasi turli xil ommaviy axborot vositalari tomonidan yaratilgan keng axborot maydonidagi hodisani turlicha talqin qilish mumkinligini ko'rsatadi. Media matni ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladigan axborot-kommunikativ jarayonning muhim elementi hisoblanadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jamiyatdagi ommaviy kommunikatsiya ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladi va turli tipik media matnlari shaklida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy ta'sirni mavjudlikni boshqacha ifodalovchi matnlarning o'tishi deb atash mumkin.

9. Солганик, Г. (1981). «Лексикон газеты: функциональный аспект». Высшая школа. Россия.
10. Степанов Г. (1984). «Стихия языка в стихии споров». Литературная газета. № 26. Великобритания.
11. Samaniego E. (2001). *Pragmatics and Semiotics: The Relevance of Addressee Expectations in the Translation of Newspaper Texts*. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 14, 249-279.
12. Sebeok, T. (2001). *Signs: An Introduction to Semiotics*. University of Toronto Press.. *Semiotics_2nd_ed_2001.pdf* (Original work published in 1994)
13. Stenvall, M. (2011). *On objectivity and factuality in international news agency discourse*. University of Helsinki.
14. Xamidov H. *Maqol va idiomalar tarjimasi muommolari*. Toshkent: TDShU, 2017. – B.128.
15. T. Dobrosklonskaya, OAV matnini o'rganish savollari (Zamonaviy ingliz ommaviy axborot vositalarini o'rganish tajribasi) (URSS tahririyati, Moskva, 2005)
16. Usmonova, Zarina Xabibovna. "Asosiy Tarjima fanining o'ziga xos xususiyatlari: tarjimonlik Malaka." *Amaliy va amaliy fanlar bo'yicha konferensiya*. 2023 yil. "U.S. Advertising Spending 2015-2021."

¹⁰ ROGOZINA, I. 2001a. Ommaviy axborot vositalari matni ijtimoiy tartibga solish vositasi sifatida. *Tilshunoslik, jurnalistika va kommunikatsiya fanlari nuqtai nazaridan dunyoning konseptual qiyofasi va matnning izohli sohasi. Ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalari*, 171-182-betlar. Rossiya.

¹¹ ROGOZINA, I. 2001b. Dunyoning media-imidjining sotsioantropomorfik tabiati. *Tilshunoslik, jurnalistika va kommunikatsiya fanlari nuqtai nazaridan dunyoning konseptual qiyofasi va matnning izohli sohasi. Ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalari*. 3-12-betlar. Rossiya.

THE BEGINNING OF ETHNOBOTANICAL STUDY OF ACCLIMATIZED GINKGO BILOBA IN UZBEKISTAN

Ibrokhim Rahmonovich Askarov

Professor, Andijan State University, Uzbekistan. Andijan

tabobat_akademiya@mail.ru

Nabijon Alijonovich Razzakov

Associate Professor, PhD. Kokand university. Andijan. Uzbekistan

nabijonrazzaqov73@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATION

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 29

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.967>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

vitamin, neurasthenia, encephalopathy, food additive, high-performance liquid chromatography

The chemical composition of the Ginkgo biloba plant introduced to the temperate climate of Uzbekistan was studied using high-performance liquid chromatography. During the research, qualitative and quantitative analysis of the vitamins content of the leaves of the plant was carried out in different period. In addition, based on the results of the conducted experimental research, after proving that the plant is rich in vitamins, it was recommended for the prevention and treatment of encephalopathy diseases. At the same time, the development of new medicinal food supplements based on acclimatized G. biloba was started

Introduction. G. biloba has been used as a traditional medicinal plant for longer than 2000 years in China and other parts of the world (Singh et al., p. 401) The Ginkgo tree is now cultivated extensively in Asia, Europe, North America, New Zealand, and Argentina (Tarun .B, 2018).

Several chemical compounds have been derived from G. biloba with a wide range of therapeutic activities (Liu. L., 2021). It is necessary to thoroughly study the chemical composition of the organs of this medicinal tree and analyze the mechanism of its effect on the body. We believe that the use of Ginkgo biloba is an effective solution to one of the major challenges currently facing the WHO. Active chemical components found in G. biloba leaves include flavonoids and terpenoids, and plant extracts have exhibited a variety of pharmacological activities, including antibacterial, antioxidant, anti-inflammatory, antiallergic, and cytotoxic anticancer activities (Chan.P, 2007). The rapid progression of neurodegenerative diseases occurring within the general population has highlighted the increased need for research to identify the pathogenesis of neurodegenerative disease and develop alternative therapies. Excitatory toxicity is a primary cause of intracerebral neuron death. Neurodegenerative disorders may be prevented by enhancing the cerebral blood supply. G. biloba prevents pathological hyperactivity, allowing the body to reclaim its natural physiological equilibrium. In addition, terpenoids and flavonoids in G. biloba seeds have been shown to improve blood circulation in the brain (Wang. H, 2019)

The number of people suffering from diseases of the central nervous system, including encephalopathy, is increasing among the population worldwide (Selina, 2017.). As a result of microcirculation disorders, cognitive activity in humans is impaired. In Europe, neurological diseases account for 35% of all diseases. Stroke, dementia, epilepsy and Parkinson's disease remain the leading causes of death in the world's population. Over a quarter of a century, the incidence of Parkinson's disease increased by 15.7%, Alzheimer's disease by 2.4%, musculoskeletal system by 3.0%, diseases of the brain and nervous system by 8.9%. (Asqarov, 2023). Nervousness and similar diseases

caused by the tension of the nervous system are one of the most common diseases today. Nervous people quickly get sick due to their anger, blood pressure rises. Changes in the internal organs of such people also occur (Асқаров, 2023).

Ginkgo biloba is known to have "memory enhancing" properties. The concentration of flavonoids in the leaves of G. biloba is related not only to the participation of genes, and environmental factors affect the concentration of flavonoids. Among all environmental factors, light and temperature are the most important (Shui-Yuan, 2009).

For successful introduction, it is necessary to have up-to-date scientific information about ecological and physiological features, ecological plasticity and adaptive potential of species. High summer temperature, dry air and soil, late spring and early autumn frosts, gas pollution and dusting are the most unfavorable factors of the habitat of plants in Tashkent and other regions (Fergana Valley and Samarkand) where G. biloba was introduced. In the Tashkent region, it was introduced in the Tashkent botanical garden and in the Amir Temur alley of the city of Tashkent, and in the plantations of the Forestry Research Institute in the Fergana Valley (Fergana, Andijan and Namangan regions) and Samarkand regions. The accumulated experience in the introduction of ginkgo biloba (Ginkgo biloba L.), a relic of the Mesozoic era in Uzbekistan, indicates the prospects of its cultivation in Uzbekistan for landscaping and the pharmaceutical industry. We aimed to study the chemical composition of the G. biloba tree introduced to Uzbekistan using modern physico-chemical methods and, relying on the obtained research results, to obtain natural medicinal food additives from it and to contribute to the integration of modern medicine with folk medicine.

Methodology. The amount of water-soluble vitamins in the plant was measured using a LC-40 Nexera Lite high-performance liquid chromatograph manufactured by Shimadzu, Japan. Analytical signal (peak area) of each vitamin was recorded at four wavelengths 361, 291, 265 and 244 nm.

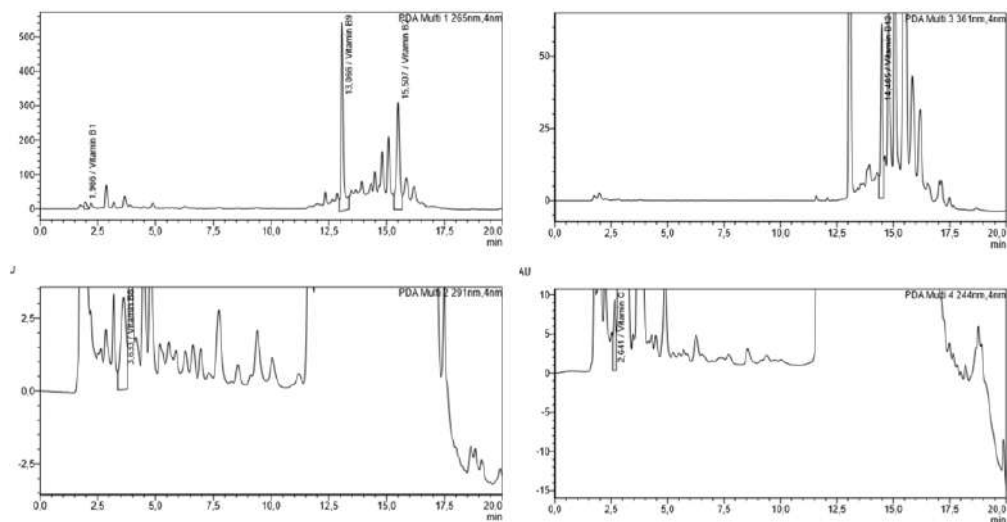

Figure 1. Chromatograms for vitamin determination of Ginkgo biloba leaf

According to the results of the research obtained with the help of HPLC, it was proved that the leaves of the Defoliation period are also

rich in water-soluble vitamins. The HPLC results are tabulated below:

Table 1. Amount and retention times of vitamins in the extract

Vitamins	Retention time (sec)	Concentration mg/l	Amount per 100g sample, mg
Vitamin B ₁	1,966	4,519	11,298
Vitamin B ₉	13,066	100,87	252,175
Vitamin B ₂	15,507	157,94	394,845
Vitamin B ₆	3,633	1,811	4,528
Vitamin B ₁₂	14,485	250,27	625,680
Vitamin C	2,641	6,775	16,938

First of all, we took leaf samples of the acclimatized Ginkgo biloba tree in the first fruiting period (summer season) and the plant's seasonal period (autumn season). The amount of important biologically active polyphenols in its content was studied using high-performance liquid chromatography.

Fruiting period. For flavonoid extraction, 1 g of sample was weighed with an accuracy of 0.01 g on a scale, placed in a 50 ml conical flask, and 25 ml of 96% ethanol was added. Below is the resulting chromatogram:

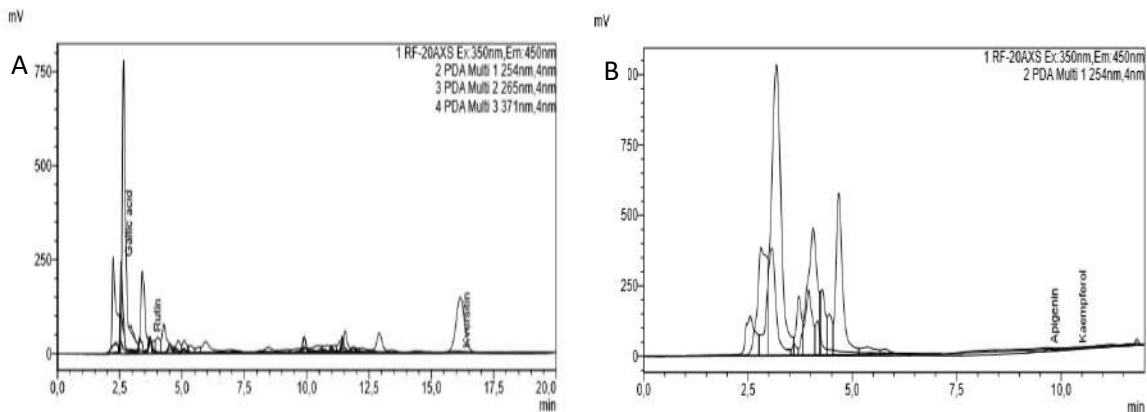

Figure 2. HPLC of the plant during the fruiting period.

In the above chromatogram, the chromatogram of the most important flavonoids content of the leaf samples of the introduced G.

biloba tree collected during the fruiting period is given using HPLC. The following table shows the results of the research.

Table 2.

Flavonoids of the plant during fruiting period (mg/g)					
Plant part	Gallic acid	Rutin	Quercetin	Apigenin	Kaempferol
Leaves	1,12	0,16	0	0,11	0,02

Defoliation period analysis. Leaf samples were taken in the autumn season of the acclimatized *G. biloba* tree, the period of the end of the annual activity of the plant, and the amount of biologically active

important polyphenols in *G. biloba* was studied using high-performance liquid chromatography.

Below is the resulting chromatogram:

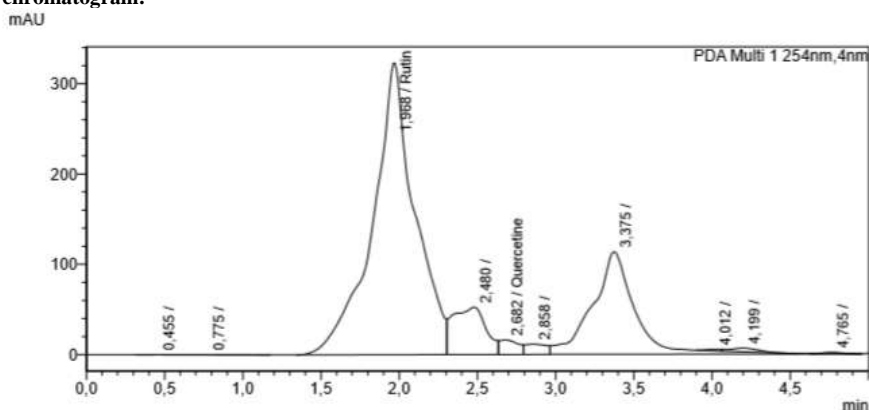

Figure 3. HPLC of the plant during the defoliation period

In the above chromatogram, the chromatogram of the leaf samples of the introduced *G. biloba* tree at the end of its annual activity is given,

the amount of the most important flavonoids was determined using HPLC. The following table shows the results of the research.

Table 3.

Flavonoids of the plant during defoliation period (mg/g)					
Plant part	Gallic acid	Rutin	Quercetin	Apigenin	Kaempferol
Leaves	0	1,338	0,015	0	0

Discussion of results. Light and temperature are the most important of all environmental factors. The biosynthesis of flavonoids in plant organs depends on light and temperature, and its concentration is closely related to the intensity of these two factors (Xie.B, 2006). According to the results of the experimental study of the flavonoid content of *G. biloba* leaves with HPLC, the concentration of gallic acid in the summer sample was 1.12 mg/g. By autumn, it became known that it was spent in the process of metabolism. Rutin flavanoid increased from 0.16 mg/g to 1.338 mg/g, while quercetin was not found during the fruiting period of the plant, and 0.015 mg/g in the last phase of plant development. Apigenin (0.11 mg/g) and kaempferol (0.02 mg/g) were present during the fruiting period, but as a result of biochemical processes in cells, it was found that both flavonoids were transformed into other types of products.

Therefore, it was found that the content of acclimatized *G. biloba* leaves contains the most water-soluble vitamins B12 (625,680 mg/%), B2 (394,845 mg/%) and B9 (252,175 mg/%). It was experimentally determined that their concentration in plant leaves is in the order B12 > B2 > B9 > C > B1 > B6. It is especially important to store a large amount

of vitamin B12. In neurological diseases, group B vitamins (primarily B1, B6, B12) have been widely used in clinical practice for many years (23). Depletion of vitamin B12 in the body is associated with cognitive decline (24). A low level of vitamins B9 and B12 in the blood, especially in cases of their combined deficiency, increases the risk of developing cerebral ischemia. Thus, further prospects for the use of B vitamins (B9, B1, B6, B12) in vascular and neurodegenerative brain diseases are unquestionable.

Based on the results of the conducted research, neurasthenia, which is common among the population, and encephalopathy, which is causing a big problem for health care professionals and is increasing all over the world, are considered diseases. It leads to the scientifically based conclusion that for the purposes of prevention and treatment of these diseases, it is possible to obtain natural healing and harmless new food supplements based on *G. biloba*. This medicinal plant extract not only improves blood circulation in arteries and veins, but also improves microcirculation (circulation in the capillary blood vessels in the brain), prevents the formation of blood clots, and exhibits antioxidant activity (Koch, 2005).

References:

- Singh B, Kaur P, Gopichand R, Singh D, and Ahuja P. S. 2008. Biology and chemistry of *Ginkgo biloba*. *Fitoterapia*.vol - 79, p. 401–18. [in English].
- Tarun Belwal S. R. Giri L. Bahukhaddi.A, Tariq M. and Kewlani P. 2018 // *Ginkgo Biloba* // Research gate // - P. 241. [in English].
- Liu L, Wang Y, Zhang J and Wang S. 2021. // Advances in the chemical constituents and chemical analysis of *Ginkgo biloba* leaf, extract, and phytopharmaceuticals // *Journal of Pharmacy Biomedicine Analytical* // vol - 193, p – 113704. [in English].
- Chan P. C, Xia Q and Fu P. P. 2007 // *Ginkgo biloba* leave extract: biological, medicinal, and toxicological effects // *Journal of Environmental Science and Health-Part C: Environmental Carcinogenesis & Ecotoxicology Reviews* // vol – 25, p- 211. [in English].
- Wang H. Y. and Zhang Y. Q. 2019 // The main active constituents and detoxification process of *Ginkgo biloba* seeds and their potential use in functional health foods // *Journal of Food Composition and Analysis* // . vol – 83(6). p- 103247. [in English].
- Селина М.В. 2017 // Альцгеймера, Паркинсон и другие // Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики» Научно образовательный портал IQ Новости. Internet resurs. [In Russian].
- Asqarov I.R, Razzaqov N.A. 2023 // Lavender and its use in folk medicine. // *Journal of Chemistry of Goods and Traditional Medicine*// Vol - 2, Issue - 2, p – 138. [In Russian].
- Аскарлов. И.П. 2023 // Сирли табобат // Тошкент. “Фан ва технологиялар нашриёт матбаа уйи .. p - 105
- Shui-Yuan Cheng, Feng Xu and Yan Wang. 2009 // Advances in the study of flavonoids in *Ginkgo biloba* leaves // *Journal of Medicinal Plants Research*// Vol -3(13), p- 1248.

10. Xie B.D, Wang H.T. 2006 // Effects of light spectrum and photoperiod on contents of flavonoid and terpene in leaves of *Ginkgo biloba* L. // *J. Nanjing Forestry* // Uni - 30(2). p - 51-54.

11. Koch E. 2005 // Inhibition of platelet activating factor (PAF)-induced aggregation of human thrombocytes by ginkgolides: considerations on possible bleeding complications after oral intake of *Ginkgo biloba* extracts // *Phytomed* // 2005. p-1210–22.

GADJETOMANIYA KASALLIGI VA UNING OQIBATLARI

Razzakov Nabijon Alijonovich

PhD, dotsent. Qo'qon universiteti Andijon filiali

Tuychiyev Galibjon Urmanjanovich

Dotsent. Qo'qon universiteti Andijon filiali

Olimova Ziyodaxon Baxtiyorjon qzi

Qo'qon universiteti Andijon filiali talabasi

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 30

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.968>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

gadjet, mobil telefon, nomofobiya, qaramlik, elektromagnit maydon, saraton.

Hozirgi zamonaviy texnologiyalarni va insoniyatning ajralmas bir qismiga aylanib borayotgan gadjetlarni jamiyat ongiga salbiy ta'siri, oqibatlarini va uning ta'siri, nomofobiya va gadjetomaniya haqida so'z boradi. Mobil aloqa telefonlaridan chiqayotgan radiatsiya nurlari (elektromagnit maydon) inson organizmida turli xil kasalliklarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu maqola mobil aloqa telefonlarini zararlari va ularni oldini olish chora tadbirlariga qaratilgan.

Kirish. Gadjetomaniya bu - gadjetlarga qaramlilik. Gadjet (igilischa-qurilma)-bu inson hayotini yengillashtirish va yaxshilash uchun mo'ljallangan kichik qurilma hisoblanadi. Gadjetlar turli sohalarda keng tarqalgan: Sport, tibbiyot va albatta ko'ngil ochar shertlarda. Yoshlar foydalanadigan asosiy gadjed, smartfon va planshetlardir. Bunday qurilmadan ortiqcha foydalanish nomofobiya olib kelishi mumkin. Nomofobiya (mobil fobiya) - mobil telefonlarsiz yoki undan uzoqda qolishdan qo'rqish, statistik ma'lumotlarga ko'ra 80% odamlar uyg'inishdan keyin daslabki 15 daqiqasini gadjetlarga sarf qilishadi. 2022 yilning yanvar holatida Respublikamizdagi har 100 ta uy xojaligiga 208 tamobil telefon tog'ri kelishi aniqlangan. Demak O'zbekistonda xam nomofobiya uchrash xafi ortib kelmog'da (Tanatova D. 2014).

Bugungi kunda mobil telefonlar kundalik hayotimizga shu qadar mustahkam omashib oldiki, biz ularsiz nafaqat maktabda yoki ishda, balki ta'tilda ham qanday ish tutishimizni tasavvur qila olmaymiz. Mobil telefonlardan ortiqcha foydalanish inson organizmi salomatligiga salbiy ta'sir korsatishi va telefon modeli qanchalik kuchli bo'lsa, shunchalik zararli bo'lishi mumkin. Uyali qurilmalarning biologik ta'siri bo'yicha mingdan ortiq ilmiy nashirlar mavjud. Shu bilan birga, texnologiya to'xtamaydi va xar yili eng zamonaviy va kuchli mobil qurilmalar tobora kopayib bormog'da. Gadjetlarning inson tanasiga ta'siri mavzusi hozirgi kunda dolzarbdir. Mobil telefon elektromagnit to'lqinlarni chiqarishga qodir, ular elektr va magnit maydonning tebranishlaridir. Ushbu to'lqinlar ham organik, ham noorganik moddalarga ta'sir qiladi (Коваленко А. 2020).

Mutafakkirlarning ta'biri bilan aytganda ilm bu - insonning jamiyat orasida yashashi uchun matbuot vositalari, kitob, olimlar orqali yoki ustozlardan oladigan zaruriy abhorotlardir.

Bilim - hayotiy zaruriy tushunchalarni tajriba, eksperiment asosida olingan ma'lumotlarga aytiladi. Hozirda kishilar gadjetlar orqali ijtimoiy tarmoqlardan foydalanib, ulardan qiziqarli ma'lumotlar olmog'da. Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar uchun yetarlicha ilm va bilim olishlari mumkin bo'lgan imkoniyatlar yaratilgan. Aksar, o'rinlarda foydalanuvchilar ulardan ilm yoki bilimlarni olish, mukammallashtirish va boyitish o'rniga nokerak ma'lumotlar olish bilan band bo'lmoqdalar. Ayniqsa, insonni dahshatga tushiruvchi xabarlar, qayerlardadir bo'lgan mudhish voqealar, masalan, yong'inlar, suv toshqinlari, tarbiyaga salbiy ta'sir qiluvchi turli videoroliklarga ko'rish bilan o'z vaqtlarini o'tkizish holati juda achinarlidir. Bundan tashqari, undanda achinarli holat bu - yosh oilalarda agar bola yig'lasa yupatish uchun bolaning qo'lga uyali telefonni tutib qo'yishlari holati ko'plab uchramog'da. Buning salbiy tomoni shundan iboratki, birinchiidan, bolalar tevarak - atrof va undagi voqea, hodisalarni o'rganish o'rniga telefon bilan chegaralanib qoladi. Ikkinchidan, uyali telefon ekranidan taralayotgan betta nurlar oqimi bolaning ko'rish tizimiga salbiy ta'sir qiladi, bu ohir oqibat bolalarda yosh turib ko'z kasalligiga uchrashi, hatto ko'z gavharining almashirilishi kabi jarrohlik amaliyotigacha olib boradi. Uchinchi zarari sifatida esa - uyali telefonlar ma'lumki, elektromagnit nurlarni o'zidan tarqatish va sputnikdan kelayotgan o'sha

nurkarni qabul qilish vositasida ishlaydi, bu nurlar bilan bolani yoshlik davridanoq nurlantirish oqibatida bolalarimiz eng kamida tajang, yuqoriroq darajada nurlanish oqibatida esa markaziy asab tizimi kasalliklari hatto, onkologik hastaliklarga olib borishini sanab o'tish mumkin. Gadjetomaniya kasalligi tubida nomofobiya ham ucraidi. Alal oqibat, bu hastalikka uchragan insonlarning jamiyatdagi roli bajarilmaydi, davlat va jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir qiladi.

Gadjetlardan chiqayotgan nur inson miyya hujayralariga jiddiy ta'sir qilib, uni turli xafli kasalliklarga duchor etadi. Shuni takidlash o'tish kerakki, dunyoda har 20 ta insondan bittasi ushbu mobil aloqa nurlanishining qurboniga aylanmog'da. Har kuni atiga 15 daqiqa mobil telefonda gaplashishning o'zi miyada saraton o'smasi hosil bo'lishi uchun yetarlidir. Bosh miya to'qimasining zararanishi birdaniga emas, balki oradan 15-20 yil o'tgandagina aniq namoyon boladi. Shu sabab yaqin kelajakda bosh miya o'smasi bilan xastalangan odamlar soni keskin oshib ketdi. Gadjetlarga qaramlilik natijasida organizm nurlanadi.

Uyali telefondan chiqayotgan moviy nur melotanin ishlab chiqarishni to'xtatadi. Melotanin -bu organizmda biologik ritmlarni tartibga soluvchi va sog'lom metabolizmni ta'minlaydigan garmon hisoblanadi. Uxlashdan oldin mobil telefondan foydalanganda melotanin ishlab chiqarish to'xtaydi. Uyuq yetishmasligi natijasida organizmda surunkali charchoq yuzaga keladi (Feizulina A. 2013).

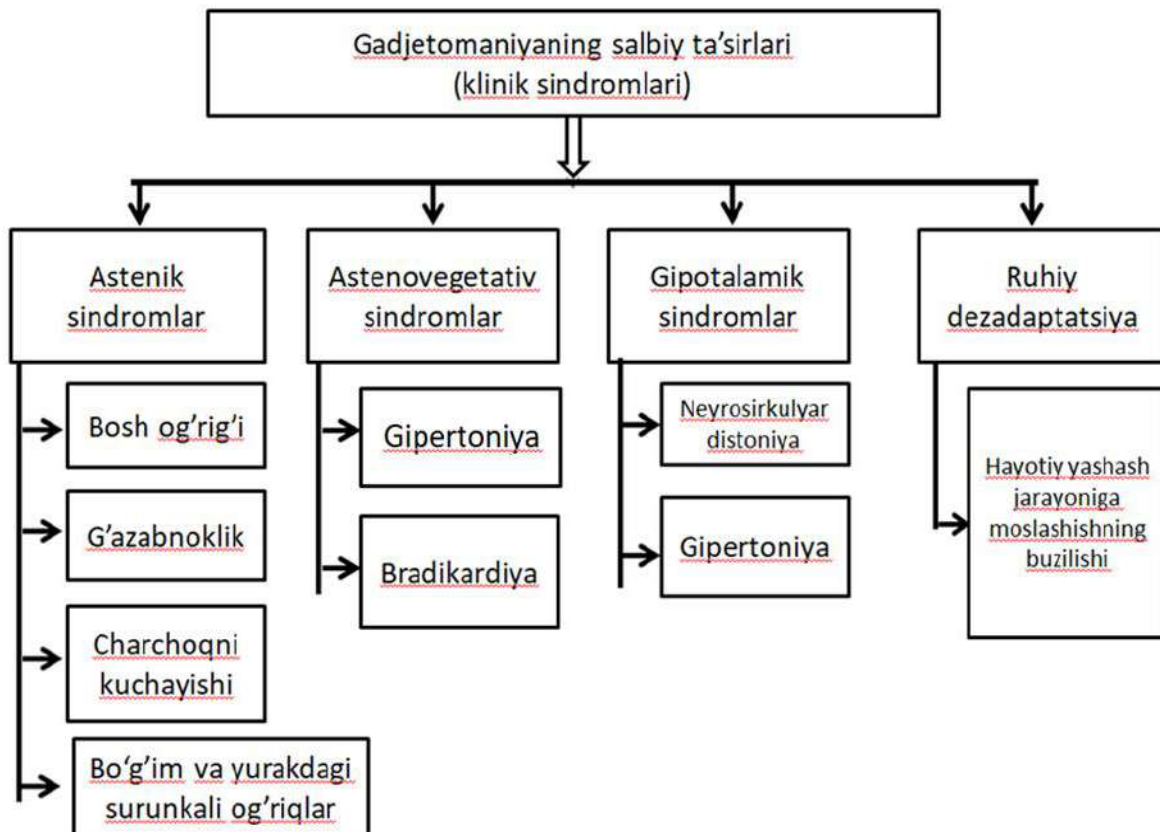
Umumiy imunitet holatining pasayishi gadjetlarga bolgan ishtiyok odatda jismoniy harakatsizlik va ochiq havoda mashhulotlarning kamayishi bilan bogliq. Natijada D vitamini ishlab chiqarish kamayadi, kislorot almashinuvi yomonlashadi, tana massa indeksi oshadi, bularning barchasi umumiy salomatlikka salbiy ta'sir qiladi (Войтович .С. 2017).

Elektromagnit to'lqinlar ichki to'qimalarning ishishiga sababchi boladi. Mobil qurilma to'r parda, miyya, eshtish, ko'rish vapisixo-emotsional barqarorlikni yomonlashishi, xotira pasayishiga olib keladi. Shuning uchun bu orginlar, asab tugunlariga ham salbiy ta'sir qiladi. Bu ruhiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Planshet yoki smartfondan ortiqcha foydalanish depressiya, nevroz, xavotirning kuchayishi va tayanch-harakat tizimi kasalliklari va ular bilan bog'liq kasalliklarga moyillikni oshiradi. Doimiy ravishda ekranga qarash miyopiyaga, ko'zning charchashi esa shox pardaning qurib qolishiga olib keladi (Сувороп Г. 2020).

Metodologiya. Mobil uyali vositalardan surunkali foydalanishning salbiy ta'sirlari olimlarning aniqlashicha asosan, yigit va qizlarning balog'at davriga to'ri kelgan. Tajriba bo'yicha 10 - 12 yoshdagi bolalarning MT dan tartib asosida foydalanishganda, ularning kechasi uyqusining buzilishi kuzatilmagan (Vyatleva .O. 2019). Bolalar agarda kunning tungi qismida uzoq vart MT lardan foydalanilas, uyquga to'yimaslik oqibatida, kunduzlari faol bo'lmasligi bilan bog'liq holatlar aniqlangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra agar, bolalar tun (qorong'i) da gadjetlar bilan uzoq vaqt mashg'ul bo'lsa, eng ko'p salbiy ta'sirlar su o'rinda aniqlangan (Mireku.M. etc. 2019).

Quyida jadgetomaniya kasalligida sababli elektromagnit maydonning inson organizmiga ko'rsatadigan salbiy ta'sirlari keltirilgan:

2- jadval. Uyali telefonlardan chiqadigan elektromagnit nurlarning ta'siri

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, EMM ning inson organizmiga eng asosan, markaziy asab tizimiga ko'rsatadigan salbiy ta'sirlari, keltirib chiqaradigan kasalliklarning sindromlari keltirilgan. Nevrologik kasalliklardan tashqari yurak – qon tomir tizimi kasalliklariga ham olib borishini ko'rishimiz mumkin.

Elektr toklari doimo inson tanasida aylanib yuradi, bu uning fiziologik jarayonlarni bajarishda muhim rol o'ynaydi. Barcha nerv signallari elektr impulslari orqali uzatiladi. Ko'pchilik biokimyoviy

reaktsiyalar (oziq-ovqat mahsulotlarining hazm qilish jarayonida yuzaga keladigan reaksiyalardan tortib, sintez jarayonlarigacha) elektr jarayonlari bilan so'zsiz bog'liqdir (Zybaev. Ю.Б. 2018).

Jahon sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan yosh bolalar sog'lig'ini saqlash, ularni EMM nurlarining salbiy ta'sirlaridan saqlash maqsadida uyali telefonlardan foydalanishning normative ishlab chiqilgan. Quyidagi jadvalda bolalarning uyali telefonlardan foydalanishning normative berilgan:

2-Jadval. Bolalarning mobil telefonlardan foydalanishdagi me'yorlar

№	Yosh darajasi	Me'yoriy vaqt (bir sutka mobaynida)
1	1 yoshdan to 5 yoshgacha	Umuman mumkin emas
2	5 yoshdan to 7 yoshgacha	10 daqiqa
3	7 yoshdan to 12 yoshgacha	20 daqiqa

Muhokama. Aslini olganda monitorga tikilib o'qish yoki ishlashning jiddiy zarali tomoni yo'q. Biroq me'yorni unutish albat yuqoridagi katta muammolarga olib keladi. Gadgetlarga qaramlilikni bartaraf etishining asosiy vazifasi o'zini nazorat qilish va o'z- o'zini boshqarish, ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'liq. Bugungi kunda gadgetlar bolalarning ham sevimli o'yinchog'iga aylanib ulgurdi. Bola xafa bo'lgan yoki hissiy jihatdan haddan tashqari hayajonlangan vaziyatda gadgetlarni berish odatidan voz kechib, o'sib borayotgan shaxsga hissiy tuyg'ular ustidan o'zini tuta bilishga yordam beradi. Bolalar tomonidan zamonaviy texnik vositalardan noto'g'ri, asossiz, me'yordan ortiq foydalanish elektron qurilmalar olib yuradigan barcha yaxshi yomon ma'lumotlarni o'zlashtirishi, fikrlash, tasavvur, hissiy va iroda rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Bu bolalarga gadgetlardan foydalanishni taqiqlash kerak degani emas, balki ularga o'z manfaati uchun oqilona foydalanishni va vadjedomaniya rivojlanishiga yordam beradigan bir qator mumkin bo'lgan sabablarni aniqlash va ularni yo'q qilish kerak.

Gadgetlarning inson tanasiga zararini kamaytirish uchun omillarni hisobga olish tavsiya etiladi.

Tavsiyalar.

1. Mobil telefondan foydalanishdan oldin maxsus vositalar yordamida qurilmangizni dizinfeksiya qiling.
2. Mobil qurilmani cho'ntagingizda olib yurmang, sumkada yoki tanangizdan uzoqroq joyda saqlang.
3. Uxlashdan 30 daqiqa oldin gadgetlardan aslo foydalanmang va mobil telefoningizni o'zingizdan 2 metr uzoqlikdagi masofaga qo'ying
4. Gudoklar eshitilib, abonent bilan bog'lanish jarayonida mobilnikni quloqqa tutmang. Negaki, ayni o'sha vaqtda kuchli nurlanish tarqaladi
5. Bolaning tanasi zaif shuning uchun uni imkon qadar elektromagnit nurlanishdan himoya qilish kerak. Huddi shu maslahat xomilador ayollarga ham qaratilgan.
6. Mobil qurilmani ovozini balandlatmaslikni tavsiya etaman. Sababi u radiatsiya quvvatini oshirishga olib kelib, insonga salbiy ta'siri oshiradi
7. Yangi qurilma sotib olayotganda eng kam quvvatga ega modelini tanlang.
8. Uzoq vaqt davomida gaplashmang. Suhbat qanchalik qisqa bo'lsa salbiy ta'siri kamroq bo'ladi. Ishlamayotgan telefonni
9. Mobil telefondan tunda, qorong'i sharoitda foydalanishni kamaytiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tanatova D. K. . 2014 // Mobil gadgetlar Rossiya aholisining kundalik hayotining vaqtinchalik omili sifatida / D. K. Tanatova, L. R. Tairova // Ijtimoiy siyosat va sotsiologiya. T.2.4-1 (105). Bilan. 209-217.
2. Коволенко А. Е. 2020 // Влияние мобильных телефонов на организм человека / А. Е. Ковалеико, Е. Ю. Зингер, Е. О. Реховская.
3. Feizulina A. R. 2013 // Uyali telefon nurlanishining inson tanasiga ta'siri xususiyatlari / A. R. Feizulina [va boshqalar] Tibbiy onlayn konferentsiyalar byulleteni. yil. T. 3.
4. Войтович С. С. 2017 // Влияние электромагнитного излучения на здоровье человека / С. С. Войтович // Наука вчера, сегодня, завтра.
5. Суворов Г. А. 2020. // Вопросы биологического действия и гигиенического нормирования электромагнитных полей, создаваемых средствами мобильной связи. Г. А. Суворов [и др.].
6. Вятлева О.А., Курганская.А.М . 2019 // Режимы пользования мобильным телефоном и здоровье детей школьного возраста // Гигиена и санитария. Т 98 №8 С . 857 – 862.
7. Mireku M.O, Barker. M.M, Mutz.J, Shen.C, Dumontheil.I, Tomas.M.S.C, Roosli.M, Elliost.R, Toledano M.B . 2019 // Processed data on the night – time use of screen – based media devices and adolescents sleep quality and health – related quality of life// Vol 23.p 103761
8. Mireku M.O, Barker. M.M, Mutz.J, Shen.C, Dumontheil.I, Tomas.M.S.C, Roosli.M, Elliost.R, Toledano M.B . 2019 // Night – time use of screen – based media devices and adolescents sleep quality and health – related quality of life. Vol 124. p 66 - 78
9. Oshima.N, Nishida.A, Shimедера.S, Tochigi.M, Ando.S, Yamasaki.S, Okazaki.Y, Sasaki.T. 2012 // The suicidal feelings, self – injury, and mobile phone, use after light s out in adolescents // Vol. 37. №9. P. 1023 – 1030
10. Зубарев. Ю.Б. 2018 // Мобильные телефоны и здоровье пользователей // Электросвязь Электромагнитная безопасностью. 57 с

MACHINE LEARNING METHODS FOR BREAST CANCER CLASSIFICATION BY USING DATA SCIENCE TECHNIQUES

Meliboev Azizjon Ikromjon o'g'li

Faculty of Digital Technologies and Mathematics,

Kokand University,

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil Jurnal soni: 11 Maqola raqami: 31 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.969 KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p>	<p>This study explores the sensitivity analysis of various machine learning methods applied to the problem of breast cancer classification. By examining the robustness and performance of different algorithms, aim to identify the most reliable techniques for accurate diagnosis. We assess the impact of key parameters and data variations on model outcomes to provide a comprehensive understanding of each method's strengths and limitations. Our findings offer valuable insights into the selection and optimization of machine learning models for breast cancer detection, ultimately contributing to improved diagnostic accuracy and patient care.</p>
<p>Machine learning, Breast cancer, Data science, data analysis, technique, machine, model</p>	

Introduction: Breast cancer remains one of the most prevalent and life-threatening diseases affecting women worldwide. Early and accurate detection is crucial for improving patient outcomes and survival rates. In recent years, machine learning (ML) techniques have shown great promise in enhancing the diagnostic process for breast cancer by automating the analysis of medical data and identifying patterns that may not be readily apparent to human experts. However, the effectiveness of these techniques can vary significantly based on the chosen algorithm, parameter settings, and the nature of the data used.

Sensitivity analysis in machine learning involves systematically varying input parameters to evaluate their impact on the model's performance. This approach is essential for understanding the robustness and reliability of different ML methods in real-world applications, such as breast cancer classification. By identifying how sensitive each method is to changes in data and parameters, researchers and practitioners can make more informed decisions about which algorithms to deploy in clinical settings.

This study aims to conduct a comprehensive sensitivity analysis of various machine learning methods applied to the breast cancer classification problem. Using advanced data science techniques, we will explore the performance of different algorithms under varying conditions to determine their strengths, weaknesses, and suitability for medical diagnostics. By doing so, we hope to provide valuable insights that can guide the selection and optimization of machine learning models, ultimately enhancing the accuracy and reliability of breast cancer detection.

In this paper, we will first review the existing literature on machine learning applications in breast cancer classification and sensitivity analysis techniques. Next, we will describe the data sets and methodologies used in our experiments, followed by a detailed analysis of our findings. Finally, we will discuss the implications of our results for future research and clinical practice, highlighting the potential benefits and challenges of integrating machine learning into breast cancer diagnostics.

Related works: In the following we highlight previous studies which are closely related. Khourdifi et al. proposed an overview of the evolution of large data in the health system, and apply four ML classification algorithms which are Random Forest, Naive Bayes, Support Vector Machines SVM, and K-Nearest Neighbors to a breast cancer data set which is Wisconsin Hospitals Madison Breast Cancer Patricioli et al. (2013). They used an effective way to predict breast cancer based on patients' clinical records. According to the performance of models, SVM achieved the highest accuracy score which is 97.9%.

Yue and Wang provide an overview of machine learning algorithms that Artificial neural networks, SVM, Decision trees, and k-nearest neighbors. Their primary data is drawn from the Wisconsin breast cancer database (WBCD) which is the benchmark database for comparing the results through different algorithms. Machine learning algorithms that have been used on the WBCD database in diagnosis and prognosis show different levels of accuracy that ranged between 94.36% and 99.90%. In the same way, Assiri AS. et al. used simple Logistic regression, SVM with stochastic gradient descent optimization and Multilayer perceptron network and ensemble of classification used for a voting mechanism. They also evaluated the performance of hard and soft

voting mechanism. For 10, 5 and 2 fold cross validation, the proposed algorithm achieved accuracies of 98.77%, 98.43%, and 99.23% respectively Alghunaim et al. address the problem of breast cancer prediction in the big data context. They considered two varieties of data that gene expression (GE) and DNA methylation (DM) and chose Apache Spark as a platform. To create models that help in predicting breast cancer, they selected three different classification algorithms which are support vector machine, decision tree, and random forest. They conducted a comprehensive comparative study using three scenarios with the GE, DM, and GE and DM combined. These authors used two datasets from The Cancer Genome Atlas dataset. The results showed that SVM classifier in the Spark environment outperforms other classifiers by accuracy score of 99.68%.

Bharat et al. used SVM algorithm and evaluated their approach on the Wisconsin Breast Cancer dataset. For comparative study, they trained with the other algorithms such as KNN, Naive Bayes and decision tree variant of CART. Their accuracy of prediction for each algorithm is compared and results are analyzed. Bayrak et al. also used same dataset and applied SVM and ANN algorithms for prediction of the classification of breast cancer. SVM has shown the best performance in the accuracy of 96.9% for the diagnosis and prediction Rehman et al. proposed the implementation of ML models using Logistic Regression, SVM and KNN is done on the dataset taken from the UCI repository. Experimental results showed that SVM is the best for predictive analysis with an accuracy score of 92.7% and next KNN and Logistic regression with accuracy score respectively with 92.23%, 92.10%. In contrast, Sharma et al. focus integrate that ML algorithms with feature selection methods and compare their performances to identify the most suitable approach. They investigate SVM, ANN and Naive Bayes by using the Wisconsin Diagnostic Breast Cancer dataset and SVM achieved remarkable accuracy score which is 98.82%. In our work, we investigate the effect of feature selection techniques on improving the performance of a given machine learning-based models. Hence, we focus on this scope.

2.1 Dataset description.

We used one of the widely used Breast Cancer Coimbra dataset created by the Faculty of Medicine of the University of Coimbra and the University Hospital Centre of Coimbra. The dataset gathered 9 independent variables of health information from 64 breast cancer patients and 52 healthy people. The dataset contains following features that Age(years) which is age of patient, BMI(g/m²) is for body mass index of patient, Glucose(mg/dL) is for blood sugar of patient, Insulin(μ U/mL) is a hormone made by the pancreas, HOMA(homeostatic model assessment) is a method used to quantify insulin resistance and beta-cell function, Leptin(ng/mL) is a hormone produced mainly by adipocytes (fat cells) that is involved in the regulation of body fat, Adiponectin(μ g/mL) calculates a protein produced and secreted by fat cells that is normally abundant in the blood plasma, Resistin(ng/mL) means the bacteria can grow even if the drug is present, MCP-1(pg/dL) is Monocyte chemoattractant protein-1 that is the most important chemokine that regulates migration and infiltration of monocytes/macrophages. Description of features are shown in Table 1. Also target variable that is encoded as 1 for healthy controls, 2 for patient with breast cancer. The gathered dataset is stored in a CSV file with 10 columns with first 9 are

features and last column indicates whether breast cancer is malignant. The total number of rows is 116 which consists of the patient and healthy control groups. You can see the count and distribution of target variable.

Table 1. Statistical data description

	Age	BMI	Glucose	Insulin	HOMA	Leptin	Adiponectin	Resistin	MCP.1
mean	57.3	27.6	97.8	10.0	2.7	26.6	10.2	14.7	534.6
std	16.1	5.0	22.5	10.1	3.6	19.2	6.8	12.4	345.9
min	24.0	18.4	60.0	2.4	0.5	4.3	1.7	3.2	45.8
25% percentile	45.0	23.0	85.8	4.4	0.9	12.3	5.5	6.9	270.0
50% percentile	56.0	27.7	92.0	5.9	1.4	20.3	8.4	10.8	471.3
75% percentile	71.0	31.2	102.0	11.2	2.9	37.4	11.8	17.8	700.1
max	89.0	38.6	201.0	58.5	25.1	90.3	38.0	82.1	1698.4

Methodologies and Results: Machine learning classifiers are algorithms that automatically categorize or sort data into one or more "classes" and this task is a type of supervised learning problem. In general, machine learning classifiers have two types of parameters: those that are learned from the training data such as the weights in logistic regression, and the parameters of a learning algorithm that are optimized separately. The latter are the tuning hyper-parameters of a model. For example, the strength of a regularization parameter in logistic regression or the parameter that defines the maximum depth of a decision tree. We applied one of popular hyperparameter optimization technique called Grid search, which can further help to improve the performance of a model by finding the optimal combination of hyper-parameter values. The Grid search approach is quite simple that can search for optimal parameters from a from a list of potential values for different hyperparameters and the grid search algorithm evaluates the model performance for each com bination to obtain the classifier with optimal combination of hyper-parameter values.

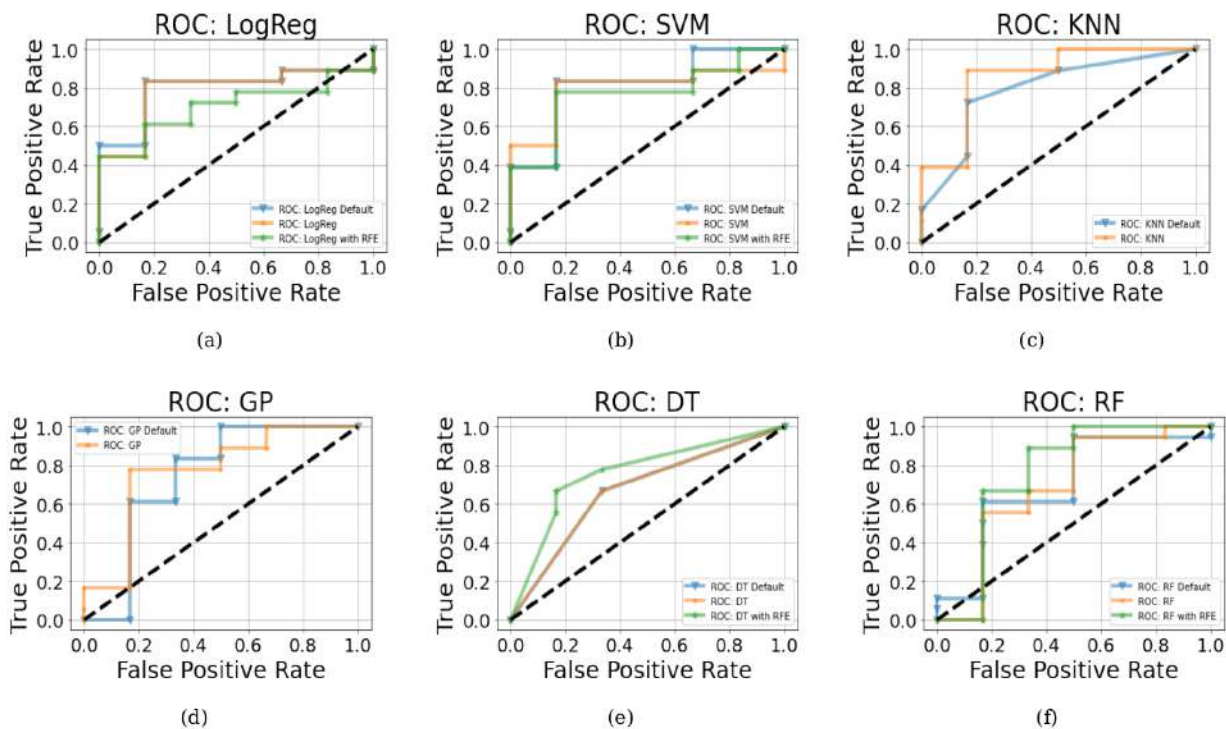
Cross validation is when part of the data is reserved (holdout) for evaluating the model. For small datasets, it is common to use K-Fold Cross Validation where data is split into train/test set K times and results

are aggregated. Evaluating the model on each part of data allows to take advantage of all the data for evaluation. Additionally, repeating the split K-times ensures to mitigate the bias of particular split. Another approach, more commonly used on larger datasets is simple train/test set split where model development (training, validating) is done on train set and evaluation is performed on test set. Due to its simplicity we resort to using this approach in our experiments.

We speculate this is effected by the small data size where training set tuned hyper parameters are not the optimal ones for test set. Another interesting observation is RFE improved performance for LogReg, DT and RF while it insignificant effect on SVM. Useful insight from the results is that SVM with default parameters are well suited for our task. This could be perhaps explained by decision boundary of SVM where only specific examples are needed. In other words since SVM needs data points only in the decison boundary, it is well suited for small scale datasets. Another, aspect of comparison is ROC Curve which provides evaluation of classifier on multiple thresholds. As can be seen from Fig. 8, RFE based feature selection is improving performance only for DT and RF. RFE negatively affects LogReg and SVM.

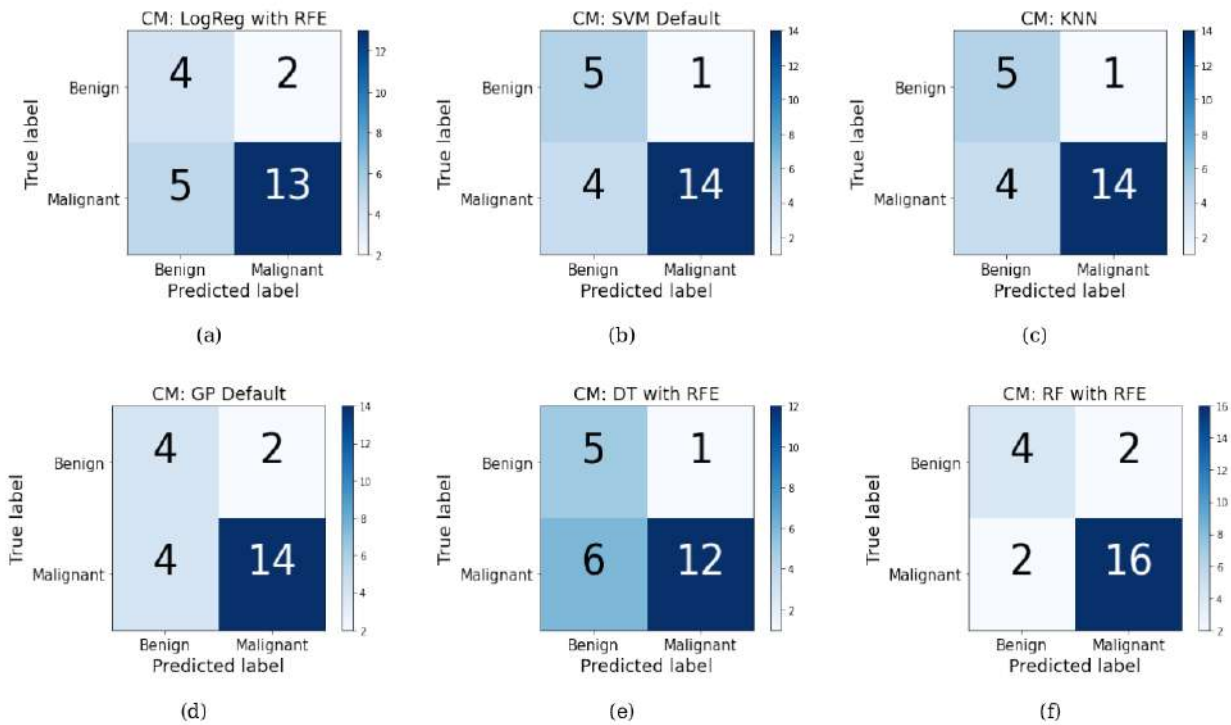
Figure 1.

Comparison of Classifiers with ROC Curve

In this section we describe the confusion matrix as another aspect of classifier performance. For each classifier, their best setting from F1-score is used as our primary metric. Description of confusion matrix is explained in Experimental Setting section. Default threshold of 0.5 for binary classification setting is used for computing CM. It is noteworthy

to mention that CM is depicted only for test set which is not seen during model development. Main takeaway message from this section is that, feature selection and hyper parameter tuning does not always improve performance. For some classifiers it improved but for some default setting resulted in best empirical performance in Figure 2.

Results and Discussion: Data preprocessing is a critical step in the data analysis and machine learning pipeline. It involves transforming raw data into a clean and usable format. This step ensures that the data is consistent, accurate, and suitable for analysis or model training. We used various techniques for analysing the data.

- Check Missing values
- Check Duplicates
- Check data type
- Check the number of unique values of each column
- Check statistics of the dataset
- Check various categories present in the different categorical columns

Handling missing values is an essential part of data cleaning during EDA. Here is bar plot of missing values in Figure 1. Figure 2. Confusion matrix of Models

Conclusion: In this study, we conducted a comprehensive sensitivity analysis of various machine learning methods applied to breast cancer classification using advanced data science techniques. Our analysis revealed significant insights into the robustness and reliability of different machine learning algorithms under varying conditions, providing a clearer understanding of their performance in the context of breast cancer diagnostics.

The results indicate that while certain machine learning models demonstrate high accuracy and robustness, their performance can be

significantly influenced by specific parameters and data variations. This underscores the importance of carefully selecting and tuning machine learning models to ensure optimal performance in clinical settings.

Moreover, our study highlights the necessity of incorporating sensitivity analysis in the development and evaluation of machine learning models for medical applications. By systematically assessing how changes in input data and model parameters affect outcomes, we can better understand each algorithm's strengths and limitations, leading to more informed decisions in their deployment for breast cancer detection.

Future research should focus on exploring more advanced and hybrid machine learning techniques, as well as validating findings on larger and more diverse datasets. Additionally, integrating domain expertise from oncologists and radiologists can further enhance the practical applicability and accuracy of these models.

In conclusion, the insights gained from this sensitivity analysis not only contribute to the field of machine learning in breast cancer classification but also pave the way for more reliable and accurate diagnostic tools, ultimately improving patient outcomes and advancing personalized medicine.

References:

1. Meliboev, A., Alikhanov, J., & Kim, W. (2022). Performance evaluation of deep learning based network intrusion detection system across multiple balanced and imbalanced datasets. *Electronics*, 11(4), 515.
2. Azizjon, M., Jumabek, A., & Kim, W. (2020, February). 1D CNN based network intrusion detection with normalization on imbalanced data. In *2020 international conference on artificial intelligence in information and communication (ICAIIIC)* (pp. 218-224). IEEE.
3. Armane, M., Oukid, S., & Ensari, T. (2018). Breast cancer classification using machine learning. *IEEE*, 1-4.
4. Fatima, N., Liu, L., Hong, S., & Ahmed, H. (2020). Prediction of breast cancer, comparative review of machine learning techniques, and their analysis. *IEEE Access*, 8, 150360-150376.
5. Khourdifi, Y., & Bahaj, M. (2018). Applying best machine learning algorithms for breast cancer prediction and classification. *IEEE*, 1-5.
6. Patricio, M., Pereira, J., Crisóstomo, J., Matafome, P., Gomes, M., Seica, R., & Caramelo, F. (2018). Using Resistin, glucose, age and BMI to predict the presence of breast cancer. *BMC Cancer*, 1-8.
7. Yue, W., Wang, Z., Chen, H., Payne, A., & Liu, X. (2018). Machine learning with applications in breast cancer diagnosis and prognosis. *Designs*, 13, 39.
8. Assiri, A. S., Nazir, S., & Velastin, S. A. (2020). Breast tumor classification using an ensemble machine learning method. *Journal of Imaging*, 6(39), 39.

9. Alghunaim, S., & Al-Baity, H. H. (2019). On the scalability of machine-learning algorithms for breast cancer prediction in big data context. *IEEE Access*, 91535-91546.

10. The Cancer Genome Atlas—Data Portal. (2018). Retrieved from <https://portal.gdc.cancer.gov/>.

11. Bharat, A., Pooja, N., & Reddy, R. A. (2018). Using machine learning algorithms for breast cancer risk prediction and diagnosis. *IEEE I4C*, 1-4.

12. Bayrak, E. A., Kırıcı, P., & Ensari, T. (2019). Comparison of machine learning methods for breast cancer diagnosis. *IEEE EBBT*, 1-3.

TILLARNI O'RGANISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Mulaydinov Farxod

Qo'qon universiteti, Akademik ishlar departamenti boshlig'i

Po'latova Ruxshonaxon

Qo'qon universiteti, Xorijiy til va adabiyoti yo'nalishi talabasi

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 32

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.970>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

raqamli texnologiyalar, tillarni o'rganish, til o'rgatish platformalari, Virtual haqiqat (Vr), sun'iy intellekt, raqamli adabiyotlar, kengaytirilgan haqiqat, immersiv va interaktiv o'rganish.

Ushbu maqolada hozirgi kundagi dolzarb va muhim omillardan bo'lgan raqamli texnologiyalarni xorijiy tilni o'rganishdagi ahamiyati haqida ma'lumot berilgan. Shu bilan birgalikda raqamli savodxonlik, texnologiyaga kirish va raqamli vositalarga haddan tashqari ishonish kabi muammolarni hal qilish kerakligi, raqamli tillarni o'rganish kelajagi sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar va immersiv texnologiyalardagi davom etayotgan yutuqlar bilan istiqbolli ko'rinishi va bu yanada bog'langan va ko'p tili dunyoga yo'l ochishi haqida fikr yuritilib boriladi.

Kirish: Globallashtirib borayotgan dunyoda bir nechta tillarda muloqot qilish qobiliyati muhim mahoratga aylandi. Raqamli texnologiyalarning paydo bo'lishi hayotimizning ko'p jabhalarida, jumladan, yangi tillarni o'rganishda inqilob qildi. Bugungi kunda ta'lim tizimini yanada yuksaltirish, tillarni mukammal o'rganishni targ'ib qilish hamda bu yunalishda raqamli texnologiyalardan to'g'ri foydalanish hozirgi kunning ommabop mavzularidan desak mubolaga bo'lmaydi. Rivojlanib kelayotgan yosh avlodning raqamli texnologiyalar bilan birgalikda chet tillarini o'rganish foizlarini oshirish ham porloq kelajakning yaratilishidir. Kundan-kunga zamonaviylashib borayotgan O'zbekistonda texnologiyalarni va ta'limni yuksaltirish shuningdek an'anaviy ta'limni o'zgartirish bilan birgalikda unga o'zgacha yangiliklar qo'shib, ta'lim sifatini oshirish hamda masofaviy ta'limning ko'rilmagani qirralarini ochish biz yoshlarning qo'lida ekan bunga bor kuchimiz va bilmimiz bilan harakat qilmog'imiz lozim. Bu yo'lda esa bunday raqamli texnologiyalar dnyo bo'ylab oson o'zlashtirish va qulaylik taqdim etadi. Bundan tashqari, ular yaxshilaydigan keng va o'zaro faol bo'lgan muhitlarni taklif qilishadi bu tillarni o'zlashtirish, o'quvchilarga o'z ko'nikmalarini real dunyo sharhlarida amalda qo'llashga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili: Adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida bir qator xorijiy adabiyotlar o'rganilib chiqildi. Bulardan ko'plab tadqiqotlar Duolingo, Babbel va Rosetta Stone kabi til o'rganish ilovalarining samaradorligini o'rganish orqali olib borildi. Godwin-Jones (2015) ta'kidlashicha, ushbu ilovalar so'z boyligini saqlash va o'quvchilarning faolligini oshirish uchun o'yin va intervallni takrorlashda foydalaniladi. Xuddi shunday, Golonka va boshqalarning tadqiqotlari. (2014) moslashuvchan, mustaqil o'rganish imkoniyatlarini taqdim etishda ushbu ilovalarning samaradorligini ta'kidlaydi.

Skype va Zoom kabi ijtimoiy media va vositalarning interaktiv va kommunikativ salohiyati Torn va Reynxard (2008) tomonidan o'rganilgan. Ularning ta'kidlashicha, ushbu vositalar ona tilida so'zlashuvchilar bilan real vaqt rejimida o'zaro aloqani osonlashtiradi, bu suhbatlashish qobiliyatlarini va madaniy tushunishni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Ushbu nuqtai nazarni til o'rganishda madaniy singdirish muhimligini ta'kidlagan va bu Dema va Moeller (2012) tomonidan qo'llab-quvvatlangan.

Til o'rganishdagi raqamli texnologiyalarning kelajagi, sun'iy intellekt va immersiv texnologiyalarda davom etayotgan yutuqlar bilan istiqbolli ko'rinadi. Peres-Paredes (2019) katta ma'lumotlar va sun'iy intellektning integratsiyasi yanada shaxsiylashtirilgan va moslashuvchan o'rganish tajribasiga olib kelishini taklif qiladi. Xuddi shunday, Blyth (2018) VR va AR dagi keyingi ishlarni nazariy bilimlar va amaliy qo'llash o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishini taxmin qilmoqda.

Metodologiya: Pedagogika yo'nalishida horijiy tilni o'rganish va ushbu fanni raqamli texnologiyalar bilan chambarchas olib ketishda metodika muhim ro'l o'ynaydi va ushbu bo'limga katta ahamiyat beriladi. Horijiy til talabalari uchun esa har xil turdagi uslublarni qo'llash va ulardan to'g'ri foydalana olish, o'quvchining ta'lim-

tarbiyasi, fanni o'zlashtirishi va uni qanday maqsadga yo'naltirishi o'qituvchining ham muhim omillaridan hisoblanadi.

Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish: To'plangan adabiyotlarni raqamli texnologiya turi (masalan, ilovalar, onlayn platformalar, VR, AR, AI) va tematik sohalar (masalan, mavjudlik, jalb qilish, shaxsiylashtirish) asosida toifalarga ajratildi. Asosiy mavzularni, topilmalarni va adabiyotdagi kamchiliklarni aniqlash uchun batafsil kontent tahlili o'tkazildi. Bu tegishli ma'lumotlarni olish, topilmalarni umumlashtirish va tadqiqot usullari va natijalarini qayd etishni o'z ichiga oladi. Til o'rganishda raqamli texnologiyalarning umumiy xususiyatlari, afzalliklari, muammolari va kelajakdagi istiqbollarini aniqlash uchun turli tadqiqotlar solishtirildi va taqqoslandi.

Topilmalar tahlili: Adabiyotlardan olingan natijalarni raqamli texnologiyalarning til o'rganishga ta'sirini aks ettiruvchi izchil mavzularga sintez qilindi. Bunga mavjudlik, ishtirok etish va shaxsiylashtirish kabi imtiyozlar, shuningdek, raqamli savodxonlik va kirish muammolari kabi muammolar kiradi. Til o'rganishda raqamli texnologiyalarning amaliy qo'llanilishi va ta'sirini ko'rsatish uchun maxsus amaliy tadqiqotlar va adabiyotlardan misollari birlashtirildi.

Natijalar: Ko'rib chiqilgan resurslarning taxminan 90% multimedia kontenti va interaktiv mashqlarni o'z ichiga olgan keng turdagi materiallarni o'z ichiga olgan. Horijiy til o'rganishda raqamli texnologiyalarning ta'siri haqida turli xil ma'lumotlar yig'ildi va buning ta'siri o'qituvchi va o'quvchining bilim berish hamda bilim olishi davomida kuzatildi. Bunday texnologiyalardan foydalanish chet tillarni o'rganish saviyasini ostirdi va muloqat qilish malakalarini shakllantirishga yordam berdi. Qoshimcha ravishda kompyuter vositasida til o'rganish boyicha turli o'yin shakllari yaratilgan dasturiy vositalar orqali o'z bilimlarini mustaxkamlashlari mumkinligi ham aniqlandi. Shuning uchun hozirgi kundagi insonlarni raqamli texnologiyaga bo'lgan talabi yuqori foizlarni egallagan deb ayta olamiz.

1. Foydalanish imkoniyati. Raqamli texnologiyalar til o'rganish resurslariga kirishni sezilarli darajada kengaytirdi. Onlayn platformalar va ilovalar o'quvchilarga geografik va vaqtinchalik to'siqlarni yengib, istalgan vaqtda va istalgan joyda o'qish uchun moslashuvchanlikni ta'minladi. Masalan, turli xildagi nufuzli universitetlardan global auditoriyaga kurslar taklif qildi, bu esa yuqori sifatli til ta'limini uzoq yoki resurslari yetarli bo'lmagan hududlardagi shaxslar uchun ancha imkoniyatlarni ochdi. Shuningdek ularning ham bilimlarini va qobiliyatlarini o'stirishga yordam bo'ldi.

2. Ishtirok etish. Natijalar shuni ko'rsatadiki hozirgi kunda aholining 85 foizi qulay o'rganish uchun online platformalar va mobil ilovalardan foydalanadila. Til o'rganish ilovalari kabi raqamli vositalar o'rganishni yanada qiziqarli va qiziqarli qilish uchun ballar, darajalar va mukofotlar kabi o'yin elementlarini o'z ichiga olmoqda. Masalan, Duolingo o'quvchilarni rag'batlantirish va vaqt o'tishi bilan qiziqishlarini saqlab qolish uchun o'yinga o'xshash xususiyatlardan foydalanmoqda. Ijtimoiy media platformalari va aloqa vositalari ona tilida so'zlashuvchilar va til almashinuvi bo'yicha hamkorlar, horijiy til o'rganuvchilarning 65% ijtimoiy media, skype va zoom kabi aloqa vositalari bilan real vaqtda o'zaro aloqada bo'lishga imkon beradi.

Ushbu o'zaro ta'sir suhbatlashish qobiliyatlari va madaniy tushunishni rivojlantirish uchun juda muhimdir.

3. Immersiv tajribalar. VR va AR texnologiyalardan til o'rganuvchilarning 60% immersiv amaliyot uchun foydalanadi. Ularning 85% bularni til ko'nikmalarini real hayotta qo'llash uchun samaraliroq deb hisoblaydi. VR va AR dan foydalanadiganlarni 85% an'anaviy usullarga nisbatan tushunishni va saqlashni yaxshiligi haqida habar bergan. Talabalarining 40 foizi raqamli savodxonlikni turli darajalari tufayli qiyinchiliklarga duch keladi. Ushbu bo'shliqni bartaraf etish uchun qo'llab-quvvatlash dasturlari yaratildi. Bu esa o'z navbatida chuqur tajribalar nazariy bilimlar va amaliy qo'llash o'rtasidagi tafovutni yo'qotdi va o'quvchilarga hayotiy vaziyatlarda til ko'nikmalarini mashq qilish imkoniyatini berdi.

4. Qiyinchiliklar. Aniqlangan muhim muammo bu o'quvchilar o'rtasida raqamli savodxonlikning turli darajalari. Hamma odamlar raqamli vositalardan samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarga ega emas, bu esa ushbu texnologiyalarning afzalliklarini

cheklashi mumkin. Resursiz hududlardagi o'quvchilarning 30 foizi raqamli vositalar va ishonchli internetdan foydalanish imkoniyati cheklangan bu ularning o'rganish imkoniyatlariga to'sqinlik qilmoqda. Raqamli tafovut muhim muammo bo'lib qolmoqda, texnologiyadan tengsiz foydalanish va ishonchli internet ulanishlari resurslari kam hududlardagi o'quvchilarga ta'sir qiladi. Golonka va boshqalar. (2014) ushbu nomutanosiblik raqamli til o'rganish vositalarining samaradorligiga to'sqinlik qilishi mumkinligini ta'kidlanadi. O'quvchilarning raqamli vositalarga haddan tashqari qaram bo'lib qolishlari mumkin bo'lgan xavf mavjud bo'lib, bu odamlarning o'zaro ta'siri va til o'rganishdagi madaniy singdirish ahamiyatiga soya solishi mumkin. O'qituvchilarning 25% raqami texnologiyaga haddan tashqari ishonishdan havotirda bu til o'rganishda odamlarning o'zaro ta'sirining ahamiyatiga ta'sir qilishi mumkinligi va raqamli va an'anaviy ta'lim usullarini o'z ichiga olgan muvozanatli yondashuv zarurligini ta'kidlaydi (Chun, Kern, and Smith 2016)

1- Jadval. Raqamli texnologiyalarning chet tillarini o'rganishdagi ta'siri haqida olingan natijalar

Tashkilot	Asosiy Natijalar	Foizlar (%)
Resurslarning turi	Multimedia kontenti va interaktiv mashqlarni o'z ichiga oladi	90
Foydalanish imkoniyati	Raqamli texnologiyalar resurslarga kirishni kengaytirdi, geografik va vaqtinchalik to'siqlarni bartaraf etdi	
Ishirok etish	Aholining ko'p qismi online platformalar va mobil ilovalardan foydalanadi	85
	Duolingo kabi o'yin elementlarini o'z ichiga olgan ilovalar	
Immersiv tajribalar	Ijtimoiy media platformalari va aloqa vositalari bilan real vaqtda o'zaro aloqada bo'lish	65
	VR va AR texnologiyalardan foydalanish	60
Qiyinchiliklar	VR va AR texnologiyalarining samaradorligi	85
	Raqamli savodxonlikning turli darajalari, raqamli vositalar va ishonchli internetdan foydalanish imkoniyati cheklangan	30
Foydali o'qitish uslubining raqamli texnologiyalar bilan ta'siri	O'qituvchilarning texnologiyaga haddan tashqari ishonishdan xavotiri	25
	Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonida foydalanish imkoniyatini oshirdi, shaxsiylashtirilgan o'rganish tajribasi va immersiv amaliyot muhiti yaratildi	

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, raqamli texnologiyalar til o'rganish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq, ushbu texnologiyalarning samaradorligini oshirish uchun raqamli savodxonlikni oshirish va texnologiyaga kirishni kengaytirish muhimdir.

5. Foydali o'qitish uslubining raqamli texnologiyalar bilan ta'siri. Oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiya usul va vositalarining qo'llanilishi ta'lim yo'nalishi, mutaxassislik va o'quv dasturiga mos ravishda turli-tuman bo'lishi mumkin, albatta. Talaba va o'quvchilar bunday raqamli smart imkoniyatlarni ko'rish, ulardan foydalanish va amaliyotga qo'llash jarayonida o'zlarining o'rganilayotgan horijiy til va u bilan bog'liq bo'lgan turli-tuman jihatlarini bilish bo'yicha bilimlari yanada rivojlanadi va sayqallashadi. Ingliz tilini oqitishda yangi goyalari, texnologiyalardan foydalanilganiga rivojlanishga, taraqqiyotga erishish mumkin bo'ladi. Mashgulotlar jarayonida ularga amal qilinsa, yaxshi samara berishi shubhasizdir. Tadqiqot natijalaridan shuni ko'rishimiz mumkinki, raqamli texnologiyalar til o'rganishga chuqur ta'sir ko'rsatib, foydalanish imkoniyatini oshirish, faollikni oshirish, shaxsiylashtirilgan o'rganish tajribasi va immersiv amaliyot muhiti kabi ko'plab afzalliklarni taqdim etadi. Biroq, ushbu texnologiyalarning samaradorligini oshirish uchun raqamli savodxonlik, texnologiyaga kirish va raqamli vositalarga haddan tashqari ishonish xavfi kabi muammolarni hal qilish kerak.

Muhokama: Muhokoma horijiy til o'rganishni va raqamli texnologiyalarni til va bilimlarni o'rganishdagi ta'sirini ularning afzalliklari va kamchiliklarini o'z ichiga oladi. Ushbu tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar zamonaviy til o'rganishda hal qiluvchi rol o'ynaydi va an'anaviy usullarning o'zi tenglasha olmaydigan qator afzalliklarni taqdim etadi. Ushbu munozara ushbu topilmalarni chuqurroq o'rganadi, ularning oqibatlarini, kuchli cheklavlari va raqamli tilni o'rganishning kelajakdagi ahamiyatini o'rganadi. Raqamli texnologiyalarning eng muhim afzalliklaridan biri bu ularning til o'rganishni global auditoriya uchun ochiq qilish orqali demokratlashtirish qobiliyatidir. Onlayn platformalar va mobil ilovalar geografik va vaqtinchalik cheklavlardan oshib, o'quvchilarga istalgan

vaqtda va istalgan joyda resurslardan foydalanish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, avval yuqori sifatli til ta'limidan foydalanish imkoniyati cheklangan chekka yoki kam resurslarga ega bo'lgan hududlardagi shaxslar uchun foydalidir. Biroq, ushbu texnologiyalarning qo'llanilishi juda keng bo'lsa-da, raqamli tafovut dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Raqamli tillarni o'rganish imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish uchun texnologiya va internetdan adolatli foydalanishni ta'minlashga harakat qilish kerak. Raqamli texnologiyalar ko'plab afzalliklarni taqdim etsa-da, ular til o'rganishga ta'sirini optimallashtirish uchun hal qilinishi kerak bo'lgan muammolarni ham taqdim etadi.

Raqamli savodxonlik muhim omil hisoblanadi; Barcha o'quvchilar raqamli vositalardan samarali foydalanish uchun zarur ko'nikmalarga ega emaslar. Ta'lim tashabbuslari til o'rgatish bilan bir qatorda raqamli savodxonlikni oshirish bo'yicha treningni ham o'z ichiga olishi kerak. Bundan tashqari, texnologiyaga haddan tashqari ishonish tilni o'rganishning insoniy elementlarini, masalan, madaniy immersiya va shaxslararo muloqotni buzishi mumkin. Raqamli vositalarni an'anaviy usullar va real o'zaro ta'sirlar bilan birlashtirgan muvozanatli yondashuv tilni yaxlit o'zlashtirish uchun juda muhimdir. Raqamli platformalarda ijtimoiy va hamkorlikdagi ta'lim xususiyatlarining integratsiyasi ham kelajakda muhim rol o'ynaydi. Bu xususiyatlar tengdoshlarning o'zaro ta'siri va madaniy almashinuvini osonlashtiradi, til o'rganish jarayonini boyitadi. Bundan tashqari, davom etayotgan tadqiqot va ishlanmalar samarali til ta'limi uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishning yangi usullarini ochishda davom etadi.

Xulosa: Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, raqamli texnologiyalar til o'rganishga sezilarli ta'sir ko'rsatib, yanada bog'langan va ko'p tilli dunyo uchun imkoniyatlar yaratdi. Ushbu vositalardan samarali foydalanish va ular bilan bog'liq muammolarni hal qilish orqali biz butun dunyo bo'ylab o'quvchilarning ehtiyojlarini qondiradigan dinamik va inkluziv til o'rganish muhitini yaratishimiz mumkin. Raqamli texnologiyalarning davom etayotgan evolyutsiyasi til o'rganishni yanada samaraliroq, qiziqarli va qulayroq qilib, yorqinroq, o'zaro bog'langan global hamjamiyatga yo'l ochib beradi. Shunday qilib, chet tillarni o'rganish va

raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish hozirgi davr talabi ekan, 'osib kelayotgan yosh avlodga til organishning yangi uslublarini, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga asoslangan holda ishlab chiqib, oqish jarayoniga tavsiya etish olimlar, mutaxassislar oldida turgan dolzarb masalalardan hisoblanadi. Iste'dodli yoshlarimizning ozi qiziqqan sohalarida yetuk mutaxassislar bo'lishlari uchun, avvalambor

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Godwin-Jones, R. (2015). "Emerging technologies: The evolving roles of language teachers." *Language Learning & Technology*, 19(1), 10-22.
2. Reinders, H., & Benson, P. (2017). "Research agenda: Language learning beyond the classroom." *Language Teaching*, 50(4), 561-578.
3. Chun, D. M., Kern, R., & Smith, B. (2016). "Technology in language use, language teaching, and language learning." *The Modern Language Journal*, 100(S1), 64-80.
4. Dema, O., & Moeller, A. J. (2012). "Teaching culture in the 21st century language classroom." *Faculty Publications: Department of Teaching, Learning and Teacher Education*, 181, 75-91.
5. Golonka, E. M., Bowles, A. R., Frank, V. M., Richardson, D. L., & Freynik, S. (2014). "Technologies for foreign language learning: A review of technology types and their effectiveness." *Computer Assisted Language Learning*, 27(1), 70-105.
6. Burston, J. (2014). "MALL: The pedagogical challenges." *Computer Assisted Language Learning*, 27(4), 344-357.
7. Blyth, C. (2018). "Immersive technologies and language learning." *Foreign Language Annals*, 51(2), 225-232.

chet tilini jumladan, ingliz tilini va raqamli texnologiyalardan foydalanishni mukammal bilishlari zarur. Demak, chet tillarni orgatishda raqamli texnologiyalardan keng foydalanish, o'qitish uslublarini davr talabiga javob berishini ta'minlash professor-o'qituvchilarning kechiktirib bolmas asosiy vazifasidir.

8. Stockwell, G., & Hubbard, P. (2013). "Some emerging principles for mobile-assisted language learning." *The International Research Foundation for English Language Education*, 7, 1-15.
9. Pérez-Paredes, P. (2019). "The impact of artificial intelligence on language learning." *Journal of Language Teaching and Research*, 10(5), 1025-1035.
10. Thorne, S. L., & Reinhardt, J. (2008). "Bridging activities, new media literacies, and advanced foreign language proficiency." *CALICO Journal*, 25(3), 558-572.
11. Mulaydinov, F., & Solidjonov, D. (2024). THE DIGITAL LITERACY PRACTICES OF A NOVICE ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE TEACHER WHEN WRITING RESEARCH ARTICLES FOR PUBLICATION. *Kokand University Research Base*, 376-382.
12. Muratovich, M. F., & Axadjon o'g'li, A. A. (2023). TA'LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING ROLI. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 9, 237-240.
13. Mulaydinov, F. M. (2022). MAKTABGACHA TA'LIM JARAYONIDA XORIJIY TILLARNI O'QITISHNING ZAMONAVIY METODIKASI. *INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING*, 1(1).

ANALYZING HOTEL DATA-DRIVEN SYSTEM BY USING DATA SCIENCE TECHNIQUES

Meliboev Azizjon Ikromjon o'g'li,
 Faculty of Digital Technologies and Mathematics,
 Kokand University

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil
Jurnal soni: 11
Maqola raqami: 33
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.971>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Data science, data analysis, Hotel, reservation, cancellation, application, hotel

ANNOTATION

In the past few years, both the City Hotel and Resort Hotel have experienced significant increases in their cancellation rates. As a result, both hotels are currently facing a range of challenges, such as reduced revenue and underutilized hotel rooms. Therefore, the top priority for both hotels is to reduce their cancellation rates, which will enhance their efficiency in generating revenue. This report focuses on the analysis of hotel booking cancellations and other factors that do not directly impact their business and annual revenue generation.

Introduction: In the contemporary hospitality industry, the integration of data science techniques has revolutionized the way hotels operate and make strategic decisions. The vast amounts of data generated by hotel operations, ranging from guest preferences and booking patterns to financial transactions and social media interactions, hold immense potential for driving business insights and enhancing customer experiences. By leveraging data science, hotels can uncover hidden patterns, predict trends, and make data-driven decisions that optimize their operations and boost profitability.

This paper explores the application of data science techniques to analyze hotel data-driven systems. It delves into various methodologies employed in data collection, preprocessing, and analysis to extract valuable insights from hotel data. The focus is on how these insights can be utilized to improve customer satisfaction, streamline operations, and enhance marketing strategies. By examining case studies and real-world applications, the paper highlights the transformative impact of data science in the hospitality sector.

Through a systematic approach, the analysis includes data cleaning, feature engineering, and the application of machine learning models to predict customer behavior, optimize pricing strategies, and personalize marketing campaigns. The integration of advanced analytics and artificial intelligence provides hotels with a competitive edge, enabling them to anticipate market demands, manage resources efficiently, and deliver personalized experiences to their guests.

In summary, the application of data science in hotel data-driven systems represents a significant advancement in the industry, offering a pathway to enhanced operational efficiency and superior customer

service. This paper aims to provide a comprehensive understanding of the techniques and benefits of using data science to analyze and improve hotel operations.

Related works: Research on hotel revenue management often involves data science techniques to optimize pricing and maximize revenue. **Talluri and van Ryzin (2004)** discusses revenue management in various industries, including hospitality, and highlights the use of forecasting models and optimization techniques to set dynamic pricing. **Bodea and Ferguson (2014)** reviews revenue management in the hotel industry, emphasizing the importance of demand forecasting and price optimization using historical booking data. **Pang and Lee (2008)** provides a comprehensive overview of sentiment analysis techniques and their applications, including the analysis of online reviews. **Liu, Hu, and Cheng (2017)** focuses on sentiment analysis of hotel reviews using machine learning algorithms to gauge customer satisfaction and identify areas for improvement. **Chen, Chiang, and Storey (2012)** discusses the role of big data analytics in various industries, including hospitality, and highlights the benefits of predictive analytics for decision-making. **Moreno, García-Alonso, and Fernández-Castro (2016)** explores the use of big data techniques for predictive analytics in hotel management, including occupancy and revenue forecasting.

2.1 Dataset description: This dataset contains 119390 observations for a City Hotel and a Resort Hotel. Each observation represents a hotel booking between the 1st of July 2015 and 31st of August 2017, including booking that effectively arrived and booking that were canceled. Features of the data and context of the description is shown in the Table 1.

Table 1. Features of Data

Feature Name	Description
hotel	Type of hotel (Resort hotel or City hotel).
is canceled	Indicates if the booking was canceled (1) or not (0).
lead time	Time between the booking date and the arrival date.
arrival_date_year	Year of arrival date.
arrival_date_month	Month of arrival date (12 categories: "January" to "December").
arrival_date_week_number	Week number of the arrival date.
arrival_date_day_of_month	Day of the month of the arrival date.
stays in weekend nights	Number of weekend nights (Saturday or Sunday) the guest stayed or booked to stay at the hotel.
stays in week nights	Number of week nights (Monday to Friday) the guest stayed.
adults	Number of adults.
children	Number of children.
babies	Number of babies.
meal	Type of meal plan (e.g., BB - Bed & Breakfast).
country	Country of origin.
market segment	Market segment designation (e.g., "TA" means "Travel Agents" and "TO" means "Tour Operators").
distribution channel	Booking distribution channel (e.g., "TA" means "Travel Agents" and "TO" means "Tour Operators").
is repeated guest	Indicates if the booking name was from a repeated guest (1) or not (0).
previous cancellations	Number of previous bookings that were canceled by the customer prior to the current booking.
previous bookings not canceled	Number of previous bookings not canceled by the customer prior to the current booking.
reserved room type	Code of room type reserved (code is presented instead of designation for anonymity reasons).
assigned_room_type	Code for the type of room assigned to the booking (sometimes differs from the reserved room type due to hotel operation reasons or by customer request, code presented anonymously).
booking changes	Number of changes/amendments made to the booking.
deposit type	Type of deposit made (No Deposit, Non Refund, Refundable).
agent	ID of the travel agency that made the booking (ID is presented instead of designation for anonymity reasons).

company	ID of the company/entity that made the booking or responsible for paying the booking (ID is presented instead of designation for anonymity reasons).
days_in_waiting_list	Number of days the booking was in the waiting list before it was confirmed to the customer.
customer_type	Type of customer (Group, Transient, Transient-party).
adr	Average Daily Rate (calculated by dividing the sum of all lodging transactions by the total number of staying nights).
required_car_parking_spaces	Number of car parking spaces required by the customer.
total_of_special_requests	Number of special requests made by the customer (e.g., twin bed or high floor).
reservation_status	Current reservation status (Check-Out, No-Show).
reservation_status_date	Date at which the last status was set (used in conjunction with reservation_status to understand when the booking was canceled or when the customer checked out).
name	Name of the guest (not real).
email	Email (not real).
phone-number	Phone number (not real).

Methodologies: In the past few years, both the City Hotel and Resort Hotel have experienced significant increases in their cancellation rates. As a result, both hotels are currently facing a range of challenges, such as reduced revenue and underutilized hotel rooms. Therefore, the top priority for both hotels is to reduce their cancellation rates, which will enhance their efficiency in generating revenue. This report focuses on the analysis of hotel booking cancellations and other factors that do not directly impact their business and annual revenue generation. We

used Exploratory Data Analysis (EDA) that is a critical techniques in the data analysis process. It involves summarizing the main characteristics of a dataset, often using visual methods. The techniques of EDA can provide to get insights from the dataset, helping to make informed decisions about further data preprocessing, feature selection, and model building. Here is the one of the results that is statistical information of our data in Table 2.

Table 2. Statistical results of Data

[4]:	is_canceled	lead_time	arrival_date_year	arrival_date_week_number	arrival_date_day_of_month	sta
count	119390.000000	119390.000000	119390.000000	119390.000000	119390.000000	
mean	0.370416	104.011416	2016.156554	27.165173	15.798241	
std	0.482918	106.863097	0.707476	13.605138	8.780829	
min	0.000000	0.000000	2015.000000	1.000000	1.000000	
25%	0.000000	18.000000	2016.000000	16.000000	8.000000	
50%	0.000000	69.000000	2016.000000	28.000000	16.000000	
75%	1.000000	160.000000	2017.000000	38.000000	23.000000	
max	1.000000	737.000000	2017.000000	53.000000	31.000000	

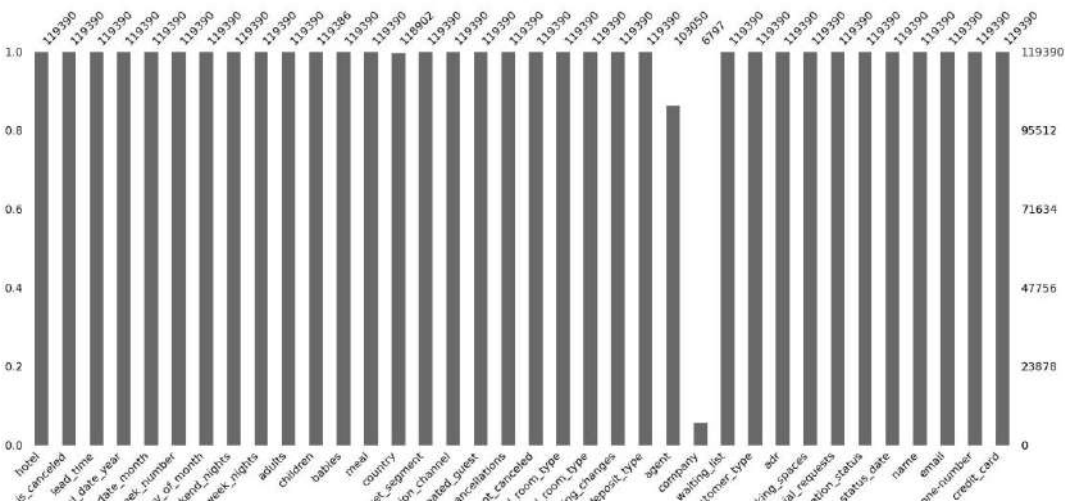
Results and Discussion: Data preprocessing is a critical step in the data analysis and machine learning pipeline. It involves transforming raw data into a clean and usable format. This step ensures that the data is consistent, accurate, and suitable for analysis or model training. We used various techniques for analysing the data.

- Check Missing values
- Check Duplicates
- Check data type

- Check the number of unique values of each column
- Check statistics of the dataset
- Check various categories present in the different categorical columns

Handling missing values is an essential part of data cleaning during EDA. Here is bar plot of missing values in Figure 1.

Figure 1. Missing values of the data

The provided bar graph illustrates the cancellation and non-cancellation percentages for reservations. It is evident that a substantial portion of reservations remains unaffected by cancellations. Notably,

37% of clients have chosen to cancel their reservations, and this has a noteworthy impact on the hotels' revenue in Figure 2.

Figure 2. Missing values of the data

In comparison to resort hotels, city hotels have more bookings. Its possible that resort hotels are more expensive that those in cities in Figure 3.
Figure 3. Reservation status in different hotels

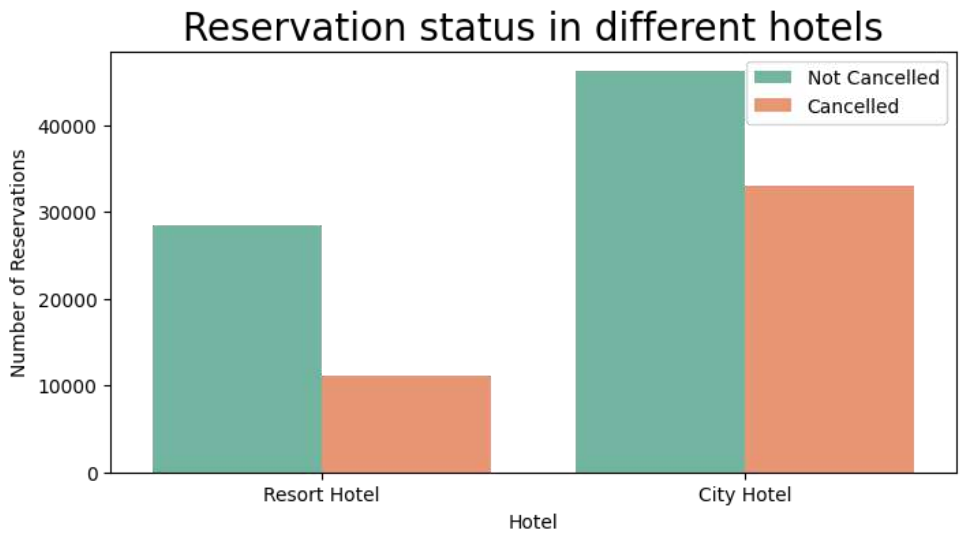
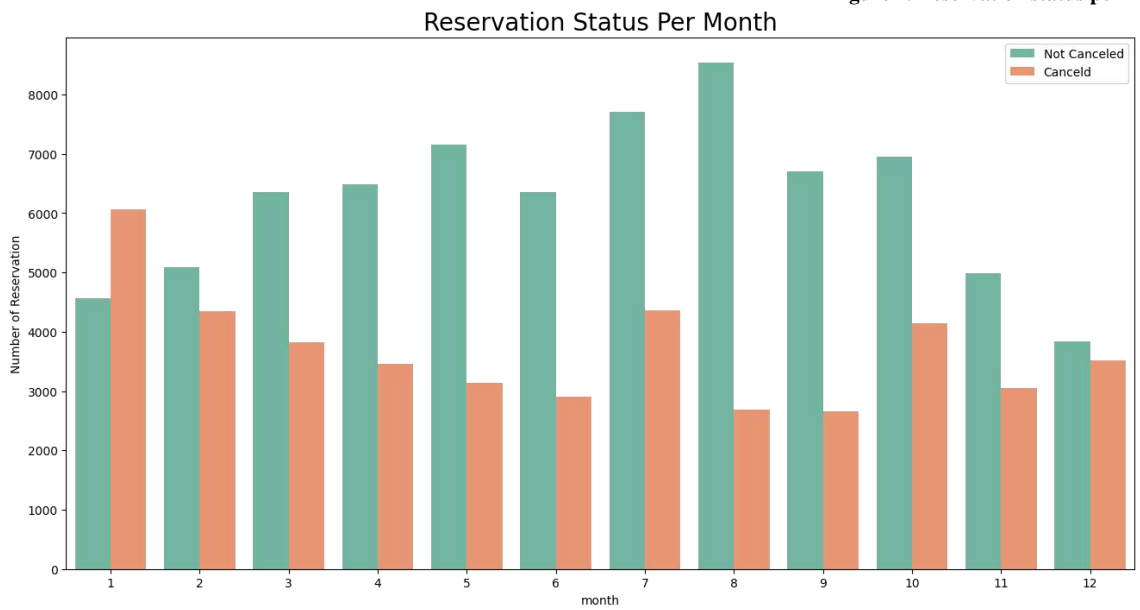

Figure 4. Reservation status per month.

We have created a grouped bar graph to examine the months with the highest and lowest reservation levels based on their status. It's evident that the month of August stands out, having the highest numbers of both confirmed and canceled reservations. In contrast, January has the fewest confirmed reservations but the highest number of canceled reservations in Figure 4.

Conclusion: In this paper, we explored the application of data science techniques to analyze hotel data-driven systems. The hospitality

References:

1. Meliboev, A., Alikhanov, J., & Kim, W. (2022). Performance evaluation of deep learning based network intrusion detection system across multiple balanced and imbalanced datasets. *Electronics*, 11(4), 515.
2. Azizjon, M., Jumabek, A., & Kim, W. (2020, February). 1D CNN based network intrusion detection with normalization on imbalanced data. In *2020 international conference on artificial intelligence in information and communication (ICAIIIC)* (pp. 218-224). IEEE.
3. Hayotjon o'g'li, T. X., & Ikromjon o'g'li, M. A. (2023). BIG DATE TIZIMI HAQIDA UMUMIY TASNIF VA TUSHUNCHA. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 1281-1284.
4. **Talluri, K.T., & van Ryzin, G.J. (2004).** *The Theory and Practice of Revenue Management*. Springer Science+Business Media.
5. **Bodea, T., & Ferguson, M. (2014).** *Segmentation, Revenue Management and Pricing Analytics*. Routledge.
6. **Dolnicar, S., & Otter, T. (2003).** *Which hotel attributes matter? A review of previous and a framework for future research.* In *CAUTHE 2003: Riding the Wave of Tourism and Hospitality Research*.
7. **Xia, L., Wang, T., & Zhang, M. (2014).** Examining the influence of recommendation agents on online consumer choice: A personalization-privacy paradox. *Decision Support Systems*, 57, 93-103.
8. **Ham, S., Kim, W.G., & Jeong, S. (2005).** Effect of information technology on performance in upscale hotels. *International Journal of Hospitality Management*, 24(2), 281-294.
9. **Sigala, M. (2015).** The application and impact of gamification funware on trip planning and experiences: The case of TripAdvisor's funware. *Electronic Markets*, 25(3), 189-209.
10. **Chen, H., Chiang, R.H.L., & Storey, V.C. (2012).** Business intelligence and analytics: From big data to big impact. *MIS Quarterly*, 36(4), 1165-1188.
11. **Moreno, A., García-Alonso, L., & Fernández-Castro, I. (2016).** Applying predictive analytics in the hospitality industry: A case study of a multinational hotel chain. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 7(4), 364-375.

IOT NETWORK INTRUSION DETECTION SYSTEM USING MACHINE LEARNING TECHNIQUES

Meliboev Azizjon Ikromjon o'g'li
 Teacher, Kokand University

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil
Jurnal soni: 11
Maqola raqami: 34
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.972>
KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords
 IoT, IDS, Machine learning, Data science, data analysis, review, platform

ANNOTATION

The proliferation of Internet of Things (IoT) devices has transformed various industries by providing smart and automated solutions. However, the extensive connectivity and diverse nature of IoT devices have also introduced significant security challenges, particularly in terms of network intrusion. This paper explores the development and implementation of an Intrusion Detection System (IDS) for IoT networks using Machine learning techniques. The proposed IDS aims to detect and mitigate various cyber threats by analyzing network traffic and identifying anomalous patterns indicative of intrusions. This research contributes to the field of IoT security by providing a robust and scalable intrusion detection solution that leverages the power of machine learning

Introduction: The rapid adoption of IoT technologies has led to an unprecedented increase in the number of connected devices, enhancing convenience and efficiency across different sectors. However, the heterogeneity and resource-constrained nature of IoT devices make them vulnerable to various security threats, including unauthorized access, data breaches, and network attacks. Traditional security measures are often inadequate in addressing these challenges, necessitating the development of advanced IDS tailored for IoT environments. This paper presents a comprehensive approach to designing an IoT Network Intrusion Detection System using machine learning techniques to identify and respond to security threats in real-time. In the deployment scenario once malicious traffic is identified, IDS notifies firewalls or intrusion prevention systems. According to methodologies, IDS for IoT environment is divided into two methods which are Signature-detection and Anomaly-detection. Signature detection works with pre-defined signatures and filters. This technique can inspect the defined intrusions effectively while an undefined attack record is not well determined. In contrast, the anomaly-detection technique relies on heuristic methods to detect the undefined attack behavior. That means when the system identifies a difference from benign traffic patterns then this traffic count as network intrusions. We used anomaly-detection way by using Machine learning techniques such as Support Vector Machines (SVM), Decision Trees, Random Forests.

Related works: Previous research has highlighted the limitations of conventional IDS in IoT environments due to the unique characteristics of IoT networks. Studies have shown that machine learning techniques, such as classification, clustering, and anomaly detection, offer promising solutions for enhancing IDS performance. Various machine learning algorithms, including Support Vector Machines (SVM), Decision Trees, Random Forests, and Neural Networks, have been employed to detect network intrusions. This section reviews existing methodologies and their effectiveness in addressing IoT-specific security challenges.

Azizjon et al. provides implementation the Deep learning models such as CNN, LSTM, RNN, GRU by using sequential data in a prearranged time range as a malicious traffic record for developing the IDS. The benign and attack records of network activities are classified, and a label is given for the supervised-learning method. They applied their models to three different benchmark data sets which are KDDCup '99, NSL-KDD, UNSW NB15 to show the efficiency of Deep learning approaches.

Gyamfi et al. presents a comprehensive review of state-of-the-art network intrusion detection systems (NIDS) and security practices for IoT networks. They have analyzed the approaches based on MEC platforms and utilizing machine learning (ML) techniques.

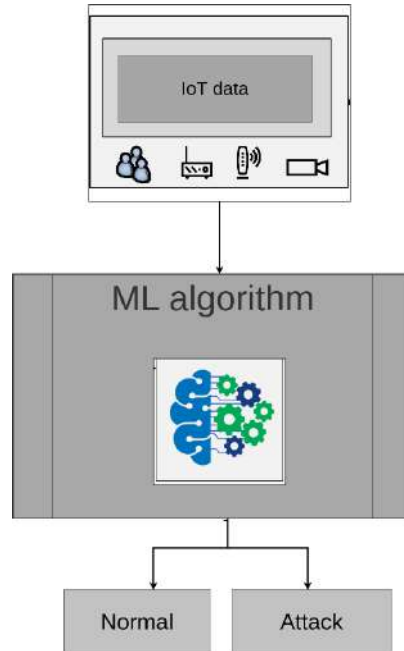
Chaabouni et al. focus on network intrusion detection systems (NIDSs). Their paper reviews existing NIDS implementation tools and datasets as well as free and open-source network sniffing software. Then, it surveys, analyzes, and compares state-of-the-art NIDS proposals in the IoT context in terms of architecture, detection methodologies, validation strategies, treated threats, and algorithm deployments. This paper will be useful for academia and industry research, first, to identify IoT threats and challenges, second, to implement their own NIDS and finally to propose new smart techniques in IoT context considering IoT limitations

The system's IoT has vulnerabilities in the controller, which is a crucial component and highly prone to various threats. Ismail et al. identified several failure points in the IoT environment, with one of the key vulnerabilities being the communication between the control and data planes. Attackers can exploit these vulnerabilities using "Botnets" to carry out saturation attacks, denial of service (DoS) or distributed denial of service (DDoS) attacks, and man-in-the-middle attacks, thereby exhausting the switch controller's bandwidth. DDoS attacks are classified into three main types: application-layer attacks, resource-draining attacks, and volumetric attacks. Application-layer attacks are sophisticated, targeting specific services with minimal bandwidth usage while gradually depleting network resources, making them difficult to detect. Examples include attacks on the Hypertext Transfer Protocol (HTTP) and Domain Name System (DNS). Resource-draining attacks exploit vulnerabilities in network layer protocols to make servers inaccessible, such as the TCP-SYN Flood which depletes the targeted machine's resources. Volumetric attacks aim to saturate network bandwidth by exploiting weaknesses in Layer 3 and Layer 4 protocols, executing attacks like ICMP, UDP, and TCP-SYN floods.

Methodology: The proposed IDS leverages machine learning algorithms to analyze network traffic and detect intrusions. The system architecture comprises three main components: feature extraction, data preprocessing and intrusion detection.

We present the stages of our proposed method for identifying DDoS attacks in IoT system. We developed a Machine learning solution to detect threats within the SDN environment, as illustrated in Figure 1. Our datasets comprise both Benign and DDoS attack data flows, with various features serving as input for our deep learning models. Detailed descriptions of the datasets are provided in the following subsection. During the training and evaluation phase, we preprocess the data by addressing missing values, performing one-hot encoding, scaling, and normalization. We then train several deep learning models, including SVM, Random Forest and Decision tree, using our dataset. These trained models are evaluated with testing data. In the final step, we can classify Benign and DDoS flows based on the trained models.

Figure 1. Model architecture.

Dataset description: Network traffic data is collected from IoT devices using network sniffers and stored in a centralized repository. The dataset includes various types of network packets, including benign and malicious traffic, to train and test the IDS. We used two recent DDoS dataset CICDDoS 2019. However, these dataset does not have features specifically tailored for IoT environments. The dataset, CICDDoS 2019,

was chosen for its inclusion of network flow features and comprehensive labeling of data as either attack or benign. It comprises 80 network traffic features, extracted and computed for both benign and DDoS flows, and contains 97,831 benign instances and 333,540 attack instances. This dataset is publicly available and multiclass as shown in Figure 2.

Figure 2. Statistical information of data

	dt	switch	src	dst	pktpcount	bytecount	dur	dur_nsec	tot_dur	flows	...	pktrate	Pairflow	Protocol	port_no	tx_bytes	rx_bytes	tx_kbps	rx_kbps	tot_kbps	label
0	11425	1	10.0.0.1	10.0.0.8	45304	48294064	100	716000000	1.0100000e+11	3	...	451	0	UDP	3	143928631	3917	0	0.0	0.0	0
1	11605	1	10.0.0.1	10.0.0.8	126395	134737070	280	734000000	2.8100000e+11	2	...	451	0	UDP	4	3942	3520	0	0.0	0.0	0
2	11425	1	10.0.0.2	10.0.0.8	90333	96294978	200	744000000	2.0100000e+11	3	...	451	0	UDP	1	3795	1242	0	0.0	0.0	0
3	11425	1	10.0.0.2	10.0.0.8	90333	96294978	200	744000000	2.0100000e+11	3	...	451	0	UDP	2	3688	1492	0	0.0	0.0	0
4	11425	1	10.0.0.2	10.0.0.8	90333	96294978	200	744000000	2.0100000e+11	3	...	451	0	UDP	3	3413	3665	0	0.0	0.0	0

5 rows x 23 columns

Feature Extraction: Relevant features are extracted from the raw network traffic data to represent the characteristics of each network packet. Features include packet size, protocol type, source and destination IP addresses, and timing information. Feature selection techniques are employed to identify the most significant features contributing to intrusion detection.

Intrusion Detection

Machine learning algorithms are trained on the labeled dataset to distinguish between normal and malicious traffic. Various algorithms, including SVM, Random Forest, and Neural Networks, are evaluated for their accuracy, precision, recall, and F1-score. The trained models are then deployed to monitor real-time network traffic and detect potential intrusions.

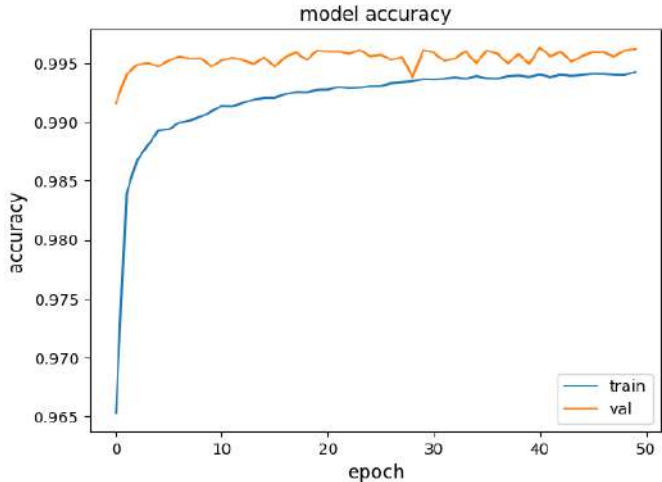
Experimental Results and Discussion

The performance of the proposed IDS is evaluated using a publicly available IoT network dataset. The dataset is split into training and testing

sets, and the models are assessed based on their detection accuracy and false positive rate. Comparative analysis of different machine learning algorithms is presented to identify the most effective approach for IoT intrusion detection.

The results demonstrate that machine learning techniques significantly enhance the detection accuracy of IDS in IoT networks. The choice of features and the quality of the training dataset play crucial roles in the system's performance. The paper also discusses the challenges associated with implementing machine learning-based IDS in resource-constrained IoT environments and suggests potential solutions. This plot is a confusion matrix for a SVM model, with an overall accuracy of 0.996 as shown in Figure. The matrix shows the performance of the model in classifying instances into two categories: "normal" and "attack."

Figure 3. Accuracy curve of SVM.

The SVM model has high accuracy in predicting attack traffic (0.99) but shows some misclassification of normal traffic as attack as illustrated in Figure 4. There are very few instances where attack traffic is

misclassified as normal (0.012). The imbalance in the top-right cell suggests that normal traffic is often misclassified as attack, which could indicate a need for further tuning of the model to reduce false positives.

Figure 4. Confusion matrix of SVM

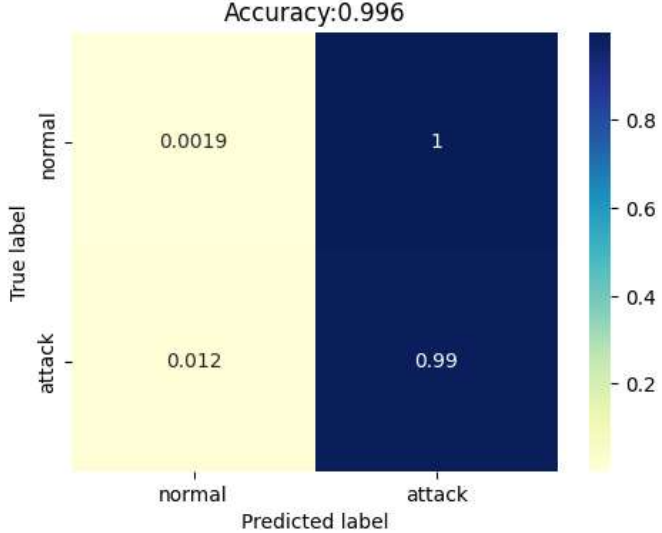

Figure 5 shows the training and validation accuracy of a Random Forest model over 50 epochs. Here's a detailed breakdown of what it illustrates:

Figure 5. Accuracy curve of Random forest

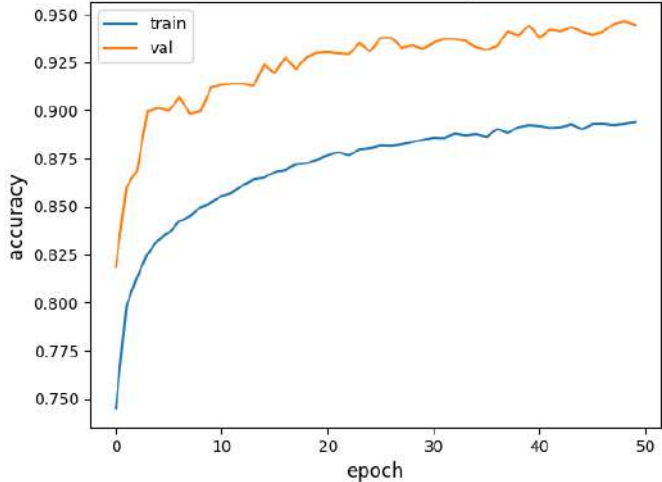

Figure 6 is a confusion matrix plot, typically used to evaluate the performance of a classification model. The model has high accuracy (0.943), but the confusion matrix indicates a significant number of normal cases being misclassified as attacks (FP = 0.96). This could suggest a bias

in the model towards predicting attacks or an imbalance in the dataset. The model also has a reasonably good rate of detecting attacks correctly (TP = 0.91) and a lower rate of missing actual attacks (FN = 0.087).

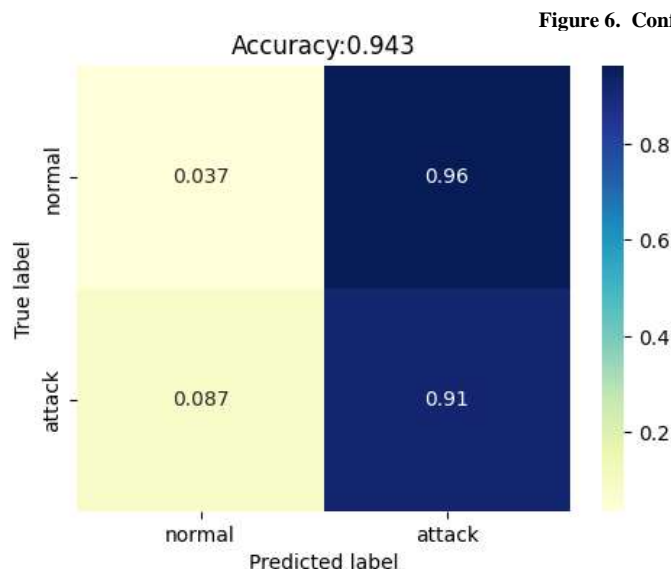

Figure 6. Confusion matrix of Random forest

Conclusion: This paper presents an effective approach to developing an IoT Network Intrusion Detection System using machine learning techniques. The proposed system successfully identifies and mitigates various security threats in IoT networks, contributing to enhanced security and reliability of IoT deployments. Machine learning model SVM shows outperforms rather than other models. Future work will focus on optimizing the system for real-time detection and exploring advanced machine learning techniques, such as deep learning, for further improvements.

References:

- Meliboev, A., Alikhanov, J., & Kim, W. (2022). Performance evaluation of deep learning based network intrusion detection system across multiple balanced and imbalanced datasets. *Electronics*, 11(4), 515.
- Gyamfi E, Jurcut A. Intrusion Detection in Internet of Things Systems: A Review on Design Approaches Leveraging Multi-Access Edge Computing, Machine Learning, and Datasets. *Sensors (Basel)*. 2022 May 14;22(10):3744. doi: 10.3390/s22103744. PMID: 35632153; PMCID: PMC9143513.
- N. Chaabouni, M. Mosbah, A. Zemmari, C. Sauvignac and P. Faruki, "Network Intrusion Detection for IoT Security Based on Learning Techniques," in *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, vol. 21, no. 3, pp. 2671-2701, thirdquarter 2019, doi: 10.1109/COMST.2019.2896380.
- Azizjon, M., Jumabek, A., & Kim, W. (2020, February). 1D CNN based network intrusion detection with normalization on imbalanced data. In *2020 international conference on artificial intelligence in information and communication (ICAIIIC)* (pp. 218-224). IEEE.
- Hayotjon o'g'li, T. X., & Ikromjon o'g'li, M. A. (2023). BIG DATE TIZIMI HAQIDA UMUMIY TASNIF VA TUSHUNCHA. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 1281-1284.
- Sarhan, Mohamad, Siamak Layeghy, Nour Moustafa, and Marius Portmann. NetFlow Datasets for Machine Learning-Based Network Intrusion Detection Systems. In *Big Data Technologies and Applications: 10th EAI International Conference, BDTA 2020, and 13th EAI International Conference on Wireless Internet, WiCON 2020, Virtual Event, December 11, 2020, Proceedings* (p. 117). Springer Nature.
- Al-Rimy, B. A. S., Maarof, M. A., & Shaid, S. Z. M. (2018). Ransomware threat success factors, taxonomy, and countermeasures: A survey and research directions. *Computers & Security*, 74, 144-166.
- Buczak, A. L., & Guven, E. (2016). A survey of data mining and machine learning methods for cyber security intrusion detection. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 18(2), 1153-1176.
- Doshi, R., Apthorpe, N., & Feamster, N. (2018). Machine learning DDoS detection for consumer internet of things devices. In *2018 IEEE Security and Privacy Workshops (SPW)* (pp. 29-35). IEEE.
- Hodo, E., Bellekens, X., Hamilton, A., Dubouilh, P. L., Iorkyase, E., Tachtatzis, C., & Atkinson, R. (2016). Threat analysis of IoT networks using artificial neural network intrusion detection system. In *2016 International Symposium on Networks, Computers and Communications (ISNCC)* (pp. 1-6). IEEE.
- Kandasamy, P., Krishnan, G., & Chandrasekaran, K. (2020). A review on machine learning and deep learning techniques for intrusion detection system in IoT environment. *International Journal of Computer Sciences and Engineering*, 8(3), 90-97

O'ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISHNING JORIY HOLATI TAHLILI

Mamanazarov Abdusamat Abdusaitovich

Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi,

Ta'lim sifatini nazorat qilish boshqarmasi boshlig'i

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 35

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.973>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

yashil iqtisodiyot, yashil o'sish, yashil investitsiya

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda ekologik muammolar bilan tobora ko'proq kurashayotgan bir paytda yashil iqtisodiyotga o'tish muhim masala bo'lib chiqdi. Tabiiy resurslarga ega va iqtisodiyoti rivojlanib borayotgan mamlakatimiz o'z taraqqiyot yo'lining hal qiluvchi pallasida turibdi. Ushbu maqola mamlakatimizning yashil iqtisodiyotga o'tishi bilan bog'liq imkoniyatlar, muammolar va siyosat oqibatlarini o'rganadi. Ushbu maqolada O'zbekistonning ekologik barqarorlikni ta'minlash borasidagi sa'y-harakatlarining hozirgi holati haqida tushuncha beradi, va davlat aralashuvning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi, hamda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish uchun tavsiyalarni va taktiklar ishlab chiqilgan.

Kirish: Barqaror va iqlimga asoslangan iqtisodiy o'sish yo'li, shuningdek, Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (BRM) maqsadlariga erishish O'zbekistonning rivojlanish traektoriyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Jahon banki tomonidan o'ziga xos rivojlanish sur'atiga ega ekanligi e'tirof etilgan O'zbekiston 2030-yilga borib sanoati rivojlangan, o'rtadan yuqori daromadli mamlakatga aylanishga tayyor. Keng miqyosda qo'llab-quvvatlangan ushbu ulkan istiqbol mamlakatning liberalashtirishga qaratilgan murakkab islohotlarni amalga oshirishga sodiqligini ta'kidlaydi. narxlar, yerga egalik huquqini isloh qilish va qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish. Hozirdan boshlab amalga oshirilayotgan bu islohotlar o'tmishdagi asosan ichkariga qaratilgan iqtisodiy modeldan sezilarli darajada chetga chiqishni ko'rsatib, xususiy biznesning global va mintaqaviy qiymat zanjirlariga yanada kengroq integratsiyalashuviga o'tishdan dalolat beradi.

Ekologik toza yechimlarga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va kam uglerodli texnologiyalarga xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish kabi tashabbuslar Parij kelishuvida qayd etilganlar kabi iqlim bo'yicha majburiyatlarni bajarishda barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun juda muhimdir. Yashil iqtisodiyotga o'tish turli tarmoqlar bo'yicha siyosat, tartibga solish va fiskal chora-tadbirlarni amalga oshirishni, shuningdek, barcha darajalarda samaradorlik, sinergiya va samarali amalga oshirishni rag'batlantirish uchun tarmoq siyosatlarini birlashtirishni talab qiladi¹.

Bundan tashqari, sanoat tarmoqlarida korporativ va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish va ekologik barqaror amaliyotlarni rag'batlantirish ifloslanishni, uglerod chiqindilarini kamaytirish va tabiiy resurslarni saqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Yashil iqtisodiyot bo'yicha Milliy idoralarda kengashning tashkil etilishi sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirish va O'zbekistonning yashil o'tish kun tartibini ilgari surish uchun tarmoqlararo integratsiyaga ustuvor ahamiyat berishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga intilishi barqaror rivojlanish va barqarorlik uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Qayta tiklash bo'yicha sa'y-harakatlarni yashil maqsadlarga muvofiqlashtirish va keng qamrovli siyosat choralari amalga oshirish orqali O'zbekiston inkluziv va ekologik barqaror o'sish yo'lini belgilashi mumkin.

Adabiyotlar tahlili: Yashil o'sish umumiy ijtimoiy farovonlik va adolatni birinchi o'ringa qo'yadigan yashil iqtisodiyot konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ayni paytda ekologik xavf va ekologik kamchiliklarni yumshatadi (UNEP, 2011)². Garchi so'nggi paytlarda yashil o'sish g'oyasi xalqaro munozaralarda o'rin egallagan bo'lsa-da, u uzoq vaqtdan beri ilmiy hamjamiyatlarda, xususan, atrof-muhit va ekologik iqtisodiyot sohasida muhokama va tahlil mavzusi bo'lib kelgan.

"Yashil iqtisodiyot" atamasi birinchi marta 1989 yilda Birlashgan Qirollik hukumati tomonidan topshirilgan va bir guruh taniqli atrof-muhit iqtisodchilari tomonidan tuzilgan "Yashil iqtisodiyot uchun loyiha" nomli hisobotda kiritilgan (Barbier, 2009)³. Biroq, uning sarlavhasiga qaramay, hisobot yashil iqtisodiyot konsepsiyasini chuqurroq o'rganmagan, bu atama aniqlangan tushunchadan ko'ra ko'proq kontekstual asos sifatida ishlatilganligini ko'rsatadi.

2008 yilda bu atama global moliyaviy inqirozga javoblar kontekstida qayta tiklanishni boshdan kechirdi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo'yicha dasturi (UNEP) 2008 yil oktyabr oyida ekologik barqaror sektorlarga investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash va an'anaviy, resurslarni ko'p talab qiladigan va ifloslantiruvchi sanoatlarni ekologik toza sanoatga aylantirish uchun Yashil iqtisodiyot tashabbusini boshladi. Keyinchalik, 2009 yil aprel oyida global yashil yangi kelishuv (GGND) hisoboti e'lon qilindi, unda iqtisodiyotni qayta qurish va global iqtisodiy barqarorlik bo'yicha chora-tadbirlar taklif qilindi. UNEPning yashil iqtisodiyot konsepsiyasini shakllantirish va ilgari surishdagi hal qiluvchi roli vazirlar va delegatlar tomonidan 2010-yil fevral oyida Nusa Duada bo'lib o'tgan Global atrof-muhit forumida e'tirof etildi (Allen va Klouth, 2012)⁴.

2011-yilda UNEP Yashil iqtisodiyot hisobotini e'lon qildi, u yashil iqtisodiyotning amaliy ta'rifini taqdim etdi va keyinchalik ko'plab nashrlarda keng iqtibos keltirildi. UNEP ma'lumotlariga ko'ra, yashil iqtisodiyot inson farovonligi va ijtimoiy tenglikni oshiradi, shu bilan birga ekologik xavf va ekologik tanqislikni sezilarli darajada kamaytiradi. U past uglerod chiqindilari, resurslar samaradorligi va ijtimoiy inkluzivlik bilan tavsiflanadi (UNEP, 2011). Xalqaro miqyosda ma'qullangan ushbu ta'rif eng keng qamrovli bo'lib qolmoqda, ammo ilmiy adabiyotlarda yashil iqtisodiyotning turli talqinlari mavjud bo'lib, kamida beshta aniq ta'riflar aniqlangan.

Natijalar va tahlillar

Iqlim o'zgarishlarini hal qilmadan turib, O'zbekistonning rivojlanish istiqbollarga erishib bo'lmaydi. O'zbekiston jadal iqtisodiy o'sish traektoriyasida bo'lishiga qaramay, bu o'sish emissiya intensivligining kamayishi bilan bir hil trendga ega emas. Iqlim o'zgarishining yaqin oqibatlari O'zbekistonning ulkan iqtisodiy maqsadlariga ikkita asosiy sababga ko'ra jiddiy qiyinchiliklar tug'diradi. Birinchidan, prognoz qilinayotgan aholi va iqtisodiy kengayish muhim resurslar va ekotizimlarga barqaror bo'lmagan bosim o'tkazadi, bu esa hozirgi traektoriyani barqaror bo'lmasligiga olib keladi. Ikkinchidan, moslashuv chora-tadbirlarining yo'qligi O'zbekistonni o'zining geografik va ekologik xususiyatlari, barqaror iqtisodiy tuzilmalari tufayli iqlim bilan bog'liq jiddiy zararlarga zaif qoldiradi.

Energiyadan samarasiz foydalanish har yili yalpi ichki mahsulotning kamida 4,5 foizini yo'qotilishiga sabab bo'ladi, bunda elektr energiyasi ishlab chiqarish, issiqlik ta'minoti va binolar energiya

¹ Uzbekistan Energy/Power Sector Issues Note, World Bank, 2013

² UNEP (2011). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. [Retrieved 2015-11-03] Available at: http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/ger_final_dec_2011/Green%20EconomyReport_Final_Dec2011.pdf

³ Barbier, E. B. (2009). Rethinking the Economic Recovery: A Global Green New Deal. Report prepared for the Economics and Trade Branch, Division of Technology, Industry and Economics, UNEP.

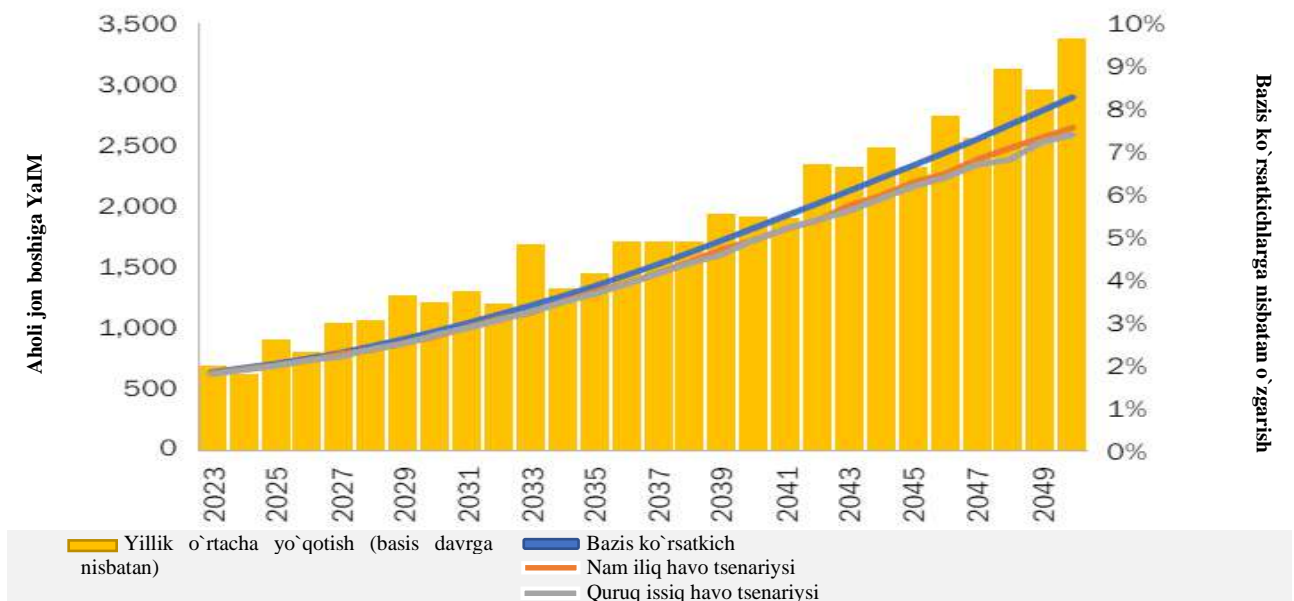
⁴ Allen, C., Clouth, S. (2012). A Guidebook to the Green Economy. Issue 1: Green Economy, Green Growth, and Low-Carbon Development – History, Definitions and a Guide to Recent Publications. UN Division for Sustainable Development.

yo'qotilishining muhim manbalari hisoblanadi. O'zbekistonning mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining deyarli 40% xizmat muddatini o'tgan bo'lib, elektr ta'minotida uzilishlarga olib keladi⁵. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda qayta tiklanadigan energiya manbalari salohiyati 270 million tonna referent yoqilg'ini tashkil etadi, bu energiya resurslariga yillik ehtiyojdan uch barobar ko'proqdir va bu salohiyatning katta qismi quyosh energiyasiga to'g'ri keladi⁶. Quyosh elektr energiyasi 10 yil ichida dunyo bo'ylab energiya xarajatlarini 80% ga kamayishiga olib keldi va quyosh nuri ko'p bo'lgan O'zbekistonda yanada qulayroqdir⁷.

Makroiqtisodiy modellashtirish shuni ko'rsatadiki, iqlim o'zgarishi ta'siri iqtisodiy o'zgaruvchanlikni kuchaytiradi va o'sish istiqbollari bog'adi, 2050 yilga kelib iqtisodiyot iqlim bilan bog'liq zararlarsiz bo'lganidan 10 foizga kichikroq bo'ladi. Ushbu prognozlar iqlim o'zgarishi "ho'l-issiq" yoki "quruq-issiq" shaklda namoyon bo'lishidan

qat'i nazar, haqiqiydir. Iqtisodiy modellashtirish dekarbonizatsiya harakatlarining potentsial traektoriyasini yanada ko'rsatadi. Sof nol emissiyaga o'tish samaradorlikni oshirish va bozor imkoniyatlarini kengaytirish kabi iqtisodiy manfaatlarni va'da qiladi. Bundan tashqari, emissiyalarning kamayishi makroiqtisodiy hisob-kitoblarga kiritilgan mahalliyashtirilgan havo ifloslanishining kamayishi natijasida kelib chiqadigan sog'liq uchun foyda bilan bog'liq.

Biroq, o'tish davrida katta investitsiya talablari va energiyani ko'p talab qiladigan texnologiyalardan kam uglerodli texnologiyalarga tez o'tish uglerodli ishlab chiqarish omillari samaradorligini vaqtincha pasaytirishi va boshqa investitsiyalarga, xususan, investitsiyalarni siqib chiqarishga olib kelishi mumkin. Shunga qaramay, sof nol emissiya ega iqtisodiyotga o'tishning ijobiy iqtisodiy ta'siri bu qiyinchiliklarni keng miqyosda qoplaydi, natijada yillik o'sish yuqori bo'lsa-da, dekarbonizatsiyasiz kutilgan hajmga o'xshash iqtisodiyotga olib keladi.

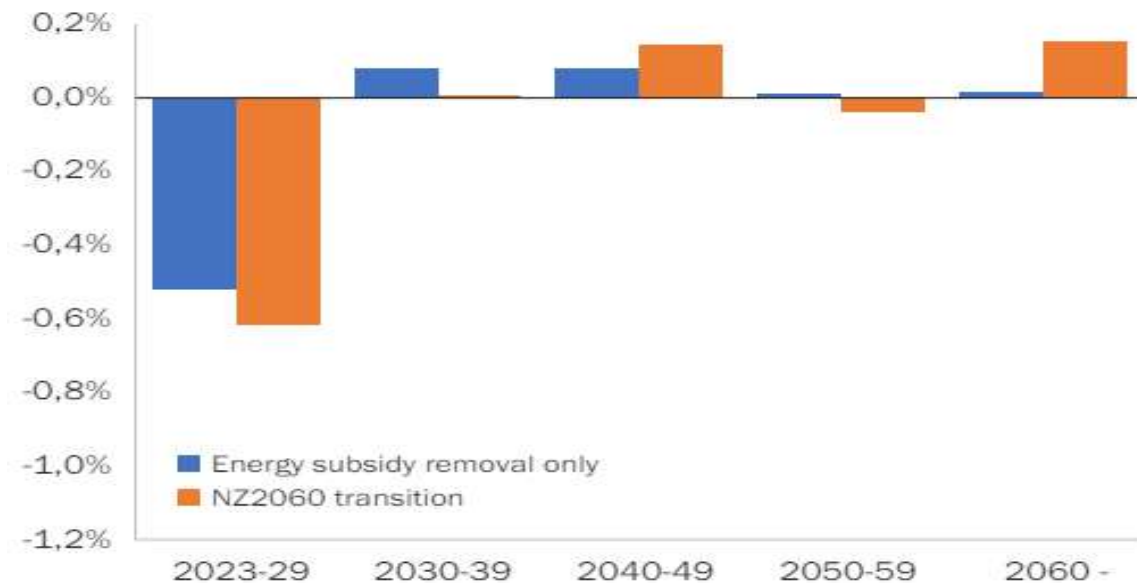

1-rasm. YaIMning iqlim o'zgarishi va o'zgarmagan holatda o'zgarishlari prognozlari

Manba: Jahon Bankining O'zbekistonda iqlim o'zgarishlari haqida hisoboti

Energiya subsidiyalarini bosqichma-bosqich bekor qilish, dekarbonizatsiya uchun muhim qadam va mavjud hukumat siyosati dastlab dastlabki yillarda o'sishning vaqtincha yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Biroq, bu siyosat o'zgarishi, ayniqsa, havo ifloslanishini kamaytirish nuqtai nazaridan uzoq muddatli foyda keltirishi kutilmoqda.

Modellashtirish hukumat to'rt yil davomida ijtimoiy transfertlarni ko'paytirish, mehnat soliqlarini kamaytirish va energiya samaradorligi dasturlariga davlat investitsiyalarini yalpi ichki mahsulotning 2,5 foiziga ko'paytirishni o'z ichiga olgan tuzatish xarajatlarini yumshatish uchun kontratsiklik siyosatni amalga oshirishini nazarda tutadi.

2-rasm. Energiya subsidiyalaridan voz kechishning qisqa muddatda xarajatlarni oshirishi, ammo uzoq muddatda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi tahlili (uzoq muddatli, asosiy va siyosat senariylari, 2022-2060).

⁵ Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus Hotspot Analysis and Needs Assessment, OECD, 2019

⁶ See <https://inecconsulting.eu/en/news/bright-future-for-the-solar-power-industry-in-uzbekistan-as-2-5-gw-of-solar-projects-are-planned-by-2030>

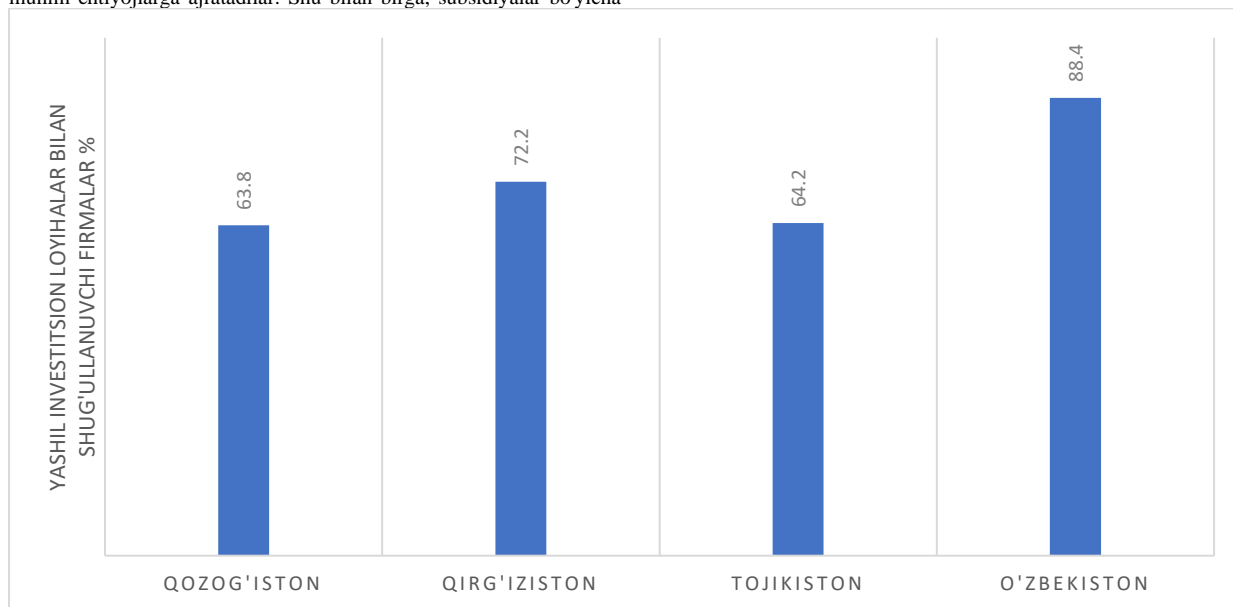
⁷ See <https://www.energy-transitions.org/publications/7-priorities-to-help-the-global-economy-recover/>

Kompensatsiya siyosatini amalga oshirish aholining zaif qatlamlariga nomutanosib ta'sir ko'rsatadigan o'zgarishlarning salbiy oqibatlarini yumshatish va imtiyozlarni yanada adolatli taqsimlash uchun juda muhimdir. Maqsadli transfertlar va umumiy soliqlarni kamaytirish ushbu o'zgarishlar natijasida kelib chiqadigan narxlarning oshishi yukini engillashtirishga yordam beradi. Barqarorlikni qo'llab-quvvatlash va yashil sanoatga investitsiyalarni rag'batlantirish uchun energiya sektoridagi zarur narxlarni o'zgartirish muqarrar ravishda energiya xarajatlarining oshishi va bilvosita boshqa tovarlar va xizmatlarga kiritilgan harajatlarning oshishi orqali iste'mol narxlarining oshishiga olib keladi.

Ta'sir qilingan guruhlar orasida eng kambag'al uy xo'jaliklari narxlarning oshishiga ayniqsa ko'p zarar ko'radilar, chunki ular cheklangan byudjetlarining katta qismini energiya va transport kabi muhim ehtiyojlarga ajratadilar. Shu bilan birga, subsidiyalarni bo'yicha

islohotlar natijasida hosil bo'lgan byudjet mablag'lari aholining ko'pchiligining turmush darajasi pasaymasligini ta'minlab, kompensatsiya dasturlarini moliyalashtirishga yo'naltirilishi mumkin. Darhaqiqat, eng kambag'al uy xo'jaliklari ushbu dasturlardan sezilarli darajada foyda ko'radilar, faqat eng badavlat o'ntalikka kiruvchi uy xo'jaliklariga (yuqori 10 foizlik detsilda) faqat energiya subsidiyasi islohotiga qaratilgan stsenariy bo'yicha imtiyozlar biroq qisqarishi mumkin.

Ushbu stsenariylarga ko'ra, qo'shimcha fiskal resurslarning qariyb 40 foizi daromad solig'i stavkalarini pasaytirishga, 30 foizi daromad solig'i stavkalarini pasaytirishga, qolgan 30 foizi esa davlat investitsiyalarini ko'paytirishga yo'naltiriladi. Resurslarni strategik taqsimlash kengroq iqtisodiy barqarorlik va o'sishni rag'batlantirish bilan birga, eng zaif qatlamlarning yukini engillashtirishga qaratilgan.

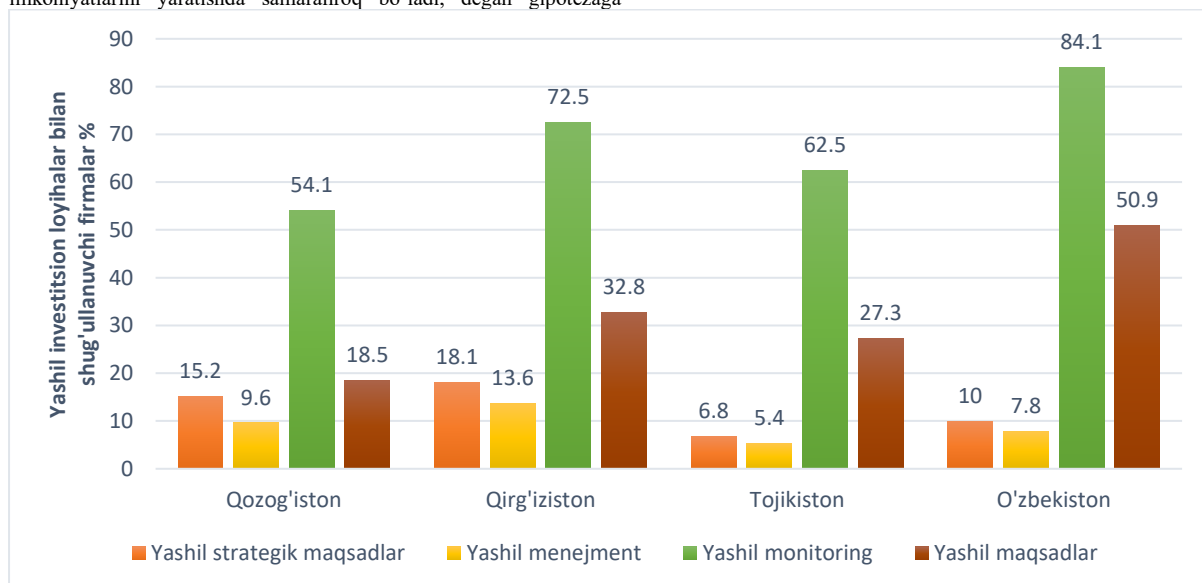
3-rasm. So'ngi uch yilda yashil investitsiyalar bilan shug'ullangan firmalar ulushi (%), 2019-yil

Mamba: Lotte va boshqalar (2022)

Xususiy sektor O'zbekistonning rivojlanish intilishlarini ilgari surishda hal qiluvchi rol o'ynaydi va yashil iqtisodiyotga muvaffaqiyatli o'tishga ko'maklashish uchun ham birdek zarur. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan dadil iqtisodiy islohotlarning mantiqiy asosi o'tmishdagi asosan davlat tomonidan rejalashtirilgan modelga nisbatan mustahkam, mustaqil va dinamik xususiy sektor aholiga xizmat ko'rsatish va bandlik imkoniyatlarini yaratishda samaraliroq bo'ladi, degan gipotezaga

asoslanadi. Shu sababli, davlat organlari ushbu maqsadlarga erishish yo'lini belgilashda muhim mas'uliyatni o'z zimmlariga oladilar, bu mas'uliyat yashil iqtisodiyotga o'tishni osonlashtirishga qaratilgan.

Mamlakat tomonidan boshlangan islohot yo'nalishidagi taraqqiyotni tezlashtirish xususiy investitsiyalarni faollashtirish va yashil sektorlarda samarali o'sishni rag'batlantirish uchun zarurdir.

4-rasm. Yashil iqtisodiyotga o'tish siyosati bilan shug'ullanuvchi firmalar ulushi (%), 2019

Mamba: Lotte va boshqalar (2022)

Dalillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistondagi biznes vakillari qo'shni mamlakatlardagi hamkasblariga qaraganda yashil sektorlarda faollik darajasi yuqori. Iqlim o'zgarishi O'zbekistonda nisbatan yaqinda davlat siyosati muammosi sifatida paydo bo'lganiga qaramay, 2019-yilga kelib

mamlakatdagi firmalarning qariyb 90 foizi yashil investitsiyalarning qandaydir shaklini boshlagan edi (3-rasm). Bundan tashqari, firmalarning sezilarli ko'pchiligi o'zlarining yashil natijalarini kuzatdilar, taxminan 80 foizi yashil maqsadlarga ega (4-rasm). Shunisi

e'tiborga loyiqki, O'zbekiston ishbilarmon doiralari qo'shni mamlakatlardagi hamkasblariga qaraganda iqlim bilan bog'liq muammolarga ko'proq e'tibor qaratmoqda.

Biroq, O'zbekistondagi korxonalar yashil investitsiyalar va amaliyotlarga katta qiziqish bildirayotgan bo'lsa-da, strategik rejalashtirish jarayonlariga yashil fikrlarni kiritishda takomillashtirish uchun imkoniyatlar mavjud. Firmalarning atigi kichik bir qismi, taxminan 10 foizi hozirda biznesni rejalashtirish va strategik maqsadlarni belgilashda yashil masalalarni o'z ichiga oladi, atigi 8 foizi yashil muammolarni hal qilish uchun aniq boshqaruv rollarini belgilaydi.

Hulosa

Xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekistonda yashil moliyalashtirishga o'tish me'yoriy-huquqiy bazani uyg'unlashtiruvchi, xususiy sektor ishtirokini rag'batlantiradigan va iqlim bilan bog'liq xavflarni har tomonlama hal qiluvchi muvozanatli yondashuvni talab qiladi. O'zbekiston Markaziy banki (MB) tomonidan prudensial talablarga o'zgartirishlar kiritish va yashil kredit berishni rag'batlantirish kabi tashabbuslar maqtovg'a sazovor bo'lsa-da, tartibga soluvchi tuzatishlar prudensial vositalar samaradorligiga putur etkazmasligi yoki beixtiyor tartibga soluvchi risklarni keltirib chiqarmasligini ta'minlash zarur. Kutilmagan oqibatlariga yo'l qo'ymaslik uchun yashil moliyani rivojlantirish uchun to'g'ridan-to'g'ri aralashuv vositalarini qo'llashda ehtiyot bo'lish kerak, masalan, minimal yashil kvotalar yoki jigarrang sektorlarga maksimal kreditlash cheklavlari.

Bundan tashqari, davlat sektori rag'batlantirish mexanizmlari va moliyaviy qo'llab-quvvatlash choralari orqali xususiy yashil

moliyalashtirishni qo'llab-quvvatlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Banklarni ekologik xavflarni kredit qarorlari va ichki tizimlariga integratsiya qilishga undash orqali hukumat moliyaviy institutlar vositachiligida yashil moliyalashtirishni moliyaviy qo'llab-quvvatlash choralari kabi tashabbuslar orqali yashil kreditlashni yanada rag'batlantirishi mumkin. Yashil taksonomiya va ta'sirni tekshirish tizimlari bilan muvofiqlashtirilgan bank ekologik, ijtimoiy va boshqaruv tizimini takomillashtirish xalqaro moliya institutlaridan yashil moliyalashtirish uchun muhim resurslarni ochishi mumkin.

Bundan tashqari, sug'urta sektorining iqlim tavakkalchiligini boshqarishdagi rolini, xususan, tabiiy ofatlardan sug'urtalashda o'z rolini kuchaytirish zarurati mavjud. O'zbekistonning iqlim ta'siridan kelib chiqadigan ofatlarga nisbatan zaifligi va xususiy sug'urta sanoati imkoniyatlari cheklanganligini hisobga olib, tabiiy ofatlar xavfini moliyalashtirish bo'yicha milliy strategiyani ishlab chiqish zarur. Ushbu strategiya davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi va xususiy kapital ishtirokini kuchaytirish uchun mahalliy xususiy sug'urta bozorlaridan potensial foydalanish va global kapital/qayta sug'urta bozorlariga kirishni ta'minlaydigan iqtisodiy jihatdan samarali risklarni qatlamlash yondashuvini qabul qilishi kerak.

Mohiyatan, O'zbekiston yashil moliyalashtirish tashabbuslarini samarali ilgari surish uchun birgalikda sa'y-harakatlarni talab qiladigan muhim pallada turibdi. Normativ-huquqiy islohotlarni o'zida mujassamlashtirgan, xususiy sektor ishtirokini rag'batlantiradigan va tabiiy ofatlar xavfini boshqarishni kuchaytiruvchi yaxlit yondashuvni qo'llagan holda, O'zbekiston iqlim bilan bog'liq xavflarni yumshatish va kelajakdagi muammolarga chidamlilikni oshirish bilan birga barqaror iqtisodiy rivojlanishga yordam berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Allen, C., Clout, S. (2012). Yashil iqtisodiyot bo'yicha qo'llanma. 1-masala: Yashil iqtisodiyot, yashil O'sish va kam uglerodli rivojlanish - tarix, ta'riflar va yaqinda qo'llanma Nashr. BMTning Barqaror rivojlanish bo'limi.
2. Barbier, E. B. (2009). Iqtisodiy tiklanishni qayta ko'rib chiqish: global yashil yangi kelishuv. Hisobot Iqtisodiyot va savdo filiali, Texnologiya, sanoat va Iqtisodiyot, UNEP.
3. Barbier, E. B. (2011). Yashil iqtisodiyot va barqarorlik uchun siyosat muammolari Iqtisodiy rivojlanish. Tabiiy resurslar forumi, 35(3), 233–245. <https://doi.org/10.1111/j.1477-8947.2011.01397.x>.
4. Kaprotti, F., Bailey, I. (2014). Yashil iqtisodiyotni anglash. Geografik annaler: B seriyasi, Inson geografiyasi, 96(3), 195–200. <https://doi.org/10.1111/geob.12045>
5. Diyar, S., Akparova, A., Toktabayev, A., Tyutunnikova, M. (2014). Yashil iqtisodiyot - Qozog'istonning innovatsiyalarga asoslangan rivojlanishi. Procedia - Ijtimoiy va xulq-atvor fanlari, 140, 695–699. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.04.497>.

6. Endl, A., Sedlacko, M. (2012). Barqaror rivojlanish milliy strategiyalari – kelajakdagi roli, UNCSD tomoni voqealar siyosati qisqacha bayoni, Yevropa barqaror Rivojlanish tarmog'i (ESDN), Vena.
7. Global yashil o'sish instituti (GGGI) (2012). Yashil rivojlanishni rejalashtirish GGGI mamlakat dasturlari: <http://www.gggi.org/project/main>
8. www.worldbank.org - Jahon bankining rasmiy ma'lumotlari
9. "O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi, Jahon banki, Markaziy Osiyo Mintaqaviy ekologik markazi, 2022-yil. O'zbekistonda "Yashil" O'sish va Iqlim O'zgarishi bo'yicha Siyosiy Muloqotlar Turkumi: Ishlar To'plami. Jahon banki: Washington D.C."
10. 2019-yil 4-oktabrdagi "2019 — 2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "Yashil" Iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4477-son qarori

KORXONALARDA ASOSIY AKTIVLARNI BOSHQARISH

Musaeva Jamila Karomatovna

Buxoro Muhandislik - texnologiya instituti katta o'qituvchisi,

jmk_1973@mail.ru, +998906132244

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 36

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.974>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

iqtisodiyot, sarmoya, aktiv, kapital, strategiya, menejment, yangilanish, fan, texnologiya, samaradorlik, siyosat, tahlil, omil, strategiya.

ANNOTATSIYA

Maqolada mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda sanoat korxonalarining asosiy fondlarini boshqarish masalalari muhokama qilinadi. shuningdek, globallashuv sharoitida davlat rivojlanishining xususiyatlari, integratsiyani chuqurlashtirish muammolari va kengaytirish bo'yicha takliflar belgilab berilgan. Investitsion kapital, aktivlarni boshqarishni muvofiqlashtirish, O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishga hissa qo'shish, mamlakat integratsiyasi yo'nalishlari o'z aksini topgan, taklif etilgan va baholangan.

Kirish: Bugungi kunda O'zbekistonning zamonaviy iqtisodiyotida ishlab chiqarish salohiyatini isloh qilishda muammolar yuzaga kelmoqda. Iqtisodiyotdagi o'zgarishlar va mamlakatni yanada rivojlantirishning strategik yo'nalishlari, strategik islohotlarni muvaffaqiyatli ishlab chiqish hamda amalga oshirishning asosidir. [4].

Globallashgan dunyoda kompaniyalar xalqaro aktivlarni boshqarish, iste'molchilar, texnologiya, xarajatlar va strategik raqobatni o'rganib kelmoqda. Maqsad va rejalarining bir qismi sifatida ular ishlab chiqarish va sotish bo'limlarini turli mamlakatlarda joylashtiradilar va global muhitda o'z sharoitlarini yanada qulayroq qilishga intiladilar [6]. Global iqtisodiy muhit turlicha bo'lib qolmoqda, chunki texnologiyalardan foydalanish bo'yicha mamlakatlar o'rtasidagi tafovut kengayishda davom etmoqda. Rivojlangan mamlakatlar 4-5- avlod texnologiyalaridan, rivojlanayotgan mamlakatlar 2-3 avlod texnologiyalaridan, o'tish davri iqtisodiyotiga ega mamlakatlar esa sarmoyadan foyda ko'radigan erta sanoatlashtirish texnologiyalaridan foydalanadilar. [20]. Rivojlangan mamlakatlar yuqori texnologiyalarga ega bo'lganligi sababli ular past va o'rta rivojlangan davlatlarga sarmoya, bilim talab qiladigan tovar va xizmatlarni eksport qilib, katta foyda olishga intiladi. [5]

O'z navbatida, Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirishni nazarda tutuvchi raqamli iqtisodiyotning milliy konsepsiyasini ishlab chiqish va shu asosda "Raqamli O'zbekiston 2030" dasturini amalga oshirish masalasini ko'tardi. [20]. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan raqamli iqtisodiyot milliy konsepsiyasi ko'p millatli O'zbekiston uchun mo'ljallangan. [21]. Ma'lumki, raqamli iqtisodiyot texnologik va biznes jarayonlarni, ishlab chiqarish, logistika va tayyor mahsulotlarni sotishni raqamlashtirishni nazarda tutadi [18].

O'rganish ob'ekti: Asosiy aktivlarni yangilash va takomillashtirish orqali ishlab chiqarishda sifat va miqdor o'zgarishlarini ta'minlash, aholi bandligini ta'minlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash, eng kam ishlab chiqarish xarajati bilan yangi, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishni ta'minlash, tashqi bozorlarga chiqishni osonlashtirish kabi ko'plab iqtisodiy - ijtimoiy muammolarni hal qilishi mumkin. [11]. Shu munosabat bilan korxonalarining asosiy aktivlarini yangilash muammosi nafaqat nazariy va uslubiy muammolarni hal qilish nuqtai nazaridan dolzarb bo'lib, balki sanoat korxonalarini, shuningdek, butun iqtisodiyot uchun amaliy ahamiyatga ega. Mintaqalar doirasida ayrim mamlakatlar iqtisodiyoti o'zaro integratsiya jarayonida ishlab chiqarish va aktivlarni boshqarishning yagona tizimida ishlaydi. [8]. Mintaqaviy integratsiya doirasida jahon iqtisodiyoti, investitsion faollik va aktivlarni boshqarishning yuqori, samarali va istiqbolli rivojlanish nuqtasi shakllanib kelmoqda [24].

Metodologiya: Mavzuni o'rganish va yoritishda ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, iqtisodiy adabiyotlarni tahlil qilish usullaridan samarali foydalanildi.

Mavzuni o'rganish darajasi: Iqtisodiy adabiyotlarda asosiy aktivlarni, shu bilan birga ishlab chiqarish fondlari va asbob-uskunalarini yangilash muammolariga doimo katta e'tibor berilgan. Bu boradagi tadqiqotlarni mahalliy va xorijiy olimlar: A.D. Sheremet, E.B. Sapritskiy, M.H. Shchadov hamda M.Sh. Sharifxo'jaev, Iskanderov

Ibragimjon, O. Abdullaevning ilmiy ishlarida yoritilgan. Biroq, innovatsion jarayonlar va asosiy aktivlarning eskirish strukturasi, investitsiya resurslarining yetishmasligi va mavjud nazariy tajriba bilan bog'liq o'zgarishlar ushbu muammoga printsipial jihatdan yangi yondashuvlar asosida yanada rivojlantirishni talab qiladi. [7]

Tahlil va natijalar: Bugungi kunda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini raqamli texnologiyalar asosida modernizatsiya qilish va shu asosda "Raqamli O'zbekiston 2030" dasturini amalga oshirishni nazarda tutuvchi raqamli iqtisodiyotning milliy konsepsiyasi ishlab chiqildi. [18]. Asosiy aktivlar mamlakat milliy boyligining tarkibiy qismidir. [4]. Hozirgi bosqichda O'zbekistonda ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanishni optimallashtirish hamda asosiy aktivlarni yangilash, modernizatsiya qilish, quvvatlardan maqbul foydalanishni taqozo etmoqda, bu asosiy aktivlar aylanishini tezlashtirish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni va shu asosda ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish jarayonlaridir. [16]. Ishlab chiqarishning pasayishi va inflyatsiyaning yuqori sur'atlari sharoitida investitsiya faoliyatini tartibga solish tamoyillari dolzarb muammolarni hal etishning ustuvor yo'nalishlari belgilanadi. [29]. Erkin narx belgilash amaliyotiga o'tish bilan korxonalarining o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan asosiy aktivlarga markazlashtirilmagan investitsiyalar qisqardi, bu iste'molchilarning jam'arish ehtiyojlaridan ustunligini ko'rsatdi. [22]. Yuqori samarali iqtisodiyotni ta'minlash uchun fan va texnika bilan korxonalarining o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan asosiy aktivlarga markazlashtirilmagan investitsiyalar qisqardi, bu iste'molchilarning jam'arish ehtiyojlaridan ustunligini ko'rsatdi. [22]. Yuqori samarali iqtisodiyotni ta'minlash uchun fan va texnika bilan korxonalarining o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan asosiy aktivlarga markazlashtirilmagan investitsiyalar qisqardi, bu iste'molchilarning jam'arish ehtiyojlaridan ustunligini ko'rsatdi. [22]. Yuqori samarali iqtisodiyotni ta'minlash uchun fan va texnika bilan korxonalarining o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan asosiy aktivlarga markazlashtirilmagan investitsiyalar qisqardi, bu iste'molchilarning jam'arish ehtiyojlaridan ustunligini ko'rsatdi. [22]. Yuqori samarali iqtisodiyotni ta'minlash uchun fan va texnika bilan korxonalarining o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan asosiy aktivlarga markazlashtirilmagan investitsiyalar qisqardi, bu iste'molchilarning jam'arish ehtiyojlaridan ustunligini ko'rsatdi. [22].

Bugungi kunda ishlab chiqarish omillariga, asosan, mashina va kapitalga doimiy talab tufayli hech bir mamlakat milliy iqtisodiyotining hajmi va rivojlanish darajasidan qat'i nazar, o'zini-o'zi to'liq yoki yetarli darajada ta'minlay olmaydi. [16]

Hudud iqtisodiyotiga aktivlar ko'rinishidagi investitsiyalarni jalb etish barqaror iqtisodiy o'sish va moliyaviy daromadlarni ta'minlashda muhim vazifa hisoblanadi. [30]. Va o'z navbatida, investitsiya siyosatini shakllantirish uchun investorga kafolatlar darajasi bilan belgilanadigan samarali mintaqaviy investitsiya strategiyasini ishlab chiqish kerak. [17]. Shuningdek, potentsial investorlarni mintaqadagi investitsiya muhitining holati, ya'ni investitsiya salohiyati va investitsiya xatarlari darajasi tashvishga solmoqda. Investorlar uchun mintaqaning investitsiya reytingini, shuningdek, kapital qiymatini baholash juda muhimdir. [19]

Yuqori aylanma, asosiy va investitsiyalarning tez qaytarilishi tufayli investorlar uchun o'z mablag'larini ishlab chiqarishga sarflash foydalidir. Bundan tashqari, oziq-ovqat va yengil sanoat sohasi katta kapital qo'yilmalarni talab qilmaydi. [6].

Yog'-moy sanoatida va qurilishda uskunalarini o'rnatish bir necha oy davom etadi. Binobarin, bunday korxonalar faoliyatining birinchi yilida daromad keltirishi mumkin. Investorlar vaqtinchalik ortiqcha mablag'larni iqtisodiyotning turli tarmoqlariga investitsiya qilishlari mumkin [16].

Bugungi kunda investitsiya tiklanishining manbai ishlab chiqarish korxonalarini bo'lib, ular foyda va amortizatsiya kabi o'z resurslaridan oqilona, va samarali foydalanish hisobiga asosiy aktivlarni yangilash uchun mablag' topadi. [33]. Ushbu muammoni hal qilish uchun korxonalar asosiy aktivlardan foydalanish va yangilash bo'yicha

maqsadli boshqaruv strategiyasini shakllantirishlari kerak. Asosiy aktivlardan foydalanish va yangilash bo'yicha boshqaruv strategiyasi korxonaning umumiy va hisob siyosatining majburiy qismidir. [5].

Biz bilamizki, Sanoat 4.0 biznes va mamlakatning global miqyosda raqobatbardoshligini oshirish maqsadida raqamli texnologiyalarning apparat va dasturiy vositalaridan foydalangan holda ishlab chiqarish va boshqaruvda tub o'zgarishlarni amalga oshirishdir. [19]. Shu sababli, Industry 4.0 bir-biriga bog'langan ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlari zanjiridan iborat bo'lib, uning ajralmas elementi raqamli texnologiyalardan foydalangan holda zanjirlar (insonlararo, mashinalararo, bulutlar orqali, ma'lumotlar markazlararo) o'rtasida axborot almashishdir. [15]

Globalashuv sharoitida iqtisodiyoti o'tish davridagi mamlakatlar uchun tegishli iqtisodiy siyosat yuritish zarur. [3]. Bunday vaziyatda milliy iqtisodiy siyosatning maqsadi global iqtisodiy jarayonlarda ishtirok etishdan maksimal foyda olish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfni minimallashtirishdir. [19]. Barchamizga ma'lumki, dunyoda murakkab geosiyosiy vaziyat vujudga keldi, energiya va suv resurslari taqchilligi kuchaymoqda, oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda, moliyaviy resurslar qimmatlashmoqda. [32]

Korxonaning siyosatining tarkibiy qismlarini tahlil qilib, korxonaning buxgalteriya hisobi, narx-navo, ta'minot va sotish, moliyaviy va investitsiya siyosati bilan bog'liq bo'lgan korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash bilan bog'liq elementlarni aniqlashimiz mumkin. [7]. Asosiy aktivlarni yangilash va ulardan foydalanish bo'yicha boshqaruv strategiyasining maqsadlari va korxonaning maqsadlari o'rtasidagi bog'liqlik korxonaning asosiy aktivlarini yangilash va ulardan foydalanish strategiyasini shakllantirishga qo'yiladigan umumiy talablarni belgilaydi. [10]

I. Majburiy me'yoriy talablarni ishlab chiqish:

- korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash jarayonini boshqarishdagi faoliyat tamoyili;
- korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash jarayonini boshqarishning global maqsadi;
- korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash jarayonini tashkil etish talablari.

II. Me'yoriy talablarni amalga oshirish:

- korxonaning asosiy aktivdan foydalanish va yangilash sohasidagi faoliyatning asosiy yo'nalishlarini uzoq muddatga belgilash.
- korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash strategiyasi uchun me'yoriy talablarni amalga oshirish vositalarini ishlab chiqish.

O'z navbatida, yangilash va foydalanish strategiyasini shakllantirish asosiy aktivlarni boshqarish jarayonining muhim elementi bo'lib, u asosiy aktivlardan foydalanish va yangilash jarayonini

boshqarish bo'yicha ko'rsatmalar haqida aniq tasavvur beradi, qaror qabul qilishni osonlashtiradi. [31]. Korxonaning asosiy aktivlardan foydalanish va yangilash bo'yicha boshqaruv strategiyasida asosiy aktivlar bilan bog'liq jarayonlarni ishlab chiqish va butun ishlab chiqarish tizimining samaradorligini oshirish mumkin. [8].

Korxonalarining asosiy aktivlaridan samarali foydalanish va yangilanishiga to'sqinlik qiluvchi sabablar quyidagilardir:

- asosiy aktivlarni yangilashni moliyalashtirishning asosiy manbalari;
- asosiyaktivlarning yangilanishini cheklovchi asosiy omillar;
- sotib olingan asosiy aktivlarni o'z vaqtida ishga tushirishga to'sqinlik qiluvchi sabablar;
- innovatsiyalarga, xususan, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanishga to'sqinlik qiluvchi sabablar. [23].

Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanishga to'sqinlik qiluvchi muhim sabablar quyidagilardir:

Buyurtmalar yetishmasligi, aylanma mablag'larning etishmasligi, mavjud asbob-uskunalarining eskirishi, investitsiya resurslarining etishmasligi, byudjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan investitsiyalarning qisqarishi, asosiy resurslardan foydalanish va yangilash bo'yicha boshqaruv strategiyasining ahamiyati va korxonalarining aktivlari kam baholanadi. [9].

O'z navbatida, asosiy aktivlar tahlili o'rganilayotgan korxonalarining asosiy aktivlarini samarali faoliyat ko'rsatishi va yangilanishiga to'sqinlik qilayotgan muammolarni aniqlaydi va ularning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash bo'yicha zamonaviy talablarni amalga oshirish bo'yicha faoliyatning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. [15]. Mahalliy va tashqi iqtisodiy amaliyot korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash strategiyasini shakllantirish uchun bir qator vositalarni ishlab chiqdi:

- asosiy aktivlar harakatini baholash ko'rsatkichlari;
- asosiy aktivlardan foydalanish samaradorligini baholash;
- amortizatsiya usulini tanlash;
- asosiy aktivlarni almashtirishni asoslash.

“KOGON YOG` EKSTRAKSIYA ZAVODI” AJ misolida asosiy aktivlarning tuzilishi, ishlatilishi va texnik holati tahlilini ko'rib chiqamiz. Asosiy aktivlarning holati va ulardan foydalanish darajasi tabiiy va tannarx ko'rsatkichlarini hisoblash va rejalashtirish yordamida baholanadi. [1]. Tabiiy ko'rsatkichlar asosiy aktivlarning texnik holatini aniqlash, mavjud resurslarni asbob-uskunalar va mexanizmlarga bo'lgan talab bilan solishtirish, ishlab chiqarish quvvatlari hajmini hisoblash, mashina va uskunalaridan foydalanishni yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar samaradorligini aniqlash imkonini beradi. [26].

Asosiy aktivlar tarkibini tahlil qilish

Jadval № 1

Asosiy aktivlar	Yil boshiga		Yil oxirida		Farqi	
	Ming so'm	Solishtirma vazni, %	Ming so'm	Solishtirma vazni, %	Ming so'm	Solishtirma vazni, %
Bino	7185382	14,2	7118998	14,1	-66384	-0,1
Inshootlar	3668477	7,2	3637521	7,2	-30956	0,0
O'tkazish qurilmalari	1232574	2,4	1221237	2,4	-11337	0,0
Mashina va uskunalar	33999778	67,0	33851238	67,2	-148540	0,2
Transport vositasi	3997887	7,9	3897868	7,7	-100019	-0,2
Boshqa asosiy vositalar	663758	1,3	657427	1,3	-6331	0,0
Jami	50747856	100	50384289	100	-363567	

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, korxonaning asosiy aktivlari tarkibida o'zgarishlar ro'y berdi. asosiy aktivlarning faol qismi ulushi yil boshiga nisbatan 0,2 foizga oshdi. Yil yakunida mashina va asbob-uskunalarining qiymati yil boshiga nisbatan 148540 ming so'mga kamaygan va qiyosiy salmog'i 0,2 foizga oshgan bo'lsa, bu davrda asosiy aktivlarning passiv qismi yil boshiga nisbatan 0,1 foizga kamaygan.

Korxonaning asosiy fondlaridan foydalanish tahlili

Asosiy aktivlarni pul ko'rinishida baholash asosiy aktivlarning umumiy hajmi va ularning dinamikasini, mablag'lardan foydalanganlik

uchun to'lovlarni, amortizatsiya ajratmalari hissasini aniqlashda, kapital xarajatlarni rejalashtirish va baholashda hamda yangi asbob-uskunalarining samaradorligini aniqlashda, mablag'larni taqsimlashda muhim ahamiyatga ega. asosiy aktivlarni ta'mirlash va yangilash uchun. [26]. Asosiy aktivlardan foydalanish samaradorligi va ishlab chiqarish rentabelligi kabi ko'rsatkichlarni hisoblashda ham baholash juda zarurdir [2].

Korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish tahlili

Jadval № 2

Ko'rsatkichlar	2021 yil	2022 yil	Farqi	O'sish darajasi, %
Tovar mahsuloti, ming so'm	121401680,9	75849323,75	-45552357,1	62,5
Asosiy aktivlarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	50498805,5	50566072,5	67267,0	100,1
Mashina va uskunalalar, ming so'm	33999778	33851238	-148540,0	99,6
Asosiy aktivlarning fond samarasi, ming so'm	2,40	1,50	-0,90	62,4
Mashina va uskunalarning fond samarasi, ming so'm	3,57	2,24	-1,33	62,8

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan korxonada asosiy aktivlardan samarasiz foydalanilgan, ya'ni asosiy aktivlarning fond samarasi 2021 yilga nisbatan 0,90 ming so'mga yoki 37,6 foizga, shu jumladan, mashina va asboblarning fond samarasi tahlil etilayotgan yillarda 1,33 ming so'mga yoki 37,2 foizga pasaygan.

Ushbu tahlil asosiy aktivlar va fond samarasining Tovar mahsulot o'zgarishiga ta'sirini aniqlashi kerak.

$$67267 \cdot 2,4 = 161713,27 \text{ ming so'm}$$

Shunday qilib, asosiy aktivlar qiymatining o'zgarishi hisobiga tovar mahsuloti 161713,27 ming so'mga oshdi.

B) Asosiy aktivlarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishining tovar mahsuloti hajmining o'zgarishiga ta'siri.

$$-0,90 \cdot 50566072,5 = -45509465,25 \text{ ming so'm}$$

Shunday qilib, asosiy aktivlarning o'rtacha yillik qiymati va fond samarasining o'zgarishi hisobiga tovar mahsuloti 45509465,25 ming so'mga kamaydi.

Keling, umumiy ta'sirni hisoblaylik:

$$161713,27 + (-45509465,25) = -45552357,1 \text{ ming so'm}$$

Shunday qilib, ikki omil ta'sirida tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmi 45552357,1 ming so'mga kamaydi.

Korxonaning asosiy aktivlari harakatining tahlili

Asosiy aktivlarni takror ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilish uchun ularning ish holatini, eskirish darajasi va ulardan foydalanishni tavsiflovchi ma'lumotlarga ega bo'lish kerak. [10].

Asosiy aktivlarning eskirishi mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Asosiy aktivlarni takror ishlab chiqarish tezligini tavsiflash uchun ularning jismoniy va texnik holatini o'rganishda yangilanish koeffitsienti qo'llaniladi.

Korxonaning asosiy aktivlari harakatining tahlili.

Jadval № 3

Asosiy aktivlar	Yil boshida		O'rnatildi	Olib tashlandi	Yil oxirida		farqi	
	Ming so'm	%			Ming so'm	Ming so'm	%	Ming so'm
Ishlab chiqarish asosiy aktivlari	50312436	99,1	1051804	1496641	49867599	99,0	-444837	-0,17
Noishlab chiqarish asosiy aktivlari	435420	0,9	88504	7234	516690	1,0	81270	0,17
Jami	50747856	100	1140308	1503875	50384289	100	-363567	

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, korxonaning asosiy aktivlari yil boshida 363567 ming so'mga, shu jumladan ishlab chiqarish asosiy aktivlari qiymati 444837 ming so'mga kamaygan. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, korxonaning asosiy aktivlari tarkibida salbiy o'zgarishlar yuz berdi. Ya'ni, ishlab chiqarish asosiy aktivlari ulushi yil boshiga nisbatan 0,17 foizga kamaydi.

Ushbu tahlilda yangilanish va tugatish (olib tashlash) koeffitsiyentlarini hisoblash kerak.

A) yangilanish omili:

$$K_{yan} = 1140308 \cdot 100 / 50384289 = 2,26\%$$

B) Tugatish koeffitsienti

$$K_{tug} = 1503875 \cdot 100 / 50747856 = 3,0\%$$

Hisob-kitoblarga ko'ra, korxonada asosiy aktivlarni yangilashga yetarlicha e'tibor berilmayotgani aniq. Ya'ni korxonaning asosiy aktivlarining 84 foizi eskirgan deb hisoblanadi. Yangilash va tugatish koeffitsiyentlaridagi tafovutlar hajmi eski texnika va jihozlar xorijdan yuqori narxlarda sotib olinayotganidan dalolat beradi.

Asosiy aktivlarning texnik holatini tahlil qilish

Jadval № 4

Asosiy vositalar	Yil boshida				Yil oxirida			
	Balans qiymati	qoldiq qiymati	Amortizatsiya (Eskirish qiymati)	Eskirish darajasi %	Balans qiymati	qoldiq qiymati	Amortizatsiya (Eskirish qiymati)	Eskirish darajasi %
Ishlab chiqarish asosiy fondlari	50312436	22017920	28294516	56,2	49867599	21806421	28061178	56,3
Noshlab chiqarish asosiy fondlari	435420	229989	205431	47,2	516690	228925	287765	55,7
Jami	50747856	22247909	28499947	56,2	50384289	22035346	28348943	56,3

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, korxonaning asosiy aktivlarining texnik holatida sezilarli o'zgarishlar bo'lmagan. Bu yerda, birinchi navbatda, asosiy aktivlarning eskirish koeffitsienti yil boshiga nisbatan kamayganini ko'ramiz. Ya'ni, yil boshidagi asosiy aktivlarning butun

summasi bo'yicha amortizatsiya normasi sanoat ishlab chiqarish aktivlarini hisobga olgan holda 0,1 foizga yangilandi.

Jahon iqtisodiyotining globalashuvi va texnologiyalarning rivojlanishi sharoitida O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi uchun raqamli iqtisodiyot joriy etilmoqda. [25]. Yangilash strategiyasining

elementlaridan biri korxonaning asosiy aktivlari harakatini tahlil qilishdir. Qabul qilingan asosiy vositalar, ularni qabul qilish jarayonini baholashda har doim ham o'z vaqtida ishga tushirilmaganligi sababli, kelib tushish koeffitsienti va korxonaning asosiy vositalarini ishga tushirish koeffitsientini farqlash va yangi ko'rsatkichni – immobilizatsiya koeffitsiyentini joriy qilish kerak. birlik o'rtasidagi farq va foydalanishga topshirilgan asosiy aktivlar qiymatining olingan asosiy aktivlar qiymatiga nisbati sifatida hisoblangan asosiy aktivlar koeffitsienti. [10].

Immobilizatsiya koeffitsienti olingan asosiy aktivlarning foydalanishga topshirilmagan qismini aks ettiradi, shuning uchun korxonada qo'yilgan kapitaldan daromad olmaydi. Korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash strategiyasini shakllantirish uchun asos bo'lib, ularning faoliyati samaradorligini baholash hisoblanadi. [27].

Asosiy aktivlardan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ob'ektiv ko'rsatkich ularning rentabelligi hisoblanadi. Asosiy aktivlarning rentabelligi - bu asosiy aktivlar tannarxi birligidan olingan daromad miqdorini tavsiflovchi murakkab ko'rsatkich. [15]. Korxonaning asosiy aktivlarining rentabelligiga quyidagi ko'rsatkichlar ta'sir qiladi: asosiy aktivlarning rentabelligi, ya'ni qo'yilgan kapitalning rentabellik darajasi, shuningdek, amortizatsiya normasi. Asosiy aktivlar rentabelligining ko'rsatkichi ushbu koeffitsiyentlarning o'zaro bog'liqligidir: sotishdan olingan daromad, asosiy aktivlarning faol faol qismining kapital unumdorligi, mehnat vositalarining faol qismidan foydalanish darajasi, asosiy aktivlarning faol qismining ulushi. ularning umumiy hajmida davr mobaynida belgilangan asosiy aktivlarning o'rtacha eskirish darajasi. [11].

Ushbu bog'liqlikni quyidagi matematik munosabatlar bilan ifodalash mumkin:

$$RAA = SD * Fd * K * AAFU + AN$$

Bunda: RAA - asosiy aktivlar rentabelligi, koeffitsient;

SD - sotishdan tushgan daromad, koeffitsient;

AAFU - asosiy aktivlar faol qismining ulushi;

AN - o'rtacha amortizatsiya normasi, koeffitsient.

Asosiy aktivlardan foydalanish samaradorligini baholashda taklif etilayotgan formuladan foydalanish quyidagilarga imkon beradi:

- har bir omilning korxonaning asosiy aktivlari rentabelligiga ta'sir qilish darajasini aniqlash;
- korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish samaradorligiga salbiy ta'sir etuvchi elementlarni aniqlash;
- mehnat vositalarining ishlash samaradorligini oshirish uchun xaziralarni aniqlash;
- o'rganilgan tendentsiyalardan kelib chiqib, butun korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini barqarorlashtirishga yordam beradigan asosiy aktivlarning rentabelligini oshirishga qaratilgan choratadbirlar majmuasini ishlab chiqish. [12].

Amortizatsiya siyosatini shakllantirishda shuni hisobga olish kerakki, faoliyatning moliyaviy natijalariga korxonaning yarim doimiy xarajatlarning bir qismi bo'lgan amortizatsiya to'lovlari miqdori ta'sir qiladi. Hozirgi vaqtda korxonalarning moliyaviy holatini yaxshilashga yordam beradigan amortizatsiyani hisoblash usulini tanlash muammosiga duch kelmoqdalar.

Faol asosiy aktivlarning (passivlarga nisbatan) xizmat qilish muddati nisbatan qisqa bo'lganligi sababli, tashqi muhitdagi o'zgarishlarni va uning asosiy aktivlarning ishlashi bilan bog'liq bo'lgan kelajakdagi pul oqimlariga ta'sirini taxmin qilish mumkin. [28]. Ushbu texnika quyidagilarga imkon beradi:

- asosiy aktivlar qiymatini hisobdan chiqarishning turli variantlarini solishtirish;
- doimiy xarajatlarning bir qismi sifatida amortizatsiya ajratmalarini oshirishning afzalliklari va kamchiliklarini hisobga olgan holda amortizatsiya usulini tanlash. [10].

Asosiy aktivlarni almashtirishning maqsadga muvofiqligini asoslash bo'yicha takliflar va uslubiy yondashuvlar:

1. jamlangan amortizatsiya aniqlanadi - nafaqat jismoniy, ma'naviy, iqtisodiy eskirish natijasida, balki analitik, buxgalteriya eskirishi natijasida asosiy aktivlarning iste'mol qiymatining yo'qolishi.
2. asosiy aktivlar obyektini almashtirishning maqsadga muvofiqligi aniqlanadi. Asosiy aktivlarni almashtirish faqat yangi asosiy aktivlar ob'ektining rentabelligi almashtirilgan asosiy aktivning rentabelligidan yuqori bo'lganda tavsiya etiladi. [14].

O'zbekistondagi barcha tizimlar raqamli shaklga o'tkazilmoqda. [19]. Innovatsion va raqamli iqtisodiyotda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish orqali xodimlar soni va texnologik jarayonlarini optimallashtirish muhim ahamiyatga ega. [18]. Shuningdek, ob'ektdan keyingi foydalanish to'g'risida qaror qabul qilish kerak, ularning xizmat muddatini oshirish uchun asosiy aktivlarning eskirishini kamaytirish choralarini ishlab chiqish tavsiya etiladi. [9].

Xulosa va takliflar:

1. Tahlillar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, korxonalarda asosiy aktivlarni yangilash jarayoni va uni boshqarish bugungi kunda korxonalarimiz zamonaviy vazifalari, ya'ni investitsiyalar, modernizatsiya, rekonstruksiya, kapital qurilish va hokazolar bilan bog'liq holda amalga oshirilmoqda.

2. O'zbekistonda korxonalarimiz asosiy aktivlarning eskirish darajasining yuqoriligi va yangilanish darajasining pastligi. Korxonalar o'zlarining asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash bo'yicha yo'naltirilgan strategiyaga ega emaslar.

3. Korxonaning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash samaradorligini baholashning yondashuvlari va usullari; yangilash asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash strategiyasini shakllantirish uchun bir qator vositalarni asoslash va sinab ko'rish.

4. Asosiy aktivlardan foydalanish va yangilash strategiyasini ishlab chiqish talablari va variantlari sanoat korxonalarining texnik bazasini rivojlantirish strategiyasini shakllantirish uchun ishlatilishi kerak.

5. O'rganilayotgan korxonalarimiz asosiy aktivlaridan samarali foydalanish va yangilanishiga, ularning asosiy aktivlaridan foydalanish va yangilash strategiyasi talablarini amalga oshirishda asosiy faoliyat yo'nalishlarini aniqlashga to'sqinlik qilayotgan muammolar.

Amortizatsiyani hisoblash usulini tanlash usuli sizga quyidagilarga imkon beradi:

➤ asosiy aktivlar qiymatini hisobdan chiqarishning turli variantlarini solishtirish;

➤ xarajatlarning bir qismi sifatida amortizatsiya ajratmalarini oshirishning afzalliklari va kamchiliklarini hisobga olgan holda amortizatsiya usulini tanlash. [9].

Ilmiy yangilik - bu sanoat korxonalarining asosiy aktivlarini yangilash strategiyasini shakllantirish bo'yicha uslubiy yondashuvlarni asoslash va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish. takliflarning yangiligini belgilovchi asosiy natijalar quyidagilardan iborat:

➤ korxonaning asosiy aktivlarini yangilash strategiyasini ishlab chiqish talablarini asoslash;

➤ yangi ko'rsatkich bo'yicha taklif - asosiy aktivlarni harakatsizlantirish koeffitsienti, korxonada asosiy aktivlarning harakat jarayonini baholash;

➤ korxonaning asosiy aktivlari rentabellik ko'rsatkichi va ulardan foydalanishning keng, intensiv va integral ko'rsatkichlari o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni asoslash;

➤ korxonaning moliyaviy natijalarini yaxshilash maqsadida asosiy aktivlarni eskirish usulini tanlash mezonini taklif qilish;

➤ umumiy amortizatsiyani hisoblash va asosiy aktivlarning yangi ob'ekti va almashtirilayotganining rentabelligini taqqoslash asosida korxonaning asosiy aktivlari ob'ektini almashtirishning maqsadga muvofiqligini asoslash uchun uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish. Amalda esa olingan natijalar sanoat korxonalarida asosiy aktivlarni yangilash va ulardan foydalanish strategiyasini shakllantirish jarayonida qo'llanilishi mumkin.

Fan va texnika yutuqlaridan foydalanish natijalarini amalga oshirish xalqaro savdo orqali bilvosita va bevosita boshqa mamlakatlarga tarqaladi. To'g'ridan-to'g'ri diffuziya fan va texnika yutuqlarini o'zida mujassam etgan texnologiyalar jahon bozorida sotilganda va boshqa mamlakatlardan sotib olinganda sodir bo'ladi. Bilvosita diffuziya yangi texnika va texnologiyalar ishlab chiqilgan mamlakatning eksport ishlab chiqarish samaradorligi ortib, tovar sifati yaxshilanganda yuzaga keladi. [41]

Shuni ta'kidlash kerakki, jamiyat qanchalik boy va kuchli bo'lsa, uning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish va investitsiya resurslaridan qanchalik oqilona va maqsadli foydalanish, yaxlit munosabatlar va moslashuv imkoniyatlaridan foydalanish darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. jahon bozori sharoitlariga. [8]

Adabiyotlar:

1. Шадрина, Г. В. Анализ финансово-хозяйственной деятельности: Учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2021. — 461 с.
2. Экономика организации (предприятия): учебное пособие/ Т. К. Руткаускас [и др.]; под общ. ред. д-ра экон. наук, проф. Т. К. Руткаускас. — 2-е изд., перераб. и доп. — Екатеринбург: Изд-во УМЦУПИ, 2018. — 260 с.
3. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. 20.12.2022
4. Karomatovna M. J. WAYS TO INCREASE THE INVESTMENT POTENTIAL OF THE REGION IN MODERN CONDITIONS //Journal of Advanced Scientific Research (ISSN: 0976-9595). — 2023. — Т. 3. — №. 2. [View of WAYS TO INCREASE THE INVESTMENT POTENTIAL OF THE REGION IN MODERN CONDITIONS \(sciencesage.info\)](#)
5. Musayeva J. K. O 'ZBEKISTON IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDA AKTIVLARNI BOSHQARISHNING O 'RNI VA ROLI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — 2023. — Т. 3. — №. 4. — С. 554-564.
6. Karomatovna M. J. IMPACT OF ENTERPRISE ASSET MANAGEMENT ON THE PROCESSES OF GLOBALIZATION IN THE ECONOMY OF UZBEKISTAN //British View. — 2023. — Т. 8. — №. 5. [View of IMPACT OF ENTERPRISE ASSET MANAGEMENT ON THE PROCESSES OF GLOBALIZATION IN THE ECONOMY OF UZBEKISTAN | British View](#)
7. Musaeva J. K., Khalilova M. A. FEATURES OF INVESTMENT PROCESSES OF THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF UZBEKISTAN IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION //Academia Science Repository. — 2023. — Т. 4. — №. 04. — С. 618-628. <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/3763/3615> DOI: <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/BGTE7>
8. Mukhsinov B., Yuldasheva S. Jamila Musaeva International journal of advanced science and technology vol. 29, no. 5, (2020) //issn. — 2005. — Т. 4238. — С. 1922-1926.
9. Мусаева Ж. К., Халилова М. А. Қ. КОРХОНАЛАРНИНГ АСОСИЙ КАПИТАЛИНИ БАҲОЛАШ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — 2022. — Т. 2. — №. 4. — С. 200-217.
10. Мусаева Ж. К. ОЦЕНКА ОСНОВНОГО КАПИТАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ И ОСНОВНЫЕ ПУТИ ИХ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ //Журнал Инновации в Экономике. — 2022. — Т. 5. — №. 3.
11. Karomatovna M. J. Efficiency of introducing innovative approaches in higher education in uzbekistan //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. — 2022. — Т. 3. — №. 4. — С. 1266-1275.
12. Мусаева Ж. К., Халилова М. А. РОЛЬ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА //БК 65.0501 А 43. — 2022. — С. 283.
13. Мусаева Ж. К. РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ТАЪЛИМДА РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ //Архив научных исследований. — 2022. — Т. 2. — №. 1.
14. Мусаева Ж. К. РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА //БК 65.0501 А 43. — 2022. — С. 288.
15. Мусаева Ж. К. САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА АСОСИЙ КАПИТАЛДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ //Журнал Инновации в Экономике. — 2021. — Т. 4. — №. 6.
16. Karomatovna M. J. MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF LIGHT INDUSTRY ENTERPRISES IN UZBEKISTAN IN THE CONDITIONS OF ECONOMIC GLOBALIZATION //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. — 2021. — Т. 9. — №. 12. — С. 1434-1441.
17. Karomatovna M. J. Economic thoughts in the works of alisher navoi and their role in the development of society //ACADEMICA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. — 2021. — Т. 11. — №. 1. — С. 1524-1531.
18. Мусаева Ж. К. Роль цифровой трансформации в развитии экономики Узбекистана. — 2021.
19. Мусаева Ж. К., Шарипова М. М. Информационная безопасность—важное условие цифровой экономики. — 2021.
20. Мусаева Ж. К. Тенденции развития цифровой экономики и образования в Узбекистане //Современные проблемы социально-экономических систем в условиях глобализации. — 2021. — С. 246-250.
21. Мусаева Ж. К., Шарипова М. М. INFORMATION SECURITY IS AN IMPORTANT CONDITION FOR THE DIGITAL ECONOMY //Тенденции экономического развития в XXI веке. — 2021. — С. 323-326.
22. Мусаева Ж. К., Алимова Д. Д. ОСОБЕННОСТИ И РОЛЬ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА //ЖУРНАЛ АГРО ПРОЦЕССИНГ. — 2020. — Т. 2. — №. 1.
23. Мусаева Ж. К. Факторы развития наукоемкой цифровой экономики. «Проблемы и перспективы занятости в условиях развития цифровой экономики». Международная научно-практическая конференция. Самарканд, октябрь, 2021.
24. Мусаева Ж. К. Значение финансово-валютных операций в развитии экономики Узбекистана //Научно-практические исследования. — 2020. — №. 3-2. — С. 40-44.
25. Мусаева Ж. К. Цифровая экономика как залог будущего развития-" Цифровая экономика: новый Узбекистан через новые технологии, платформы и бизнес-модели Цифровая экономика: новый этап в развитии нового Узбекистана новыми технологиями"- Материалы междуна-роднойнаучно практической конференции //Ташкент: Тадикот. — 2020.
26. Мусаева Ж. К., Жумаева Д. Х. Особенности анализа основных фондов и инвестиций на предприятиях //Бенефициар. — 2019. — №. 52. — С. 7-10.
27. Мусаева Ж. К. РОЛЬ ФИНАНСОВО-ВАЛЮТНЫХ ОПЕРАЦИИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА //СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. — 2019. — С. 152-156.
28. Musaeva J. K., Elmurodov S. S., Yuldasheva S. N. ROLE OF CURRENCY RELATIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF UZBEKISTAN //Бенефициар. — 2019. — №. 44. — С. 22-25.
29. Мусаева Ж. К., Халилова М. ОСОБЕННОСТИ И РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ЭТИКИ ПРОТИВ ГМО В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ УЗБЕКИСТАНА //БК 65.0501 А 43. — 2019. — С. 64.
30. Мусаева Ж. К. РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА //Интернаука. — 2019. — №. 9-1. — С. 76-78.
31. Мусаева Ж. К. ОСОБЕННОСТИ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ //СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. — 2019. — С. 279-284.
32. Мусаева Ж. К. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТИМУЛИРОВАНИЕ КАЧЕСТВА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ //Интернаука. — 2018. — №. 22-1. — С. 63-65.
33. Мусаева Ж. К. РОЛЬ УПРАВЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ //Инновационное развитие. — 2017. — №. 4. — С. 70-71.
34. Артикова Д. М., Юлдашева С. Н., Мусаева Ж. К. Роль предпринимательства, управления в совершенствовании экономического механизма хозяйствования //Економика і управління національним господарством. — 2013. — №. 9. — С. 65.

XORIJDA VA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KICHIK VA O'RTA BIZNES KORXONALARI TASNIFI, ULARDA BUXGALTERIYA HISOBINI YURITISH HAMDA HISOBOTINI TUZISHNING XUSUSIYATLARI

Muydinov Erkin Djamaldinovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

doktoranti, i.f.n, dotsent

+99897 270-10-00

E-mail: emuydinov@list.ru

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2024-yil

Jurnal soni: 11

Maqola raqami: 37

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.975>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Kichik va o'rta biznes, tasniflash mezonlari, tadbirkorlik subyekti, soddalashtirilgan buxgalteriya hisobi, hisobvaraqlar rejasi, hisob siyosati

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada kichik va o'rta biznes korxonalarini xorijiy davlatlarda va O'zbekiston respublikasida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning obyektini sifatida ko'rib chiqiladi, ularning hozirgi kundagi holati va rivojlanish yo'nalishlari bayon qilinadi.

Kirish: Zamonaviy buxgalteriya hisobi kichik va o'rta biznesni samarali yuritishning zaruriy omili hisoblanadi. Milliy yoki xalqaro standartlar asosida tashkil qilingan va to'g'ri yo'lga qo'yilgan buxgalteriya hisobi kompaniya moliyaviy hisobotlarini aniqligi va dolzarbligini ta'minlash uchun uning barcha moliyaviy muomalalarini hisobga olib borish va nazoratda tutish imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi: Oxirgi yillarda butun dunyoda mamlakatlar iqtisodiyotini o'sishiga kichik va o'rta biznesning ta'siri kuchayib bormoqda. 2024 yilning aprel oyiga respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan kichik biznes korxonalarini soni 401,3 ming tani tashkil qildi [9].

Ko'plab davlatlar o'z iqtisodiyotida yuqori o'sish suratlari ta'minlash, uni pasayishini oldini olish maqsadida kichik va o'rta biznes korxonalariga turli imtiyoz va preferensiyalar taqdim qilmoqdalar. Ularga soddalashtirilgan buxgalteriya hisobini yuritish, maqbul soliq tizimini tanlash, hisobotlarni milliy yoki xalqaro standartlar asosida tayyorlash borasida huquqiy asoslarni yaratib bermoqdalar.

Maqolada O'zbekiston respublikasi iqtisodiyotida ham o'zining salmoqli o'miga ega bo'lib borayotgan kichik va o'rta biznes korxonalarining xususiyatlarini ularda buxgalteriya hisobini tashkil qilish va moliyaviy hisobotlarni tuzishga ta'siri o'rganib chiqildi va ularni takomillashtirish bo'yicha fikrlar bildirildi.

Tadqiqod usullari: Maqolani yozish jarayonida ilmiy tadqiqodning kuzatish, umumlashtirish, tizimlashtirish, to'plangan ma'lumotlarni qiyoslash va tahlil usullaridan foydalanish orqali o'rganilayotgan masalaga muallif tomonidan munosabat bildirildi.

Tadqiqod natijalari va ularning muhokamasi: Kichik va o'rta biznes atamasi to'g'risida dunyoda yagona tushuncha mavjud emas. Mazkur tushuncha xorijiy mamlakatlarda bir-biridan juda jiddiy farq qiladi. Har bir davlat uning mezonlarini avvalambor o'z iqtisodiyoti oldiga qo'yilgan vazifalardan kelib chiqib belgilaydi.

Rus olimlari L. V. Koch va K. A. Kunevichlar Rossiya federatsiyasi va boshqa xorijiy mamlakatlarda kichik biznes va uning mezonlarini tahlil qilib chiqdilar. Mualliflar bu holatda ularning ko'pida ikkita miqdoriy ko'rsatkich - band bo'lganlar soni va maksimal savdo hajmi qo'llanishini ko'rdilar [5].

D. V. Konishcheva o'zining ilmiy izlanishlarida korxonalarini kichik va o'rta biznes sohasiga mansubligini aniqlashda miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini birlashtirgan kompleks yondashuvdan foydalanish zarurligini ta'kidlaydi. Kichik biznes obyektini baholash uchun sifat ko'rsatkichlariga misollar sifatida kichik biznesning miqyosi, rahbar va xodimlar o'rtasida yagona boshqaruv aloqasining mavjudligi, bevosita rahbar tomonidan amalga oshiriladigan marketing faoliyati va boshqalarni keltirish mumkin. O'rta biznes uchun esa muallif biznes yuritishning hududiy miqyosga egaligi, boshqaruv tuzilmasida

to'rttagacha boshqaruv darajasi, innovasion, texnologik faoliyatda rahbarning yetakchiligi va boshqalarni ajratib ko'rsatadi [4].

Rossiya Federatsiyasida xodimlarning o'rtacha soni 15 kishi va yillik tushum qiymati 120 mln.rubl bo'lgan korxonalar mikro korxonalar; xodimlarning o'rtacha soni 16-100 kishi va yillik tushum qiymati 800 mln.rublgacha bo'lgan korxonalar kichik korxonalar; xodimlarning o'rtacha soni 101-250 kishi va yillik tushum qiymati 2 mlrd.rubl bo'lgan korxonalar o'rta korxonalar sifatida tasniflanadi [8].

Yevropa ittifoqida kichik va o'rta korxonalar o'rtacha soni 2003 yili qabul qilingan va hozirga qadar xarakterda. Tadbirkorlik subyektini kichik va o'rta biznesga mansubligi mezonlari sifatida xodimlar soni, sotish xajmi va balans valyutasi tan olingan.

AQSHda kichik korxonalar jami korxonalar sonining 91,6 foizini, Fransiya - 98,4 foizini, Yaponiyada esa 77 foizini tashkil etadi. AQSHda sanoat mahsulotlari hajmining 36,6 foizi, Fransiya 38,8 foizi, Yaponiyada esa 35,4 foizi kichik korxonalar hissasiga to'g'ri keladi [6].

Xitoy Xalq Respublikasida kichik va o'rta korxonalar deganda Xitoy Xalq Respublikasida belgilangan tartibda tashkil yetilgan va ishchi kuchi va biznes jihatidan nisbatan kichik bo'lgan korxonalar, jumladan, o'rta korxonalar, kichik korxonalar va mikro korxonalar tushuniladi.

Qo'shma Shtatlarda kichik biznesni tasniflash mezonlari 1160 ta kichik sektorlar bo'yicha farq qiladi. Lekin ularning barchasida estiborga olinadigan mezon bu: xodimlar soni, yillik daromad xajmi va aktivlar qiymati hisoblanadi [6].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik subyektlarini toifalarga ajratish mezonlari hamda soliq siyosati va soliq ma'murchiligini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 10.02.2023 yildagi PF-21-son Farmoni tadbirkorlik sub'yektlarini kichik, o'rta va yirik biznesga ajratish mezonlarini belgiladi.

Farmonning 1-a bandiga ko'ra

- yakka tartibdagi tadbirkorlar (YATT);
- mikrofirmalar - jismoniy shaxslar tomonidan ta'sis etilgan, jami daromadi 1 kalendar yil davomida 1 mlrd so'mgacha bo'lgan tadbirkorlik sub'yektlari;
- kichik korxonalar - jami daromadi 1 kalendar yil davomida 1 mlrd so'mdan 10 mlrd so'mgacha bo'lgan sub'yektlar hamda yuridik shaxslar tomonidan ta'sis etilgan mikrofirmalar kichik tadbirkorlik sub'yektlari bo'lib hisoblanadilar.

2022 yili Respublikamizda korxonalar va tashkilotlar tarkibida kichik biznesning ulushi 86% dan ortiqni va mamlakat YAIMni 51,8 foizni tashkil etgan [7].

Xalqaro audit amaliyoti to'g'risidagi nizom maqsadlari uchun kichik korxonalar deb yuritiladi, agar:

a) kompaniyaga egalik qilish va boshqaruvni amalga oshirish kam sonli shaxslar (ko'pincha bir kishi qo'lida) amalga oshiriladigan bo'lsa; va

b) unga quyidagi xususiyatlardan biri yoki bir nechtasini qo'llash mumkin bo'lsa:

(i) daromad olish manbalarining sonini cheklanganligi;

(ii) buxgalteriya hisobini yuritishning soddalashtirilgan tizimini qo'llayotganligi; yoki

(iii) cheklangan doiradagi ichki nazoratni mavjudligi va korxonalar rahbariyatining bunday nazoratni chetlab xarakter qilishi mumkinligi.

O'rta biznes kompaniyalari kichik biznesga nisbatan avvalambor o'zlarining qamrov zonalarini bilan farq qiladi. Ular odatda katta mijozlar auditoriyasiga xizmat ko'rsatishga qodir bo'lgan butun tarmoqni o'z ichiga olishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ular o'z ishlarini bir shaharda olib borishlari shart emas.

O'rta biznes korxonalarining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. O'zgaruvchan bozor sharoitlariga sekin moslashish.

2. Xizmatlar iste'molchilariga tovarlar yoki xizmatlar sifatini oshirishga e'tibor qaratish.

3. Jami daromadi 1 kalendar yil davomida 10 mlrd so'mdan 100 mlrd so'mgacha bo'lgan kompaniyalar.

O'rta kompaniyalarga ega bo'lgan tadbirkorlar kichik biznes egalari qaranganda ko'proq miqdorda pul ishlab topishadi. Ular allaqachon bozorda o'z o'rniga, brendiga va ma'lum miqdordagi sodiq xaridorlariga hamda faoliyatini kengaytirish borasida ko'proq imkoniyatlarga ega. Qoidaga ko'ra kamida 2-3 filialga ega bo'lgan tarmog'ni ifodalaydilar. O'rta biznes korxonasi egasi mustaqil tarzda filiallarni ochishi yoki franshizani ishlab chiqishi va sotishi mumkin.

O'rta biznes talabiga javob beruvchi korxonani birdaniga ochish yengil ish emas. Bunday korxonalarini barpo qilish uchun ham tashkiliy ham moliyaviy jihatdan jiddiy tayyorgarlik ishlarini amalga oshirish lozim bo'ladi. O'rta biznes korxonalarini boshqarish oson emas, bir kishi bu vazifani bajara olmaydi. Aksariyat xolatlarda mulk egasi boshqaruv va hisob yuritish vakolatlarini yollanma xodimlarga topshiradi. Bunday korxonalarda menejment samaradorligini oshirish uchun boshqaruv ning avtomatlashtirilgan tizimini joriy yaxshi natija beradi..

Faoliyat yo'nalishlariga kelsak, tadbirkorlikning o'rta biznes shakli tarmoq savdo kompaniyalari, qurilish tashkilotlari, yirik tibbiyot markaz-lariga xosdir. Jahon iqtisodiyotida davlatga barcha daromadlarning uchdan bir qismini olib keladigan eng katta rol o'ynaydigan o'rta tashkilotlardir. Biroq, xukumat tomonidan ularga nisbatan soliq imtiyozlari yoki boshqa qo'llab-quvvatlovchi choralarini kamdan kam xollarda qo'llaniladi.

Kichik biznes o'zining serqirra xususiyatlarining mavjudligiga ko'ra ularda buxgalteriya hisobi va ichki nazoratni tashkil qilish va yuritishga ta'sir ko'rsatuvchi quyidagi asosiy omillarga ega:

√ xo'jalik muomalalarining kamligi;

√ xodimlar sonining ko'p emasligi;

√ ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va (yoki) ko'rsatilayotgan xizmatlar sonining kamligi;

√ xujjatlar aylanishi grafigining soddaligi va kamchiqimligi;

√ buxgalteriya hisobi va ishchi hisobvaraqlar rejasining soddalashtirilgan usulidan foydalanishi mumkinligi;

Muallifni amaliyotchi auditor sifatida kichik hamda o'rta biznes korxonalariga professional xizmatlar ko'rsatish jarayonida ularda buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritish, hamda samarali ichki nazoratni yo'lga qo'yish borasida quyidagi muammolar borligi aniqlandi:

- ko'p hollarda korxonada buxgalteriya bo'limi tashkil qilinmay buxgalteriya hisobini bu borada maxsus bilimlarga ega bo'lmagan mulk egasi tomonidan yuritilishi yoki,

- buxgalteriya tashkil qilinsada unga malakali mutaxassis yollash o'rniga arzon xodimini jalb qilish amaliyotini keng tarqalganligi;

- kichik korxonalar bosh hisobchisi faoliyatida xizmat vazifalariga to'g'ri kelmaydigan ishlar (kadrlar xujjatlarini yuritish, huquqiy masalalar bilan shug'ullanish, loyihalar tayyorlash...) ni bajarib borishi;

- mulk egalari buxgalteriya hisobi faqat soliqlarni to'g'ri hisoblash va tegishli idoralarga hisobotlar tayyorlash hamda taqdim qilish uchun zarur degan nuqtai nazar ustivorligi.

- kichik biznes uchun sodda va nisbatan qiymati yuqori bo'lmagan qulay kompyuter dasturlarni mavjudligiga qaramay unga mablag' ajratishga istakning yo'qligi;

- korxonalar rahbari tomonidan bank xujjatlaridan tashqari boshqa xo'jalik muomalalarini xujjatlashtirishga ikkinchi darajali deb qarashning mavjudligi va ularni yoppasiga hisobga olishga yetarli e'tibor berilmasligi;

- hisob siyosatini muhimligiga yetarli e'tibor berilmasligi;

- buxgalteriya hisobidan kichik korxonaning moliyaviy holatini tahlil qilish, uning faoliyati samaradorligini baholash, kreditorlar oldidagi majburiyatlarining o'z vaqtida bajarilishini nazorat qilish va debitorlik qarzlarni undirish muddatlarini nazorat qilish imkoniyatidan to'liq foydalanmaslik vvk.

Kichik korxonalarda buxgalteriya hisobini tashkil etishning asosiy xususiyati kichik korxonalar uchun buxgalteriya hisobi va hisobot berishning soddalashtirilgan algoritmilaridan foydalanish imkoniyatidir, ya'ni buxgalteriya hisobini tashkil etishda nosta'ndart yondashuvni qo'llanishi mumkinligi hisoblanadi.

Kichik va o'rta biznes korxonalarida buxgalteriya hisobini tashkil etish bir qator me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

"Buxgalteriya hisobi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonunining 9-moddasida kichik tadbirkorlik sub'yektlari uchun soddalashtirilgan buxgalteriya hisobini yuritish standarti bilan belgilanadi deb qayd etilgan.

Kichik korxonalar o'rta va yirik korxonalar kabi umumiy tartibda buxgalteriya hisobini yuritishlari mumkin.

Ammo buni osonlashtirish uchun qonunda ularga soddalashtirilgan tizim yordamida buxgalteriya hisobini yuritish imkoniyati berilgan [3].

Kichik biznes korxonalar tomonidan buxgalteriya hisobini umumiy tartibda yoki soddalashtirilgan tartibda yuritishni tanlashiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- korxonaning ichki imkoniyatlarini mavjudlik darajasi;

- boshqaruv qarorlarini asoslash, ularni tayyorlash va qabul qilish uchun tashkilotning moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risida sifatli, to'liq, ishonchli va o'z vaqtida ma'lumot olish zarurati;

- kichik biznes sub'yektini unga raqobatchi bo'lgan kompaniyalar orasidagi o'rnini aniqlash muhimligi;

- korxonadan haqi mavjud bo'lgan kontragenlar hisobini yuritishning ahamiyatli tarzda lozimligi.

Buxgalteriya hisobining soddalashtirilgan tizimini qo'llashda kichik xo'jalik yurituvchi sub'yektga buxgalteriya hisobining qo'llanilayotgan registrlarini o'z faoliyati xususiyatlariga muvofiq qo'llash olishiga ruxsat beriladi. Lekin bunda u quyidagi talablarga rioya qilishi lozim:

- buxgalteriya hisobining yagona metodologiyasiga, ikki yoklama yozuv tamoyiliga;

- analitik hisob bilan sintetik hisob ma'lumotlarining o'zaro bog'langanligiga;

- barcha xo'jalik muomilalarini hisob registrlarida yoppasiga aks ettirilishiga;

- hisobning boshlangich xujjatlariga asoslanib yuritilishiga;

- boshlangich xujjatlar ma'lumotlarining moliyaviy hisobotlarini tuzish uchun zarur ko'rsatkichlar bo'yicha yig'ib borilishiga va tartiblashtirilishiga.

Kichik korxonalarda buxgalteriya hisobining yuritilishi quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- barcha xo'jalik muomilalarini tegishli boshlangich xujjatlar tuzish orqali yoppasiga xujjatlashtirish;

- boshlangich xujjatlardagi ma'lumotlarni hisob registrlariga kiritish;

- moliyaviy hisobotlarni tuzish.

Kichik biznes uchun buxgalteriya hisobini yuritishning tavsiya etilgan soddalashtirilgan usulining eng katta kamchiligi yuqorida aytib o'tganimizdek uni hisobni yuritishni standart kompyuterlashtirilgan tizimiga moslashtirilmaganligida hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobini yuritish uchun murakkab dasturiy mahsulotlardan foydalanish kichik biznes uchun oqilona yechim hisoblanmaydi. Chunki, aksariyat holda, bunday korxonalar mazkur dasturiy ta'minotni sotib olish uchun zarur resurslarga ega emas. Bundan tashqari ular ko'p

bosqichli buxgalteriya hisobini qo'llashga qiziqmaydilar ham va unga hojat ham yo'q. Chunki, qonunda belgilab qo'yilganidek xususiy tadbirkor o'ziga qarashli korxonada buxgalteriya hisobini o'zi yuritishi mumkin. Shuning uchun amalda, ko'plab tadbirkorlar buxgalteriya hisobini o'zlariga mustaqil ravishda amalga oshiradilar va kamdan-kam hollarda yuqori malakali mustaqil buxgalter xizmatlariga murojaat qilishadi. Ushbu turdagi kichik biznes tashkilotlari uchun IC-Tadbirkor, IS-Firmani boshqarish, IS-Savdo va IS- Soddalashtirilgan kabi bir nechta samarali yechimlari ishlab chiqilgan. Masalan, IC-Tadbirkor dasturiy ta'minotida dasturni ishlab chiqqan kompaniya ikkita rejimni taqdim etgan: buxgalteriya hisobi va boshqaruv. Ularning interfeyslari foydalanuvchi ishlayotganda juda qulay bo'ladigan tarzda tuzilgan. Buxgalteriya hisobi rejimida tashkilotning buxgalteriya hisobi va soliqlar tortish funksiyalari ko'rinadi, boshqaruv rejimi esa faqat biznes jarayonlarini boshqarish uchun mo'ljallangan.

Kichik biznes uchun IC-Tadbirkor dasturiy ta'minotda quyidagi funksiyalar amalga oshiriladi:

- tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishga ko'maklashish (savdo-sotiq hujjatlari, shartnomalar, pudratchilar, xamkorlar va tovarlar bo'yicha hisobotlar, narxlar);
- masofadan turib korxonaning milliy va xorijiy valyutadagi hisob raqamlar orqali hisob-kitob muomalalarini amalga oshirish;
- kassa va ish haqi muomalalari hisobini yuritish;
- davlat tomonidan belgilangan hisobotlarni shakllantirish;
- soliqlar va majburiy to'lovlarni hisoblash va ularni elektron tarzda

tegishli idoralarga jo'natish.

Dasturga yana bir nechta xizmatlar kiritilgan:

- tafsilotlarni avtomatik ravishda to'ldirish, shartnoma taraflarini tekshirish;
- bank tashkilotlari, valyuta kurslari ma'lumotlar bazasini yuklash;
- soliq xavfini baholash;
- eng maqbul soliq variantini tanlashga yordam beradigan xizmatlar.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi odamlar faoliyatining barcha turlariga, shu jumladan buxgalteriya jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.

Buxgalteriya hisobi fan va faoliyat yo'nalishi sifatida so'nggi o'n yilliklarda ma'lumotlarni uzatish va saqlash texnologiyasidagi yangiliklar bilan bog'liq sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi ma'lumot to'plash jarayonini sezilarli darajada tezlashtirishi, uni saqlash, qayta ishlash tezligi va hajmini hamda axborot sifati sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Maxsus dasturlar orqali ofisdan bank hisob raqamini boshqarish, masofada turib shartnoma tuzish, ishonchnoma jo'natish, shet-fakturani tasdiqlash, solishtirma dalolatnomalar tuzish kabi qulayliklar hozir hychek bir kichik yoki o'rta korxonaga rahbari yoki buxgalterini ajablantirmaydi. Yaqin o'tmishda bular rahbarlar va hisob xodimlari uchun orzu edi.

Xulosa

Mahalliy va xorijiy tajribani o'rganish shuni, kichik va o'rta biznes korxonalarida zamon va qonun talablariga mos keladigan buxgalteriya hisobini, samarali ichki nazoratni tashkil qilish va uni yuritishni takomillashtirish hamda sifatli boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun asosli moliyaviy hisobotlarni olishga erishish bir qator tadbirlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Birinchidan, rivojlanishning xozirgi bosqichida mahalliy kichik biznes korxonalarida buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritish masalalarida mustaqillikka erishgan bo'lganlariga qaramay, ular soddalashtirilgan buxgalteriya tizimini yuritishda amaldagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan umumiy tamoyillar doirasida bir qator qoidalarga amal qilishlari kerak. Buxgalteriya xizmatini yuqori saviyada ishlashi uchun zarur bo'lgan shartlardan biri mazkur kichik biznes

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik subyektlarini toifalarga ajratish mezonlari hamda soliq siyosati va soliq ma'murchiligini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2.02.2023 yil sanasidagi PF-21-son Farmoni
2. Aholini kichik va o'rta biznesga keng jalb qilish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi O'zbekiston Prezidentining 2023 yil 15 noyabrda PQ-366-sonli qarori

xususiyatlarini hisobga olgan **hisob siyosatiga ega bo'lishlik** hisoblanadi. Kichik korxonalar ikkita alohida - buxgalteriya hisobi va soliq hisobi uchun- hisob siyosatini yaratishi ham mumkin.

Bunda kichik biznes korxonasi hisob xodimi quyidagi qoidalarni bilishi lozim. Jumladan, hisob siyosatini o'zgartirish uslubiyoti izchillik faraziga asoslanadi: hisob siyosati bir hisobot davridan ikkinchisiga izchil qo'llanilishi kerak. Ikkinchi asosiy qoida - bu hisobot davri oralig'ining natijasidir, shuning uchun hisob siyosatidagi barcha o'zgarishlar faqat yangi hisobot davrining boshidan boshlab amalga oshirilishi mumkin.

Shunday qilib, tegishli, malakali va ob'yektiv shakllangan hisob siyosati kichik korxonaga uchun buxgalteriya hisobi samaradorligining eng muhim jihati hisoblanadi.

Ikkinchidan, har qanday xo'jalik yurituvchi sub'yektning buxgalteriya siyosatining asosiy elementi, bu- buxgalteriya hisobi va hisobotning to'liqligi, o'z vaqtida va ishonchligiga qo'yiladigan talablari asosida ishlab chiqilgan sintetik va analitik hisoblarni o'z ichiga olgan ishchi hisobvaraqlar rejasidir. Bugungi kunda kichik biznes korxonalarida xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini hisobga olish uchun mulkchilik shakli, tarmog'i va tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar, barcha xo'jalik yurituvchi sub'yektlar uchun mo'ljallangan va ikki yoqlama yozuv usuli bo'yicha amalga oshirilishi kerak bo'lgan Namunaviy hisobvaraqlar rejai va uni qo'llash bo'yicha ko'rsatmalardan foydalanadilar. Bu o'rta biznes korxonalarida uchun qiyinchilik tug'dirmasada, kichik korxonalarda mazkur korxonaga faoliyati ning hususiyatlari va unda qo'llanilayotgan soliq tizimini hisobga olgan holda soddalashtirilgan ishchi hisobvaraqlar rejasini tuzib chiqish ko'proq foydali bo'ladi.

Uchinchidan, «Kichik tadbirkorlik sub'yektlari tomonidan buxgalteriya hisobini yuritishning soddalashtirilgan tartibi» nomli Buxgalteriya hisobining 20-sonli milliy standartini tubdan yangilash lozim. Chunki, mazkur standartda aks ettirilgan xujjat shakllari allaqachon eskirgan va amaliyotda qo'llanilmayapti. Hozirda kichik biznes korxonalarida uchun ishlab chiqilgan buxgalteriya dasturlarida tarmoqqa moslashtirilishi mumkin bo'lgan va kompaniyaning ehtiyojlarini to'liq qondirish imkoniyatiga ega bo'lgan bir qator xujjatlar ishlab chiqilgan.

To'rtinchidan, kichik biznes korxonalarida buxgalteriya hisobini aniq yuritilishi, soliqlarni to'g'ri hisoblanishi va moliyaviy hisobotlarni asosli tuzilishini ta'minlash uchun xukumatning kichik biznesni qo'llab quvvatlash maqsadida ishlab chiqayotgan me'yoriy xujjatlarida buxgalteriya hisobini yuritish uchun sotib olinayotgan zamonaviy, akkreditatsiyadan o'tgan dasturlarni qiymatini to'liq yoki qisman qoplab berish choralarini nazarda tutish maqsadga muvofiq hisoblanadi

Beshinchidan, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" gi O'zbekiston respublikasi qonunining "Moliyaviy hisobotni taqdim etish" deb nomlangan 25-moddasiga ko'ra, kichik korxonalar va mikrofirmalar buxgalteriya balansidan hamda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan iborat faqat yillik moliyaviy hisobotni taqdim etadi. Lekin, bu borada shuni aytish lozimki, bu ikkala hisobot shakli yirik kompaniyalar tomonidan rasmiylashtiriladigan hisobot shakllari hisoblanadi. Farqi shundan iboratki, kichik korxonalar 010 dan boshlanib 940 da tugaydigan balans satrlarini oz sonli qismini to'ldiradilar. Xalqaro amaliyotda, va ayniqsa Kichik biznes uchun ishlab chiqilgan Moliyaviy hisobotning halqaro standartlarida kichik biznes korxonalarida uchun hisobot shakllarining soddalashtirilgan usullari ishlab chiqilgan.

Tadqiqodchi tomonidan dissertatsiya ishida bu borada jahon tajribasini o'rgangan holda faoliyatida MHMS ni qo'llayotgan mahalliy kichik biznes korxonalar uchun mazkur hisobotlarning soddalashtirilgan shaklini ishlab chiqish va tavsiya etish rejalashtirilgan.

3. «Kichik tadbirkorlik sub'yektlari tomonidan buxgalteriya hisobini yuritishning soddalashtirilgan tartibi» nomli Buxgalteriya hisobining 20-sonli milliy standarti
4. *Koniuyeva D. V. Kriterii opredeleniya razmerov malogo i srednego biznesa v Rossii i za rubejom // Molodoy uchenyy. 2018. № 9 (195). S. 83—86*
5. *Kox L. V., Kunevich K. A. Kriterii omeneniya predpriyatiy k kategorii malyx // Vestnik ZabGU. 2017. № 3*

6. Малы и sredniy biznes kak faktor ekonomicheskogo rosta Rossii / In-t ekon. politiki im. Ye.T. Gaydara. – M. : Izd-vo Instituta Gaydara, 2019. – 308 s. : il. – (Nauchnyye trudy / Institut ekonomicheskoy politiki imeni

7. Ye.T. Gaydara; № 178P)

8. Mirzayev Q.J., B.Sh.Mirzayev “Kichik biznesni boshqarish” Ma’ruzalar matni, Toshkent, 2019 y

9. Pletnev D.A i dr. Kriterii maloga srednego biznesa v raznykh stranax i yego masshtaby: sravnitelnoye issledovaniye. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2021, № 6 (452), Ekonomicheskiye nauki, Выр. 73, s 147-161

10. https://ec.europa.eu/growth/smes/sme-definition_en

11. <https://uz.kursiv.media/2024-04-27/kolichestvo-malyh-predpriyatij-v-uzbekistane-snizilos-do-4013-tys>

**QO'QON UNIVERSITETI
XABARNOMASI**

**KOKAND UNIVERSITY
HERALD**

**ВЕСТНИК КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

11 / 2024

ISBN: 2181-1695

Bosishga ruxsat etildi 2024-yil 26-iyun.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8 «Libre Franklin, Montserrat»
garniturasida. Shartli bosma tabog'i 8. Adadi 20 nusxa.
Buyurtma rakami №. Baxosi shartnoma asosida.
"Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi"

bosmaxonasida
chop etildi.

